

8/2135

N 23
20

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

SZERKESZTI

5419 SZÁM.

GYULAI PÁL. szak.

HUSZADIK KÖTET.

(39. 40. SZÁM.)

MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM.
63F

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1879.

Uus: Luodlat Kõvyläde
1895/1901 a. 61.

T A R T A L O M.

XXXIX. SZÁM.

	Lap
ÉLETEM ÉS KOROM. (IV.) — Pulszky Ferencztől	1
COMTE ÁGOST TÁRSADALOMTANI NÉZETEI. (III.) — Beöthy Leótól	23
THIERS. — Hillebrand után németből. Angyal Dávidtól	52
DANTE DIVINA COMMEDIÁJÁBÓL. (III.) — (XXXII. XXXIII. XXXIV. ÉNEK.) Szász Károlytól	96
A RÉGI GERMÁNOK, MINT ÁLLAMALAPÍTÓK. — Fuchs Ti- vadartól	124
EGY CSOMÓ LEVÉL. — Elbeszélés, francziából Droz Gusztáv után	172
KÖLTEMÉNYEK: <i>Dalok</i> . I—XX. — Vargha Gyulától. — <i>A végzet</i> . G. I—ntól	195
DEÁK FERENCZ ÁLMA. — Közli Horváth Mihály	203
ÉRTESITŐ: <i>Shakespeare minden munkái. Forditják többen, kiadja a Kisfaludy-társaság. XIX. k. Shakespeare vegyes költemé- nyei: Venus és Adonis. Lucretia. A szerető panasza. A sze- relmes vándor. Szonettek.</i> Angyal Dávid. — Csengery Antal: <i>A jogi és államtudományok tanítása ügyében. A vallás- és közoktatási miniszter által tartott enquete alkalmával.</i> — Dell'Adami Rezső: <i>A jogtudományi oktatás reformjának kérdéséhez.</i> — Lánczy Gyula: <i>A felső oktatás reformja és az új magyar közműveltség.</i> —t.	209

XL. SZÁM.

	Lap
II. PIUS PÁPA ÉS HUNYADI MÁTYÁS KIRÁLY. — Pór An- taltól	225.
ÉLETEM ÉS KOROM. (V.) — Pulszky Ferencztől	279
MUHAMMEDÁN FŐISKOLAI ÉLET. Goldziher Ignácztól	302
CAMERON ÁFRIKAI UTAZÁSA. (I.) — Varga Ottótól	324
TOLDY FERENCZ HÁTRAHAGYOTT IRATAIBÓL. (III.) T. I.	351

	Lap
FAUST. — Beszély kilencz levélben. Oroszból Turgényev után. Asbóth Oszkártól	373
KÖLTEMÉNYEK: <i>Pusztin</i> . Szász Károlytól. — <i>Catullusból</i> . I—III. Latinból. Csengeri Jánostól	413
DÉLÁFRIKAI BONYODALMAK. — Rakovszky Istvántól	416
NYELVTUDÁS ÉS NYELVTUDOMÁNY. — Irenopoeustól	429
ÉRTESITŐ: Gumplovicz L.: <i>Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn.</i> —e— Salamon Ferencz: <i>A magyar hadi történethez a vezérek korában.</i> — Marczali Henrik. — Károlyi Árpád: <i>Adalék a nagyváradi béke s az 1531—36 évek törté- netéhez.</i> — i—k.	434

ÉLETEM ÉS KOROM.

Negyedik közlemény. *)

AZ 1839—40-KI ORSZÁGGYÜLÉS.

Az eszmék világában csakúgy, mint az anyagiban, nincsen megállapodás, egy nemzedék sem hasonlít tökéletesen ahhoz, mely megelőzte, a szavak, a jelvények értelme változik időnkint; a mi negyven év előtt forró vágyaink célja volt, azzal most alig gondolunk. A ki a divat történelmét tanulmányozta, tudja, hogy a magastetejű kalap száz év előtt Franklin quaecker kalapjának francziára fordított mintájából vette eredetét s a szabadelvűség, a köztársasági eszmény, a forradalom jelvényének tartatott, mely a rendőrség figyelmét vonta magára és sok helyütt közigazgatási úton eltiltatott, holott most a correct salon-öltözet nélkülözhetetlen kelléke. Így 1839-ben liberalisnak lenni, annyit jelentett, mint az ellenzékhez tartozni, lemondani a reményről, hogy az ember hivatalt nyerhessen, kitenni magát a feladók titkos rágalmainak, a hivatalos körök gúnyának, melyek még egy külföldre szóló útlevél elnyerésénél is nehézségeket csináltak. Most a reactió veszi föl a szabadelvűség nevét és sok öreg pecsovics, ki még a régi idők értelmezését nem tudta elfelejteni, nagyban csodálkozik, hogy őt is szabadelvűnek nevezik, mind a mellett, hogy nézeteit soha nem változtatta meg, hiszen csak az elnevezés értelme lett különböző. E változás azonban csak lépten-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 13., 24. és 26. számaiban.

kint állott be és már az 1839-diki országgyűlésen vette kezdetét. A francia háborúk bevégezte óta uralkodó buta reakciót, mely a politikai perekben még egyszer föllobbant s utolsó mérgét adta ki, még a bécsi irányadó körök sem tarthatták fenn továbbra; az új kor eszméi a fiatal kormányhivatalnokok s aristokraták közt terjedtek, Széchenyi befolyása növekedett nemcsak alúl, hanem fölül is, s már is világos volt, hogy a kormány engedni kénytelen a korszellem követelményeinek. Bécsben elhatározták tehát, hogy a kiengesztelés legyen a megnyitandó országgyűlés főadata, ugyan azért a leggyűlöletesebb személyiségek eltávolítottak. Gróf Pálffy Fidel helyett gróf Majláth Antal lett kancellár, gróf Cziráky miniszterül, Somssich Pongrácz államtanácsosul hívtak Bécsbe, a hallgató Majláth György lett országbíró, a mindig fecsegő Szerencsy személynök, a széles műveltségű, lángeszű gróf Desseffy Aurél a főrendeknél a kormánypárt ifjabb tagjainak vezére. De mind a mellett a kiengesztelés nehezebben sikerült, mint bárki gondolta. Soha sem volt több sérelem, mint épen most, a szólásszabadság fölötti viták s azoknak áldozatai elkeserítették a kedélyeket, a kormány befolyt ugyan egész pressiójával a választásokra, de meg nem akadályozhatta, hogy a megyék többsége ne ellenzéki utasításokkal küldje föl a követeket. Tolnában tettelegességekre került a dolog, a megye ki nem adta a követeknek a megbízó levelet. Pest gróf Ráday Gidát választotta egyik követének, ki politikai per alatt állt, mire a kormány megtiltotta megjelenését az országgyűlésen, a partiumbeli megyék egyike nem küldött föl követet s nem akarta elismerni a magyar országgyűlés hatóságát; a főpapok, élükön Lajcsák a nagyváradai püspök, föl zavarták a vegyes házasság ügyében a felekezetek közti békét. A kormány kész volt ugyan engedni, de csak úgy, ha tekintélyét s a curiát teljes mértékben meg tudja óvni, szóval a bonyodalmak véghetetlenek voltak, az 1830-diki törvény pedig, mely a katonai szolgálattidőt tíz évre szabta, fegyvert szolgáltatott az ellenzék kezébe, annál inkább, minthogy Metternich már sejdítette a politikai nehézségeket s keleti rázkódtatást, mely 1840-ben kevés hónappal az országgyűlés bezárta után csakugyan bekövetkezett. Mindezeknek következtében ez országgyűlés az ügyes sakkhúzásoknak s folytonos diplomati-zálásnak remekje lett, melynek azon kitünő egyéniségek,

kik mind a követeknél, mind a főrendeknél szerepeltek, élénk drámai jelentékenységet adtak.

Mindezzel keveset gondoltam első örömömben a fölött, hogy a politikai pályán állást foglalhattam; siettem kedves szeretett nénémhez, Radvánszkynéhoz Szárnyára Gömörvármegyében, hogy neki az örömhírt megválasztatásomról magam vigyem meg, (akkor még nem volt távirda, mely a távolságot megsemmisíti); tudtam, hogy ez boldoggá teszi, mert ritka oly két testvér, ki annyira ragaszkodott volna egymáshoz, mint mi. Onnét rögtön Miskolczon át, hol a főispán Vay Miklós nem is akarta elhinni, hogy Dessewffy Aurél megbukott s én megválasztattam volna, Sályba mentem Eötvös Pepihez. A régi ház még tele volt repedésekkel a múlt évi földrengés következtében; mi egész éjjel ábrándoztunk, terveket csináltunk és a távol jövőről többet jövendőltünk, mint a legközelebbi időkről, mert ezektől nem vártunk semmi nevezetesebb változásokat, holott meg voltunk győződve, hogy a jelen állapotok nem lehetnek maradók. Este eljött az öreg Eötvös is, ki titkon épen nem restelte Dessewffy Aurél bukását, mert nem szerette ezen új nemzedékét a kormányferfiaknak, ő még a régi iskola bureaucratája volt, mely azt hitte, hogy szép szóval s erős kézzel, ámitásokkal és erőszakoskodással mindent ki lehet vinni Magyarországbán, hanem mégis igen komolyan intett, hogy Dessewffy Aurél tanácsa szerint járjak el, a jobb középpel tartsak, mely mindig többet tud kivinni, mint a balközép.

Pestről gözhajón mentem föl Pozsonyba, hol a követek már gyülekezni kezdtek. Lakásunkat ingyen kaptuk, a pozsonyi házi urak kötelesek voltak házuknak egy harmadrészét az országgyűlés tagjainak átengedni, de a fiatalabbak, a nőtelenek, különösen azok, kik az ellenzékhez tartoztak s nem ismerték személyesen gróf Esterházy Károlyt, a főlovászmester-helyettest, kinek kötelessége volt a lakásokról gondoskodni, elég kényelmetlenül helyeztetek el. Első látogatásom Nagy Pálnak szólt, a régi országgyűlések híres genialis ellenzéki szónokának. A kancellária őt a sequestrum alá helyezett gróf Pálfnak vagyoni gondnokává nevezte ki és a világ ennek tulajdonította, hogy a nagy szónok sokszor a kormányval vokolt, pedig ez nagy részben igazságtalan gyanúsítás volt, mert Nagy Pál megmaradt a ki volt, csakhogy régi

ellenzékieskedése nem illett többé bele az új szabadelvű eszmekörbe; valahányszor azonban a jobbágyok fölszabadítása jött napirendre, akkor mindig fölmelegedett s követelte, a nem-nemeseknek az alkötmány sáncaiba való bevételeit. Még lelkesebben dörgött főuraink elnémetesedése ellen, legnagyobb vágya élte végeig az maradott, hogy főuraink Bécsből jöjjenek le, magyarul beszéljenek és érezzenek, s jószágaikat magyarok által igazgattassák, magyarul. Engem mindjárt tréfásan kiszidott, hogy nem tegeztem, mert régi idők óta meg van, így szólt, a hagyomány, hogy az országgyűlési követek tegeznek egymást, még a legfiatalabb is a legöregebbet, csak úgy, mint azt a mágnások egymás közt teszik. Ez azonban a városi követekre nem terjedt ki, mert ezek otthon nem vettek részt a megyei életben s nem voltak a szent korona tagjai.

A kaszt-szellem erősen uralkodott még mindenütt, a mágnások elzárkoztak a követektől, a megyei követek a városiaktól, a pozsonyi lakossággal pedig alig érintkeztek az országgyűlési tagok. Pár nap alatt megismerkedtem követársaimmal, bemutattam megbízó leveletem a personálisnál, az öreg nádornál együttesen tisztelkedtünk.

Június kezdetén a király jött le Pozsonyba a királynéval együtt, hogy az országgyűlést személyesen nyissa meg. Fogadtatása hideg volt, inkább csak hivatalos, nem hiányzott ugyan az éljen s a város kivilágítása, de lelkesedés nem volt sehol, pedig Ferdinánd oly jó indulattal viseltetett a magyarok iránt, hogy e közönyösséget nagyon fájlalta. Ugyanazért szívesen megengedte, hogy magyar nyelven üdvözöltessék az országgyűlés által, az ünnepélyes megnyitás után pedig, midőn a primatialis palotában a követeket bemutattatta magának, mindegyikkel egy pár kedélyes szót váltott. Szellemtelen vonásaiban jószívűség tükröződött, látszott rajta, hogy szeretne lekötelezni mindenkit. Midőn báró Bánffy Lászlót a krasznai követet bemutatták, ezt mondta: „Ön erdélyi, tudom, hogy sok panaszuk van; Olaszországban is úgy volt, de a mint Majlandba mentem, mindjárt jobbra fordult minden, szerettem volna Erdélybe is lemenni, csak hogy nem engedték.“ Nem sokára ki is fáradt a beszédben, s alig tudta mit mondjon, pedig mindenkinek akart valami kedvest mondani. Egyik tisztántúli követtől kérdezte él-e még apja, anyja? Ez

igennel felelt, mire a király: „Írja meg nekik, hogy köszöntöm őket.“

Az országgyűlés ünnepélyes megnyitása után, még Győrre folytatta kirándulását, egy hétig mulatott az országban, mielőtt Bécsbe visszament, ez is ritka esemény volt azon időkben s elégségesnek tartatott a magyar nép e részben ismeretes aspirációinak kielégítésére. Arról, hogy a király heteket s hónapokat töltsön minden évben az országban, ez időben még szó sem lehetett, csak rendkívüli esetekben történt ily látogatás, melyet eseménykép jegyeztek föl a megyék és városok jegyzőkönyvei, hiszen háromezred év óta hasztalanul kérték az országgyűlések, hogy a fejedelem az év egy részét Magyarországon töltsen. A jelen esetben a királyi látogatásnak nem volt semmi befolyása az országgyűlésre.

A követek közt Deák Ferencz vezérszerepét elismerte mindenki; legszebb férfikorát élte akkor, harminczöt évének meg nem felelő testessége mellett elég mozgékony volt s mindennap nagy sétákat tett, különösen a pozsonyi Dunaligetben, környezve követtársaitól, mulattatva őket, hol csintalan adomákkal, hol politikai okoskodással. Szerették, mert nem csak kedves beszélő, de figyelmes hallgató is volt, senkinek szavába nem vágott, eltűrte az ellenvéleményt s ha valaki bolondot mondott, jó ízűen mutatta ki képtelenségét, úgy, hogy senki sem érezte magát megsértettnek s szívesen eltűrte a szellemi felsőséget, mely másnak ellenségeket és irigyeket teremt. A pipa, vagy szivar ritkán hagyta el száját, szobájában föl volt állítva egy válogatott tajtékpipa-gyűjtemény s ha ismerősei neki egy szépen kiszitt Nagy-féle pipát ajándékoztak, ezt az egyet nem utasította vissza. Külsejére szintén figyelmet fordított, mindig feketébe öltözve, hófehér mellényrel s fekete atlasz nyakkendővel, mely mellét elfödte, impozans megjelenése és szellemes szeme, mely a jellemző borzas szemöldök alatt a széles szabálytalan arcra világított, magára vonta a nők figyelmét, de ő kerülte társaságukat, e részben a nemzet keleti jellegéhez hív maradt, mert nincs európai ország, hol a nőknek oly kevés befolyása volna a politikai, sőt társadalmi életre, mint nálunk; a nyugati szalonélet nem tudott itt soha meghonosulni.

Az alacsonyabb, sötét, mélabús arcú Klauzál maradt Deáknak elválhatatlan társa, mindig komoly, szenvedélyes ter-

mészetű szónoklata melegebb volt, mint a Deáké, de ő szívesen alárendelte magát, versengésről köztük szó sem lehetett. Az országgyűlés második felében még a kopasz, szőke, nagy homlokú Bezerédj István tartozott, mint harmadik e társasághoz, csakhogy rendkívüli élénksége soha nem hagyta őt soká egy helyen, szeretett látogatásokat tenni s a politikán kívül sokat foglalkozott olvasással és levelezéssel. Mind a háromnak feddhetetlen jellemét elismerte a világ, még a rágalom sem mert közelíteni hozzájuk. Ellenben Beóthy Ödön, kit kis káplárnak hittünk, folytonos háborúban élt, ingerkedett, kiabált, veszekedett minden pecsovicsal, ki útjában állt, Biharban Tiszával, Pozsonyban az aulikusokkal, szeme villogott, arca kipirult, pedig alig ismertem melegebb szívű embert, mint őt.

Itt volt még Somssich Miklós, az öreg Pázmándy Dénes, Marczibányi, Bernáth, Palóczy a régi országgyűlések jelesei, kiknek irányában Deák úgy tudott eljárni, hogy mindig hittek, mintha tanácsaikat fogadta volna el s ők vezetnék.

Az új követek közt kitűnt éles logikája s rendkívüli szórakozottsága által Szentkirályi Mór, ki értekezleteknél még Deáknak is csak nehezen engedett, mert szeretett a maga esze után járni; ott volt a még fiatal, de már is kopasz Szegedi, hosszú, ékes, üres phrásisaival, kiről azt mondtuk, hogy

Nyalka legény, de kopasz, nagy tűznél kis pecsenyét süt.

Ott a régi vitéz insurgens Hunkár, arczán szép sebhelylyel, melyet egy franczia vasas német Győrnél vágott reá, ott Wenkheim Béla, a kifogásnélküli gavallér, a mellbeteg Kárász s a fiatal követek egész serege, kiknek politikai állása csak később tűnt ki szabatosabban, báró Prónay Gábor, gróf Péchy Manó, Návay Tamás, Péterffy, Bottka, Jankovics László, Szent-Iványi Ödön és Majláth György, kik mind alig érték el, vagy alig haladták meg a huszonöt évet. Majláth csak huszonegy éves volt, de már is alispán Baranyában, természetesen aulikus.

A kormány részéről csak két régi követ tűnt föl: Andrássy József, helytartósági tanácsos és Zsedényi Ede, udvari titkár. Andrássy szép ember volt, kedvence a nőknek, kiknek mindig udvarolt, reggel a kávésnénak, átellenben a primatialis

palotával, hol igen sokan közülünk reggeliztek, délután a ligetben a követek nejeinek. Természetes szónoklatának ékes-sége nem fődte el mindig eszméinek szegénységét, lusta is volt, úgy, hogy néha csak az ülésben nézte át az iratokat, melyekről szólni kellett, de modora lekötötte a figyelmet s részben elnémította azon ellenszenvet, melylyel a közönség a kormánypárti követek ellen fordúlt. Zsedényi azonban élesebb modora s rossz magyarsága daczára némi népszerűsége is tett szert, mert kedélye mindig derült volt, előzékenysége pedig férfiak és nők irányában kifogyhatatlan; senki sem vezette jobban a cotillont, mint ő, s a mi nálunk valódi csuda, levélre soha válaszszal adós nem maradt, sőt szívesen szolgált tanácsosal s közbenjárással minden ismerősének, bármily párthoz tartoztak legyen, főleg azonban a lutheránusoknak és szepesieknek.

Ezeken kívül még két követ játszott jelentékenyebb szerepet. Ürményi Józsefnek európai műveltségét senki sem tagadta, de száraz, rideg külsejében s parancsoló modorában nem volt semmi vonzó; fáradhatatlan tevékenysége azonban többet szolgált a kormánynak, mint Andrássy síma ékesszólása. Ürményi az ülésben ritkábban tartott beszédet, de ülésen kívül tudta capacitálni s megnyerni az embereket, mert voltak a függetlenek közt is olyak, kik különösen fogták föl állásukat. Egy alföldi megye követe például, ki Deákkal voksolt kezdetben, Klauzálnak azt felelte, midőn a szólásszabadság ügye a mágnásoktól harmadszor visszajött, : „lám én szeretlek, azért is már kétszer voksoltam veletek, de Ürményi Józsi is jó emberem, megigértem neki, hogy ez egyszer vele voksolok, majd ha újra előkerül a dolog, megint veled szavazok, baráttól többet nem kívánhatsz.“ A mit Ürményi kiokoskodott, mert ő volt a kormány országgyűlési diplomatája, azt Zarka Muki adta elő az ülésben, kinek kedves modora, magvas szónoklata s ellenzéki antecedentiái elfogadhatóbbá tették a záradék módosításait, melyekkel Deákot és pártját eredeti állásukból lassan lassan leszorították. Ürményinek Luka Sándorra is nagy lett a befolyása, ki ezen országgyűlés alatt hallgató szerepet vitt inkább, de Deákkal voksolt, később ő lett a kormány legdühösebb eszköze az administratori vizályok idejében.

A városi követek még most sem jöttek tekintetbe, pedig

több kitünő férfi tartozott soraikba. Vághy, a sopronyi ösz követ, később a váltó-feltörvényszék, végre a hétszemélyes tábla ülnöke, Járy, ki előbbi Tretter neve alatt a Kisfaludy körnek tagja volt és később, a német időkben, Bach alatt Bécsben szerepelt, Czech, a tudós győri történetbúvár, Toperczer Ödön a nagyváradi, Szalay László a korponai s Fábry a jeles bártfai követ, ki később a curia elnökségére emelkedett.

Az országos ülésekben Szerencsy elnökölt, a személynök; de befolyása alig volt, mert lassan lassan az országgyűlés minden teendője kizárólag a kerületi ülésekre szállt, az országos ülés csak hitelesítette a kerületi határozatokat. Szerencsy érezte állása fonákságát, megtörtént egyszer, hogy hosszú beszédet tartott a kerületi ülésben fogalmazott felírás ellen, de nem kapott egyéb feleletet, mint egy hangos maradjont! körülnézett, senki sem kelt föl, senki sem szólt, mire hangosan kimondta a végzést: „no hát maradjon“ s félhangon egyet káromkodott. Ekkor fölemelte fejét Hajnik a gyorsíró s kérdezte: Excellentiád, be kell-e ezt is írni a naplóba? mire Szerencsy dühösen elkiáltotta magát „szamárr kérdéss“; s lett általános kaczagás a házban.

A mágnásoknál is izgatottabbak voltak az ülések, mint ezelőtt. Az erős akaratú, szenvedélyes s e mellett elég tapintatos gróf Batthyány Lajos szervezett itt is egy tekintélyes ellenzékot, mely merészsége által feltűnt, köztük főleg herczeg Odescalchi Ágost, Pálffy József, Batthyány Kázmér, Zichy Ödön és Jenő, Esterházy József és Miklós, négy gróf Szapáry. Mindnyája rosszul beszélt magyarul, sem a logika, sem a grammatika szabályaival nem gondolt, de föllépésök mégis nagy föltűnést okozott az országban, mert a nemzet alig tudta fölfogni, hogy lehessen főúr, ki szembe merjen szállni az udvarral. Ezek közül fényesen kivált Teleki László ügyes szónoklatai által, a mérsékelt gróf Károlyi György és gróf Zichy Károly szintén sokszor pártolták a kk és rr. nézeteit, gróf Széchenyi István és báró Eötvös József csak ritkán vettek tényleges részt a szólásszabadsági vitákban, mind a kettő ezt esetleges viszálynak tartotta, nem szerette a sérelmi politikát, reformtervekkel foglalkoztak. — De a kormány oldalán is új szellem jelentkezett gróf Dessewffy Aurél mellett ott ült a lovagias báró Jósika Samu, gróf Apponyi György, báró Vay

Miklós, gróf Almássy Móricz, kiknek látköre annyival szélesebb volt, mint a követi tábláé, a mennyiben ismerték a bécsi viszonyokat s igyekeztek az irányadó körökben meglevő ellenszenvet az újabb idők követelményei ellen lecsillapítani. Ezek közt minden tekintetben legkitünőbb volt gróf Dessewffy Aurél s mindenki csodálkozott, hogy a kormány e lángeszű férfit nem emelte magasabb és befolyásosabb polczra, mint a helytartósági tanácsosságra, holott a sokkal gyöngébb gróf Almássy Móricz már alelnöke volt a kamarának. Tíz évvel később magyarázta meg nekem Londonban barátom Newman Ferencz, hogy lángész még Angolországban s Amerikában is ritkán jut a kormány élére, mert sem az irányadó körök, sem a többség nem tudnak bízni benne. A ministeri szék többnyire a középszerűség díja, mely föl tudja fogni azon uralkodó eszmét, mely a nemzetet bizonyos fokig áthatotta s a mellett alkalmazkodik az udvar szelleméhez. A kezdeményezők csak rendkívüli időkben jutnak kormányra s akkor is majd mindig lejárvák magokat a mint nagyobb szabású eszméjüket keresztülvitték.

II.

Az országház Pozsonyban nagyon rosszul volt elrendezve, a mágnások terme valamivel díszesebben, mint a követeké. Abban az ülés megnyitásánál két fiatal mágnás, mint Staberlherr, ez időben gróf Cziráky János és gróf Szécheny Antal, kopogtatta botjával a padozatot, bejelentve s megelőzve az ősz nádor jövetét, kinek szeme még ifjúi élénkséggel néha elég hamisan ragyogott; a tábla jobb oldalán ült a püspöki kar, balról az országnagyok, a püspökök alatt az ellenzéki mágnások, az országnagyok alatt és mögött gróf Dessewffy Aurél baráti, s vegyesen köztük a hova férhettek azon mágnások, kik, ha nevezetes szavazás készült, különösen fölhívtak arra, hogy az ellenzékét bármily kérdésben leszavazzák, mert azon kényelmes idő nem kerülhetett többé vissza, midőn a nádor a kisebbség voksa szerint mondta ki a határozatot, azon megjegyzéssel, hogy *vota non numerantur, sed ponderantur*, a vokások nem számíttatnak, hanem mérlegeltetnek, mi annyit jelentett, hogy az országnagyok és püspökök szavazata többet nyom, mint a regalistáké. Minthogy e szerint az eredmény

mindig biztos volt, a felsőházi ülések csak a szónoklatok merészsége által váltak érdekesekké, ez volt az ellenzék fegyvere, melyet annál könnyebben lehetett használni, mert a felső háznak nem volt még naplója, hírlapok pedig még az alsóház üléseiről sem adtak tudósítást. Gróf Batthyány Lajos azonban az országgyűlés vége felé mégis kierősakolta a főrendi naplót.

A kk. és rr. táblája, ez volt a hivatalos neve, egy rendkívül hosszú, magas, fehérre meszelt teremben székelt. Mindkét hosszoldalról szolgáltak ablakok, itt az útczára, ott az udvarra, az útcza felől egy ügyetlen, roskadozó galeria húzódott végig a termen, melynek egy harmada emelt padozattal bírt, fakorlással elkülönözve az alsó résztől. Fönt a személynök ült egy asztalka mellett; jobbról és balról egy-egy zöld posztóval bevont hosszú asztal volt fölállítva, az egyiknél a káptalanok képviselői, a másiknál a királyi tábla tagjai ültek, elől a protonotariusok, mint az országos ülések jegyzői; a királyi táblabírák, kik akkor az útczán is magyar nadrágban, s magyar csizmában jártak, kötelesek voltak a naplót vinni. Most azonban ezen tisztjök roppantúl könnyebbült, mert Hajnik és Stuller ott ültek már a kórlát alatt, mint országgyűlési gyorsírók, sőt Stuller magánvállalatul országgyűlési tudósításokat is adott ki kéziratban. A terem alsó részében három hosszú lágyfa asztal állt, tintapecsétekkel bepiszkolt zöld posztóval bevonva, az útcza felől ott ültek a Tiszán-inneni és Tiszántúli megyék képviselői, a középasztalnál a dunaiak legnagyobb része s a három Szlavón megyék követei, a harmadiknál vegyesen dunaiak és tiszaiak, a horvátok, Fiume, Buccari, a Jászkunok, a Hajdúk, s Turopolya grófja. A táblák végét elfoglalták a városok és néhány éltesebb alegateus absentium; az összes országgyűlési ifjúság az első és harmadik asztal s ablakok közt a követek háta mögé szorult össze; egy része a galerián lézengett, hová a követek feleségei s leányai már unalomból is gyakran eljártak, ha pedig érdekes ülés készült, megtelt a galeria mágnásokkal; az ungi Pri-bék ugyanazért Sturmvoegeleknek nevezte el őket. Az egész elrendezés nagyon primitív s kietlen volt, minden négy követ közt állt egy idétlen üveg tentatartó, minden követ számára helyére volt téve mindennap egy ív papír, egy új lúdtoll s egy írón. A kerületi ülésből elmaradott a királyi tábla, a magyar ruha és kard; a személynök helyett pedig két-két követ

elnökölt, soronkint egy dunai s egy tiszai, minden héten más-más, az egyik jegyezte a szólokat és szavazókat, a másik föltette a kérdéseket s vigyázott a rendre.

A kerületi ülések mindig élénkebbek voltak, mint az országosak, az ifjak, kiknek legnagyobb része távollevő mágnások és özvegyek képviselője s e szerint országgyűlési tag volt, hol éljenekkel, hol kardcsörtetéssel, morgással s pissze-géssel fogadták a követek beszédeit, sőt megjelenését is, s mint-hogy ez ifjak képviselték a közvéleményt, sok követ volt, kit az ily morgás terrorizált. E hallgatóságot nem lehetett meg-fenyíteni, nekik is volt megbízó levelök távollevő mágnásoktól, sőt szót is kérhettek volna, habár ez számba nem vétetett; egyébiránt a városok követeié sem vétetett számba, de tisztességgel még is meghallgattatott. Minden vármegye két ifjat küldött napidíjjal irnokúl a követek mellé, sokan magok költsé-gén jöttek, mint joggyakornokok, mert az országgyűlési pra-xist csak úgy beszámították nekik, mintha a királyi tábla mellett töltötték volna az időt, találkoztak egyébiránt oly követek is, kik magok költségén is fölhozták egy pár ily fiatal joggyakor-nokot, én is tartottam magam mellett ötöt, szállást ingyen kapván, egy forint napidíjjal jól meg tudtak élni.

III.

Az első üléseket a pestmegyei és partiumbéli sérelem foglalta el, mi az országgyűlés kiegészítését illetve, vele ösz-szeköttetésben a szólás-szabadsági sérelem, melynek éle a ki-rályi Curia ellen volt intézve. A városok is követelték voksaik számba vételét, de a városok rendezésének idejére utaltat-tak; a roppant többség elhatározta, hogy a feliratban bennfog-laltassék egy záradék, mely szerint az országgyűlés a királyi előadásokat föl nem veszi mind addig, míg az országgyűlés ki nem egészítették s a szólásszabadsági sérelem nem orvosolta-tik. Ez volt az első országos ülés határozata, melyben azon-ban a városok a magok sérelmét élénken adták elé. Én e tárgyban felszólaltam s a városokat nemzetiségi és alkotmányos szempontból idegeneknek bélyegeztem, mert akkori nézetem szerint a polgári elem Magyarországon, úgy, a mint a belső és külső tanács által képviseltetett, német volt, és aulikus; fél-

tettem tőle úgy a haladási eszméket, mint a magyarságot. E részben csakugyan megváltozott meggyőződésem, de akkori beszédem nem költött ellenszenvet, hiszen a táblalibéri liberalismusával nem állt ellentétben, csak Czech tett nekem szemrehányásokat még később is, midőn censor volt és megbarátkoztunk.

Az országgyűlés fősúlya azonban a szólásszabadsági sérelemre volt fektetve s ez állásomat kényelmetlenné tette, mert utasításom szerint arra kellett voksolnom, hogy a királyi előadásokat vegyük fel. Ez természetesen nem tetszett az ellenzéknek, annál inkább hogy időnkint számában fogyott, a mint a megyék új utasítást küldtek, ennél fogva a viták hangja mindig élénkebb s keserűbb lett. Ily körülmények közt jött fel sógorom Pozsonyba; néném minden áron látni akart, mint követet s hallani az országgyűlési vitákat. Radvánszky Gusztáv, korára fiatal de a régi eszmék embere, a világeért nem ült volna akár most gőzhajóra, akár később vasútra; régi módon előfogattal jött fel Pozsonyba. Néném útban meghűtötte magát, s csak kétszer volt jelen az üléseken; lázba esett, mely napról napra rosszabbra fordult. Férje, nagybátyám Fejérváry, én, néha Henszlmann barátom virrasztotunk mellette. Hiába, két hét múlva meghalt; még nem volt huszonkilencz éves. E váratlan csapás engemet annyira lesújtott, hogy egy ideig egészen elkábultam. Részvétet, mely ilyenkor oly jól esik, épen ott találtam, hol nem vártam, Dessewffy Aurélnál, ki néném ismerőse és tisztelője volt s most mutatta, hogy csakugyan barátom.

Lassan-lassan lecsillapodott a fájdalom, az országgyűlési viták ismét élénken érdekeltek, hangjok mindig keserűbb lett s a pártszakadás már a magánkörökbe is átment. Külön pártclubbokról akkor ugyan még szó nem volt, de a követek külön kezdtek válni a sétáknál és ebedekeknél, mi a régi hagyományokkal ellenkezett, mert ezek szerint a követek, mint a nemesség képviselői együtt tartottak, mégha politikai tekintetben külön váltak is. A kedélyes társalgási élet helyreállítására Andrássy Józsi a módosabbakat a nőtelen képviselők közül felszólította, tartsunk szakácsot, ebédeljünk együtt, mindegyikünk egy vendéget hí a közebedhez. Csakhamar összeállt egy igen kedves társaság: Andrássy, Majláth, Jankovics Laczi, gróf Pejácsevics Muki, Szegedy, gróf Péchy Manó,

báró Prónay Gábor, Péterfy, Bárczay, báró Wenkheim Béla, Kárász, gróf Zichy, Fejérváry, meg én; mindennap huszonnégyre volt terítve; az ebéd jó volt, a borok még jobbak, a fesztelen társalkodás tele élezzel s tréfával, és így mindenki szívesen vette, ha meghíttuk, még Deák és Beöthy is, kik különben nem szerették, ha a personalis, vagy valami főispán, vagy püspök meghítták ebédre, hol a hivatalos feszességet alig tudta elúzni az ételek csaknem véghetetlen sora. Közös ebédjeink nagy befolyással voltak arra, hogy az ülésekben a beszédek hangja ne menjen át durvaságba s a személyeskedés kerültesse ki, mert a henczegők ki voltak zárva vendégeink közül.

Ez alatt az országgyűlési ifjúságnál is népszerű kezdtem lenni; az *Athenaeumban*, mely Bajza, Toldy és Vörösmarty szerkesztése alatt az irodalom legkitünőbb s legolvasottabb organuma volt, folytatólag közölték *Eszméimet Magyarország történetének philosophiájához*. Az ifjak szerették e czikkeimet, de voksomat, mely utasításom szerint a záradékok ügyében a kormánypárté, volt mindig restelték, azt szokták mondani: «lakatot a szájára, tollat a kezébe». Még nagyobb hírt szerzett ez idő táján kezdett polemiam Zedlicz báróval, Metternich ügyes ágensével az *Augsburger Allgemeine Zeitungban*. E hírlap, liberalis külpolitikája miatt, sokkal inkább el volt akkor terjedve, mint mostan, mind a mellett, hogy a magyar viszonyokat mindig elferdítve adta hasábjain. Most is b. Zedlicz célzatosan e lapban adta ki czikkorozatát, mely *Pia Desideria für Ungarn* cím alatt szidta a magyar ellenzékét, sőt gróf Széchenyit is, mint, kik inkább középkori aristokratikus rebellesek, mint európai liberalisok. Szemökre vetette, hogy föl nem tudják fogni az osztrák felsőség európai szükségességét, mint a valódi haladás föltételét, hogy az ősi-ségi intézményt meg nem döntik, hogy vasútakról álmodoznak, midőn csinált országútjok sines, hogy a német kultúrát elnyomják s a tótnak és oláhnak föléledését akadályozzák, szóval a czikkek szabadelvű magyarfalásból s a tények elferdítéséből ki nem fogytak, s e mellett csinosan voltak írva; nálunk az egész világ boszankodott miattok. Ismervén Kolbot, az Augsburginak szerkesztőjét, *Ungarische Verhältnisse* cím alatt én is írtam ugyanazon lapba egy czikkorozatot, Zedlicz czáfolatára, mely nemcsak Magyarországon, hanem Bécsben s külföldön is nevemet szélés körben ismeretessé tette, mert azon

időkben nem volt még annyi hirlap mint most, s ugyan azért egy pár jó czikk, minő a jelenben igen könnyen kikerülí a figyelmet, már is feltűnést okozott s az írónak hírt szerzett.

IV.

Hó múlt hó után s a két tábla nem tudott megegyezni a felirat iránt; a főispánok kivitték azonban néhány megyében, hogy utasításuk módosíttassék s így a záradék mindig jobban megszorítottatott, s elhatározottatott, hogy az országgyűlés az ujonczállításra nézve meghallgatja a kormány adatait s határoz fölöttük, de fölterjesztést nem tesz, míg a sérelmek nem orvosoltnak. E szerint a hagyományos módon b. Lederer tábornagy lejött Bécsből Pozsonyba, hogy fölvilágosításcokat adjon az ujoncz-állítás szükségességéről. Ez mindig zárt ülésben történt, oly országos bizottság előtt, melynek tagjai ünnepélyesen megígérték a titoktartást, holott a titoktartásra nem volt csakugyan semmi szükség, mert Lederer se többet, se kevesebbet nem mondott, mint, hogy a tíz évi capitulatio lejárván s a toborzás alig lévén elegendő a természetes évi fogyatkozás kiegyenlítésére, szükséges az ujoncz-adás, ugyan azon mértékben, mint 1830-ban, különben seregünk megszűnik lenni. E bizottságba én is beválasztattam, mit nagy megtiszteltetésnek tekintettek. A főrendi teremben meghallgattuk a tábornagy német előadását s Bernáth Zsiga szólalt föl először, szintén németül, említve, hogy e teremben már harmadik nyelven védi az alkotmányt s kérdezte, hogy mi hát ezen előadásban a titok s kifejezte meggyőződését, hogy a hallottak nem nyújtanak elégséges indokot arra, hogy oly számú ujoncz szavaztassék meg, mint 1830-ban. Akkor Franciaországban forradalom ütött ki, mely Belgiumba és Lengyelországba átcsapott, most békében élünk, nincs szükség oly nagy seregre, mint tíz év előtt. A vita meg volt kezdve, a szónoklatok folytak németül; végre voksra került a dolog, azon kérdés fölött: elégségesek-e a Lederer által fölhozott adatok, vagy nem? A tábornagy eltávozott s a szavazás megkezdődött. Míg a mágnások voksoltak, nagy többsége volt az igennek, de a mint a kk. és rr. egymás után szavazásra felhívtak, a nemek száma folyvást szaporodott s Beöthy

Ödön izgatottsága nőtt; az ellenzék már is egy szavazattal volt többségben, midőn még ketten voltunk hátra, gróf Péchy Manó, meg én. Péchy igennel szavazott s Beöthy szeme indulatosan szikrázott és kipirult arczczal felém fordúlt „hát te?“ nyugodtan, főnhangon nemmel szavaztam; a többség az ellenzéké volt. Az országbíró kimondta a határozatot, hogy a bizottság nem elégedett meg a közlött adatokkal; én pedig azóta identicalva voltam az ellenzékkel, senkinek sem volt többé kifogása ellenem.

V.

E fordulatot követi pályámon megelőzte még egy igen nevetséges jelenet a házban. Nagy csatanap volt ismét a szólásszabadsági harczban, Nagy Pál szólt épen, a ház megtelt a hallgató ifjúsággal, a rozzant karzat szép nőkkel s udvarlóikkal; ezek közül valamelyik botjával piszkálta a padlót, mely épen ott lyukas volt; a por lekezdett szállni az alól zsúfolva álló hallgatókra, mi őket annál inkább föl kezdte izgatni, minél jobban figyeltek a szólóra. Ekkor valaki feldönt egy széket a karzaton, a zőrejre alól egy juratus felkiált: „szakad a galeria“, a követek felugranak, a tisztai asztal feldől, a székek töredeznek, az ifjak az ajtóhoz tódulnak, a zaj s rémület leírhatatlan. Kende az útcza felőli ablaknál „létrát“ kiabál, Zsedényi az üveg tentatartót akarja megmenteni s leönti Zoltánnak fehér nadrágját, Andrassy a túlsó ablakon kiugrik a folyosóra, Hunkár izgatottan feláll s felkiált: Európa ki fog nevetni, tanácskozzunk tovább, s idegesen nyújtja ki kezét, mely Beniczky parókájába akad, ki épen az asztal alól ki kezd bújni; én fölemelem ledölt székemet, de nem veszem észre, hogy egyik lába eltört s páthoszszal mondván „tanácskozzunk“ leülök, s felfordulok. A karzaton pedig nem tudják mi történt. A páni rémületet csakhamar homéri kaczagás követi. Szerencsétlenség nem történt, de a lárma oly nagy volt, hogy a pozsonyi polgárok megijedtek s a zsidólakta várhegyen s Zuckermannlin villámként elterjedt a hír, hogy a forradalom kiütött, azonban a telegraph nem volt még feltalálva s e mulatságos epizódnak nem volt befolyása a tőzsdére.

Deák igen jól érezte, hogy az országgyűlés meddősége

vége még is csak az ellenzéknek fog ártani, hogy tehát elfoglalja a követek idejét, indítványba hozta, hogy bizottságok dolgozzák ki a váltótörvényt s a mezei rendőrséget. A kancellár leküldte hozzánk Wildner bécsi ügyvédet, hogy a váltócodex készítésében segítsen; mi őt ebédünk állandó vendégeül hittuk meg, s ő a váltó-codexet németül állította össze, mi inkább anyagi munkába került, mert a váltótörvénykönyv jóformán internationalis, s lényegében mindenütt ugyanaz. Wildner tervezete szolgált alapul a mi munkánknak, Deák volt a munkáló-bizottság elnöke, Klauzál, Bezerédj, Somssich Miklós és Vághy vettek benne részt; kezdetben Szentkirályi Mórícz vitte a tollat, de országgyűlési jegyzősége s egy időre családi viszonyai annyira elfoglalták, hogy tisztjéről lemondott, minek folytán én lettem a jegyző. Egészen véve nem változtattunk sokat Wildner munkáján, csak hogy Deák nem tudott megbarátkozni a váltófogság eszméjével s ezt ki is hagyta törvénykönyvünkől, mit a bécsi kereskedői s jogász-körök a legújabb időkig szemünkre vetettek, a míg végre náluk is eltörölték ezen barbár törvényt. A mint a váltótörvénykönyv a bizottságban elkészült, hozzáfogtunk a csődtörvényhez s kereskedési és közkereseti társulatokról szóló törvényezikkekhez, hogy egy igen érezhető hiányt némileg pótoljunk. Este felé dolgoztunk mindig e bizottságban s innét a követi casinóba mentünk, mert az ősz köszönt be és Deáknak nagy sétái mindig rövidebbre szorítkoztak, billiardozással pótolta ezeket, mert érezte a mozgás szükségességét. Ürményi Józsi volt a mezei rendőrségi bizottság elnöke és vezetője.

Beöthy Ödön mint régi katona mindig nagy barátja és pártfogója volt a katonafiúknak; hogy nekik is legyen örömük, szeptember végén egy szállóban megvette a termést, meghívta vendégül követbarátait s a katonai növeldét, hogy a kis bakák szedjék le a szállót s egyék meg. Jól mulattunk késő estig; mikor Szentkirályival okoskodva jöttem le a hegyekről, ő a logika szigorú szabályai szerint construalta a jövőt s minden lehető jobbra fordulásról lemondott, én felhoztam, hogy a szenvedélyek néha a logika rendét megszakítják s váratlant is idéznek elő, mi a logikából alig magyarázható ki, s a mint így beszélgetve az első házak előtt elhaladtunk, lövést hallunk és sikoltást, egy katona szemünk láttára a kapu alatt szíven lötte hűtelen szeretőjét. Oda ugrottunk,

a nő halva volt, a katona lassan a kaszárnnyába ment és magadat följ magát. Ezen eset ez egyszer nekem adott igazat.

Október 4-én nagy vacsorát adtunk a „Zöld fánál“, hogy Deák nevenapját üljük meg. A felköszöntések mindig gyakrabak lettek s a kedv lármásabb, úgy, hogy tíz óra tájban úgy az ünnepezt, mint az öregebb követek egymásután eltűntek; mi fiatalok együtt maradtunk, a pezsgő már érezte velünk erejét, valamelyike a józanabbaknak indítványba hozta, menjünk sétálni. Alig értünk a koronázási dombhoz, midőn Jankovich Laczi arra felszökött s beszédet mondott, melynek vége az volt, hogy ő nem lesz többé pecsovics, de örökre Deák híve. Kárász váltotta fel, egymást követték a szónoklatok s mi azokat igen is szépeknek találtuk, szidtuk a németet, éltettük hazánkat, megéljenzettük egymást. Vipan, az én angol barátom, ki az országgyűlés kezdete óta Pozsonyban időzött s tanulmányozta állapotainkat, mert elég jól értett már magyarul, azt találta, hogy a részegség Magyarországon a követeknél egészen másképp nyilatkozik, mint az angoloknál. Egyszerre valamelyikünk felszólalt: menjünk Bécs ellen, ott az ellenség; Wenkheim Béla ezt igen czélszerűnek találta s neki indultunk a hídnak. Középe éjjel magas rácskapuval volt elzárva, de a bátort nem ijeszti el az akadály, egymás után föl kezdünk mászni az egyik oldalán s le a másikon, én is ott voltam már féluton, előttem Bárczay Miska épen a kapu tetején ült, mint egy lovon s megkért, vessem át a bal lábát, mely nem akar neki engedelmessé válni; át is vettem, csak hogy nemcsak ballába, de egész teste lezuhant a kapu másik oldalán. Erre egy kicsit észre tértem, jó szerencsét kívántam azoknak, kik már átjutottak, megkértem, hogy Bécsből írjanak nekünk, és Péchy Manóval, Péterfyvel s angolommal hazamentem. A bátor kalandorok szintén nem jutottak tovább, mint a ligetkávéházig, ott kávéztak s reggelig kijózanodtak.

Munka és multság közt megjött a tél s az országgyűlésnek még mindig nem volt eredménye; előkészület akármennyi, de a kétely fönmaradt, lesz-e köszönet benne, mert becsületkérdéssé vált a viszály az országgyűlés s kormány közt, a kormány nézeteit tudvalevőleg a felső tábla híven képviselte; pedig mind a két részről kívánták a kiegyezést, csak hogy sem a kk. és rr. sem a kormány nem akarta megtenni

az első lépést, nehogy tekintélye veszélyeztessék. Történtek ugyan e részben is közeledő lépések, a kormány leküldött egy declaratoriumot, hogy a szólásszabadságot tiszteli és nem akarja korlátozni, Pest megyében pedig Ráday lemondott mandatumáról s más követ választatott meg, de mindez nem csilapította le a kedélyeket, a Curia tagjai elégtételt kívántak a nádornál megtámadtatásukért, a politikai pörök nem voltak még megszüntetve, a foglyok börtönben ültek.

Télen vigan farsangoltunk, Zsedényi mint a cotillon rendezője s előtánczosa megnyerte az ifjúság tapsait. István főherczeg részt vett a követek báljaiban, s minthogy tudtam, hogy Bécsben némi gyanuval nézték a fiatal, kedves modorú főherczegét, mintha elszakadási hajlamoktól nem volna egészen idegen, magaviselete érdekelt engem. A mint azonban láttam, hogy egy választási figurában a cotillonban oly soká haboz, míg a szép tánczosnőket mind elvitték előle s reá csak épen a legkevésbé kívánatos maradt, megnyugtattam magamat, hogy ettől ugyan hiába féltik az osztrák kapcsolatot.

A farsang tánczvígalmai után a főrendi nők szellemi multság után sóvárogtak s fölkérték Pyrker érseket rendelje Pozsonyba Albach ferenczrendi barátot bőjti predikátornak. Albach szónoklata híres volt az egész országban, de utolsó években a politika oly annyira elfoglalta a kedélyeket, hogy az néha a barát egyházi beszédeiben is előfordult. Kossuth elfogatása idejében néhány nagy úr megharagudott reá, s ő Pestről a kis-martoni kolostorba tétetett át, hol azóta a fűvészetnek élt. Pyrker engedett most a kérésnek s Albach feljött Pozsonyba. Csütörtök délutáni predikációinál annyira megtelt a templom, hogy még az oltár lépcsőit is ellepték a hallgatók, mert a barát csakugyan megérdemelte e roppant érdekeltséget. Szép ember volt, mély tudományú, született szónok, ki oly ügyesen meg tudta találni a hangot s az eszmét, mely minden kebelben viszhangra talál, mint akár Kossuth maga. Beszédjeiben meg volt az egyházi kenet, de meg volt a haladás eszméje is demokrata irányban, a keresztynység ezen eltető szelleme, mely úgy a vallás első feltűnéseinél, mint később szent Ferencz idejében meghódította a nép legalsó rétegeit. Albach legutolsó predikációja nagy csütörtökön a szeretetről felebarátink iránt, különösen a zsidók emancipációjáról szólt, azon Pozsonyban, hol a polgárság kü-

lönös ellenszenvvel viseltetett a zsidók ellen, oly hallgatóság előtt, melynek nagyobb része megvetéssel tekintette e népet s csak akkor érintkezett vele, ha pénz bajokba keveredett. A predikáció után Széchenyinél ebédeltünk. Albach elbeszélte, hogy tudja miként ez alkalómmal utolszor állt a szószéken s ugyanazért nem is tartózkodott meggyőződését minden tekintet nélkül kifejezni. Rendkívül szép beszédének hatása hallgatóságára, Kapisztránra emlékeztetett, kinek egyik beszéde Prágában ezerekre menő husszitákat megtérített. Albach hűvéra vissza ment kolostorába, hol vele 1848-ban még egyszer utolszor találkoztam.

Dessewffy Aurél nem kételkedett többé, hogy az országgyűlés közmegelegedéssel be fog rekesztetni s kérdezett nem akarnék-e gróf Kollowrattal és herczeg Metternichhel megismerkedni, menjek föl Bécsbe, jelentsem be magamat nálók, ő kieszközli, hogy elfogadjanak. Ez engem nagyban érdekelt, Kollowratnál ugyan nem ismertem föl a burokratában az államférfit, de a herczeg csakugyan erős benyomást tett reám. Öreg volt már, de még mindig szép s hangja és beszédmódja különösen vonzó. Föl s alá sétálgatott velem a teremben, én figyelmébe ajánltam egy elvi kérdést a váltótörvényben, melyre nézve nem tudtunk megegyezni a kormánynyal, ő kikérdezett az országgyűlés viszonyairól s megemlítette, hogy már gondolkodó fiatal ember volt az első francia forradalom kiütésénél, hogy azóta részt vett Európa minden nagy ügyeiben, hogy vizsgálta a kormányok s népek bajait és hibáit s azon volt, hogy azokat orvosolja, most valósággal úgy érzi magát, mint egy kórházi orvos, kinek szemét a hosszú tapasztalás oly élessé tette, hogy bejövén a kórházba, első pillantásra megismeri a betegek állapotát s megmondhatja, ez föl fog gyógyulni, itt van veszély, ott nincs remény. Erre el nem fojthattam magamban a kérést, tekintsen magyarországi bajainkra is s mondja meg az orvosságot, mely rajtunk segíteni képes, mert betegnek, veszélyes betegnek tartjuk az ország állapotát. Ő nem felelt szavaimra, de folytatta beszédét a nagy politikáról, a porosz összeütközésről a kölni érsekkel s megköszönte fölvilágosításaimat az országgyűlésről. A mint távoztam, Dessewffy Aurél ment be hozzá s kérdezte, mit tart felőlem. Azt találta, kár, hogy annyi értelmesség mellett oly kevés a szívem és pietásom.

Gróf Széchenyi István nem szerette az országgyűlés fárasztó lassú működését, ritkán vett részt a főrendek üléseiben, de még sem hanyagolta el az érintkezést mind a két tábla fő embereivel, mert szívéen feküdt a budapesti lánczhíd létesítése, melyre különösen az öreg báró Sina közreműködését nyerte meg, ki ezt roppant jövedelmező vállalatnak tartotta. Széchenyi a kérdés ezen oldalával kevésbé gondolt, Pest szépítése nagyobb tekintet volt nála, de legfőbb indoka még is csak az volt, hogy a hídkrajczár fizetése üti az első rést a nemesi adómentesség bástyáján. Törvénycikkének ezen horderejét mindenki igen jól érezte, ugyanazért a régi pecsovicok a főrendeknél váltig elleneztek, Dessewffy Aurél s barátai pártolták s le is szavazták az ó-konservatíveket. Ez volt az első küljele azon szakadásnak, mely a kormánypártban az újabb nemzedéket a régítől elkülönözte.

Eötvös Pepit is csak ritkán láttuk Pozsonyban, nem volt megelekedve azon lágymeleg elismeréssel, melylyel a közönség a *Karthusiját*, irodalmunk e gyöngyét, fogadta, hiszen nem volt benne politika, nőink pedig még nem olvastak magyar regényeket. Széchenyi s Wesselényi nem szerették, hogy a nemzet szellemét elpuhítja, s már ekkor említették Eötvös misericordianus frater politikáját, mi őt mélyen sértette. Szemere Bertalan útleírása sokkal nagyobb hatást gyakorolt, az ifjúság gyönyörködött a keresett phrasisokban s mint-hogy sokat is lehetett könyvéből tanulni, ha nem is újat, mégis hasznost, mert Szemere gyakorlati szemmel útazta be Német-, Francia- s Angolországot s azonkívül kálvinista volt, oly időben, midőn hitsorsosai híjában voltak a nagy embereknek, a fiatal írónak híre hamar elterjedett az egész hazában.

Én is írtam ősszel egy cikket a pénzről Szalay *Themisébe* és egy röpiratot a Dunaszabályozásról, melyben a keleti kereskedés fontosságát s útját a legrégebb idők óta emeltem ki.

Széchenyit ez időben annyira elfoglalta a híd, hogy minden egyéb vállalatot gyanúval fogadott, mintha az a híd-törvény megbuktatására volna irányozva. Így például, midőn Ullmann szabadalmat keresett a Bécs és Pest közti, a Duna balpartján építendő vasútra, Széchenyi ebben is a híd érdekeit látta veszélyeztetve, mert eddig mindenkinek, ha Bécsbe

ment, vagy Bécsből jött, Pesten kellett átjönni a Dunán. E szerint Ullmann egész vasutterra szédelgésnek bélyegeztetett, azt hirdették, hogy a társulat nem is akarja továbbra lerakatni a síneket, mint Béctől Pozsonyig, hogy a részvényeket csak tőzsdejátékra használja föl, hogy a követeket megvesztegeti stb. A terv végre mégis elfogadtatott, de csak azon föltétel alatt, hogy a vonal egyidejűleg egész Debreczenig építtessék ki. Széchenyi barátai, köztük én is, azt hitték, hogy ez által lehetlenné lesz a vonal kiépítése.

Tavaszzal közeledett az országgyűlés vége, az ujoncz-állításra nézve Lederer újabb fölvilágosítást hozott Bécsből, meg is szavaztatott a 38.000 ujoncz nyolcz évre s elrendeltetett, hogy az állítás sorshúzás által eszközöltessék, hogy így a visszaélések és vesztegetések megszüntessenek. Közben pedig egyéb törvények is elkészültek, a jobbágyok szolgalmi megváltását most nem akadályozták többé a főrendek a Duna-szabályozásra, büntető codexre s katona-elszállásolásra és élelmezésre nézve országos bizottságok küldettek ki, az országgyűlés zárnappja is bejelentetett, de a fölterjesztések még mindig nem történtek meg, az amnestia nem volt kihirdetve, a becsületkérdés akasztott meg mindent. A kormány emberei ígérték ugyan, hogy az amnestiát egy nappal a fölterjesztés után csakugyan ki fogják hirdetni, de az ígéreteknek nem hitt az ellenzék, kívánta, hogy ez a fölterjesztés előtt történjék meg, végre a nádor ellívatott néhány követet és szavát adta, hogy az ígélet be fog váltatni, ekkor végre meglett a döntő szavazás, a fölterjesztésre meglett a többség s harmadnapra május 1-sején csakugyan megjött az amnestia s egymás után a törvények szentesítése. Képzeltetlen lelkesedéssel fogadta a nemzet sérelmeinek ez orvoslását, a követek ölelgették egymást, az ifjúság éljen kiáltása nem akart megszűnni. A király s Metternich herczeg személyesen jöttek le az országgyűlés bezárására s az országgyűlési ifjúság még a herczeget is őszinte éljen-rivalgással üdvözölte. De az örömpohárba mégis belevegült egy ürmecsepp, a mint az országházból kijöttünk, a czukrász-boltban a sétatér szegletén megismertük Lovasy Laczit, ki Spielbergből visszakerült, de csakhamar észrevettük, hogy a börtönben megőrült.

Haza tértemben megálltam Pesten, meglátogattam irodalmi barátimat, megemlítém, hogy nem sokára hosszabb

időt fogok velök tölthetni, mert a büntető törvénykönyv kidolgozására kiküldött bizottság tagjává választattam, még pedig egyhangúlag, úgy mint Deák és Zsedényi, mire Vörösmarty azt jegyezte meg, hogy ő nem szereti az egyhangú férfiakat, jóra való embernek párthoz kell tartoznia, legyen barátja, s legyen ellensége.

PULSZKY FERENCZ.

COMTE ÁGOST TÁRSADALOMTANI NÉZETEI.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

A polytheismus korszakát Comte két részre osztja; az első a theokratikus, a második a katonai polytheismus korszaka. Utóbbinak ismét két megjelenési alakja van: t. i. az, mikor a katonai tevékenység, bár folytonos, még sem érthette el főczélját; és az, mikor a hódítás szelleme egész kiterjedését eléri. Ezek képezik a több-istenűségnek egyiptomi, görög és római módosulatait.

A polgárisodás kezdetei szükségkép mindig olyan politikai rendszer alatt jöttek létre, melyet a papi osztálynak csaknem abszolút uralma különböztet meg. Ezt már előkészíti a csillagimádásig elérkezett fetismus, de kellőleg csak a tulajdonképeni polytheismus fejlesztheti ki. Valódi általános szelleme — mely legközelebről rokon a házi kormányzat szellemével — áll abban, hogy az utánzást tévén nevelési alapelvevé, megszilárdítja a keletkező polgárisodást a különböző hivatalok és foglalkozások általános örökössége által.

A kasztrendszer azonban a harczias szellem nagyobb lendületével össze nem fér és csak oly körülmények közt fejlődhetett ki, melyek ezt lehetőleg korlátozták, míg a papi szellem lendületének lehetőleg kedveztek; ilyenek szerencsés éghajlat, termékeny talaj, melyek az életföntartást könnyítvén, előmozdítják az értelmi fejlődést, föltéve, hogy az eléggé kiterjedt terület benső közlekedés létesítésére alkalmas s e

*) Az I., II. közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 37. és 38-dik füzeteiben.

mellett eléggé elszigetelt arra, hogy külső támadások ellen óva lévén, a harcziás életre túlságosan ne ösztönözzön.

Azon országok/közé, melyekben a theokratikus vagy kasztrendszer létre jöhetett, számítja Egyiptomon kívül Chaldeaát, Perziáát, Chinát, Japánt, Tibetet, Hindosztánt, Mexicót, Perut, a gallusokkal és az etruszkokkal együtt.

E rendszer képezi, szerinte, mindenütt a régi polgárisodás alapját. Ebből foly, hogy összhangban volt az emberiség lényeges szükségeivel; nélkülözhetlen az értelmi és társadalmi fejlődés első lépéseiben; mi sem természetesebb a polgárisodás őskorában, mint a foglalkozásoknak általános örökossége, mely az egyszerű házi utánzásban a legkönnyebb és leghatározottabb nevelési eszközt szolgáltatja, sőt az egyedülít, mely lehetséges akkor, midőn az élő szó még fő módozata az általános közlekedésnek.

Az értelmi fejlődés e rendszernek köszöni az első állandó elválasztást elmélet és gyakorlat közt. Ez eléggé körvonalozva van egy elmélkedő osztály fejlődése által, mely a szükségesnél még teljesebb mértékben is föl volt ruházva azon dignitással és „otium“-mal, mely a munka teljességéhez és folytonosságához nélkülözhetetlen. Azért minden ismereteink elemei e korra is mennek vissza. A szépművészetek, közvetlen varázstát nem tekintve, mint isteni tisztelet és dogma függvényei is műveltettek az uralkodó kaszt által. Leginkább azonban az ipari haladást mozdította elő, mely sem akkora értelmi hívatottságot nem igényelt, sem az uralkodó osztályt nem nyugtalaníthatta. A többnyire állandó béke megengedte, hogy óriási művek létrehozására alkalmaztassék az alsó osztályok tömege.

Politikai tekintetben legfőbb sajátása az állandóság. A társadalmi erkölcs tekintetében leginkább az öregek iránti tiszteletet s az ösök kultuszát kellett kifejtenie. A honszeretet érzete csak körvonalozva lehetett még a szülőföldhöz való ragaszkodásban. A kaszt iránti szeretetben nélkülözhetetlen közvetítőjét látja Comte az erkölcsiség fokozatos emelkedésének.

Noha a fejlődést megindította, a theokratikus rendszer mégis ellenese volt minden további haladásnak, jellemző állandóságánál fogva, mely makacs mozdulhatatlansággá átalakulni hajlandó, midőn új kifejlések más társadalmi osztályozást tesznek szükségessé. Habár nem is épen módosulhatatlan e

rendszer, az emberiség fejlődése mégis rövidebb uton jutott el a legközelebbi fokra, akként hogy ez újabb szervezet ott jött létre, hol a theokratia erősen meg nem gyökerezett volt. Természetes ugyanis, hogy e rendszer ellenségévé lesz minden további jelentős tökélesbülésnek, az uralkodó osztály azon hajlama miatt, mely szerint roppant erőforrásait saját csaknem korlátlan uralmának föntartására használja föl akkor is, midőn ezen felsőbbségnek hosszas befolyása által maga már elvesztette saját fejlődésének főrugóját. E rendszer úgy tűnhet föl, mint az észnek uralma, noha sokkal inkább a félelemé, mert babonás rettegtesen alapszik; a nép ez által mintha jobban fegyverzett hódítók alatt állna. Az ész nincs is hivatva a politikában abszolút befolyásra, hanem csupán módosítóra; amazt nem is érheti el soha, minthogy az egyéni szervezetekben is túlnyomók vele szemben az indulati tulajdonok. Ha fölláttatnék az ész uralma — minthogy ez által elvesztené a gyöngeségénél fogva nélkülözhetetlen ösztönöztetést — az eredmény az lenne, hogy egyedül azon természetellenes befolyás föntartására irányulna tevékenysége.

A különböző hatalmak központosítása akadály a tökélesbülésnek, minthogy a rendszer teljes egyetemlegességénél fogva, egyik ága sem javítható elszigetelten, a nélkül, hogy a többi meg ne ingassa. A tudományok haladása a legelső fokon túl, nem fért össze e rendszerrel, mely alapjaiban volna veszélyeztetve, a polytheismusnak amabból folyó kritikája által.

A katonai polytheismusra való átmenet csak ott sikerülhetett, hol a külső körülmények a theokratia kifejlődését megátolták, a hadi tevékenységét pedig előmozdították és hová valódi kasztrendszerű országokból gyarmatok települtek, a nélkül, hogy e rendszer a kevéssé alkalmas új talajon meggyökerezhetett volna. Az ekként szerveződött társadalmakban az örökösség elve ugyan föntartotta magát, de lényegesen módosítva a személyes méltánylás szerinti választás lehetősége által.

A görögöknél a katonai tevékenység bár alapi és folytonos, mégis határozatlan és hatásában összefüggéstelen volt; tulajdonképeni hivatását, állandó hódítások rendszere által, be nem tölthette. Ezt megoszoltságukra és az utóbbit geographiai okokra vezeti vissza Comte. Az egyfajáságból magyarázza

ki hogy e népek közvetlen szomszédaikat, azaz egymást, meg nem hódították — a mire pedig akarat és törekvés nem hiányzott — és ezért a távolban (gyarmatok) fejtették ki harczyi tevékenységöket.

E körülmények elég belterjességet kölcsönöztek a harczyi tevékenységnek arra, hogy ez meggátolja a theokrátiának soká imminens kifejlését, melynek a királyság bukása is gátat emelt. De a harczyi erőben csaknem egyenlő törzsek semlegetítették egymást, miért a hadi tevékenység politikai hivatását be nem tölthette. Ezért a hadi élet nem is foglalkoztathatta kizárólagosan a legkitünőbb embereket, kikben e hiú küzdelmek nem költhettek arra elegendő érdeket. Így keletkezhetett, szervéül az emberiség java szellemi lendületének, egy új szabad elmélkedő osztály, papi jelleg nélkül.

Róma a királyok elűzése által véglegesen megszabadult a theokrátiától, noha ennek szelleméből megtartott annyit, a mennyi lehetővé tette szervezetének, e nélkül lehetetlen megszilárdulását és a mennyi mégis összeegyeztethető volt a harczias mozgalommal; — megtartotta ezt a senatori osztály túlnyomó befolyásában, mely osztályban a papi hatalom egyesítve volt a katonáival, bár ennek alárendelve. Az elért siker függött első helyen a nevelés, az igazgatás és a végrehajtás minden eszközeinek egyesítésétől egy közös czélban, mely minden másnál inkább megfogható volt minden elmének és minden szívnek; második helyen a haladás bölcsen fokozatos menetétől.

Erre és Comtenak ehhez csatolt reflexiójára megjegyezhető: az, hogy Rómának 3—4 század kellett a míg hatalmát 6—7 mérföldnyi körre kiterjeszthette, mikor Nagy-Sándor néhány év alatt megalkotta csodás uralmát, nem a fokozatos haladást előíró római bölcseségre vezethető vissza, hanem a talált ellenállásra, mely hamarabb nem volt legyőzhető.

Az erkölcsi fejlődés összhangban volt a jelzett hivatással.

E nemzetnek még hanyatlása is igazolja azon fölfogást, mert jellemző hivatásának lényegében való befejeztetését közvetlenül követte. Midőn, a római uralom elérte a kiterjedést, melyre képes volt,*) e roppant szervezet elvesztvén az egye-

*) Miért ennyire és nem többre?

düli mozgalmat, mely lélekkel látta el, csakhamar bomlásnak indult.

Ezután megmagyarázza, hogy az eddigiekből mint kellett egy önkényi irányzat következtében kifejlődni a középkori egyistenúségnek. Hogy a görög philosophia ez irányban elődolgozott, ez már elismert dolog. Ez irányban az elfogadott vélemények csak azon egy lényeges helyreigazítást igénylik, a melyszerint az elmélkedésnek ezen fontos átalakulásában fölismerendő a megszülemlő positiv szellem lappangó, de nélkülözhetetlen befolyása, melynek következtén a görög philosophia megszűnvén tisztán theologiai lenni és nem lehetvén véglegesen tudományossá (positivvá), a metaphysikainak nevezett közvetítő állapotról jut el. A geometriai és astronomiai ismereteknek — mint egyedül akkor hozzájárulható valódiaknak — első körrajzai egyedül adhattak valódi bölcséleti álladékokat (consistance) a monotheismusra való általános hajlamnak, a megfigyelés (observation) szelleme ezen önkényi termelvényének, mely elég hasonlóságot és viszonylagosságot tárt föl a tünetényekben arra, hogy a természetfölötti beavatkozásnak aktualitása és különlegessége mind szűkebbre szorítottassék és fokozatos központosítás által mindinkább megközelítse a monotheistikus egyszerűsítést.

A kidolgozottabb polytheismusnak lényeges eleme a fatum, mely mintegy a változhatatlanság istensége s a mely birodalmának azon arányban kellett növekednie a többiek rovására, a melyben a tapasztalatok kiderítették a természeti vonatkozások állandóságát. Az átmenet ezen módozata félreismerhetetlen, ha meggondoljuk, hogy a monotheismus gondviselése azonos a polytheisták végzetével, melyre átruháztattak a többi istenségek attributumai és mely csak határozottabb, concretebb jelleget kapott a monotheismus által.

A világi hatalom mellett s ettől elkülönítve, egy szellemi hatalom fölállításának eszméjét a görög és római szellem összetételekor egyaránt előmozdította mindkét elem. A görög philosophiában először létesült a szellemeknek egyéni és összetes dolgokban való ilyen vezetése, mint csírája a jövőbeli hatalomnak. Róma pedig az alkotott birodalom kiterjedése által mind világosabbá tette, hogy az oly különböző és távoli részek egyetemlegességének csupán világi központosítás általi fön-tartása lehetetlen. A hódítás végrehajtása után a katonai tevé-

kenység az addigi támadó jelleget védelmivel cserélvén föl, a világi roppant szervezetnek többé nem volt elegendő tárgya, mi által a számos fejedelemségre való szakadásnak hajlama létre hozatván, a részek közt minden kötelék elveszett volna, ha egyesületeket fönn nem tartja és meg nem újítja a szellemi hatalomnak önkényti keletkezése, mely (monstruosus egyed-uralkodáson kívül) egyedül lehetett közös. Ez a középkori feudalitás eredete, melyet fölületesen a germán invasióknak tulajdonítanak.

A római uralom szerencsés kiterjeszkedésének eredménye volt egy valóban általános erkölcsiség szükségének érzete is, mely összekösse bensőleg a közös életre kényszerített népeket.

A zsidók monotheismusából, nemzetiségi érzetök belterjességéből és makacsságából szükségkép következik ugyan, hogy az általános regeneratio első szerveinek innen kellett származniok, de azért kétségtelen, hogy a héber kezdemény hiányában is az általános kifejlésnek találkoztak volna organumai, melyek teljesen azonos irányt adtak volna annak.

A monotheismus megengedvén, sőt elhatározván a hiteknek teljes egyformaságát, lehetővé teszi ugyanazon theologiai szervezet kiterjesztését akkora népességekre, melyek számuknál fogva egy ugyanazon világi kormány alatt sokáig együtt nem tarthatók: ebből foly a papi osztályra nézve összetartásának és méltóságának egyidejű olyan növekedése, mely képes politikai függetlenségének alapul szolgálni. Ez a politikai befolyások szükségképeni szétszóródása miatt, a többistenűség rendszerében nem lehetséges.

A rómaiak kik a szellemi vezetést a világihoz csatolták s a görög philosophia, mely a világi hatalomnak a szellemi vezetés főnhatósága alá helyezéséről álmodozott, előkészítették az utóbbinak függetlenné váltát. A görög philosophia utopiát tűzött ki, mely merőben ellenkezik természetünkkel, melyben az értelmi élet rendszerint sokkal gyöngébb az indulatnál.

Bizonyára semmi emberi hatalom nem nélkülözheti teljesen a szellemi támaszt; mert bizonyos közös érzetek mellett, eléggé összevágó nézeteket is föltételez, hogy fönnállhasson, még a legcsekélyebb társulás is, még akkor is, ha érdekközösségen alapszik. Mindamellett a fő befolyás sohasem illetheti a legfőbb értelmiséget, melyet a tömeg kellőleg

nem méltányolhat, mivel meg nem értheti. Az emberek zöme, kiválóan cselekvésre lévén hivatva, sokkal inkább rokonszenvez az értelmileg közepszerű, de kitűnőleg cselekvő természetekkel, mint a tisztán elmélkedő szellemekkel. Kétségtelen, hogy a nagy gyakorlati, azaz katonai vagy ipari sikerek sokkal kevesebb értelmi erőt föltételeznek, mint a jelentékenyebb elméleti műveletek többsége, még ha a legkitűnőbb aesthetikai, tudományos és philosophiai elmélkedéseket nem tekintjük is. Mindazáltal az előbbieket nem csupán nagyobb érdeket és hálát, hanem élénkebb méltánylatot és mélyebb bámulatot is költenek.

Valamint az egyéni, úgy a társadalmi életben sem közvetlenül vezetheti az ész a cselekedeteket; befolyása csak módosító lehet. Nem is lehet egyebet kívánni, társadalmi tekintetben oly kevéssé mint egyénileg. A politikai becsülés alapját a különleges és közvetlen, egyéni vagy társadalmi hasznosság tekintete képezi. Árnyoldalai daczára ezen elv egyedüli biztos alapja minden valódi emberi osztályozásnak.

Ha e szempontoknál fogva sem lehet alkalmas a felsőbb értelmiség politikai vezényletre, ehhez hozzá járul még, hogy e vezénylet a további értelmi fejlődéssel össze nem egyeztethető és tényleg értelmi tespedést okozna ha létesülne; az ész a legszerencsésebb lelki szervezetű egyéneknek sem eléggé szívós tulajdon arra, hogy sokáig ellent álljon akkora diadal rontó hatásának. Művének betetőzése után tevékenysége megszűnnék és teremtése bámulatában egész cselekvése ennek védelmében, a legigazságosabb megtámadások elleni megszilárdításában, azon természetellenes uralom föntartására szorítkoznék, mint ezt minden szoros értelemben úgy nevezett theokrátiák menetében beálló elfajulás bizonyítja, midőn az értelmi fensőbbség alapján a hatalmat gyakorló osztály összes törekvései oda irányulnak, hogy az alattvalók tömegében minden szellemi fejlődést elfojtson a végből, hogy az általános elbutulás lehetővé tegye a hatalom-gyakorlat megőrzését.

A probléma tehát, melyet minden előtt meg kellett oldania az egyistenűségnek ez volt: száműzni az előkészítő görög philosophia főuralmi ábrándjait s a mellett az elmélkedő tevékenységnek megszerezni azon társadalmi befolyást, melyre az oly forrón vágyott, kiegyeztetvén ekként, áldására a társada-

lomnak, a tett és a gondolat emberei közötti antagonizmust, mely különben közös semlegesítés által mindinkább megemésztette volna a polgárisodás legbecsesbb elemeit; kiegyeztetni pedig az által, hogy a politikai rendszer összeségében a két nagy erő mindegyikének elkülönített és független, bár szükségkép összevágó szabályszerű részvét biztosítatik. Ez azon roppant nehézség, melyet a katolicismus a középkorban legyőzött, midőn a világi és egyházi hatalmat egymástól elválasztotta. Bizonyos, hogy ez elkülönítés, lényegében empirikus volt és hogy annak valódi philosophiai fogalma csak később szülemlett meg, a tények szemléletében. Ez azonban minden nagy politikai megoldásokkal közös a múltban. Különben azon philosophiának theologiai jellege — noha más ez időben nem szolgálhatott volna alapúl a világi hatalomtól független szellemi vezetésnek — megcsorbította ez intézmény hatályosságát, mert annak ideiglenes, átmeneti hivatása miatt az intézménynek sem lehetett állandósága. A szellemi kormányzat függetlenségének ezen a dolgok által ideiglen meghatározott kapcsolatossága a szellemi fejlődés theologiai szakával képezi főokát azon ellenszenvnek, melyet a jelenkor elméi tanúsítanak a politikai észnek azon dicső teremtése iránt.

Igy Comte; másrészt az ő előszeretete eredetének megvilágosítására nem árt megjegyezni, hogy ő itt praecedentst látott a philosophok általa álmódott szellemi vezérségére nézve, mely a politikának eljövendő positiv korszakát jellemző és kiknek ezen tisztán szellemi hatalmát nem képzelte a királyokkal szemben csekélyebbnek, mint volt a VII. Gergelyé vagy azon pápáé, ki Barbarossa fejére tette lábát.

Az egyházi hatalom múlandó, mert szelleme theologiai, tehát a fejlődés törvénye szerint a positiv szellem előtt szükségkép visszavonuló.

A katolikus papság értelmi és erkölcsi föladatainak, a szellemek és szívek társadalmi vezetésének, *teljesen* meg nem felelhetett, mert vallási tevékenysége amazt háttérbe helyezte, az üdvözüléshez képest minden egyéb érdek mellékesnek tűnven föl. A mellett a csaknem határtalan tekintély, melylyel a hit szükségkép fölruházta az egyházi hatalmat, mint az isteni akarat egyedüli tolmácsolóját, növelte a visszaélésekre, az idegen hatalmi kör bitorlására való hajlamot, mely természetes nagyravágyásban gyökerezett. Egyébiránt e hiányok, ha

zavarták a fő feladat teljesítésében, teljesen meg nem gátolták benne.

A tulajdonképeni politikai hatalomtól elkülönített és független erkölcsi hatalmat alkotó catholicismusnak hatása, társadalmi tekintetben az volt, hogy a politikát fokozatosan áthatotta a morállal, mely eddig teljesen alá volt annak rendelve. Ez irányzat, mint eredménye és egyszersmind eszköze a társadalom haladásának, túlélte a rendszert, mely létesítője volt. Ellentétben a görög philosophiával, valamint a theokratiákkal, létesítette ezt akként, hogy egyrészt a fönnálló világi hatalomnak való folytonos alárendelést proklamált, másrészt ezen kormányokkal magokkal szemben a legszigorúbb erkölcsi bírálat elveit alkalmazta.

A két hatalom közt a középkorban oly gyakori súrlódások mindig az egyházinak igazolt ellenállásából eredtek, valódi hatáskörének, hivatása eszközeinek védelmében, nem pedig a világi hatalom bitorlására való törekvésből. Ilyen jogosult kíváncsi volt, hogy tevékenysége közegeit maga szabadon választsza meg, miről utóbb mégis le kellett mondania még hanyatlási korszaka előtt. Hogy ez jogosult volt, erről legjobban meggyőz a két hatalom teljesen különleges föladatainak meggondolása. Az egyiké a *nevelés*, a másiké a *cselekvés*; mindkettő befolyásának, a hol elválasztható, teljesen önállónak kellene lennie és csupán tanácslagosnak a másik hivatása irányában. A szellemi hatóság hivatásáról megfelelő fogalmat nyerünk, ha a szorosán vett neveléshez — mint hatalma alapjához — hozzá csatoljuk annak szükséges kiegészítőjét, a cselekvő életre való befolyást, ez pedig abban áll, hogy az egyéneknek valamint osztályoknak, emlékezetébe hozatnak — midőn viseletök erre fölhí — azon elvek, melyeket a nevelés épen későbbi viseletök irányzására beléjük oltani igyekezett. Hivatásából, az emberi fejlődés irányában, foly továbbá, hogy egyöntetű nevelési rendszerét kiterjeszsze olyan népekre, melyek távoliabbak és különbözőbbek, semhogy külön világi kormányzatot ne igényelnének és melyek minden rendes politikai köteléket nélkülöznenek, ha a szellemi hatalom nem érvényesítene irányukban olyan jogosult befolyást, mely lehetővé teszi, hogy köztök hívatott közvetítővé és pörlekedéseikben illetékesen döntővé, sőt bizonyos esetekben együttes cselekvésök rugójává legyen.

A szellemi szervezet csaknem végtelen területi terjeszkedésre képes, míg a világinak sokkal szűkebb korlátok vannak szabva, melyeken tűrhetetlen és állandósíthatatlan zsarnokság nélkül túl nem terjeszkedhetik. A pápai hatalom képezhetette a középkorban az európai népek legfőbb rendes kötelékét, mióta a római uralom többé össze nem tarthatta azokat. E részben a katolikus befolyás, de Maistre megjegyzése szerint, nem csupán a fölmutatható hasznosnak alapján ítélendő meg, hanem a rossznak alapján is, melyet titkon meggátolt.

De ha egyrészt kiterjeszkedhetett a katolikus szervezet, főleg az új világ gyarmatosítása után akkora területre, minőnek egy világi hatalom alatti egyesítése elképzelhetetlen, másrészt a polgárisúlt világnak mégis csak csekélyebb részét bírta assimilálni, míg a másikon a bizancki és mohammedán egyistenűség osztozkodtak. Hogy földadatát e részt hiányosan teljesítette, ez a theologiai hitek önkényes, valóságot nélkülöző jellegének következménye, melyek fáradságos mesterfogások útján veszélyes és csak korlátozott ideig fönntartható értelmi összenyomást (compression) eszközölnek bár, de még sem képesek nagyon számos és nagyon távoli népségek közt elegendő szellemi egyöntetűséget létesíteni, mi egy teljesen pozitív philosophiának marad fönntartva.

A keresztyénség nem azon szervezeti formáiban, melyekkel léte első századaiban bírt és mely állapotot a protestánsok és deisták úgy szeretik föltüntetni mint a romlatlant és egyedül jogosultat, míg Comte ezt *embrionálisnak* nevezi, hanem a középkori kifejtett katolikus egyházi szervezet volt egyedül képesítve épen úgy a jelzett politikai, mint a még jelzendő erkölcsi hivatás teljesítésére. A tisztán érdemen, erkölcsin úgy, mint értelmén, alapuló papi hierarchia, melynek legfelső fokai is elérhetők voltak bármely osztályú hivatott egyénnek, a felsőbbek által az alsók irányában gyakorolt választás útján (mely neme a választásnak, a szellemi hatóságot illetőleg az egyedül helyes), ezen hierarchia fölébe helyezte a szervezetet minden egykorú intézményeknek, melyekben a születést, döntő befolyásában, csupán a vagyoni és a katonai tehetségek korlátozták. Hasonlón fontos elemét az egyházi szervezetnek képezték a szervezetek, mint a keresztyénségi fogalmaknak, úgy a tantételieknek, mint a gyakorlatiaknak bölcsői és mint nemzetközi szervezetű intézmények, melyek szerencsésen el-

lene hatottak — az egyházi hatóság általános jellegének megőrzésében — a nemzetiségi szellem természetes befolyásának, mely annak hiányában minden ország papságát áthatotta s ekként az összes katolikus szervezetet nemzetközi politikai föladata teljesítésére képtelenné tette volna. A szervezet hatatóságának egyik fő feltétele volt a papság nevelése is. Ez színvonalán állott az akkori legelőhaladtabb (még tisztán metaphysikai) philosophiának és a római uralomhoz, úgy mint a görög philosophiához s a judaismus által a régi theokratiákhoz is csatlakozó, katolikus egyházi történelemben oly általános szempontokra emelte föl a papságot, melyek politikai látkör tekintetében nagy felsőbbiséget kölcsönöztek neki a tudatlan és legfölbbe is csak helyi érdekeket és családi történetet ismerő arisztokráciával szemben.

Végre kiváló jellemvonása a politikai philosophiának, a természetfölötti ihletség, a felsőbb sugalmaztatás szűk korlátok közé való szorítása. Ennek a polytheismus, a sugalmazás forrásainak sokasága által, minden ajtót föltárt volt s a zsidó monotheismus is veszélyes kiterjedést engedett neki, ahhoz hasonlítva, melylyel a catholicismus, mint egy fejlettebb értelmi állapot méltó közege alatt bírt. Kivételesnek tüntetvén föl azt, mind fontosabb és ritkább esetekre és kevesebb egyénre korlátozta annak jogát s az eseteket szigorúnál szigorúbb valódisági vizsgálat alá vonta. Így azon mértékre szorította annak rendes használatát, melyet a rendszer, mint theologiai doctrinákön alapuló, nem nélkülözhetett, midőn az isteni közlések kizárólagosságával a legfőbb egyházi tekintély ruháztatott föl. Ez alapon Comte nagy értelmi és társadalmi haladást lát a pápai csalhatatlanságban, melynek hiányában, a theologiai tanok valótlán jellegénél fogva, kimerithetetlen véleménykülönbségek vég nélkül zavarták volna a társadalom békéjét, mint a protestantismus ténye bizonyítja. Egyébiránt a sugalmazás eseteinek és hatályának leszállításában igazolását jelzi azon elébb kifejtett tételnek, hogy a monotheismusra való átmenettel a vallási szellem gyöngülése érezhető, szaporodván azon tény által a kérdések száma, melyek eldöntése az emberi észre bízatik.

A catholicizmusnak egyéb sajátosságai közt, melyek társadalmi föladatának teljesítésében nélkülözhetetlenek voltak, megériint a latinnak, mint egyházi nyelvnek használatát, mely

a katolikus szervezeten belül a közlekedést és annak központosítását megkönnyítette. Kiváló fontosságot tulajdonít a papi coelibatusnak és a pápa világi hatalmának. Első nélkül a papság nem tölthette volna be az őt a rendszerben megillető szerepet, mert a functiók örökösségére a középkorban még erős volt az irányzat, s a hatalmas példák ellenállhatatlan utánzásra indították volna a papságot is, mi a feudális világi hatalommal egyenlősítette volna ezt, megszüntetvén a politikai hatalom kettősségét. A méltóságok és tisztségek örökösítésére való hajlamnak ekként erős korlát emeltetett s a kasztrendszer lerontására az első lépés megtörtént. A tisztán theokratikus rendszer visszatérése lehetetlenné lett az által, hogy az egyházi méltóságok egyenlőn hozzá járulhatók maradtak minden osztálybeliek számára.

A pápának egy önálló világi fejedelemség, mint székhely műlhatatlanul szükséges volt, azon függetlenség föntartására, mely nélkül nemzetközi tekintélye fönn nem állhatott.

A köznevelés képezvén a szellemi hatóság legfontosabb tisztjét és minden egyéb műveleteinek alapját, ennek szempontjából tüzetesebben foglalkozik a katolikus rendszer hatásával. Szerinte a philosophok, még a katolikus philosophok sem eléggé méltányolták azon roppant fontosságú és szerencsés újítást, mely szerint a catholicismus egy általános rendszerét az értelmi és főleg az erkölcsi nevelésnek alapította meg, melyet különbség nélkül kiterjesztett az európai lakosság minden osztályára, még a jobbágyira is. Az ó-korhoz képest, mely nemcsak a rabszolgák roppant tömegének, hanem a polgárok nagy többségének sem adott más nevelést, mint katonait s azt, a mit a szépművészetek kifejlése s a nyilvános ünnepélyek által közvetített, — az ó-korhoz képest nagy haladás létesült — midőn minden hívő köteleztetett elfogadni és a mennyire lehet osztozni is azon vallási tanításban, mely az egyént már legzsengőbb korában ragadván meg és előkészítvén azt társadalmi hivatására, azután egész életén át állhatatosan követi, folytonosan visszaterevén azt az alapelvek méltánylására. A kornak szellemi színvonalát tartva szem előtt, a közönséges katekizmusok, még értelmi tekintetben is úgy tünnek föl, mint a valódi igényeknek megfelelők, mert tartalmazták a mit az egyistenűség állapotára eljutott theologiai philosophia legtökélyesebbet nyújt-

hatott, a nélkül hogy saját értelmi rendszerehez hűtlenné váljek.

A nevelésnek kiegészítő és különösen hatályos részeül tekinti a gyónás intézményét. Az előfordult visszaéléseket a theologiai philosophia körvonalozatlan és absolut természetére vezeti vissza, bár nem teszi hozzá, hogy a positiv philosophia van hivatva ez intézményt is teljes tisztaságában és hatályosságában érvényesíteni.

A szellemi hatóság alapföltételeit képző ezen intézmények mellett, a katolikus dogmákat is nélkülözhetetleneknek tekinti a komplikált rendszer politikai hatályosságának szempontjából, melynek bámulatos, de mulandó egysége számos heterogén befolyás fáradtságos erőfeszítéssel létrehozott összevágásának eredménye volt, úgy hogy azok csak egyikének lerontása is teljes, habár fokozatos bomlasztására irányult az egésznek.

A legszorosabban vett monotheismus, a minőt a deisták álmodnak, alkalmazásában meddő és gyakorlatiatlan volna. Ezt szem előtt tartva, be kell ismerni, hogy a mennyi a polytheismusból átvétetett, a legkevesebb volt, mit a theologiai szellem értelmiségi és társadalmi elkerülhetetlen szükséggei megkövetelnek.

A theologiai fogalmak jellegénél fogva a catholicismusnak — hogy a társadalmi hivatása betöltéséhez szükséges egységet megalapítsa és megőrizze — lehetőleg korlátoznia kellett az egyéni szellem szabad kezdeményezését, mint a vallásos szellemmel ellenkezőt. Ezt tette, midőn a legföltételnebb hitet keresztyéni kötelességgé s az idvezülés mellözhetetlen föltételévé emelte. Semmi egyéb nem gátolhatta a theologiai hiedelmek önkénytes eltéréseit. E sajnos és mégis nélkülözhetetlen parancsszabály — mely szükségkép minden bár akaratlanul is más nézetűek elkárkozását involválja, erkölcsi tekintetben jobban mint bármi más megerősíti a vallási doctrináknak tisztán ideiglenes hivatását, melyek ezzel odáig jutottak, hogy a felebaráti szeretet elvét legyőzhetetlen gyűlölet indokává fordították ki. Az emberi nem eredeti elkárkozásának dogmája, (mely erkölcsileg még visszataszítóbb) mint az emberi nyomorúság theologiai magyarázata és különösen mint az általános megváltás szükségének indokolása, mely utóbbin a katolikus hit egész oekonomiája alapult,

szintén szükséges eleme volt a rendszernek. A vallás-alapító isteni természetében, mely az isteni szoros egységet fölbontotta, Comte a szellemi hatóság függetlenségének biztosítékát látja és ebben megerősíti azon tapasztalat, hogy a királyok többnyire titkos előszeretettel viseltettek az Arius eretneksége iránt. A „tényleges jelenlét“ dogmája minden legcesekélyebb papnak megadván a naponkénti csodás consecratió képességét, szintén az egyház fölemelésére szolgált a világi hatalom képviselőivel szemben. Egyszerűbb fogalmak, kevésbé különleges isteni tisztelet és csupán az igazhitűség feltétele mellett, a papi közvetítés nélkülözhetőbbnek tűnt volna föl, a teljes főnhatóságra törekvő világi főnökök előtt.

Áttérvén ezután a megfelelő világi szervezet philosophiai vizsgálatára, első helyen kiemeli, hogy mind a kik a középkori hűbér-rendszert méltányolni igyekeztek, rajta hagyták eredetén a véletlen jellegét, túlzott befolyást tulajdonítván a germán invasióknak, mi által a társadalmi fejlődés folytonossága egyik legfontosabb pontján megszakittatik. Szerinte azon rendszernek a népvándorlás esélyétől függetlenül is létre kellett jönnie, a római rendszernek a katolikus befolyás általi módosíttatása alapján, mely utóbbinak fokozatos kifejlődése a megelőző magyarázatok szerint indokolva lévén, történetesnek nem fog tekintetni.

A jelzett átalakulásnak, mint a megelőző eseményekből szükségkép folyónak magyarázata, lehetséges volna már az alapon is, hogy a barbárok beözönlése kivetkeztetendő véletlen színéből, melyet az uralkodó hibás fogalmakban visel és jogosan tekinthető úgy, mint a római uralom végső kiterjesztésének eredménye. A Róma által hívatásszerűn végrehajtott egyesítésnek természetes határai egy felől a keleti theokrátiák, mint bekeblezésre nem alkalmasok, másfelől, nyugaton és éjszaton a vadász és pásztornépek, melyek nem lévén még megtelepülve, nem is voltak meghódíthatók. Elérvén tehát a birodalom lehető kiterjedését, visszahatásnak kellett beállnia. Az állandó meg nem települt lakosságok vereségek által hátra nyomatnak, de a vadonból, mely menedékek, annál hevesebben nyomódnak később vissza kiindulási pontjokra, minél meszszebb üzettek volt. Ezen mechanizmus szerint, mint Montesquieu megmagyarázta, az invásiók szükséges következményei voltak a rómaiak területi terjeszkedésének. A visszanyomatás,

szűkebb területekre, megnehezítven azon népek létviszonyait, sietteté a földműves-életre való áttérésöket. Ennek legkönnyebb módja volt, vadonuk fáradságos irtása helyett, elfoglalni a birodalom szomszédos részeiben mivelés alatt levő területeket, melyeknek tulajdonosai az uralomnak akkora kiterjesztése miatt is el voltak erőtlenedve. E visszahatás különben csak oly fokozatosan érvényesült, mint előbb a hódítás; hogy ez nem így tűnik föl, onnan ered, mivel többnyire csak a sikerült berohanások vétetnek figyelembe. Tényleg megkezdődtek több századdal mielőtt Róma európai teljes túlsúlyát elérte volna; hanem állandó sikerűek csak azután lehetek, hogy Róma erélye — uralmának kielégítő kiterjesztése után — fogyni kezdett. Azon irányzat oly szükséges következménye volt a politikai világ akkori helyzetének, hogy jóval az ötödik század előtt, mellőzhetetlen és mind fontosabb engedményeket eredményezett volt, mint: barbárok fölvételeát a római seregekbe és némely tartományok önkénytes átengedését, más ellenséges törzsek föltartóztatásának föltétele alatt.

A népvándorlás által képviselt roppant ellenhatás határozta el a katonai tevékenységnek főjellemvonását a középkorban. A hűbéri rendszernek a rómaival való összehasonlításánál szembe tűnik ugyanis, bár a katonai kormányzat lényege mindkettőnek, hogy az előbbeni mégis lényeges átalakulás eredménye, a mennyiben a katonai tevékenység, a középkorban, minden erős kifejtettség mellett, mégis mindinkább elvesztette támadó jellegét, hogy fokozatosan védő jelleget öltön. Kiténik már a helyes ítélőtehetséggel bíró történetírók közönséges megjegyzéseiből is azon meglepő ellentét, mely a hűbéri szervezet nagyon kifejlett védő ereje és csekély támadó alkalmatossága közt azonnal szembe ötlük. A katholicismus kétségtelenül hathatósan befolyt ez átalakításra és e részben való szereplése alább jeleztetik; de egymaga nem határozhatta volna azt el, ha az előzmények összességéből nem folyt volna azon jelleg, úgy mint maga a katholicismus is, melynek kifejlődéséhez különben szükséges volt maga azon átalakulás is, egy bizonyos fokig. A tárgyalt gyökeres módosulatót szükségkép előidézte maga a római uralomnak kiterjeszkedése, mert midőn a hódítási rendszer elérte azon egész kiterjedést, melyre képes volt, a katonai tevékenység legfőbb törekvésének szükségkép a szerzemények

megőrzésére kellett irányulnia, mint fő tárgyára, annál is inkább, mert a hódításokat mindinkább veszélyeztette azon nemzetek növekvő erélye, melyeket mint fönebb magyaráztattott, meg nem hódíthattak. A társadalmi alkatnak a mellett, hogy kiválóan katonai maradhatott, alkalmazkodnia kellett ezen új hivatáshoz s így át kellett mennie azon átalakuláson, mely a köznélet szerint leglényegesebb megkülönböztetője a hűbéri rendszernek: az elébbeni központositással szemben, melynek főtartása mind bajosabbá lett, míg főczélja többé nem létezett, egyre túlnyomóbbá lett a politikai szétzóródás. Mert a mily alkalmas az előbbi a hódításra, mely a részletműveleteket teljesen az irányadó impulciónak alárendelni követeli, épen annyira megfelel a második a védelem szükségégeinek, melyek minden egyesnek részéről közvetlen, különleges és tényleges részvételt föltételeznek. Minden katonai parancsnoknak folytonosan készen kellvén állania területe oltalmazására, mi szakadatlan tevékenységet mindazáltal nem követelt, így önkényt oda törekedett, hogy csaknem független hatalmat alapítson a területen, melyet megvédeni képes volt, harczosaival, kiknek kormányzása képezte állandóbb foglalkozását, és kiknek kiválóbbjait gyakran a magáéhoz hasonló, de kisebb hatáskör átengedése által jutalmazta meg. A germán invasiót figyelmen kívül hagyva is, könnyű a tisztán római rendszerben — mióta a birodalom teljes kiterjedését elérte — fölismerni a hatalom szétdarabolására való irányzatot, a kormányzók nagyobb része által mutatott törekvésekben, melyeknek célja területi tisztségök független megtartása, sőt örökössé tétele. A hűbéri rendszer utolsó jellemvonása végre a rabszolgák sorsának gyökeres módosulása, mi hasonlóképen a katonai helyzet amaz átváltozásából foly. Már egy 1825-ben megjelent munka szerzője, Dunoyer, ráutalt a rabszolgák állapotának azon jelentékeny javulására, mely a római birodalom terjeszkedésének természetes következménye volt; a rabszolgakereskedelem ugyanis főleg a birodalmon kívülről meritvén anyagát, a határok kiterjesztése mind szűkebbé tévén a tért honnan a rabszolgák zöme hozatott, ennek folytán behozataluk mind ritkábbá s bajosabbá és végre lehetetlenné vált. A behozatal megszűnése s a rabszolgakereskedelemnek tisztán a belforgalomra szoríttatása, a rabszolgaságnak lassanként jobbágyságra való átváltoztatását eredményezte, mint-

hogy a rabszolgáknak újakkal való fölcserélése nem függvén többé a tulajdonos kényétől, minden család nagyobb súlyt fektetett reá, hogy saját örökléses rabszolgáit megtartsa; szóval a behozatal megszűnése csakhamar a belföldön történő eladások megszűnését eredményezte s ezentúl a rabszolgák változhatatlanul a földhöz vagy a házhoz lévén kötve, ez által valódi jobbágyokká lettek, kivéven erkölcsi kiegészítését e módosulatnak, melyet a katholicismus közvetítése volt létre hozandó.

Ezzel bebizonyítottnak tekinthető, hogy azon három lényeges szempontból, mely a középkor világi szervezetét legteljesebben jellemzi, úgy tekinthető az, mint a minék, függetlenül a népvándorlástól, szükségkép elő kellett állnia az új általános helyzetből, melyet a római világban létre hozott az áthághatatlan véghatárát elért hódítási rendszernek teljes kiterjesztése. A hűbéri rendszer tehát létre jött volna az invasiók nélkül is, melyek bekövetkezése különben szintén múlhatatlan volt. Befolyásuk a rendszernek csak gyorsabb vagy lassúbb kifejlése tekintetében válhatott érezhetővé.

A katholicismus, mely ez idő szerint mélyen áthatotta volt az erkölcsöket, sőt az intézményeket is, a katholicismus közvetítése nagyban hozzájárult a hűbéri szervezetet megkülönböztető jelleg kifejlesztéséhez, kifejtvén és tökélyesítvén abban az új társadalmi helyzetből folyó elveket. Mérsékelte a germán betörés romboló hatását, a győztesekre nyert erkölcsi befolyásával enyhíthetvén a legyőzöttek helyzetén, kiknek számából került ki az akkori papság.

Mi a hódítási rendszernek védelmi jellegű katonai szervezetté való átalakítását illeti, ezt előmozdította a katholicismus, midőn szelleme alapjánál, szervezete összeségénél fogva oda törekedett, hogy a keresztyén nemzeteket mind egyesítse egy politikai családdá. Habár az akkori harcziás szellem ezen fóladata teljesítésében akadályozta is, mégis föltehető, hogy számos háborút meggátolt a papság közvetítése, annyival inkább, mivel a világi főnökökre gyakorolt befolyását a háború fölfüggesztette. A keresztyén népek által pogányok ellen viselt háborúk mind védelmi jellegűek voltak, mint Nagy Károly harcziái a szászok és arabok ellen, melyek berontásoknak voltak elejét veendőek és mint voltaképen a keresztes háborúk is, melyek az izlam terjeszkedésének gátat emeltek.

A hűbéri szervezet második fő jellemvonását, a világi hatóságnak fölbontását apró, egymásnak hierarchikusan alárendelt uralmakra, hatalmasan előmozdította a katolicismus, a midőn hozzá járult az életfogytig való élvezményeknek örökös hűberré való átváltoztatására. Ebben azon belátás vezérelhetette, hogy miután az egyház nagy tért nyitott volt a tehetség érvényesülésének, másrészt szükséges volt, hogy az állandóság föltételei is kellőleg biztosíttassanak. A két hatalom elválasztása miatt, mely a legnehezebb politikai teendőket a papságnak tartotta fönn s a katonai átalakulás következtében, mely a vezéri teendőket tetemesen egyszerűsítette, a hűbéres főnökök rendesen eléggé képesítve lehettek, ha megfelelő nevelésben részesültek, területi hatalmuk gyakorlatára: a nevelés fő föladatai pedig voltak, a földhöz való ragaszkodást, a politikai főleg helyi hagyományokat belé ültetni kedélyébe, a jövő állásának megfelelő érzeteket és erkölcsöket elfogadtatni és érdekelni őt alattvalói sorsa iránt. Mindez csak az örökösség mellett létesülhetett, melynek lényeges sajátága a társadalmi hivatásra való erkölcsi előkészítés.

Hogy e világi szervezet csak ideiglenes lehetett, ez onnan ered, hogy mint minden a mi a kasztszellemezhez hasonló, ellentétben volt a katolicismus összakatával. Ez hozzá járult a hűbéri kölcsönös kötelezettségek rendezéséhez is, mely viszony a *függetlenségi ösztön* és a *hűségérzet* bámulatos összetételében a középkor társadalmi felsőbbiséget állapítja meg, az ókorhoz képest. Ennek nagyrésze volt az emberiség erkölcsi méltóságának emelésében, habár csekély számú kiváltságos családoknál, de melyek hívatva voltak önkényes mintául szolgálni, a többi osztálynak fokozatos fölszabadulása menében.

A rabszolgaságnak jobbágysággá való átalakításában a katolikus szellem részvéte szintén könnyen fölismerhető. Az egyistenűség azon irányzata, mely szerint a rabszolgaságot behatóan módosítja, legalább a bánásmód enyhítése által, még a mohammedanismusban is könnyen felismerhető, daczára annak, hogy ebben a világi és szellemi hatóság teljesen összezavartattak. Annál kifejezettebbnek kellett lennie e befolyásnak a katolicismusban, mely nem szorítkozott egyszerűn erkölcsi parancsolatra, hanem a gazda és rabszolga, az úr és a jobbággy közé egy mindkettő által egyenlőn tisztelt

szellemi tekintélyt helyezett, mely kölcsönös kötelességeik öntudatát folytonosan ébren tartotta.

A lovagrend nagy intézménye társadalmilag kiváló hasznosságú volt addig, míg a központi hatalom az új társadalom belső rendének főtartására eléggé meg nem erősödött. Kiválóan a középkor szellemének produktuma volt, melyszerint a katolicizmus befolyása a társulásnak hathatós eszközévé alakította át az egyszerű katonai nevelést. Elősegítette annak kifejlődését a katolikus szellemmel való azon meg egyezése, mely szerint benne az egyéni érdem többet nyomott a születésnél. Mindazáltal egy ízben veszélyessé vált ez intézmény azon nagyszerű politikai szerkezetre, a középkorban fönnálló rendre nézve, melynek lényegét a világi és egyházi hatóság elkülönítése képezte. Akkor t. i. midőn a keresztes háborúk által költött szükség miatt létre jöttek azon nagy egyházi lovagrendek, melyekben a katonai és szerzeti jelleg egyesült és melyekben ha teljes kifejlődést érnek, rendhagyó kettős jellegöknél fogva, szükségkép ki kellett fejlődnie azon természetellenes nagyravágyásnak, a két elemi hatalom egyesítésére való törekvésnek. Ez volt lényegében a templomi rend híres története, melynek eddigi tökéletlen magyarázatára ez elmélet új világot vet. Úgy tekinthető azon rend, mint ösztönszerűleg létre jött állandó összeesküvés, mely egyaránt fenyegette a pápai mint a királyi hatalmat, addig a míg ezek folytonos perpatvarkodásaik daczára egyesülni tudtak annak megsemmisítésére. Ez volt a középkor társadalmi rendének egyetlen komoly veszélye, mely rend az egykori polgárisodással való összhangzásnál fogva, mondhatni önsúlya által tartotta fönn magát, — addig míg azon összhang létezett.

Mindezek alapján, a hűbéri rendszer csupán világi szempontból úgy tekinthető, mint a jelenkori társadalmak bölcseje. Benne kezdődött meg a katonai élet fokozatos átalakulása ipari elétté. Ez utóbbira, mely e részben a jelenkori polgárisodás legfőbb jellemvonását képezi, irányult, mint valódi társadalmi végeztelre, az európai politika összesége, az egész középkoron át. Ez igazságon nem változtat, hogy a szükséges következményről nem volt sejtelmök azoknak, kik leginkább hozzá járultak annak létrehozásához. Mert a politikai tünetmények felsőbb complicatiójánál fogva, a bennök közremű-

ködök legnagyobb részének*) nem lehet öntudatuk a valódi hatásról, mely oly gyakran ellenkezik a kitűzött célokkal. Világos, hogy a katonai tevékenység rendeltetése a középkorban az volt, hogy az invasióknak gátat emeljen, melyek vég nélküli ismétlődése a társadalmi fejlődést fönnakadással fenyegette. E nélkülözhetetlen eredmény pedig teljesen csak akkor éretett el, midőn az éjszak és a kelet népei, nem hatolhatván szerencsésebb vidékekre, kényszerültek végre saját földükön hajtani végre az átmenetet a földműves és települt életre, melyet a katholicismus erkölcsileg előmozdított. Így azt, mit a római rendszer, a polgárisult népek assimilálása által megkezdett volt, a hűbériség méltólag kiegészítette, midőn a barbárok polgárisodását eredményezte. A háborúnak védelmi jellegre szorítása, táp nélkül hagyván ezt, teljes megszüntetésére irányult. Benn a nemzetek keblében hasonló hatású volt a katonai tevékenységnek központosítása egy korlátolt számú osztályra; mert ennek pártfogásszerű tekintélye össze volt egyeztethető a munkás lakosság ipari fejlődésével és másrészt a hadi főnökök magok is, a kezdettől fogva csak védelmi harci jellegnek fölöslegessé váltával, nagy földbirtokosokká alakultak át, ekként tényleg nagy földművelési vállalatok igazgatóivá válván, a mennyiben udvaroncokká nem váltak. E fejlődési iránynak természetes befejezése volt a jobbagység eltörlése s az iparos osztálynak politikai fölszabadulása, miután elegendő fejlődést nyert.

A középkori rend erkölcsi hatását illetőleg kiemeli Comte, hogy az ókori, tisztán nemzeti és katonai s mindig a politikának alárendelt morál helyettesítése az általános morállal, mely többnyire egyedül a katholicismusnak tulajdonítatik, közös érdeme ennek és a középkor katonai szervezetének. A hűbéri rendszer közvetlenül előkészítette a talajt, minek hiányában a katholicismusnak nem sikerült volna irányzatát e részben érvényesíteni, t. i. megadni az emberiségnek legelőször valódi erkölcsi alkotását, épen saját (a katholicismus) társadalmi befolyásának a morálra való alapítása által. A két társadalmi elem közötti ezen szerencsés öszhangot megmagyarázza az, hogy mindkettő az előzmények összeségének eredménye volt s ugyanazon helyzetekből nőtt ki.

*) Legtöbb esetben senkinek közölkök.

Hibaként jelzi, hogy a katholicismus szerencsés erkölcsi befolyását nagyon általánosan egyedül a tannak tulajdonítják, holott a szellemi hatóság jellemző szervezetének is nagy része volt benne. Az elvek, minden tisztaságuk daczára, hatálytalan formulák maradtak volna, ha nem létezett volna egy kellő függetlenséggel felruházott szellemi vezénylet.

Tévedés az is, hogy azon erkölcsi hatás nagyobbára a jövő életet illető remények és félelmek eredménye lett volna. A tanoknak az előzményekből kifejlődött közszellemmel való megegyezése az, a mi befolyásukat biztosította, mint kitűnik abból, hogy valamely uralkodó előítélettel szemben azon hatás megszűnt; így p. o. a párviadal, bár a keresztyén morál szigorún kárhoztatja, a középkorban nagyon gyakori volt. Egy távoli, bár még oly nagy veszély, kevésbé rettentí az emberi természetet, mint a közvetlen és egyhangú, határozott megbélyegeztetés a közvéleményben.

Midőn a társadalmi fensőséget, mely addig mindig a politikát illette, a morálra ruházta, ezzel a keresztyénség az emberi lét elemi és változhatatlan, minden társadalmi állapotban és egyéni helyzetben közös, csak fejlettségi fok szerint különböző föltételeinek adott elsőbbséget, szemben különleges és változó szükségekkel. E föltételeknek hatályt szerezni, volt küldetése a szellemi hatóságnak. Tagadhatatlan különben, hogy a modor, melyben a katholicismus ezen elsőbbséget föfogta, némileg ellenkezett az értelmi haladással, de ezt, hatalma idejében némileg ellensúlyozta az által, hogy a tehetséget tette saját egyházi alkata alapjává; azon irány veszélyei csak a rendszer hanyatlásakor nyilvánultak.

Az értelmiségnek az erkölcsiség alá rendelése nélkül, az ész szűkkeblű egyéni elégtétel eszközüvé aljasodnék, könnyű és rögtöni sikereket hajhászva a valódi érdem rovására. A közszeretet, mint a katholicismus fogta föl, a társadalmi és egyéni létben még fontosabb az értelmiségnél is, mert mindenki javára hasznosít minden legcsekélyebb észbeli tehetséget is, míg az önzés megbénítja vagy természetökből kivetkőzteti a legjelesebb észbeli hajlamokat is.

Comte eszmegazdagsága oly nagy, hogy ha mindent a mi eszmében, a sok helyes mellett, komoly kétkedést költhet, megjegyzéseinkkel akarnánk kísérni, a lehető legszélsőbb tömörítés mellett is szerfölött sok tért és időt venne igénybe

a szemle, melyet eszméi fölött tartunk. A mi kérdéses bennök, az csaknem mind egy forrásra vezethető vissza, melyet már jeleztünk s ezért remélhetvén, hogy az olvasó önkényt meg fogja ezeket különböztetni a fényes történelmi igazságoktól, melyek közé vegyülnek, megállapodás nélkül végig sietünk azon, a mit a középkori fejlődésről még legjellemzőbbet mond.

Szemügyre véve a katolicismusnak köszönhető haladást, külön az egyéni, családi és társadalmi morál szempontjából, úgy találja, hogy az, midőn az egyéni erényeket minden mások első alapjának tekintette, csak az előbbi philosophok egyhangú véleményét erősítette meg, de haladás van e résztt abban, hogy míg a korábbiak azon erényeket tisztán a személyre, ennek javára való tekintetből ajánlották, a katolicismus azokat társadalmi hivatásuk szempontjából kezdte föl fogni. E fontos átalakítást a positiv philosophia folytatni fogja, valamint megerősíteni és mindinkább tökélyesíteni a keresztyén „alázat“ elvét is, kiterjesztvén a megalázkodás szükségét az értelmi fensőségre is, mert bár ez utóbbi számára rendszerében tág működési tért nyit, de másrészt értelmiségünk korlátoltságát folytonosan szemünk előtt tartja.

Erkölesi haladást lát Comte az ó-korhoz képest, az öngyilkosság elítélésében is.

A katolicismus erkölesi hivatottsága legteljesebben a családi morál szervezésében nyilvánult. A család kören belüli erkölesi kötelezettségek érzetét felköltötte és bár az atyai tekintélyt a legünnepélyesebben szentesítette, eltörölte azon despotismust, mely az atya hatalmát a régieknél jellemzé. Javitotta a nők helyzetét, habár társadalmi jogaikat korlátozta is;*) de ezt azért tette, hogy egészen a családi házi életre központosítsa létüket, ez által megszilárdítva a házasság föloldathatatlanságát, s ez utóbbi tényben állott épen a javítás, melyet a nők helyzete a keresztyénség által tapasztalt, míg a rómaiaknál a házasság mindenkor fölbontható lévén, a monogam állapot nem volt teljes. A házassági kötelek állandósága nélkül életünk folytonos kísérletekben telne el s az ember azon jellemző sajátsága, mely szerint minden valóban változ-

*) Így például a papi functióktól még a zárdákban is megfosztotta és a királyi hatalomtól, a hol tehetette, eltiltotta őket.

hatatlan helyzethez hozzá idomúlni képes, nem lett volna fölismérhető. A kötelezettség, hogy életét alkalmazza egy melőzhetetlen szükséghez, nem hogy ártalmas volna az ember boldogságára, hanem ellenkezőleg — csupán eltűrhetőnek föltételezve azon szükséget — egyik legnélkülözhetetlenebb föltétele annak, mert megakadályozza céljaink állhatatlanságát és a szándokainkban való habozást. Az egyének többsége sokkal inkább képes akarától független viselet követésére, mint a követendőnek helyes megválasztására. Legfőbb erkölcsi boldogságunk oly viszonyokkal függ össze, melyeket nem lehet megválasztani, mint p. o. az atya és fiú közti.

E nézetek Comtera nézve jellemzők és tagadhatatlan, hogy van alapjuk; mindamellett kétes, a gyakorlati alkalmazás szempontjából mit kelljen belőlük következtetni.

A katholicismus, a nőnek saját viseletétől is független, minden cselekvő föltétel nélküli és mindig valósított joggal ruházza föl azt, arra nézve, hogy férje társadalmi állásában, sőt az általa élvezett tekintélyben is osztozzék. Kedvezőbb helyzetet képzelni sem lehet, a szükségkép függetlenség nélküli nem számára. Az emancipatio és a két nem közti egyenlőség téveszméi ellenkeznek a polgárisodás menetével, mely ellenkezőleg a nemek közti, valamint minden egyéb különbségeket erősebben kifejleszt.

A társadalmi morál szempontjából a katholicismus a könyörületeség neve alatt gyakorolt humanitási, általános testvériségi érzet által szerencsésen módosította a régiek erelyes, de vad honszeretetét. Igaz, hogy a doctrinák természete, a belőlük eredő vallásos ellenszenv megszorították, rendesen az ugyanegy hitű népekre korlátolták az emberszeretetet. De e határokon belül a testvériség érzete erősen ki volt fejlődve a népek közt, egyrészt a közös hit által, mely annak alapja, másrészt a közös szellemi hatóság által, melynek tagjait saját nemzetiségök nem gátolta, hogy az összes keresztyénség közpolgárainak érezzék magokat.

Ezek után Comte a katholicismussal közvetlen és nélkülözhetetlen kapcsolatba hozza az európai nemzetközi viszonyok javulását, a nemzetközi jog tökélyesbülését, a háborúban is mindinkább érvényesített humanitási föltételeket s a jótékony-ságot, mely adakozásokban, alapítványokban nyilvánul.

A katholicismus tehát végrehajtotta, a középkorban, az

erkölcsi regeneratiót, oly tökéletesen, mint azon társadalmi korszak és a theologiai philosophia természete engedték; jelezte a művelet valódi természetét s előkészítette egy állandóbb és valódibb philosophia föladatát.

A fönnebb jelzett *társadalmi* hivatásnak túlnyomó fontossága sokáig akadályozta a catholicismus erkölcsi sajátságainak kifejlődését, melyek nem is nyilvánúlhattak teljesen, csak utólagos következményeikben, midőn azon tisztán átmeneti rendszer politikailag már bomlásnak indúlt volt. Jellegének innen eredő félreismerése okozta, hogy gyakran, bár igazságtalanúl, vádoltatott az emberi szellem haladása iránti gyökeres ellenszenvvel. Ez csak akkor létezett s akkor is a föltételezettnél csekélyebb mértékben, midőn minden oldalról megtámadtatván, csaknem kizárólag saját föntartása gondjával volt elfoglalva. Túlzott, Comte szerint, azon befolyás is, melyet a german invasióknak az értelmi fejlődés lassítása tekintetében szoktak tulajdonítani; e lassúbodás ugyanis a politikai bomlást több századdal megelőzte volna. *)

Azon körülmény, hogy éppen a XI. századtól kezdve, mikor a catholicismus teljes érettsége korát érte el, az értelmi fejlődés ismét gyorsabbodásnak indúlt, valamint hogy ezen fejlődés philosophiai, tudományos, aesthetikai sőt ipari tekintetben is, éppen Olaszországban, a legfőbb egyházi hatóság szeme alatt történt, bizonyítja, hogy a catholicismus képes volt az emberi szellem fejlődését előmozdítani. Az előbbi századok pangását megmagyarázza, hogy a monotheistikus rendszernek kidolgozása igénybe vette a legjobb erőket, a tulajdonképeni értelmi mozgalom közvetítése csekélyebb tehetségekre hagyatván, melyek csekélyebb buzditásban is részesültek; mert a legfelsőbb tehetségek minden korszakban ön-

*) Itt egy megjegyzés elkerülhetetlen. A római császárság korába esik a jogtudománynak, a körébe vágó eszmevilágnak addig páratlan s azóta fölül nem múlt fejlődése. Ezt nem tekintve pedig, az értelmi haladás legfőlebb is szünetelt, de a korábbi századok által fölhalmozott értelmi kincs folyvást eleven maradt; mindvégig létezett egy osztály, mely a görög értelmi fejlődés legmagasabb fokának színvonalán tartotta magát, ha talán nem is emelte azt. A középkort azonban nem csak lassúbodás, nem is csak szünetelés, hanem hanyatlás jellemzi, és az értelmi kincs akkor halott volt, mert emberi elmékben nem, csupán kéziratokban létezett.

kényt az emberiség akkori legnagyobb szükségéit illető műveletek által vétetnek igénybe. A catholicismus Hildebrand alatt elérvén teljes érettsége fokát, az értelmi fejlődés azonnal meg is indult. A befolyás, melyet e részben az araboknak tulajdonítanak, nagyon túlzott, ha némileg siettetten is az önkényes lendületet. Egyébiránt e befolyás nem volt esetleges; mert noha Mohamed a monotheismust oly nemzet körében alkalmazta, mely arra sem világi, sem szellemi tekintetben nem volt kellőleg előkészítve, a miért annak legfőbb eredményei, különösen a két alap-hatóságnak elválasztása nem is létesülhettek; mindamellett a monotheismussal összefüggő szellemi tulajdonok nem semmisültek meg ez által, sőt ellenkezőleg kezdetben annyival is gyorsabban fejlődhettek, mint-hogy a megfelelő politikai rendszer tökéletlen állapotban maradván, annak kidolgoztatása nem is vette századokon át igénybe a legjobb erőket, mint a katolikus világban történt s így azok rendelkezhetők maradtak a tisztán értelmi haladás számára. Az arabok e szerint közreműködhettek a görög és a jelen európai fejlődés közötti átmenetben, a nélkül, hogy közvetítésök épen nélkülözhetetlen lett volna.

A theologiai philosophiának népszerűsítése szerencsés értelmi befolyást gyakorolt a polgárisult nemzetek minden osztályára, a mennyiben a mindennapi anyagi élet korlátolt színvonalánál följebb emelhetten az eszjárást s az érzületekre tisztítólag hathatott. Azon elemi oktatás egészséges, habár empirikus fogalmakat tenyésztett az ember erkölcsi természetére iránt, sőt az emberiség történeti méltánylásának is, egy bár szűk és határozatlan, de némely tekintetben találó körrajzát állította föl, az egyház általános történetének kapcsolatában. A katolikus oktatás, öszhangban a két elemi hatalom elválasztásával, eszközt és jogot adott minden egyénnek minden egyéni vagy collectiv cselekvésnek, egy fundamentális tan alapján való megítélésére, a miből Comte lehozhatni véli a társadalmi megvitatás szellemének eredetét is, mely minden jelenkori népeknél közös és mely az alárendelteknek nem létezhetett addig, míg a két hatalom összevegyítése tartott. Ezt azonban csak mint utólagos hatást hozza le onnan, beismervén, hogy azon szellem sokáig lebilincselve tartatott azon értelmi fegyelem által, melyet a theologiai philosophia, alapjellegetlenül fogva nem nélkülözhetett.

Ez volt hatása értelmi tekintetben a tömegre. A művelt szellemekre főleg azon szabadság és pártfogás által hatott, melyben a metaphysikai philosophia fejlődését részeltette, mindamellett is, hogy ennek csakhamar nyilvánult azon irányzata, mely szerint gyökereiben meg kellett ingatnia a katolikus rendszert, a mely alatt azon philosophiának az erkölcsi és társadalmi kérdésekre való kiterjeszkedése már megkezdődött. A katholicismus szabadelvű hajlamait semmi jobban nem bizonyítja, mint azon méltánylat, melyben a görög philosophia legelőhaladtabb iskoláját, az Aristotelesét, részesítette és mely nagyobb volt, mint a minőben az még a görögöknél is részesült vala.

Habár a theologiai philosophiának egy ága sem egyeztethető teljesen a természeti törvények változhatatlanságáról való meggyőződéssel, mindamellett a monotheismus, mely a természetfölötti cselekvést központosítja, ez által a tudományos szellemnek sokkal szabadabb tért enged, mint a polytheismus, melyben a tünemények minden részletének theologiai magyarázata létezik; e magyarázatokba az okozatok földerítése minden lépten-nyomon belé ütköznek. Ezert a tudományos haladást is a középkori rendszer sokkal inkább előmozdította, mint az ó-kori. Ezzel kapcsolatban a monotheismus úgy is tűnik föl, mint a vallásos szellem értelmi uralmának igen határozott kevesbedése.

A középkorban a tudományos szellem még nem jutott volt el oda, a hol belé ütközött volna a korlátokba, melyeket a monotheismus is emel annak.

A felsőbb sugalmaztatás szellemének már fönnebb más szempontból említett megszorításán kívül az oraculumoknak és jóslatoknak eltörlése, minőkkel az ó-kor el volt árasztva, és a megjelenések és csodák mind kivételesebb jellege, a theologiai szellem rovására növelte az emberi okosságnak eredetileg oly korlátolt mezejét, a mennyire csak engedhette a katholicismus uralkodásának alapúl szolgáló tan.

Az aesthetikai dolgokban való befolyás tekintetében, noha a fejlődés itt is leginkább s következő korszakba esik, mégis kiemelendőnek tartja azt, a mit a zene és építészet tapasztaltak. A középkorba esik és a templomi zenével függ össze a hangjegyek föltalálása és alkalmazása, mely által az ének-művészet más jelleget ölt és melylyel összefüggésben kifejlődhe-

tett a harmonia. A hagszeres zenében korszakot alkot a legteljesebb és leghatalmasabb műszernek, az orgonának föltalálása. Mindezekben félreismerhetetlen része van a katholicismusnak, mely a megfelelő isteni tisztelet követelményei által új irányt adott az építészetnek is. Dante példája bizonyítja, hogy a katholicismus szelleme képes volt költői ihlettséget is költeni, habár a jelenkori nyelvek lassú fejlődése s a költői benyomásoknak nem kedvező társadalmi állapotok nem is engedték, hogy e részben a polytheistikus korszak színvonalá eléréthessék. Egyébiránt az e részben a középkor által elhíntett magvakat a következő korszak volt teljesen kifejtendő.

Ez áll az ipari fejlődés tekintetében is, mely csak a személyes fölszabadulás után nyerhetett lendületet. A jobbágság fokozatos eltörlését és a községek fölszabadítását előkészítve, járult hozzá ahhoz a középkor. A jelenkori ipar jellemző vonása, az emberi erőfeszítések alkalmazásában való oekonomia (azoknak külső erőkkkel való pótlása következtében, melyeket az ó-kor alig használt föl), a feudális és katolikus világ által teremtett helyzetre vezethető vissza. A munkások fölszabadítása parancsoló szükségét támasztott e részben, melynek középkori eredményei közt fölemlíthetők a vízi és szélmalomok föltalálása, valamint egyéb most már feledésbe ment gépek. Bizonyos, hogy az ó-korban, a rabszolgaság általános terjedtsége, inkább mint a reális ismeretek hiánya, akadályozta a gépek alkalmazását, melyek szüksége nem volt érezhető addig, míg korlátlan ember-erővel lehetett rendelkezni.

Miután visszautasította a középkor ellen intézett, szerinte teljesen igazságtalan vádakát és észszerűtlennek bélyegezte az ítéletet, mely sötétnek és barbárnak nevezheté azt a korszakot, melyben aquinói Tamás, Nagy Albert, Bacon, Roger, Dante stb. tündököltek, a középkort illető vizsgálódásainak befejeztéül taglalja a monotheistikus és feudális rendszer elkerülhetetlen hanyatlásának principiumát, mely szerves kapcsolatos a rendszernek átmeneti, azaz a theologiai és katonai rend fölbomlását, valamint a végleges rend új elemeinek kifejlését előkészítő irányával. Amaz a középkori szerkezetben már annyira a mennyire alapjellege csak engedi, módosítva volt, a positiv és ipari élet kifejlését előkészítő irányban.

A katholicismus, bár egy pontig előmozdithatta az ér-

telmi haladást, de sohasem azonosíthatta magát ezzel, mely elérkezve azon pontra, oda irányult, hogy a hivatását immár betöltött rendszer gondnoksága alól kibontakozzék. Azon hivatás pedig volt: a theologiai rendszer alatt előkészíteni a pozitív rendszer elemeit. Ezzel kapcsolatban áll erkölcsi hivatása; mert midőn a politikától független, sőt ennek fölébe helyezett erkölcsi tant alkotott, az emberi cselekedetek társadalmi méltánylásának egy új alapelveire tanítá az egyeseket, mely bár csupán theologiai szentesítés által létesülhetett, mégis mindinkább az okszerűség tekintélyéhez csatlakozott, a szerint, hogy a katolikus erkölcsi tanok valódi motivumaí kítűntek.

A rendszer hanyatlási okának csírája megelőzte annak keletkezését. Alapfogalmaink elválasztása: a szervtelen világot tárgyaló természeti és az embert erkölcsi és társadalmi szempontból tárgyaló erkölcsi philosophiára — melyet az alexandriai philosophusok létesítettek — logikai előfeltétele volt minden későbbi haladásnak, mert megengedte független továbbfejlődését a szervtelenségi philosophiának, mely akkor már metaphysikai állapotát érte volt el és mely kevésbé összetett tüneményeinél fogva gyorsabban volt tökélyesíthető, a nélkül, hogy éppen az elválasztásnál fogva, árthatott volna az összetettebb tárgyánál fogva csak theologiai állapotát élő erkölcsi philosophia egyidejű társadalmi műveletének. Ez akkor még nem tanai elvont tökélyesbitésében, hanem csupán abban állhatott, hogy a monotheismus útján a theologiai fölfogások polgárosító képességét létesítse.

Comte természetesen ezen elválasztást is csak ideiglenesnek tekinti, habár most, 20 századdal később, hatása még nincs kimerítve. Végtere azonban a természeti tünemények philosophiai fölfogásának is erkölcsivé és politikáivá kellend válnia, hogy a társadalmi szervezésnek alapúl szolgálhasson.*)

A jelzett elválasztás után rögtön nyilvánult a természeti philosophiában uralkodó metaphysikai és az erkölcsi és társadalmi világban valódi szervezést egyedül igazgatni képes theologiai szellem közti ellenzék. Utóbbinak több ízben sike-

*) Világosabb fogalmat nyerünk, nézetem szerint az egyesítés lehetőségéről. ha azt mondjuk, hogy a társadalmi és erkölcsi tünemények fölfogása pozitívvá válván, egyszersmind természettanivá lesz.

rült, túlnyomó társadalmi befolyása által, amazt értelmi haladási törekvéseiben gátolni, míg viszont ez nem szűnt meg átalakítólag s utóbb bontólag hatni a theologiai fölfogásra, elébb a polytheismusból a monotheismusra való átmenetet készítvén elő, majd pedig, és miután a catholicismus a philosophia két ágát egymással kiegyeztetni igyekezett, ez utóbbira irányozta módosító befolyását.

A barbárok megtelepedésével és megtérésével a hűbéri-ség föladata megszűnt, úgy a katonai tevékenység, mint a politikai decentralisatio tekintetében, melyet újabb központosításnak kellett fölváltania. A jobbágy-ság hivatása sem lehetett más, mint előkészíteni a munkások fölszabadulását. A feudális rendszer tehát minél teljesebben megfelelt hivatásának, annál jobban siettette saját bomlását. Valamint szellemi részére nézve a középkori rendszernek nem a positivismus, mely hivatva van azt helyettesíteni, készítette elő a hanyatlást, hanem, a szintén ideiglenes hivatású metaphysikai fölfogás, úgy világi tekintetben sem az iparos osztály volt közvetítője a hűbéri-ség bomlásának, habár annak fölülkerekedésével kell is végződnie a politikai átalakulásnak. Kezdetben ez osztály sokkal alárendeltebb és saját boldogulásával sokkal kizárólagosabban volt elfoglalva, semhogy maga részt vehetett volna a nagyvilági küzdelemben. Ezt tényleg a jogászok folytatták, kiknek politikai befolyását a feudalitás, mint a katonai tevékenység szükséges következményét, önkényt kifejtette volt. Tényleg mind mostanáig, ők, a jogászok, a világi hatóság közvetlen szervei.

BEÖTHY LEO.

T H I E R S.

Hillebrand Károly neve nem ismeretlen a *Budapesti Szemle* olvasói előtt. Ezelőtt mintegy másfél évvel egy avatott toll bővebben ismertette *Völker, Zeiten und Menschen* című köteteit, a melyekben leginkább az angol és francia viszonyokról írt tanulmányait gyűjtötte össze. Most e gyűjteménynek negyedik kötete is megjelent, *) melyből Thiersről írt tanulmányát fordítjuk le e folyóirat olvasói számára.

Hillebrand jelenleg alkalmasint a legjobb német essay-író. Pártatlansága szemben a francziákkal és eleven stíljé kiemelik nemzete írói közül, noha stíl dolgában bizonyos nemzeti mételtyől ő sem szabadult meg egészen. Szemére lobbantja Thiersnek, hogy stílje túlságosan átlátszó és maga gyakran az ellenkező túlságba esik. Néha megtölti mondatait kitérésekkel, melyek értékesek ugyan, de túltengik a főgondolatot. Eszméivel nem mindig takarékos, és semhoggy egyet is mellőzzön, inkább megrontja stílje széparányúságát; és az itt következő tanulmányban megesett rajta az is, hogy egy tekervényes mondatából az állítmányt kifelejtette.

Nem akarjuk ez által kisebbíteni Hillebrandot, ki tanulmány, eszmék, formatökély és stíl tekintetében a legjelesebb prózáírókkal vetekszik. Bizonyítja ezt Thiersről írt essayja is, mely a szerkezet, tartalom és a jellemzés erejére nézve egyike a legkiválóbb tanulmányoknak, bár itt-ott talán kisebbnek rajzolja Thierst, mint a minő volt. Különben a többi essay is szerzőjére vall. A legelsőben érdekesen jellemez egy

*) *Zeiten, Menschen und Völker*. Von Karl Hillebrand. Vierter Band. *Profile*. Berlin. 1878. Robert Oppenheim.

kitünő és nem igen ismeretes író, Doudan Ximenest. Doudan ama nagy tehetségű szellemek képviselője, kiket érzékenységek és nagy ideáljaik elriasztanak a politikai tevékenységtől és az irodalmi alkotástól. Doudan eszméit magán leveleiben közlé, melyek oly finomak, hogy az elemző bonczkés alig fér hozzájuk. Majd Balzácról következik egy életrajzi essay, mely majdnem megközelíti Macaulay és St.-Beuve hasonnemű remekeit is. E műfajt nálunk épen nem művelik és nem is méltányolják, mert nem hiszik elég tudományosnak. Talán sehol oly mélyen, mint irodalmunkban, meg nem gyökerezett ama kritikai felfogás, mely a műfajok közt nem tud értelmesen különböztetni és „az almától megkívánja, hogy barack-íze is legyen“. Tárgyánál és tartalmánál fogva kevésbé jeles a D'Agoult grófné (Stern Dánielről) szóló essay, de annál kitünőbb a Bulozt tárgyaló rajz, melyben szerzőnk e csekély tehetségű és mégis oly nagy hatású férfiú képét vázolja novellai élénkséggel. A *Rénan mint philosoph* című essayben kiemeli Rénan érdemét a történelmi szellemű kritika terjesztésében, méltányolja stíljének bájait és finom satirával bírálja phantastikus philosophiáját. Sok történetírónk nagy hasznát vehetné a *Taine, mint történetíró* című tanulmánynak, mely meggyőzően kifejti hogy a tulajdonképi történetírás feladata inkább művészi, mint tudományos; mert nem a tudományos pontosság, hanem a művészi szemlélhetőség képes szemünk elé varázsolni a múltat és van-e más célja a történetírásnak? Taine ugyan a philosophia szolgálojává alázza, a mit Hillebrand helyesen hibáztat, ha nem is oly behatóan, mint St.-Beuve, ki Taineről írt egy életrajzi essayt azon alkalommal, hogy angol irodalomtörténete megjelent. Szerencsétlen kísérletnek tartjuk a Rabelaisról szóló essayt. Az évszázados közvélemény által szentesített hírnevek becsmérlése divattá vált ugyan korunkban, hol a feltűnés vágya nem válogat az eszközökben, de Hillebrandnak ily eszközre nem lett volna szüksége. Az olasz történelmi essayk közül bennünket, tárgya miatt, leginkább érdekel az, mely a toskánai Lipótról szól, ki a múlt század koronás philosophjai között a legszerencsésebb volt nyugalomban valósítván reformművét, melyet szerzőnk behatóan részletez. Egy másikban Tasso tragikai jellemét festi, ki meg tudott hódolni a művészet, az állam, a vallás törvényei előtt, de önön szenvedélyeinek nem bírt törvényeket szabni.

Egyszersmind lerója a kegyelet tartozását a nagy német költőnek, ki a legesodálatosabb történelmi hűség korlátai közt a lélek örök problémáit tárta fel sokszor megbírált *Tassó*jában, melylyel Lewes is igaztalanul bánt. *Macchiavelli*jében követve Macaulay nyomait, egy gondolattal kibőviti angol példányképe eszméjét. Kifejti, hogy a nyílt kedélyű; inkább elmélkedő, mint tetterős és ha nem is gyöngéd, legalább kíméletes *Macchiavelli* bár nem szerette, de bámulta ama tulajdonokat, melyeket önmagában nem lelt és a melyekben, mint Macaulay kimutatta, kora erkölcsi eszméinél fogva meg nem ütközhetett. Egy *Milton* feliratú essayvel rekeszti be szerzőnk kötetét. Noha az államférfiú és publicista *Milton*ról sértő kicsinyléssel szól, a költőről mégis igazabb fogalmat nyújt fejtegetése, mint Macaulay gyönyörű dithyrambjá. Eszmejárása abban tetőzik, hogy *Milton* csak akkor tündökölt volna a költészet legfényesebb csillagai közt, ha szellemét a puritán ridegség meg nem ejti. Íme e lapokban nem gazdag könyv mily gazdag a tartalomban! Szerzője téved olykor, de tévedésein is többet okulunk, mint sok író igazmondásain. De igen is kitértünk. Íme itt nyújtjuk egész terjedelmében *Thiers*-ről írt tanulmányát.

* * *

Egy új *Rip van Winkel*, ki talán 1850 május 31-dikén elalszik a párisi boulevardokon és ugyan e helyen csak 1877 szeptember 8-dikán ébred föl, még tovább álmodni vélt volna, ha megütközvén az utcák és az emberek mozgalmasságán, betér egy kávéházba, kikérdezi a pinczért és átfutja a reggeli lapokat. Látott ugyan már ő Párisban elalvása előtt is temetési tüntetéseket, de azon csodálkozott volna mód nélkül, hogy ama népszerű ember, kit sírjába kísérnek, ugyanaz a *Thiers*, a ki egykor a „hitvány tömeget“ megfosztotta szavazó jogától és kit most a júniusi száműzöttek életben maradt tagjai, mint a holtan ménéhez lánczolt *Cidet*, a sikra vezetnek három dynastia szövöttek táborá ellen. Még jobban álmélkodva dörzsölte volna szeméit, ha megtudja vala, hogy a gyászolók, kik a koporsó körül tolonganak, ugyanazok az ó-köztársaságiak, kiket az október 11-diki miniszter a *Transnonain*-utczában kartácsainak ereje, a *Palais Bourbon*-ban pedig józan eszének hatalma által oly irgalmatlanul lesűj-

tott; hogy ama férfiak, kik a gyászkocsi szalagjait fogják, ugyanazok az új szabadelvűek, kik annak idején a consulság történetíróját a francia szabadság és önkormányzat tulajdonképi ellenségének, a concordatum és a centralisatio, az állandó hadseregek és a védvámok legmegrögzöttebb védőjének bélyegezték. Vagy az egyszer győzött volna az igazság hatalma? Megtérték az ellenfelek? Avagy csak azért „ismerik el kelletlenül nagy érdemét“, mert saját ellenfeleiktől sajnálták ama dicsőséget, hogy e nemzeti nagyságot pártjok kizárolagos tulajdonának követeljük és hirdessék? Hisz a régi pártfelek oldalvást állanak: a Bonaparte-család emberei, az Orleans-ház hívei, az erkölcsi rend férfiai, a Vatikán barátjai még csak egy szóval sem sajnálják — sőt szidalmaznak — a császárság epikusát, Lajos Fülöp miniszterét, a Poitiers-útcza várgrófját, a világi pápaság bajnokát, a törhetetlen vezért, ki egykor mindannyiok támasza és vigasza volt!

Nem volna bajos kimutatni, hogy nem Thiers változtatta meg politikai hitét, hanem körülötte a pártok az önmagok alkotta körülmények befolyása által gyökeresen megváltoztak és mindannyian a legszélső balról a legszélső jobb szárnyig, akár önzésből, akár szenvedélyből, gyöngeség vagy felelemből feláldozták meggyőződésök legjavát és így azon férfiút, ki nyolczvan éves földi pályáján egyetlen ifjúkori meggyőződését el nem hagyta, ama helyzetbe kényszeríték, mely annyira ellenkezett egész múltjával. Mert a történelemben ritkán találunk egy hosszú és eseményekben gazdag s mégis oly tökéletesen egységes életpályát, mint ama férfiúé volt, ki pályafutását mint állás nélküli journalista, minden párt bizalmatlanságától kísérve, kezdé és mint egyetlen záloga egy nagy párt kormányképességének, szilárdan megalapított bőségben végzé: mint ama férfiúé, kinek nevét most a gall harczi vágygyal azonosíták, majd az európai béke symbolumának tekinték, ki a pápaság ügyét a legmakacsabban védelmezé és soha lábát szentegyház küszöbére nem tette; ki a legtöbbet tett arra, hogy ki ne múljon az életből Napoleon legendája és ennek unokaöccse által száműzetett, ki 1828-ban a jakobinismus, 1835-ben a mérséklő középpárt, 1850-ben a reactio és 1875-ben a köztársaság híve volt. Egyszersmind ritkán találunk oly sokoldalú és mégis önmagában oly összefüggő egyéniséget, mint ama mozgékony férfiúé volt, kiről tegnap úgy

látszott, hogy csak a művészetért és ma úgy, hogy csak a gyakorlati politikáért lelkesedik, ki most nyugodtan kutatta és elbeszélte a múltat, majd tettere kész harciosa lön a jelennek; kit egyaránt érdekeltek a pénzügyi kérdések és a katonai ügyek és ki egyaránt értett is hozzájuk; ki mint szónok, mint az üzlet embere, mint író, bátran mérközhetett legkitünőbb kortársaival, kik e hivatások egyikének szentelék kizárólag életüket.

Hogy ez egységet kimutassuk, nem kell újra megírunk Thiers életrajzát; erre nézve hivatkozhatunk a világegyetem összes hírlapjaira, melyek az agg államférfiú halála után egy nappal a csak imént elköltözöttnek életrajzát megírván, bámulatos gyorsasággal beszélték el a tényeket, sőt, a mi még bámulatosabb, ha nem is az adatokhoz írt commentárookban, de magokban az adatokban mindnyájan megegyeztek. *)

Nem is kell továbbá elbeszelnünk Franciaország történetét 1823 óta, hogy megvilágíthassuk ama szerepet, melyet e férfiú benne játszott. Elég, ha egybe vetjük Thiers 1825-diki, 1850-diki és 1875-diki véleményeit és kimutatjuk, hogy tettei mindig összhangzottak nézeteivel, melyeket részint beszédeiben, részint történelmi műveiben a politikáról, a nemzetgazdaságról, a philosophiáról és az erkölcsről kimondott, ha e hivatalos nézeteket egybe vetjük azokkal, melyeket az életben akár társalgás közben, akár tettei által nyilvánított. Ha ily módon kimutattuk, hogy e férfiú múltja és jelene, különböző működési körei és képességei közt szoros az összefüggés, akkor a közönség önmagától megalkothatja az ember, a történetíró, az államférfiú képét, mely a tárgyat más szempontból fogja feltüntetni és minden ismétlést kikerülve kiegészíti és megerősíti ama jellemzést, melyet e rendkívüli férfiúról másutt igyekeztem adni. **)

*) Ha néhalán e hírlapokat többé nem lenné valaki, egyszerűen fogja kézbe a *Dictionnaire des Contemporains* s ekkor az a haszna is lesz, hogy az európai napi sajtó e csodálatos gyorsaságának és összhangzásának nyitjára akad.

**) Franciaország történelmében 1830—1870, továbbá e gyűjteménynek első kötetében (eme fölirat alatt: *Franciaország és a francziák a XIX-ik század második felében*), hol az utolsó kiadásban Thiersről egy külön fejezetben szölok.

I.

Franciaország mozgalmas története a XIX-ik században sok férfit helyezett előtérbe, kik egyben másban kitünőbbek valának, mint Thiers, de senki sem volt képviselője a tizenkilencedik századbeli francziának, mint ő. És Thiers ennek teljes öntudatában volt; nem esetleges az, hogy politikai végrendeletében, melynek vonásai különben reszkető tollra mutatnak, az önelégültséget, a századába és nemzetébe vetett bizalmat oly szilárdan kifejezte. A mit a nagy forradalom akart, a mit az első consul létesített, azért küzdött Thiers egész életén át, mintha saját érdekét védelmezné; mert az új Franciaországnak ő volt képviselője, mint országának egy király; vele együtt győzött és bukott. A forradalom és az első consul magok elé tűzték, hogy szilárd alapokra fektetik az állam szervezetét, hol a törvény föltétlenül és mindenkin uralkodjék; hol e törvény egy polgárnak se legyen akadály, ha az államban és társadalomban tekintélyt és hatalmat akar hódítani, nem véve tekintetbe ama természetes akadályokat, melyek a létért való küzdelmet megnehezítik. Hanem a forradalom „nem volt a szabadság és nem is akart azonosulni a szabadsággal. Csak a régi rendszert támadta meg. Minthogy ezt legyőzte Franciaországban, Európában is le kellett győznie; hanem ily heves küzdelemmel a szabadság szelleme és formái össze nem férnek“ és Bonaparte „nem a szabadságot akarta biztosítani, mely még nem is létezhetett, hanem folytatni a forradalmat a monarchiai formákban“. (Így szól Thiers, a *Forradalom történelmének* zárszávaiban 1827.). Ha már most a forradalmat mélyebben vizsgáljuk, úgy látjuk, hogy csak a régi rendszert akarta lerombolni és helyébe tenni egy újat, melyben a polgári rend uralkodjék. Minden egyébre közönyösen tekintett; eszébe sem jutott az angol helyi önkormányzatot, az amerikai szabad egyházat, az 1813-diki Poroszország néphadseregét átültetni, mert történelmi érzéke meg nem tompúlt, bármit beszéltek is rationalis és radikalis irányáról. Az ősi Franciaország hagyományait nem akarta megszegni, sem a kül, sem a belügyi politikában. E politika tartalma, vagyis az állam feladatára nézve a réginél maradt; hanem a régi formákat egyszerűsíté, rendszeresen

szabályozta és követelte, hogy a rend, a becsületesség és mindenek fölött az érdem lépjenek a rendetlenség, a romlottság és a pajtáskodás helyébe; hogy az állami hivatalok betöltésére szabadalma senkinek se legyen, hogy minden téren beteljesüljön az a mondás, melynek értelmében a közkatona töltenytartójában hordja a tábornagi botot, hogy minden francia, bárhol született is, főbíró, érsek, főispán, tábornok, sőt miniszter is lehessen. E czélt a forradalom és az első consul el is érték; és ily módon szervezve, noha ép ez idő tájt a szervezet kissé megromlott, találta az államot az ifjú Thiers, midőn huszonnegyedik évében megkezdé pályáját (1821.). Talán tehetsége és dicsszomja következtében a régi rendszer alatt is felülkerekedett volna, mint Colbert, ki sem a katonai, sem a bírói, sőt még a pénzaristokrátiához sem tartozott; de valóbb színű, hogy fogalmazó, vagy intendáns lesz és dolgozott volna egy előkelő miniszter számára, ki polgári származású titkárnak tehetségével ékeskedett volna, mint a granadai érsek Gil Blas homiliáival. Övé lett volna a munka, de nem a hirnég, es a francia polgárság mind a kettőt követelte.

Thiers bizonyos ostentatióval igénytelen polgárnak szerte magát nevezni és valóban az is volt egész életén át. Mennyi czímet és méltóságot kaphatott volna! De ő egyszerűen *Thiers úr* akart lenni, még csak nem is *Thiers*, mint Lamartine, Berryer, Hugó V., hanem *Thiers úr*. Egészen ehhez illettek külseje és életmódja. Ha a kicsiny, pápaszemes, finom, de telt arcú, kissé elhízott, városiasan és hibátlanul öltözött férfit meglátta valaki szerény délutáni toilettejében elele párja, anyósa és sógorasszonya kíséretében, hamarabb gondolt volna Kock Pál regényeire, mint azon előkelő körökre, hová Balzac szeret bennünket vezetni. De ha szólt, gyönyörrel lesték szavai árját és ama benyomással távoztak, hogy a legműveltebb, a legtudósabb, a legeszményibb bourgeoisval volt dolgok, de mégis csak bourgeoisval, kinek tartása egyaránt elüt a tudós nehézkes, vagy az aristokrata előkelő modorától. S bár e tartás egészen természetes, mégis szándékos és minden bizonynyal öntudatos volt. Mert Thiers tökéletesen ismerte önmagát és sikereinek titka az volt, hogy akarni tudta, a mire szelleme, vérmérséklete és jelleme képesíték. Soha alacsony sorsból kiváló állásra föl nem küzdötte magát valaki, ki oly keveset törődött volna a pártfogók kegyével,

mint Thiers; Guizot Broglie herczeg barátságának verőfényében sűtkérezett és e barátság önerzetét emelte; Cousin büszkén hátra veté fejet és öröme sugárzó arczára kiült, midőn egy földi nagysággal társalgott; de Thiers úr magatartása és hangjában a legesekélyebb árnyalat sem változott, beszélt légyen akár egy fiatal journalistával, akár a jockey-clubb egyik arszlánával: fesztelensége, aggályos udvariasága, elevensége soha meg nem csökkentek. Nem is szenvedett soha ünnepegyességet és merev méltóságot.

A pathosz módjait nem türte lénye.

Szerette hallani a maga beszédét, önmagáról is szeretett beszélni; különös gyönyörűsége telt benne, ha megértetheté valakivel, hogy Thiers Adolf úr mennyire túllát Bismarck báró, Gortschakoff herczeg, Palmerston lord, sőt még III. Napoleon, Rouher és Gladstone urakon is; hanem e hiúsága teljesen ártatlan volt, senki terhére nem esett, félre nem terelé a társalgás tárgyát, amint hogy ő el is ütött a közönséges fecsegőktől; nem szavai csengésében lelte kedvét, hanem ama szellemi tornában, melyet gyakorolt, midőn egy tárgyat minden részéről megvilágított. Mert társalgása mindig tárgyilagos és, ha személyek kerültek szóba, mindig jóakaró volt: az adomának, az élcznek, különösen a jó barátok rovására mondott élcznek, nem jutott helye a tárgyak, a személyek, vagy az eszmék e fokozatos kifejtésében. Se a kifejezésben, se eszmemenetében szónokiassá, vagy érzelgössé nem vált. Az izléstelen pártszellem hiába törekedett összekuszálni ez igénytelen képet, midőn helyébe a nagylelkű hazafinak, a szabadság lelkes apostolának, a népérzékeny pártfogójának chablon-szerű színpadi alakját akarta tenni: a történelemben és a kortársak emlékeiben Thiers úr mégis csak a „kis bourgeois“ marad, ki szerette a szabadságot, hazáját és nemzetét sans phrase. Ő ugyan a nép alatt nem értette az utczák népét, sőt ez iránt bizonyos polgári gögöt érzett és ki is mutatta ezt; e szokása megkönnyíté neki az államférfiú legszükségesebb erényének, a népszerűtlenség iránti közönynek, gyakorlását; azonban ez erényt inkább Cavour egykedvű, mint Guizot vagy Bismarck kihívó modorában és, nem mint ezek, a középosztálylyal, hanem a csöcselékkel szemben érvényesíté; mert a

néptől mély ür által elszakított főnemesnek könnyebben esik a legalsóbb osztálylyal baráti viszonyba lépni, mint a polgárnak, ki mindig attól kénytelen tartani, hogy leomlik az a gyöngé válaszfal, mely a tömegetől elzárja; hisz a művelt arisztokratának is a népösztönnel szemben több jóakarata és fogékonysága van, mint a rationalis műveltségű szellemi középosztálynak.

Életmódja is a szorgalmas polgárra, a születése, szokásai és szükségleteinél fogva városban lakóra vallanak. Midőn nem volt tevékeny része a politikában, már reggeli felhatkor megitta tejes kávéját, mint bármely francia nyárspolgár Bayonnetól Dunkerqueig, hogy azután hat óra hosszat szakadatlanul dolgozzék. Délben egy tápláló lakoma, ősi francia módra és több órai délutáni nyugalom helyre állíták az egyensúlyt az erőtlen testben és ha Thiers úr délután négy órakor, sötétzöld, tisztára kefélt kis kabátjában, simára beretvált, mosolygó arczával a boulevardokon sétált, vagy este a salonban éjfélig elcsevegett, senki sem hitte volna, hogy már hat órai fárasztó szellemi munkát végzett; hisz a munka volt létének alapja; a polgár szabályos, jól rendezett, állandó munkája, mely életét kitölti, nem pedig az előkelő esetleges munkája, kit az unalom, a dicsvágy, vagy a pillanatnyi szükség hajtanak az íróasztalhoz. Mert nemcsak nevelése és életmódja, hanem eszmejárása is egy gazdag polgáreihoz hasonlítottak. Thiers egy értelemben soha meg nem tagadható a parvenut és nem is akarta soha megtagadni; büszke volt e czimre, mely följosítá, hogy ama polgári osztály képviselőjének tekintse magát, melyet a forradalom megalkotott. Az előkelő e czimet nem fogja tisztessnek nézni, valamint a polgár is szívesen csatol bizonyos rossz értelmet az arisztokrata elnevezéshez: Thiers ez elnevezést helyesnek fogadta el, mivel megerősített egy tény, melyben több a jó, mint a rossz, mivel ki nem lépett sorsosai köréből, hogy emelkedhessék, mint a Beaconsfield lorddá lett Disraeli Benjamin, hanem sorsosaival együtt emelkedett vagyonra, hatalomra és befolyásra. De Thiers, parvenu letére, meg nem veté az örökölt méltóságok betöltőit és nem is irigylé őket: kezdettől fogva a magán életben, a politikában és a tudományban egyaránt a valóság embere volt, ki minden létezőt elismert. Nem akart előkelő rokonságokba tolamakodni; de azokat demokratiai féltékenység-

gel legyalázni sem jutott eszébe; már mint húsz éves ifjú mindenkinek magadta azt, a mit a szokás vagy a törvény alapján magáénak követelhetett és semmit le nem alkudott belőle; ő maga azonban el nem hagyta ama rendet, melynek tagjává tette születése; ennek akart becsületére válni.

Tudva lévő, hogy első műve által nemcsak tekintélyre, dicsőségre és befolyásra igyekezett szert tenni, hanem egyszerűségről igazolni törekedett ama nagy átalakulást, mely az ő rendének útát nyitott az állam kormányzásához. Csak az átalakulást akarta igazolni és nem ama férfiakat, kik végrehajták, de még kevésbé azon eszközöket, melyek által végrehajták. Ez megmagyarázza ama példátlan sikert, melyet a könyv és szerzője elértek; oly sikert, a minő huszonöt év múlva Macaulaynek jutott osztályrészül s a minőt a mi szétzúllott hazánkban még elismert kitünőségek sem érhetnek el soha, nem is szólva egy még tegnap ismeretlen ifjúról. Több, mint 150,000 példány kelt el néhány év alatt; egy ideig más egyébről nem is beszéltek. A mű tudományos és irodalmi becse, még ha az igazánál nagyobb lett volna is, föl nem derítené eléggé ily nagy siker okát. A dolog nyitja az, hogy az egész francia polgárság, mely ép nem rég volt kénytelen lefizetni a milliárdnyi kárpótlást a kivándorlók részére, mely a nemzeti javak birtokában még nem érezte magát biztosnak, melynek el kelle túrnia a templomi kihágásokról szóló törvényt, rögtön megértette a tua res agitur-t és a merész ifjában szószólójára ismert. Ama roppant előnyön kívül, melyet egy nagy központ, hol a nemzeti érzések idegszállai összpontosulnak, szolgáltat az írónak, — ily előnyre német író nem számíthat — lendített még a mű sikerén a tudósok és gazdag polgárok azóta feloszolt coalitója, kik az *université* intézetei által a forradalmi előítéletekben és szenvedélyekben növelkedtek és most egyesülten ifjú lelkesüléssel törtek a nemeség és papság ellen. Midőn az utolsó kötet megjelent (1827), a harmincz éves Thiers pályája meg volt alapítva. De már akkor átlátta, hogy anyagi függetlenség híján nem biztos állása és ezért a nyilvános pályára hivatottak ösztönével vagyonna akart szert tenni, nem hogy hiúságának és élvágyának adózzék — senkinek sem voltak kevesebb igényei és senki sem törődött kevesebbet a külfénynyel, mint Thiers — hanem hogy tartalékot szerezzen, *competency*, mint az

angolok mondják, kik föl sem foghatják, hogy vehet valaki tevékeny részt a politikában ily tartalék nélkül. Jellemző, hogy e törekvésben a „feleség“ is számba vétetett: Thiers csak félig lett volna francia, ha ama szín alatt, hogy ő a tizenkilencedik század polgára és nem a régi rendszer nemese, e szövetségest visszautasítja vala.

De neki több is kellett. Bár dolgozó társa s később, hála Talleyrand pártfogásának, igazgatója volt a *Constitutionnel*-nek, mégsem rendelkezett szabadon e lappal, mely, mint minden régi és erősen meggyökerezett közlöny, kénytelen volt sokféle érdekléssel kíméletesen bánni. Azért Carrel és Mignetvel egyetemben megalapította a *Nationalt* támadó ütegül a Polignac-ministerium ellen, melynek győzelme a tettleges politikai pályáról örökre leszorította volna. A diadal után, melyet ő jobban elősegített, mint bárki más, kapott a legelső alkalmon, hogy ügyviteli ismereteket szerezzen magának és bár belátott Laffitte terveibe s már akkor hajlott a conservatív párthoz, elvállalta mégis a pénzügyi államtitkárságot, hogy Louis báró elméleti oktatásait a gyakorlat által tökéletesítse. Most csupán a törvényhozásban kellett magának helyet hódítania, hogy a maga lábára állhasson, hogy egyenlő fegyverekkel megkezdhesse küzdelmét a hatalomért, mely, mint sejté, életeleme lön. Mihelyt egyszer benn ült a kamarában, rövid idei tapogatózás után megütötte a hangot, mely sajátja volt s mely által társainak kedélyére hatni tudott. 1831 végén a harmincznégy éves férfiú, ki azelőtt tíz évvel egy padlásszobában kezdé meg pályafutását, egyike volt Franciaország kormányra képes államférfiúinak, még pedig egy azon öt közül, kik jogos igényt tartottak a miniszterelnöki méltóságra.

Csak korán kifejlett realismusának, melynek üvegén át nézte a dolgokat és személyeket s mely az érzés hevét és őszinteségét ki nem zárta, köszönhetett ily gyors sikert. Ez érzéke a valóság iránt, jó indulatánál és méltányosságánál is inkább megóvta ama heves szenvedélyességtől, mely annyi francia politikus beszédeit és magatartását elrútítja. Nem gyűlölte politikai ellenfeleit, hazájának versenytársait és ellenségeit; bár mekkora hévvel harczolt, a harag soha erőt nem vett rajta; bár mily csalhatatlan volt emléke, sohasem volt haragtartó s ez alig róható föl érdeméül, hisz nem is tudta,

hogy mi a haragtartás; midőn 1871-ben a köztársaság elnöke lett, egyike volt legelső rendszabályainak, hogy Lanfrey urat, ki őt néhány évvel azelőtt igen kíméletlenül és kihívás nélkül megtámadta és kigúnyolta, berni nagykövetnek kinevezé. A politikában sem szerette a haragtartást: kérelhetetlenül lesújtotta a rend elleneit és az állam jogát s hatalmát minden áron érvényesíteni akará; de mihelyt ezt elérte, a múltat elmúlnak óhajtá vétetni; már 1871. júniusában megszüntetni kívánta a communardok üldözését, azokét kivéve, kik a tábornokokat és túszoikat legyilkolták és általános amnestiát szándékozott kihirdetni; azonban szándéka megtört az ó-köztársaságiak ellenállásán, a Jules Favreén, ki a közvélemény boszúálló áramlatának nem tudott ellenszegülni, a Jules Simonén, ki a conservatív többség kedvéért conservatív érzelmeinek jelét akarta adni, a Dufaureén, kit „vele született ridegsége“ eltiltott az irgalom gyakorlásától; Lefranc Viktorén, ki gyermekeinek házassági terveit az engedékenység miatt vesélyeztetve látta. Thiers a feledni tudás ritka politikai művészetében magára maradt.*) Mert ő olybá tekinté az embereket és dolgokat, a minők voltak a valóságban és egyéni hajlamai által félrevezettetni nem engedé magát. Bizonyára kevés államférfúnak volt elevenebb érzéke Franciaország nagysága és a francia befolyás jogosultsága iránt; de ő azt is természetesen találta, hogy Anglia, Poroszország és Oroszország is hasonlóan éreznek és lenézte ama nagyhangúakat, kik Anglia uralomvágyát, Poroszország tartományokra való sovárgását és Oroszország hódító szenvedélyét szidalmazták, „mintha nem tűzött volna minden nemzet maga elé bizonyos terjeszkedési határt, többé vagy kevésbé jogosat, távolabb vagy közelebb esőt, melyet elérni törekszik, több vagy kevesebb okossággal, ügyességgel, és mások iránti kímélettel, de a mely mégis törekvéseinek maradandó indoka“. Mindig először is a való viszonyokkal igyekezett megismerkedni és azután ítélte és sohasem mérte az emberi dolgokat abszolút mér-

*) L. Crawford E. közléseit a *Mac Millan Magazin* 1877-dik novemberi füzetében: „M. Thiers: a sketch from life by an English Pencil (Thiers: vázlat az életből, egy angol ecsetől). Thiers, beszélve az írónő, ezeket mondá neki, midőn a főtebbieket és egyebeket közlé vele: Je vous dis la vérité, comme si j'étais devant Dieu. (Igazat beszéltem önnek, mintha Isten előtt állottam volna.)

téssel; bár a sajtószabadság őszinte szószólója volt, mégis úgy találta, hogy Napoleonnak ellene kiadott rendszabályai „egészen törvényesek és hála ama kor szellemének, majdnem jelentéktelenek; mert a dolgoknak jelentőséget a szellem ad, mely azokat áthatja.“

A valóság eme számbavételéből, mely mindenkor alapfeltétele a méltányosságnak, fakadt beszédeinek államférfíui mérséklete, mely már a rajongó ifjút is kitünteté és őt Talleyrand által megkedvelteté, ki eleinte Lafayette és Manuel védenczét gyanús szemmel nézte, de a kit a fiatal embernek a spanyol hadjáratról mondott realistikus ítélete rögtön megnyugtatót és elhódított. Az ősz diplomata nyomban megérezé, a mit majdan az egész nemzetnek kelle megérzenie, hogy ez ifjú, eleven délvidéki, korlátlan ura szenvedélyeinek és hogy ez önuralom segélyével jutott a nehéz kezdet daczára is oda, a hova eljutott. Már mint húsz éves, felelősség által nem terhelt journalista is, nem is említve az érettebb évekbeli pártvezért vagy államfőt, átallotta kiejteni a „barbár csordák“ és a „nyomorúltak“—féle szavakat, midőn egy ellenséges állam rendes hadseregeiről, vagy saját országának egy pártjáról szolt, mely húsz éven át Franciaország nevében beszélt, cselekedett és alkudozott; és midőn a fájdalom lealázott hazája balsorsa fölött majdnem erőt vett rajta, mégis méltósággal és tisztelettel beszélt Németország császájáról, első minisztere- és hadseregeiről; sőt midőn utolsó éveiben a rajta elkövetett jogtalanság és ellenei rágalmi által keltett felháborodásának megbocsátottunk volna egy-egy durva szót, ő mindig csak „a császári herczeg úr“ híveit emlité. Mert átlátta és minden értelmes ember igazat fog neki adni, hogy egy Gambetta Leó fektelenségei nemcsak a jó ízlést sértik, nemcsak rossz beszéd és magatartásbeli szokásokra vallanak, hanem oly érzés és gondolkodásmódot is árulnak el, melyek képtelenné teszik az embert a kormányzás vezetésére, hol az ellennek felreismerése vagy lenézése ép oly veszélyesek, mint a háborúban. Ezek talán a vérmérséklet hibái; de bizonyos vérmérsékletek politikai tevékenységre nem termetek, bár a forradalmi láz pillanataiban egy Dantonnak nagy, noha ephemer hatalmat szerezhetnek. Jó sorsa őrizte meg Thierst ily vérmérséklettől és kedélyének eme nyugalmaival a józan értelem belátását párosítá. E században egy francia

sem dicsekedhetik, hogy bensőbbben szerette volna hazáját, hogy annak nagyságát, dicsőségét és tekintélyét melegebben óhajtotta volna, mint Thiers, de ő hazája hatalmát kockára tenni csak nagy és reális czélokért engedé: midőn Barrot kormánya már majdnem háborút izent Oroszország és Ausztriának Kossuth miatt, kit Törökország vonakodott kiszolgáltatni, Thiers okos tanácsa megelőzé e szerencsétlenséget, mert akkor ő volt a herczeg-elnök tanácsadója, kinek első miniszteriumát alkotá. „Ha még azért tette volna — mondá jóval azután, hogy az osztrákokat Olaszországból és az oroszokat Magyarországból kiűzze — hagyján! De háborút viselni egy Kossuth... kedvéért! Soha!“*) Igaz, hogy már akkor is Napoleon Lajos kísérletét Piemont érdekében háborúba menni, idealis don-quixotei fogásnak nézte és az ő szempontjából jogosan. Mert a mi modern jelszavainkat — mint nemzeti-ségi elv, szabad egyház, népföllegyverkezés, ép úgy föl nem foghatá, mint a Mazzini- és Garibaldiakat, kik azokat valósí-tani akarták. Hisz 1849-ben élére állott ama mozgalomnak, mely a római vállalatot, a római köztársaság leveretését és a pápa világi hatalmának helyre állítását eredményezé.

A létező és az elmúlt tényeknek e tartaléktalan elismerése a fatalistikus történetíró és a hitehagyott politikus hírébe hozták. Valóban Thiers mindig azon volt, hogy életben maraszsa a létezőt, a meddig tartható vala és tényleg létezett, ám ha folyt a harcz, soha vissza nem riadt a küzdelemtől. Csak azt nem tűrhete, hogy őt kizárják a küzdelemből; a restauráció alatt ki volt zárva belőle és csupán ez okból segítette megdönteni a létezőt. Igaz, hogy 1848-ban még buzgóbban dolgozott a köztársaság bukásán, mert az tulajdonkép nem létezett es csak üres czím volt, oly czím, mely neki, a valódi polgár-

*) Így mondá ő maga idősb Nassau W.-hez, kinek igen érdekes beszélgetései Thiers-rel az 1877-ki *Fortnightly Review*-ban megjelentek. Ki valaha Thiers-rel társalgott, e beszélgetések hitelességét nem vonhatja kétségbe, még ha Toqueville barátja nem volna is oly szavalható, a minő valóban volt. Thiers maga nem vállalt miniszterséget, ám föntartá magának a gyám szerepét, mert Napoleon Lajos még csak elnök volt s ő mint hajlani miniszterelnöke egy elismert királynak, nem tartá méltóságával összeférhetőnek, hivatalosan vezetni a miniszteriumot, míg a monarchiát törvényesen Napoleon Lajos részére helyre nem állítják.

nak és minden korabeli sorsosának eszébe jutattá 1793 rémségeit annál is inkább, mert e czimnek becsületét kivívni a győztes párt tapasztalatlan és könnyelmű vezérei épen nem látszottak hivatottaknak. Azután akkori népszerűtlensége miatt nem remélheté, hogy a köztársaság fejévé válik és így kettős okból óhajtá ama kormányforma helyre állítását, mely alatt szabad tere nyílt összes erejének kifejtésére. „Az elbukott kormányrendszer az ő sajátja volt, jegyzé Sainte-Beuve naplójába, ő segítette megalapítását; meg nem lelheté az alkalmat, hogy óhaja szerint emelje és diszítse egy nagylelkű és nemzeti kormány által; jogosan hitte, hogy a kétszer elhibázott alkalom végre ismét visszatér és elérkezik az ő ideje. Ez időt újra elmulasztá és egyszerre észrevév, hogy a társadalom oly lejtőkre tévedt, hova ő szellemi szokásai és eszmejárásánál fogva nem követheti.“ *) Kézzel fogható volt, hogy a dolgok nem maradhatnak úgy, ahogy 1848 januárjában és tavaszában állottak. Egész Franciaország zúgolódt, Párisban a rendet alig és csak erőszakosan lehetett föntartani, a kormány pedig egészen tehetetlen volt. Hogy ily körülmények közt Thiers a „létezőt“, mely nyilván valóan „mulandó“ vala, nem igyekezett megmarasztani, az praktikus belátásának becsületére válik. Hogy nem is gondolt az orleansi dynastia helyreállítására, melynek „sok sarja, de gyökere nem volt“ és majdnem elfelejtettnek látszott, az bizonyára a viszonyok okos mérlegeléséből eredt. Hogy Napoleon Lajos megválasztását segíté, az minden tekintetben érthető, mivel ebben az alkotmányos monarchiának egy népszerű dynastia által való helyreállítását látta, annál is inkább, mert az elnökjelöltet a közhit jelentéktelen embernek tartá és így Thiers remélheté, hogy ez árnyékkirály mellett maga fog uralkodni. Ebben tévedett; de a világ vele együtt tévedett. Nagyravágyása sem volt jogosulatlan, mert nem a törvény ellenére s nem erőszak által,

*) Különbén a katastropha őt még sem lepte meg ily váratlanul; már 1847-ben december végén előre látta az összeütközést és annak következményeit, elveszettnek és az éjszak zsákmányának hitte Franciaországot — igaz, hogy Oroszországra gondolt, mert Németországot holtnak vélte — és maga számára csak egy szerepet követelt, melyet a sors meg nem tagadott tőle, Philopömen szerepét, ki süllyedő hazáját védelmezi (*Les cahiers de Sainte-Beuve* 66. l.)

hanem a törvény uralma alatt és rábeszélés által akart kormányozni, öntudatában lévén annak, hogy bármely dynastia alatt szolgál, hazájának válik hasznára. Midőn látta, hogy a hallgatag, új uralkodó más útra tér és tőle s a parlamenti kormányformától elpártolni szándékszik, Thiers is elhagyta. De még az államcsíny után is, mely őt a fogságba és a száműzetésbe kényszeríté és a melyet még sem kárhoztatott akkora erkölcsi szigorral, mint azok, kiket éppen ő akadályozott egy államcsíny elkövetésében, mindig hajlandó volt miniszteriumot alkotni, ha a parlamenti kormányforma újra érvénybe lép és csak miután tökéletessé vált csatlódása, szentelé ismét egész munkásságát a múlt tanulmányára. Azonban alig harsant meg újra a csatakürt, ő is a régi zászlókhoz sietett és föléle második ifjúságát. Midőn pedig az 1830-diki rendszer egészen föléledni látszott a szabadelvű császárság alatt, Thiers haragtól menten és recriminációkat nem hallatva, a legelsők közt elfogadá ama kormányformát, mely eszménye volt, nem ügyelve arra, mily kéz adja, sőt ifjabb barátait (például Prévost Paradolt) a csatlakozásra ösztönzé s maga is reményektől eltelve lépett a csatasorba. Mert csak a parlamenti küzdterén lélegzett szabadon, hol legmámorítóbb diadalait ulte, hol összes erejét vetheté mérlegbe és bármily pártatlan, mérsékelt és tárgyilagos is valaki, egyénisége mindig behat eszméinek és nézeteinek alakulására és hasson is. Ki tudja, vajon Schopenhauerből pessimista válik-e, ha már korán élvezhette volna a nők „babérait és kegyét“ és nem lett volna májbeteg? Ki tudja, vajon Thiersből a parlamentarismus rendületlen híve válik-e, ha a dicsvágy nem lett volna természetének ösztönző eleme, ha a szó nem lett volna természetes fegyvere?

Mert e kis ember szónok volt minden ízében. Csak a parlamentben, a szó eme tornatermében, volt ő egészen saját maga. Valamint Jób könyvében a csatamén felvihog a trombita hangjára és „messziről megszaglálja a küzdelmet“: úgy Thiers is egy emberöltővel megifjodott, midőn 1863-ban tizenkét évi pihenő után ismét a Palais Bourbon porondjára lépett. De mint szónok is, sőt különösen mint szónok, az igénytelen, a természetes, az eleven francia polgár volt, kinek csak önmagát való lényében kelle kimutatnia, hogy mindenkit elragadjon; és ilyen volt ő már igen ifjú korában.

1831 körül, midőn régen sem volt az a tekintélye, melyet az agg kor és a betöltött méltóságok szereztek neki a hatvanas és hetvenes években. Úgy látszik, hogy már akkor olyan volt, a minőnek mi ismertük: a tribuni szenvedélyesség és a színlelt senatori méltóság egyaránt hiányzottak belőle; sem *commediante*, sem *tragediante* nem volt, mint VII. Pius felváltva nevezé a nagy Napoleont, hanem a beszéd ép oly kifogyhatatlan mestere, mint otthon, Sz.-György téri lakásában. Első tekintetre úgy látszott, hogy minden az ő kárára szól, ha egy Barrotval, Guizotval, vagy éppen Berryerrel mérközni akart. Midőn a szószekre lépve, mely melléig ért, megízlelt egy pohár vörös bort, mely mindig jobbjá felől állott, kihúzta zsebéből nagy fehér kendőjét, szétbontá, megtisztította vele pápaszemét, gondosan összehajtá és balja felé tette s midőn végre általános csend közepett megszólalt orrhangján, mozgatta kis karjait, bólintott sasorrával: hallgatói kénytelen is Pulcinello barátunkra gondoltak; de nemsokára mindezt elfelejték eslebilincselve követték a rohamos árt, mely átlátszó teljében mindent magával ragadott. Nem volt benne Berryer hő pathosa, nem Dufaure ellenálthatatlan érvelése, nem Guizot vakító elegantiája, mely inkább a formában, mint eszméiben nyilvánult; ép ellenkezően a kis ember a legfesztelenebb *sermo pedestrist* kedvelé; bizonyítékai hiányosak voltak es gondolatai gyakran közel jártak elnyűtt közhelyekhez, melyeket önelégültséggel rakott ki, mintha a legmélyebb és legújabb revelatiók volnának. És mégis! órákig lesték hallgatói hosszas fejtegetéseit philosophiai, vagy pénzügyi és közigazdasági kérdésekről a nélkül, hogy belé úntak volna; leszállott mind egyikök színvonalára, koczkaztatván azt, hogy a többség színvonala alá száll: tudta, hogy „a francziák szeretik megtanulni, a mit tudnak“, mert akkor meg van azon örömük, hogy eleven felfogásukkal elégtelnek lehetnek és azt is érezte, hogy sok egyszerű dolgot mindenki tudni vél, vagy tudni színlel, de igen örül, ha igazán megtudhatja, például azt, hogy milyen egy vasúti igazgatás szervezete, mikép állapítják meg a költségvetést, mily módon élmeznek egy hadsereget. Eképen beszélt egész délutánonként, mintha kandallója előtt állana és hallgatták és hallgatták, a mint olvassák és olvassák véghetetlen köteteit; mert a mit elmondott, az a hallgató előtt támadt, nem valami készet, valami holtat mutatott be,

hanem hangosan újra gondolá gondolatait. A mi nem elég tartalmas eszméi és a nem épen hibátlan forma ellenére is hozzá vonzott, hozzá bilineselt mindenkit, az egyénisége volt, melyet mindenkor és minden helyen egész súlyával vetett a mérlegbe, mely mindenbe életet és mozgalmat lehelt s még a legesekélyebb dolognak is jelentőséget adott. Hogy pedig mire képes az egyéniség, ha egészen belemélyesztjük teteteinkbe, arra nézve emlékeimből idézek egy esetet, melynek szemtanúja voltam. Midőn egyszer Thiers — még a szószer helyre állítása előtt — meggyőződéseit említé, egyik tagja a szélső jobbnak, melynek ép úgy meg vannak a maga gaminjei, mint a szélső balnak, gúnyosan rákiáltott: „Thiers úr meggyőződései!“ Thiers erre előrehajlott, tekintetével átszegzé az említett képviselőt és harsány hangon kiáltá: „Meggyőződések! Igen uram, meggyőződések!“ Nyomban halálos csend borúlt az egész gyülekezetre; mindenki a szerencsétlen félbeszakítóra nézett, ki zavartan és halványan földre sütötte fejét, mintha gonosz tetten érték volna.

A bevezettség volt Thiersnek, mint minden kiváló egyéniségnek, nagy titka. Még a legkisebb dologban sem tett valamit felig és a legesekélyebb is úgy érdeklé, mint egy kíváncsi gyermeket, mely még a világot nem ismeri; virágai és lovai ép oly erősen lekötötték figyelmét, mint egy végrehajtandó politikai rendszabály és minden, még oly jelentéktelen természeti tünemény, fölébreszté tudvágyát. Bármi akadt útjába, észre vette és magyarázatát kérte; e magyarázatra pedig oly feszülten hallgatott, mintha egy vagyont kockáztató pénzügyi műveletről volna szó. S hasonlókép midőn ő maga szólt, vagy cselekedett, midőn akár az anzini köszönbányatársulat igazgató-tanácsában egy tarifa-tétel, vagy a törvényhozó testületben „a szükséges szabadságok“ mellett szónokolt, akár madarait etette, vagy műdarabokat vásárolt gyűjteménye számára: mindenkor reá illett, hogy totus in illis.

Mert Thiers úr műkedvelő is volt és szerette volna, ha műértőnek nézik. Már huszonöt éves korában figyelmet költöttek értekezései az 1822-diki műtárlatról, valamint tizenegy évvel azelőtt Guizot is az 1810-diki *salonról* kiadott röpíratával lépett a közönség elé. Ez természetesen elméletei üvegén át nézte a művészetet; Thiers műveltsége szemléleti volt. Már mint tanulónak Aixben alkalmá nyílt néhány ó-par-

lamenti család nem megvetendő műgyűjteményét tanulmányozni és itt szemét kiképezni. Legelső ítéletei figyelemre méltó önállóságra mutatnak. A klasszikai iránt általánosan meggyökerezett elfogultság közepett, ő nyitva tartá szemét és míg Franciaországban, valamint Olasz- és Németországban is, még mindenki Winkelmann elméletének és David gyakorlatának föltétlen és állandó jogosultságára esküdött, ő máris meg tudta különböztetni, hogy ez iskola érdeme kiválóan történeti, hogy visszahatásnak kell tekintenünk a tizenhét század romlott ízlése ellen, nem pedig a művészet örök törvényének. Már akkor kiemelé Delacroix *Dante bárkáját*, melyet az akadémia orthodoxai szívesen dobtak volna tűzre, mint oly művet, melyben, noha megrovást is erdemel, jelentékeny egyéniség nyilvánul. S mivel föl tudta fogni az egyéniség becsét a műalkotásokban, inkább vonzódott a renaissancehoz, mint az ókorhoz, melynek elvont típusai meg nem nyerhették rokonszenvét. Sőt később annyira túl hajtá a művészet éltető forrásának s a műpeldányok alakulási mozzanatainak jelentőségét, hogy majdnem ama gyermekes fölfogásba esett, melylyel a műveletlenek szoktak ítélni a művészetről. Hisz annyira vitte, hogy a karczolat egész komolyan a művészet legfelsőbb formájának nyilvánítá, mert itt a művész inspiratiója rá nem ér meghidegülni, mint a festőé és szobrászé, kik vonalról vonalra, ütésről ütésre kénytelenek dolgozni. Ezért alapítá páratlan aquaforte-gyűjteményét, melyhez bámulatos rézmetszetei meltán csatlakoznak. Bajosan mondhatnók ugyanezt képeiről és szobrairól. Ezeknek gyűjteménye egyaránt vall a bourgeoisra és a múzeumok századának gyermekére. Nem értett gyűjteménye növeléséhez, hanem már a megalapításkor szándékba vett egy tervet s e szerint végezte vásárlásait és megrendeléseit, a melyekben természetesen az elismert remekművek másolatainak nagy osztály jutott és a megrendelőnek nem ötlött eszébe, hogy semmi inkább le nem rombolja a műdarabok általa magasztalt előnyét, az egyéniséget, mint a másolat s hogy ép azért tetszettek neki az antik művek oly elvontaknak, mivel többnyire csak másolataikat bírjuk, melyekben a művész alkotó kezének nyomai elmosódtak, vagy épen elenyésztek. Mindamellert Thiers a művészet dolgában is igazi francia volt: a mit nem értett, nem méltányolt s igazán csakis a francia

termékeket értette: a Louvre oszlopcsarnokát a paestumi templomnál és Racinet Homérnél többre becsülte. E pontban kitetszik a tüzetes humanistikus műveltség hiánya s ép ebben rejlik a tizenkilencedik század francia műveltségének alárendeltsége a tizenhetedik századéval szemben.

II.

Nemcsak életmódjában és külsejében, beszédeiben és tetteiben, hanem történelmi műveiben is Thiers egészen adta önmagát. Itt is ugyan oly bő, ugyan oly egyszerű, ugyan oly eleven. Valamint a szószék, mely úgy hat a szónokokra, mint a sisak és toga a színészekre, sohasem csábítá a kis embert arra, hogy a kothurnusra lépjen, úgy a történelem méltósága kedvéért sem emelkedett a pathoszig. Igaz, hogy mindjárt kezdetben el nem találta az igénytelenség hangját; a forradalom történetének első két kötetében (1823), valamint legelső parlamenti beszédeiben (1831) még a tizennyolczadik század gyermekére találunk; de az ifjú élenk tapintatával belátta, hogy e szónoki hang elavult és hatástalan, hogy a tizenhetedik század hatalmasabb és elevenebb rhetorikája erejét múlja, hogy legkiválóbb kortársainak szenvedélyesen izgatott hangja pedig meg nem egyezik egyéni tehetségével és realistikus fölfogásával; azóta csak a társalgás hangján irt és beszelt s mennél tovább haladt, annál fesztelenebbül ömlöttek ajkáról és tollából a szavak. Még *A forradalom történetének* legutolsó kötetei a stíl dolgában sokkal választékosabbak és jobban kidolgozottak, mint *A consulság és császárság* es kivált mint ez óriási mű utolsó kötetei. Természetes, hogy az ilyen stílből meglelhetőek a társalgó hang előnyei és hiányai s ez utóbbiakra igen könnyű rámutatni. Bajos lenne észre nem venni bizonyos hanyagságot, akár a mondatfűzésben, mely gyakran hosszas fölsorolásokká fajul és ha nem is homályosság, de túlságos átlátszóság es egyhangúság által fáraszt, akár a szavak megválasztásában, mely többször gondosabb lehetne. Gyakran találunk helytelen képekre, erőltetett antithesisekre és sokszor különböző dolgokat hasonlókül összefűzve lelünk. Sokat nevettek Franciaországban eme phrasisán: *A Hannovera és a becsület közé*

helyezett Poroszország; és sok ily vizásságot lehetne tőle idézni, mert ezekben bővelkednek a császárság történelmének számlálhatatlan lapjai. Még nagyobb hibája a terjengés; — Thiers semmitől sem foszt meg bennünket, gondolatait a legtolsó következményig közli velünk; a tényeket a legcsekélyebb részletekig elbeszéli; sőt ismétlései gyakran türhetetlenül halmozódnak. Ebben a szónokra ismerünk, kinek ismételnie kell magát akár ugyanazon szavakkal, akár újakkal, hogy hallgatóit gondolatmenetének követésére kényszerítse. Ám a szónok hallgatóinak szeméről és tartásáról megítélheti, hol és mikor szükséges az ismétlés; de az író nem rendelkezik e szabályozó mértékkel, tehát más eszközök után kell látnia, hogy olvasóit figyelemre és fogékony-ságra bírja; erről a kelleténél gyakrabban megfeledeznek Thiers.

És mégis mi köti le az olvasót annyira, hogy le nem teheti a könyvet, míg végig nem olvasta? Thiers elmés fordulatok által sem akarta élenkíteni stíljét, bár helyyel-közzel jelentkező könnyed ironiája sejteti, hogy tegzében ily nyilakat is rejt; talán sohasem mulattat adomákkal; még csak meg sem szakítja az elbeszélést, hogy egy eleven jellemrajzot vázoljon, bár ebben is tudott remekelni — gondoljunk csak Masséna csodálatos jellemzésére a VI. kötetben; *) — nem volt lélekbúvár, sem festő; őt csak a haladó, a fejlődő élet érdeklé. Jobban szereti általános mondásai által, melyekben állambölesességét és gyakran igen gyermekes philosophiáját lerakja, az olvasó bámulatát kivívni; azonban ebben sem akar kápráztatni; esküdt ellensége a paradoxoknak vagy általában a meglepő kifejezéseknek és szöhelyezéseknek; gyakran szándékosan emelkedik bizonyos *lyrais*ágra és ideig-óráig elhagyja a megszokott *soccust*, de kárára; az olvasó mosolyog vagy átlapozza szónoki ömlengéseit, melyek oly kevéssé összhangzanak az egész mű tárgyilagos hangjával, hisz épen e hang az, mely párosúlva az előadás déli elevenségével, vonz és leköt bennünket. Említém, hogy stílje csupa élet és mozgalom és a mint egy élenken elbeszélő barátunknak föl nem rovnak minden pontatlanságot, minden ismétlést, minden csekély

*) Fájdalom, a *Consulat et Empire*t a brüsseli kiadás szerint kell idéznem.

izléstelenséget: úgy itt is elragadtatva az ártól elfeledjük, hogy ez ár sok hasznavehetetlen s majdnem ártalmas dolgot sodor magával. Ez azonban csak akkor történhetik, ha az elbeszélőnek van valami mondani valója és Thiersnek van is mindenkor, ha nem is mindig új, fönséges vagy mély, sőt néha valósággal sekély, de valami mindig van; beszéde sohasem üres és mivel a legesekélyebb is érdekli, olvasói érdeklődésének egy részét mindig leköti. Könyveiben is gyakran oktat bennünket igen egyszerű dolgokra, melyeket tudni vélünk és tulajdonkép tőle tanulunk meg és ez által megnyeri a tudatlanokat, vagyis a többséget. Ez által bennünket is kellemes és eleven szellemi foglalkozásra ösztönöz; látjuk és átértjük, hogy mikép estek meg a valóságban azon dolgok, melyeket olvasunk és így a pontatlan, a terjengős, a gyakran színtelen író néha, mint a 39. könyvben (Torrès Vedras), vagy a 43-dikban (Passage du Nièmen) oly hatást ér el, hogy csak Xenophon vagy Moltke *) mérközhetnek vele: magunk előtt látjuk egy nagy hadsereg mozdulatait s épen az által, hogy az elbeszélő a legesekélyebbet sem mellőzi, hogy elsorolja a kocsik számát, hogy világosan kifejti a különböző szükségletek, mint az élelmi szer, a takarmány, a bőrneműek, a gyógyszerek, az utak és raktárak kellékeit és kifejti, hogy mit hordhat maga után egy hadsereg és mit várhat azon országtól, melyet megszállani készül, vagy a melyen átvonul, tekintetbe véve az ország éghajlatát, térvizonyait, lakossága műveltségi fokát és az évszakot, hogy továbbá minő a viszony a parancsnok és a törzskar, a törzskar és más tisztek, a tisztek és az intendantura közt — mindezek által hű képét adja a katonai föladat nehézségeinek és egyszersmind ama szellemi sajátságok- és jellemvonásoknak, melyeket annak megoldása követel. De mihelyt a tényeket elhagyván, a háború és a hadi történelem philosophiájának egy nemét adja vagy kifejti ama nem új és nem is igen tartalmas elméletét, hogy a vallás az egyénre és a kultus az államra nézve szükségesek, akkor talán hétköznapinak, sőt nevetségesnek látszik, de ebben is a francziára és a bourgeoisra vall, kinek szelleme megkíván bizonyos értelmes átnézetet és belátást s ki az

*) Nem a nagy törzskari műre czélzok, hanem leveleire a kis-ázsiai harcztérről.

elmelkedést és történelmi phantasiát hiú mysticismusnak es rajongásnak nézi; és Thiers, bár nagyon szeretett tanítani, ama ritka érdemmel és tehetséggel rendelkezett, hogy a köz-helyeket vagy az egészen elemi ismereteket szerényen tudta előadni és a tudatlan olvasóval szemben nem érezteté tanítói fölényét — a mely sajátsága sokat tett arra, hogy megnyerje ama példátlan kegyet, melylyel az olvasó közönség adózott neki. — A szerkezet dolgában is a társalgás módja jellemzi Thiers történelmi műveit. Az igazi, az eleven társalgásnak nincs terve, hanem a tárgy és a pillanatnyi érdek által ide és tova vezetetik a helyett, hogy a tárgyat korlátok közé rendezné. Nem ismer exordiumot és peroratiót, mint az egyházi szónoklat. Elejti az elbeszélés fonalát, ha kedve tartja s ha az idő és a tér megengedik. Midőn Thiers első művéhez fogott, szándékba vette, hogy „néhány szóban megírja egy emlékezetes fordulat történetét, mely az emberiséget mélyen megrendíté és még most is pártokra szakítja“. E néhány szóból tiz vaskos kötet lett! S még ezeknek beosztása is aránytalan; eleinte az első két kötetet elegendőnek tartá az 1787-től 1792-ig terjedő hat, eseményekben gazdag év történetének leírására; ez arány szerint az 1793 és 1794-diki két, bár fontos, de mégsem oly mozgalmas évre egy kötet esnék, pedig erre négy teljes kötet jut! S hogy továbbá oly műben, mint a hűsz kötetes *Consulság és császárság* arányosan tagolt egységet hiába keresünk, hogy itt csak évkönyveket és nem történelmet lelünk, az természetes; de még a hatvankét kötet mindegyikéből is hiányzik az erős vagy egyáltalán bármi nemű compositio; az elbeszélő szigorúan ragaszkodik a chronologiai rendhez s bár mindegyik könyvnek külön nevet ad, melyet bizonyos egység tervezésére lehet érteni, ez egységet mégis számúzi mindenünnen. Nemcsak a terjedelem, hanem a gyors munka is akadályozá a történetírót az anyag szerves fölosztásában és taglalásában s ugyancsak ennek tudhatók be nem épen lényegtelen kihagyásai, mint például az V. és VI. kötetben, hol a hézagok igen jelentékenyek; meg kell ugyanis említenünk, hogy Thiers a császárság első tiz kötetét körülbelül négy év alatt írta, és a tiz utolsót hét év alatt végezte. Ellene vethetné valaki, hogy öt évig (1840—1845) ráért az előkészítő munkára, hogy minden rendbeli segédeszközök megkönnyíték föladatát, hogy titkárokkal, másolókkal, dolgozó társakkal bő

számban rendelkezett, hogy nem volt dolga, mint a szegény német írónak, a kritikusok gyanakodó közönségével, mely addig nem ad hitelt az írónak, míg a jegyzetekben pontosan nem igazolja magát idézetekkel és lapszámokkal, hanem beérheté azzal, hogy előadásának meggyőző ereje felköltse az olvasóban az érzést, hogy komoly és tüzetes munka fekszik előtte, — azonban pusztán az anyag megállapítása — még ha megengedjük is, hogy már halomra volt gyűjtve — sőt maga a leírás is ily rövid idő alatt — még ha az aggályos idézeteket el is hagyhatá — szinte talánynak tetszik, melynek megfejtésére nem elegendő a fölfogás hihetetlen élénksége, az assimiláló, a visszaadó képességre, a tapasztalásra, az előismeretekre és az előtanulmányokra hivatkozni: ez csak úgy lehetséges, ha a stílt és a szerkezetet nagyon elhanyagoljuk. Azután ama segédeszközökkel a forradalom történetének kidolgozásakor nem rendelkezett, mert e művet 1823-ban padlásszobájában mint fiatal journalista kezdé és négy év alatt befejezé, sőt még ismételtén bocsánatot kért, hogy oly lassan dolgozott. Évenként harmadfél kötet és ő még bocsánatot kér lassúsága miatt!

Bár mindezek folytán nem várható, hogy Thiers évkönyvei a forradalomról és a császárságról remekművek gyanánt fognak élni, már csak azért sem, mert a mi sietős korunkban aligha ér rá valaki elolvasni sorjában ama hűsz kötetet, melyek után mi kortársak évről-évre való megjelenésükkor mohón kaptunk, megsem fog e roppant mű enyészetbe veszni. A történelem anyaga mind jobban növekszik és a nagy közönség már alig bír vele. De a kit egy bizonyos kérdés érdekel, például a concordatum megkötése, a papírpénz eltörlése, a pénzügyek rendezése, a francia bank és egyetem megalapítása — vagy bizonyos művelet, mint a boulognei fölszerelés, vagy bizonyos hadjárat vagy alkudozás, *) az nagy hasznát veheti Thiers művének, melyből a laza szerkezet miatt egyes fejezetek kiszakíthatók és külön olvashatók. Thiers oly segédforrásokból meríthetett, melyekhez más nem igen férhet, — ki nem adott emlékiratokból, az akkori tisztek és államférfiak

*) Egyébiránt a diplomatai alkudozások tárgyalása az első kötetek leggyöngébb részét teszik. Csakis az utolsó kötetekben méltányolja kellően e politikai működést is.

szóbeli közleményeiből, irodákból és az összes miniszteriumok levéltáraiból — és ő ez anyaggal el is tudott bánni, bár semmiféle „történelmi seminariumban“ meg nem tanulta a módját. Hisz ő maga is volt miniszter és igen jól tudta, hogy a tábornok és nagykövet urak is emberek és jelentéseik kritikai szemmel vizsgálándók, mint egyéb tanúságok, mert azok sem mentek a sietség, a szenvedély, a kegy és hatásvadászat, a hiúság és könnyelműség ártalmaitól és a jelentést tevő rangja csak követeli, de nem biztosítja a közlöttek szavahihetőségét.

Ellenben kárára vált Thiersnek az, a mi mozgékony jelleműeken rendszeren megesik, hogy bár maga sem tudta, hogy előre megalkotott nézetek vezetik kutatásait, mégis legelőször és leginkább azt nézte a tényekben, a mi nézete mellett szólt. Mint őszinte és hő érzésű hazafi a „nemzeti történetíró“ — így nevezé Thierst III. Napoleon egy ünnepélyes alkalomkor — buzgón kiemelt mindent, a mi hazájára fényt árasztott, mint született ügyvéd előadását csakhamar védbeszéddé rontá és annyira azonosítá magát védenctse ügyével — majd a forradalom, majd Napoleon és mindenkor Franciaországéval —, hogy az ellenfél igényeit számba sem vette. Nem művész, sem tudományos bűvár, hanem az üzlet embere lévén törhetetlen buzgalommal, kitünő éleslátással és az ezekkel többnyire együtt járó vadászszerencsével felforgatott halmaz okiratokat ama meggyőződésben, hogy egyedül ő kereste és találta az igazat, akár a becsületes ügyész, ki igaztalan ügyet el sem vállal. Nem csoda, hogy az ellenfél ügyvéde, midőn egyszer szóhoz jutott — a mi Thiersrel szemben elég bajos volt — ép oly elfogultan védelmezé saját ügyét. Csakhogy el nem kell felejtenünk, hogy ez ellenfelek Thiersnek se tudományával, se tehetségével nem rendelkeztek és ügyök sem volt oly igaz, meggyőződésök sem oly őszinte és végre Thierst meg nem czáfolhaták a nélkül, hogy hazájok dicsőségét és nagyságát ne kisebbsék.

Már az ötvenes években elkezdődött a mozgalom a második császárság bosszankodó ellenségei, többnyire írók és politikusok közt, kiknek pályáját az új kormány elakasztá s kik nem tudták pihenő idejüket önzetlen munkássággal kitölteni, mint Thiers, mert hiányzott belőlük azon egyetemes és élénk fogékonyság, melynek segítségével Thiers mindenhez fogni tudott — tehát már az ötvenes években megkezdődött

a szabadelvű párt körén belül a visszahatás a napoleonismus ellen, mely húsz éven át ugyan e párt lelkesülésének kizárólagos forrása volt. Lamartine a restauratio történetében megírta ékesszóló vádbeszédét Napoleon ellen; az öreg Villemain elbeszelve emlékeit a császárság korából, közvetve megróttá Thiers szepitéseit; Haussonville gróf, Broglie herczeg veje, ugyan ily szándékban tette közzé tanulmányait a concordatumról s az alkudozasokról, melyek megelőzek és a bonyodalmakról, melyek követték, és e tanulmányok rejtetten arra céloztak, hogy az első consu alkotását, melyet Thiers annyira dicsőített, kisebbitsék. Ampère és Beulé visszatekintő történelmi művei a római császárok koráról, szintén ama futó árkok közé sorolandók, melyek által az orleanista ellenzék a világ legnagyobb hadvezérének és törvényhozójának bizton megalapított hírnevét romba akarta dönteni. Durvábban és egyenesebben, de nyiltabbán is, jártak el a köztársaságiak, kik néhány évvel azelőtt a legnagyobb lelkesüléssel isteníték a „kis káplárt“. Egy katona, névszerint Charras ezredes, ki előléptetését és tekintélyét inkább bátorságának köszönhete, melyet mint húsz éves müegyetemi tanuló egy kaszárnya elleni roham vezetésében kimutatott, mint katonai tehetsegenek, melynek a harcztéren adhatta volna jelét, Waterloóról írt egy könyvet, mielőtt még Thiers művének utolsó kötete megjelent, annak bebizonyítására, hogy Napoleon mint hadvezér sem érdemli meg ama dicsőséget, melylyel neki a hülye kortársak és utódok adóztak. Sőt néhány évvel később a Collège de France egy hajdani tanára, költő es philosoph, még pedig történetphilosoph, Quinet Edgár is arra adta magát, hogy a Napoleon katonai tehetetlenségéről szóló tetelt, melyet Charras hangoztatott először Waterloójában, egy az 1815-ki hadjáratról szóló művében védelmezze, bámuló olvasóinak bebizonyítani törekedvén, hogy Grouchy és Ney semmikép sem vádolhatók a népek csatájának elvesztése miatt, mely a nagy császár csillagának örökre kioltá fényét. Ha már kissé különösnek tetszett, hogy Quinet Thiersrel úgy bánik, mint egy iskolás fiúval, még mulatságosabb lett a dolog, midőn egy becsületes gymnaziumi tanító, kit addig csak Kant nehezkes fordítójának ismertek, egy egész könyvet írt Thiersről, *I. Napoleon és történetírója* czim alatt, melyben az öreg úrnak házi gyakorlatát javítgatja. Nem is kételkedünk benne,

hogy Barni hajdan rendületlen köztársasági lévén, most a nagy „felszabadító“ rajongó bámulója lett. Azonban a visszahatást a császár-cultus és a támadást az első császárság történetírója ellen a legsikeresebben és legrendszeresebben két regényíró és egy publicista vezették, kik rendkívüli tehetségeket kizárólag e különös és önválasztotta feladatnak szentelék bizonyos lelkesüléssel. Erckmann-Chatrian urak évenként felöltöztették öt vagy hat fababácskájukat a párisi divat után készült új elzászi ruhácskába és egyazon színpadocskán, egyazon cziczomácskákkal, egymástól nem igen elütő és háborús háttérű pásztori darabocskákban csoportosíták; kézzel foghatóan ki akarván mutatni, hogy a népnek nem a haza dicsőségéből és nagyságából, hanem kolbászból és savanyú káposztából kell táplálkoznia és különösen arra törekedvén, hogy a népet ama kényelmes tévhitbe ringassák, hogy történelmének minden hibája, balesete, kihágása a kormányzók bűne, ellenben minden, a mi helyes és sikerült, a nép érdeme; föl akarván ez által bujtatni a népet lelkiismeretlen gyámjai ellen — hisz ezek egy óráig sem fogják vala a kormányrudat, ha Franciaország nem tűrte volna. Ugyan ekkor Lanfrey írt előbb egy kimerítő essayt Thiers főművéről, vagyis inkább főműve ellen és hogy azután tanaihoz a tények bizonyítékát csatolja, kiadott egy több kötetes művet Napoleonról, melyben eleitől végig szakadatlan következetességgel történelmileg igyekszik bebizonyítani, hogy minden jó, a mit Thiers Napoleonnak tulajdonít, többnyire a conventtől ered, hogy az első consul rossz politikus és rossz császár volt és törvényhozói munkássága részint a légből kapott legenda, részint nagy csapás Franciaországra, hogy az administrator és katona semmivel sem jobb a törvényhozó, és politikusnál, hogy uralkodása az erőszakosságok és hibák láncolata, s hogy Franciaország mindazon bajokat, melyekben közélete sinylik, csak is neki róhatja föl. *) — Pedig Franciaországban a költő és a pamphletíró szavai visszhangra lelnek. Vala-

*) Lot, ki nem bonapartista, de részrehajlatlan kritikus, és a most élők közül legelőször tanulmányozta a francia forradalom és császárság történetét, okmányok alapján kifejtette (a *Revue critique*-ben) Lanfrey művének fölszínességét, önkényét és érdemeit, de kritikátlanságát és egyoldalúságát is. Lanfreynek első heves támadása Thiers ellen (1861) viszonzatlan maradt.

mint harmincz évvel azelőtt Béranger dalai és Hugo Viktor ódái a Vendôme-oszlopot a párisiak Mekka és Medinájára változtatták és hegyébe a „szürke felöltös“ álló szobrát varázsolák, úgy 1871 áprilisában is megint csak Hugo Viktor rimelt szidalmi és az orleanisták és köztársaságiak rendszeres hadjárata a második császárság ellen, a csöcselék nyelvére lefordítva, Franciaország dicsoszlopának lerombolását jelenték.

Nem szándékom Thiers, vagy Napoleon apologiáját megírni és az olvasónak nem kell attól tartania, hogy a Lanfrey-féle polémia pontjait egyenként megvilágítom, noha Lanfrey ítéletét mai nap minden művelt és szabad gondolkozású francia elfogadta. Különben épen nem valószínűtlen, hogy a pillanatnyi áramlat holnapra megváltozik és utoljára legjobb, ha a mostani nemzedék gyermekeire bízunk, hogy atyáik ítéletét átvizsgálják. Most csak arra szorítkozom, hogy visszautasítsak két vádat, melylyel Thierst, mint a császárság történetíróját, leginkább terhelik. Ha ugyanis mellőzzük az új szabadelvűek és a köztársaságiak kíméletlen ítéletét stíljéről, tanulmányairól, részrehajlásáról, lelkiismeretlen történetírásáról és sekély felfogásáról, megmarad még az a két vád: hogy mint történetírónak nincs érzéke az erkölcs és jog iránt és hogy munkája közben megmásítá nézetét. E szemrehányások teljesen igazolatlanok és annál visszatetszőbben hangznak, mert egy párt férfiai hirdették, kik mintegy vezényszóra megmásíták nézeteiket a nagy császárról, midőn ennek unokaöccse kiragadta kezökből a gyeplőt; egy oly párt férfiai, mely száz év óta ujjongva fogadott minden erőszakos csinyt, még a február 24-ikét is, mely mindannyi közt a legkönnyelműbb és a legkárhuzatosabb volt, ha ugyan a csíny az utcázáról és nem a Tuileriákból keletkezett és ha — az ő javukra vált. Thiersnek is egy utczaforradalom nyitott út a hatalomhoz, Thierst is kelletlen pihenőre kárhuztatá hősének örököse, de a méltányosság és a tények elismerése sokkal inkább áthatották lelke mélyét, semhogy két mértékkel és súlylyal élt volna és a törvénytelen, erőszakos, de szükséges rendszabályokról máskép gondolkozott volna, ha alulról és máskép, ha felülről erednek és Thiers meggyőződésai, ama meggyőzések, melyekről fentebb szoltam, sokkal erősebben gyökereztek, semhogy túladatazott volna rajtok pusztán az

okból, mert a körülmények megváltoztak körülötte és őt is gyöngédtelenül érinté második előadáskor ama dráma, melyet első ízben megtapsolt.

Thiers nem volt erkölcsstanító, hanem történetíró. Az egyeni ízlésnek jogában áll többre becsülni az író, ki a szereplőket szentekké avatja vagy a kárhozatba küldi, mint azt, ki csak az eseményeket beszéli el és okaikat fölfejt; de attól csak senki sem tilthat el, ha inkább ezeknél, mint amazoknál keressük a tanulságot; és én nem egy erkölcstelen olvasót ismerek, ki át szokta ugrani a leveleket, mihelyt a történetíró megszakítja elbeszélését és fejtegetni kezdi nézeteit a szereplők becseről, vagy becstelenségéről. Hogy a realista Thiers, ki az életben még az államcsíny után is, mely őt száműzé, késznek nyilatkozott tárczát vállalni, ha az új kormány parlamenti lesz, a történettudományban nem ócsárolható Brumaire 18-dikát, abban semmi különöst sem lelünk. A mai köztársaságiak ugyan el szeretnek velünk hitetni, hogy Franciaország a directorium alatt elég boldog volt, hogy a zürichi diadal elég tartósan biztosítá határait és azért rá nem szorúlt volna a kormányváltozásra. A történetíró azonban rámutatni köteles az ország valódi helyzetére és hangulatára, köteles említeni, hogy Franciaország Brumaire 18-dikának hőset örömmel üdvözlé, köteles elbeszélni Napoleonnak nemcsak a marengoi csataterén, hanem az államtanácsban és dolgozó szobájában végrehajtott tetteit, melyek által a világot csodálatra kényszeríté, hazájának dicső békét és oly intézményeket ajándékozott, melyek a politikai viharokkal bátran dacolni és mind ama politikai hibákat, melyeket a jövőben ő maga vagy nemzete elkövethet, jóvá tenni képesek. A történetírónak nem az a dolga, hogy sóhajtozzék ama tényen, melynek törvénytelenységét senki sem vonta kétségbe, hanem kimutatnia kell azt, hogy a nemzet ama férfiú részén állott, ki e tényt végrehajtá, hön óhajtván e törvénytelenséget és osztatlanul helyeselvén azt, midőn végrehajtatott. — A hogy az üdvös törvénytelenégeket, olybá vette a kárhozatosakat is. Thiers beérte azzal, hogy az Enghien herczegen elkövetett bűn tényálladékát pontosan részletezé, az ítéletet nyugton reánk bizhatá. Lanfrey úr előtt nem is otlött senkinek eszébe, hogy e tisztán tárgyilagos előadásban ama bírói gyilkosság szepítését lássa. Sőt ellenkezően, Thiers megragadván ez

alkalmat olvasóit meg akarja győzni a törvénykezési formák jótéteményéről és szívökre köti, hogy százszor is „áldják a törvénykezés lassúságát, mely az embereket megóvjá ily végzetes határozatoktól, melyeket sebtében kimondanak néhány esetleg összhangzó körülmény alapján“. Ő ugyan azt hitte — és ez értelemben állíthatni, hogy Thiers az „enyhítő körülményekkel“ mentegetőzött, hogy az első consul és tisztjei, kikből a hadi törvényszék alakult, meg voltak győződve a herczeg bűnös voltáról, de ezzel nem mentheti és nem is akarja menteni a törvényes formák mellőzését. Hogy pedig Thiers, bár elég különösen jó indulatúnak hitte Napoleont, nem volt érzéketlen hősenek árnyoldalai iránt, arra nézve elég említenünk, hogy a gyalázatos bayonnei büntényt szigorúan elítélé.

Általában igaz, hogy Thiers ritkán mutat mély felindulást és pusztán arra törekszik, hogy a tényeket valóan elbeszélje és ezért már eleitől fogva a fatalismussal vádolták leginkább, mely vád Franciaországban mindig erős hatást szokott kelteni. Már pedig Thiers nem volt fatalista a szó közönséges értelmében és igen jól tudta, hogy kell mindenkit érdeme szerint felelősségre vonni; azonban mint történetíró fatalista volt bizonyos fokig, mert mindig arra törekedett, hogy a lényeges dolgok szükséges voltát kimutassa és ez értelemben minden valódi történetíró tulajdonkép fatalista. Hisz nem azt kell elmondania, hogy mi eshetett volna meg, hanem azt, hogy mi esett meg valóban és mivel mindennek oka is van, ez okok után járni és azokat fölfejtteni köteles. A végső okot azonban ritkán leljük az egyén önkényében, hanem igenis az összes előzmények szükséges voltában: ha azt követelik Napoleontól, hogy 1799-ben át kellett volna ültetnie az angol alkotmányt Franciaországba és ha azt hiszik, a mint az új szabadelvű iskola hinni színleli, hogy átültethette volna, akkor megtagadják az egész történelmet. Ama vád pedig, hogy Thiers a siker szerint ítelt, alaptalan és balgatag. Thiers sohasem szól részleges vagy ideiglenes sikerről, hanem általános és maradandóról; már pedig ebben joggal keresi hitelesítését és igazolását a politikai működésnek, melynek érdeme a megadott vagyis szükségképi viszonyok bölcs és biztos idomításában rejlik; mert ama hitben élt, hogy e világon nem történnek csodák: „a valódi sikerek egyedüli oka

így szólt Marengo után, a józan belátás, párosúlva az erős akarattal“.

Való, hogy Thiers különbséget tett a közönséges és a politikai erkölcs között és ki merészlé mondani, hogy a „trónok és a magánbirtokok teljesen elütő természetűek“. De vajon nem volt-e igaza? Hisz ő kétszeresen föl volt jogositva e különbségtételre; először mint államférfú, kit egy egész nemzetért terhelt a felelősség, azután mint természetes észjárású ember, ki közvetlen érzéseit soha meg nem rontá elvont okoskodások által, kinek tehát ama különbség okvetetlenségét subjective és objective éreznie kellett. Avagy valóban szükségés volna-e még lerántani az elnyűtt álarczot a politikai phariseusokról, kik magokat és másokat az állami lét föltételeit illetve rászedni akarják? Kell-e még valóban szót emelni ama puritán álszenteskedés ellen, mely az ember természetes érzéseitől eltávozva, pusztán mesterkéltségek sophismákból táplálkozik? Valamint a nemzetek érdekeiről nem rendelkezhetik a magánjog, mely az egyének életét szabályozza, úgy szenvedélyeik és eszméik sem azonosíthatók az egyénekével. Gondoljunk csak a háborúra és hasonlítsuk össze az egyének küzdelmével! Föltéve, hogy az egyén meg nem hódolna a törvényszékek hatósága előtt és az államok példájára fegyverhez folyamodnék, vajon elrejtőznék-e, hogy ellenfelét leshelyéből orozva megölje? Vajon megkísértené-e, hogy másokkal szövetekezve a számbeli túlsúly által legyőzze? Vajon megkárosítaná-e tulajdonát? Vajon fölgyújtaná e majorságát? Vajon fog-e kémekeket kiküldeni egy titkos folyosó kipuhatolására, a melyen könnyen belopózhatnék és ellenfelét álmában meglephetné? Nem bélyegzik-e meg mind ezeket a becsületes emberek és nincs-e mindez megengedve, ha az ellenfelek nem egyének, hanem nemzetek? Ha egy hadvezér aggályosan követni akarná a párhaj szabályait, vajon nem mondaná-e mindenki ma is úgy mint ezer év előtt örültnek, ki ezrek rovására Don Quixote-ot adja? Nincs különben a politikai életben; és az emberi ösztön ebben sohasem tévedett, sohasem sorolta a hadvezéreket és hódítókat a közönséges gyilkosok és zsebmetszők közé; és nem is tartunk tőle, hogy a politika modern erényhősei az emberiség lelkiismeretét annyira túlcsigázzák, hogy Sándor és Caesar egy peczér vagy egy Troppmann számába vétessenek. — Sokkal alaposabban róvják

meg Thiers történetírását, ha szemére lobbantják, hogy a történelem erkölcsi rúgóit, a kor szellemi életét túlságosan mellőzi. E valóban nagy hiány csak az által menthető, hogy Thiers nem a kor összképét, hanem csak politikai és katonai történetét akarta rajzolni, hogy a külső és belső nemzeti életnek ezen önkényesnek tetsző szétválasztását a francia történelem egy korszaka sem igazolja jobban, mint ama huszonhat évre terjedő, melyben a nemzet irodalmi munkássága szünetelt s hogy végre a belső életet sem mellőzé Thiers akkor, midőn az érezhetően befolyt az államra; a mint hogy a concordatum megkötésekor Franciaországban uralkodó vallásos hangulatot igen behatóan festi. Nyilván való, hogy így fogván föl feladatát, nem szentelhetett Laplacenak és Lavoisiernek, Lagrangenak és Cuviernek külön fejezeteket; nem is akarjuk tagadni, hogy Staël körének hatását a szabadelvű eszmék terjesztésére nem vette eléggé szemügyre, bár igaza volt, midőn Constant Benjamin ingerkedő és kicsinyes ellenzékét ostorozta, mert ennek „célja, méltányossága és politikai belátása“ nem volt; és végre az is teljesen igaz, hogy a nemzeti mozgalmakat, ha nem is a spanyol, de a németországiakat nem tudta kellően kiemelni, de hogy el nem feledkezett róluk, arról bizonyoságot tesz ítélete a spanyol fölkelésről. „Én nem vagyok a tömeg tömjénezője, nem is leszek soha. Ellenkezőleg föltettem magamban, hogy daczolok zsarnoki hatalmával, mert életemet a sors oly korba helyezte, melyben ő uralkodik és megzavarja a világot (1849-ben írta). De igazságot szolgáltatok neki; ha nem lát, legalább érez és ama ritka esetekben, midőn szemeinket lehúnyhatjuk és érzésünket követhetjük, nem lehet ugyan tanácsadónk, kit meghallgatunk, hanem oly árrá nőhet, mely után indulnunk kell. A spanyol népet, bár jó fejedelmet és jó intézményeket utasított vissza, midőn Józsefet királyul elvállalni nem akarta; talán mégis jobb sugallat vezeté, mint a főrendeket. Nemesen cselekvék, midőn visszautasítá a jótéteményt, melyet idegen kéz nyújtott és vak létére jobban látott, mint a műveltek, midőn úgy hitte, hogy ellenszegülhet a hódítónak, kit a leghatalmasabb hadseregek és a legkitünőbb hadvezérek meg nem akaszthattak.“ Másrészt azonban elhallgatja Fichte és Arndt hatását; Stein és Scharnhorst reformművét alig érinti; Schill és Hofer András fölkeléseit nem

hozza kapcsolatba a nép hangulatával; Palm halálát és az általa keltett izgatottságot nem is említi; Staps gyilkossági kísérletét helyén kívül tárgyalja és haláláról föl nem világosít. Nem hiszem, hogy e kihagyások szándékosak. Thiers különösen az államokra és a hadseregekre vetett ügyet; csak a kormányok és a tábornokok tettei foglalkoztaták. E történelmi fölfogás jogosságához sok szó fér, de ha az író e tárgyalásmódra határozta magát, melynél egyéb módot a múlt századig nem ismertek, akkor nem lehet vádolni, hogy pusztán a hadseregek szervezetének, mozdulatainak és harczainak és az államférfiak törvényhozásának, közigazgatásának és nemzetközi alkudozásainak kifejtésére szoritkozik; és azoknak nem erkölcsi, hanem politikai értékét becsüli meg.

Ítéleteit azonban jogunkban áll megbírálni és Thiers honfiait nem vádolhatja senki, ha ez ítéleteket erős kritikával taglalják. Az ő szempontjokból arra is volt joguk, hogy Napoleon törvényhozását, melyet Thiers annyira bámúlt, a modern Franciaország eredő bajának nevezzék; bár mi igazat adunk Thiersnek, ki e törvényhozásban a sokat hányattott ország üdvét találta; azonban kritikájok kivetkőzik a loyaltásból, midőn Thiersnek szemére hányják, hogy véleményét Napoleonról és tetteiről megmásítá. E palinodiát Thiers átengedé a köztársasági pártnak, mely előbb harmincz even át (1820—1850) Napoleont, műveit a harcz és a béke idején istenité s azután „imádta, a mit elégetett és elégette, amit imádott“, mihelyt észrevette, hogy az örökségből kizáratott; mely húsz even át (1850—1872) Thierst az általános szavazó jog ellenségének, a fejedelemszolgának, az 1831-től 1871-ig támadt népfölkelések brutális lenyűgözőjének, a szabad kereskedelem, az önkormányzat, a decentralisatio, a néphadseregek ellenségének rágalmazta és azután egyszerre köréje sereglett s mint vezérét bálványozta, mihelyt az elévült trónok restauratiója ellen nyilatkozott, noha a szemére hányt tettek és meggyőződésekből egyet sem áldozott föl. Ők a formára és a címre tekintettek, neki csak a lényeg kellett. Soha Thiers meg nem tagadta múltját, „ifjúsága álmait“ férfi korában is megbecsülte. Még 1855-ben így írt: „Én mindig szerettem a valódi nagyságot, mely a lehetőn alapúl és a valódi szabadságot, mely megkíméli a törekeny emberi társadalmat. Ez érzések velem születtek és halálomig kísérni fog-

nak; nem is mondtam le róluk, midőn Napoleon történetét irtam.“ De lelkesülése a nagyságért és szabadságért eleitől fogva méltányossággal párosult, mert emberismerete volt és „semmi — így szölt — jobban meg nem nyugtatja és csillapítja a szenvedélyeket, mint az emberismeret. Nem akarom mondani, hogy megsemmisíti a szigort, mert az baj volna; de tudván az emberek gyöngéit és ismervén uralkodó szenvedélyeiket, nem fogjuk lanyhábban gyűlölni a rosszat és szeretni a jót, hanem elnözöbben tekintünk arra, kit a lélek ezer kísértése a gonoszra csábított és továbbra is bámolni fogjuk azt, ki daczolva a sok hitvány csábbal, szívet jóságában és tisztaságában megőrzé.“ Thiers eleitől fogva és ismételten — mondhatnók a túlságig ismételten — Napoleont nagy hadvezérnek, kitünő szervezőnek, nagy törvényhozónak és rossz, sőt megvetendő politikusnak ábrázolta; hevességét, képzelődését, tudatlanságát és megvetését más nemzetekkel szemben, elvtelenségét és szeszélyességét idegen államokkal szőtt alkudozásaiban, szigorúan megróttá; kezdettől fogva sajnálta és helyteleníté, hogy Franciaország egy ember kényére bízta szabadságát, de mindig, még 1851 után is, magasztalá Bonapartét — nem Napoleont — azért, hogy zsarnoki hatalmával üdvösen és jótékonyan élt. Nem a történetíró hibája, hogy 1851 után hősenek életrajzában ama korszakhoz ért, melyben rajta az uralkodói örjögés vett erőt és hogy 1851 előtt hősenek aránylag mérsékelt működését kellett elbeszélnie. Thiers a lunevillei békét egy politikai remekműnek hitte, ebben talán nincs igaza, de még akkor sem vonta vissza ítéletét, midőn a pozsonyi békét ócsárolá. Csodálta a concordatumot és az 1801-diki alkudozásokat, de azért kellett-e az 1809-diki egyházi politikát és a pápa elfogatását helyeselnie? Jóval 1851 előtt szigorúan elítélte Genua annexióját és a beavatkozást a spanyol ügyekbe; természetes tehát, hogy egy 1851 után irt fejezetben tárgyalván ez erőszakosságok következményeit, még szigorúbb hangon róttá meg a császárt. Egy történetíró sem ítéli el kíméletlenebbül Napoleon világbíró tervét, mint a gyakorlati, a mérsékelt Thiers, kinek szemei előtt IV. Henrik kibővített befolyású nemzeti állama lebegett. A melyeket azonban hajdan dicsőített Bonaparte művei közül — a hadi szervezést és a hadvezérletet, az egyházi politikát a consulság korában, a Code Napoleont, a pénzügyek rendezését, az új

törvénykezési és közigazgatási rendszert — azokat dicsőíté még akkor is, miután már rég a császár unokaöccsét megtámadó ellenzékbe szorítottatott. — Már a forradalom történelmében elítéli a rémuralom közepszerű embereit, kivált Robespierret, e „hideg szenteskedőt,“ valamint ötven évvel később a commune még közepszerűbb és még nyomorultabb embereit megbélyegzé, de később is vallá, a mit már korábban kimondott, hogy a conventnek van mentsége a történelem előtt és egyetlen egy mentsége az, hogy megmenté Franciaországot az invasiótól. 1827-ben is, úgy mint 1825-ben e század első éveit Franciaország legszebb korának dicsőíté; de már akkor is panaszlá, hogy Franciaország oly tökéletesen lemondott önmagáról egy ember javára, bármekkora és bárki volt ez ember. Már akkor vádolta Bonapartét, hogy idő múltán a mindenhatóság mámora elszédíté, hogy vakon engedett minden kísértésnek és egészen szenvedélyei és szeszélyei hatalmába esett. Az új szabadelvű iskola kritikusaí ugyan szemére hányják — ők, kik a fatalismussal vádolták — hogy észre nem vette, hogy ily mindenhatóság végzetszerűen a hatalommal való visszaélésre, a zsarnokságra ragadtatik; mintha a történelem két nagy államcsinyezője, kik első Napoleonnak megmutatták az útát, mintha Caesar és Cromwell az uralkodói örjongsbe estek volna, mintha nem tudtak volna méltányosan, mérsékeltén és bölcsén élni korlátlan hatalmukkal; mintha ugyanezt Bonapartétól nem lehetett volna elvárni és követelni. *)

III.

Nem szeretnék félreértetni. A visszahatás az első császárság ellen, a visszahatás az egész francia történelem centralistikus áramlata ellen nemcsak igazolt, hanem szükséges is

*) Hogy a szöveget végtelen idézetekkel ne terheljük, itt említünk néhányat ama számtalan helyek közül, a hol Thiers a forradalomról és Bonapartéről nyilatkozott; 1851 előtt: a *Révolutionban* (első kiadás) VIII. 74. és 75, 571, 573. IX, 396, X, 527—529. *Consulat et Empire* (brüsseli kiadás) II, 129, III, 615, 620. IV, 467, 469; 1851 után: *Consulat et Empire*, VI, 195, VII, 866, 895, IX, 1, 578, 607, 615, X. 346.

volt. Egészen önzetlen indokok és emelkedett szempontok vezették. Sőt az anticentralistikus irány első megindítója, Toqueville, nem habozott elvállalni a miniszterséget Bonapartétól, egy teljesen centralistikus alkotmány alatt. Legjelentékenyebb tanítványa, Laboulaye, a decentralisatió és önkormányzat fáradhatatlan előharczosa, szintén csak másodrendűnek becsülte a tetteges működést, vagyis az ellenszegülést a második császársággal szemben. E mellékiztől ennyire meg nem tisztult az úgynevezett nancyi iskola hadjárata a consulság intézményei ellen; itt ugyanis egyházi érdekek is közreműködtek. 1848 után belátták, hogy egyrészt a többszörös forradalmak mit sem másítottak az államon, mely a forradalomból és a consulságból keletkezett; másrészt meggyőződtek, hogy a parlamenti kormány meg nem szilárdulhatott, mert az állam bürokratikus volt, hogy a végrehajtó hatalomnak egyedürséggé kellett fájúlnia, mert a központban roppant hatalommal rendelkezett, melyet a hadsereg és a hivatalnokok raja nyújtottak neki. Ez állapot miatt a felelősséget a nemzet helyett egy emberre akarták gördíteni, a mint ez Franciaországban szokás, a hol minden párt kötelességének tartja hízélgések által elkényeztetni a nemzetet, a hol annyira hisznek a történelmet igazgató véletlen hatalmakban, hogy meg nem ütköztek, midőn egy embert elmarasztaltak a nemzet bűnében. Mivel a nemzetnek minden áron büntetlennek kell lennié, tehát a császár oka mindennek, és bár előbb hímezetlenül kijelenték, hogy Bonaparte semmi újat nem létesített, hogy mindenütt taposott nyomokon járt, hogy nem volt teremtő genius, ha nem elődeinek, a conventnek és directoriumnak műveit eltulajdonítá, most, miután Thiers kimutatta, mi mindent teremtett Napoleon és pedig egyedül ő maga, az ellenkező elméletet hirdették „Mindent — mondja Lanfrey — még a községi szervezetet is a dictatura mintájára rendezett, úgy hogy e kivételes kormányrendszer (sic!) befűródött a nemzet vérmérsékletébe és véréből való vérré vált. Az ideiglenes szükség (sic!) nevében alkotá (sic!) ama végzetes centralisatiót, mely őt oly sokkal túlélte; oly mélyen beásta a talajba, hogy gyökereit még ma sem lehet egy könnyen kitépni; és a történetíró (Thiers) nem hogy tiltakoznék e mű ellen, mely az egész jövőt veszélyezteti, de még helyesli, dicséri, magára véve minden korra, minden időre,

még ama viszonyokon kívül is, melyek számára alkottatott, jónak és kitünőnek magasztalja. Itt mutatkozik különösen egész meztelenségében mély (sic!) középszerűsége ama szellemnek, mely e művet sugallta“ stb. Nem is kell kérdeznünk, hogy ki bír mélyebb történeti felfogással és tudománynyal, az író-e, ki Bonaparte 1800-diki művében a középkorral kezdődő francia fejlődés folytatását, sőt tetőzését látja, avagy bírálója, ki azt hiszi, hogy az első consul egy lökésre az egész nemzetet leterelte útjáról és egy tabula rasara önkényes intézményeket alkotott, melyek majdnem egy évszázadig rendületlenül megállottak és a nemzet „véréből való vérré“ váltak? Akárhogy áll a dolog, az ötvenes években a legkülönbözőbb elemekből alakult egy iskola, mely rávette magát, hogy a foylam árját visszafelé fordítja és komolyan el volt szánva gyökeresen orvosolni a bajt, megadván Franciaországnak a helyi önkormányzatot, mely Angliában a parlamenti rendszer talpköve. Ezzel találkozott az ötvenes évek áramlata az állam mindenhatósága ellen, mely több logikával, mint politikai érzékkel Smith Ádám gazdasági elveit az államra alkalmazá; most csak az egyén kezdeménye, a szabad verseny, a laissez-faire, laissez-passer, a szabad egyház, a tanszabadság forgottak a közbeszédben. A francia társadalomnak két szorosán egymáshoz kötött osztálya el nem mulatta kizsákmányolni e hangulatot és a modern állam elleni hadjáratához csatlakozott. A legitim nemesség a történelmi dynastiának, a történelmi megyei és községi szervezetnek, az önkényes tiszteletbeli hivatalok által gyakorolt földesúri befolyásnak szükségét hangsúlyozá; a papság pedig a concordatum, a gallikanizmus utolsó maradványai ellen izgatott, hirdette a tanszabadságot, s a már meglévőt saját céljaira felhasználta: a Lamennais által megindított államellenes egyházi áramlat csak most jutott medrébe. Ám a papság okosabb és hatalmasabb volt, mint a legitim nemesség, mely be nem látta, hogy rangjának befolyása pótolhatatlanul elveszett, hogy pusztán megjelenésére a francziák kilencz tized része az ellenkező táborba menekült, hogy Franciaország demokratikus lett és benne az angol önkormányzatnak nincs helye. Azonban ő is számot tett a császárság elleni nagy coalitióban, mely az egyéni szabadság czéje alatt az államnak rohant s melynek magvát írók és parlamenti férfiak tették, kiknek boltját

1851-ben becsukták; hozzájuk csatlakoztak a kegyes férfiak, kik Montalemberttel egyetemben attól tartottak, hogy „egy új gall egyház támadhat, mely a császár és minisztereinek eszközévé válik“; továbbá a köztársaságiak, kik a jakobin hagyományokat cserbe hagyták és ügyök balsikerét kizárólag ama császári alkotmánynak tulajdoníták, melyet az első consul a convent és a directorium gyönyörű alkotásai helyébe tett, a melyen azonban a februári forradalom sem másított, csak köztársasági czímet hímezett reá s kik azt hitték, hogy a demokratikus államban is beválik a helyi önkormányzat a nélkül, hogy a nemzeti egység felbomlanék és az erők szétforgácsoltatnának. Thiers nem így gondolkozott: ő tudta, hogy az angol önkormányzat csak ott nem veszélyezteti az egységet, hol azt egy évszázados politikai hagyományú arisztokratia kezeli, melynek biztos alapja a közép nemesség és koronája a nemzeti és történelmi királyság; hogy a demokratikus államban ily önkormányzat meggyöngíti a zárkozott egységet és a dolog természeténél fogva a svájci vagy éjszakamerikai foederalismusra vezet, pedig ez a hagyományos francia külügyi politikát lehetetlenné teszi. Most ellenei — közéjük tartozott az egész új iskola — igazi francia logikával ez egész hagyományos politikát megtagadták, sőt Franciaország eredő bajának hirdették.

Ama különös látványnak lettünk tanúi, hogy a francia köztársaságiak egyszere méltánylották az idegen nemzeteket és elkeserülten vádolták Thierst, hogy magasztalá ama jótéteményeket, melyekben Napoleon Olasz- és Németországot részelteté, midőn nekik francia törvényeket adott. Ez ugyan szép lett volna, ha valóban azt jelenti vala, hogy a francia szabadelvűek más nemzeteket is akarnak becsülni: de a figyelmesebb vizsgáló észre veszi, hogy e beszédet csak a hiú pártszellem sugallá, mert fegyvert kovácsoltak belőle a császárság és Thiers ellen, mintha a királyi és köztársasági politika nem ugyan így járt volna el, mintha e szerint nem kellett volna elítélni kivétel nélkül Thiers minden kortársát. Mert bajos volna csak egyetlen 1851 előtt élő francziát említeni, ki erről másképp gondolkozott volna, mint Thiers. Azért roppant igaztalanul cselekedtek, midőn egyedül reá gördíték az egész nemzet bünterhét a helyett, hogy a nemzetnek bátran kimondják az igazat. Ez igazság azonban — Sainte-

Beuve már 1844-ben kimondotta *) — abból áll, hogy „a század fuvallata Napoleonnak kedvezett és Thiers tolla legjobban repült e fuvallatban“.

Hogy ez új felfogást csak a III. Napoleon ellen törő pártszellem szülte, az napfényre került, midőn III. Napoleon valóban elhagyta Richelieu és Louvois, a directorium és a consularatus hagyományos politikáját és azon eszmékhez szegődött, melyek az összes európai nemzetek egyenjogúságát föltételezték. III. Napoleon külügyi politikája elvben nem volt megvetendő; csakhogy szerzője úgy járt vele, mint minden egyéb tervével: szövedéke szétfoszlott a valóság metsző élein. Meggyőzte saját tapasztalata, minővel egy korabeli francia sem dicsekedhetett, hogy Olasz- és Németország egységének korábban vagy későbbén ténynyé kell válnia s hogy ezt semmi földi hatalom meg nem gátolhatja, ha ugyan önmagát nem akarja ízekre töretni. Ezért mind a két nemzetet, melynek hatalomra kelle egykor jutnia, már előre barátjául akarta megnyerni, támogatván egységre való törekvését és jól ismervén a két országot tudta, hogy csak Piemont és Poroszország válhatnak az új alakulások központjaivá. Egyúttal azonban Franciaország részére is ki akarta húzni a hasznot e fejlődésből és oda törekedett, hogy természetes határait visszaszerezze s a még külföldön élő nyelvrokonok bekebelezése által kikerekítse és így az újonnan keletkező hatalmak arányához mérve erejét gyarapítsa. Úgy tetszett, hogy e terv sikere tökéletes lesz: Olaszország hű szövetségesnek bizonyult, Nizza és Savoya a francia hazafiak még le nem csillapított irigységét elnémiták. Miért ne sikerülne a terv másik része is? Miért ne hagyná helybe az egyesítésén fáradozó Németország, hogy a császár kárpoztlásul hatalmába ejtse Belgium vallon, vagyis francia területét? A történelem nem tudja, hogy miben múlt e terv, de alig ha csalódunk, ha a csatornán túl keressük az akadályt. Akárhogy áll a dolog, a program be nem teljesült és azon köztársaságiak, kik aze előtt a hagyományos francia politika mellőzését követelték, most elsőkül és a leghevesebben rosszalták e mellözést. Thiers hű maradt önmagához; már 1859-ben szigorúan elítélte az új napoleoni politikát, midőn ez Garibaldival és a forradalom-

*) *Chroniques parisiennes*, 267. l.

mal szövetkezett s 1866 és 1870-ben csak úgy szólt, a hogy egész életén át. S ezzel visszatértünk oda, honnan elindultunk. Nem akarjuk háborgatni Thiers ellenfeleit abban, hogy politikai nézeteit helytelenítik, hogy rosszalják úgynevezett fatalismusát, mely mindent jóvá hagy, a mi sikerült; de a következetlenség, a véleménymásítás vádja teljesen a légből kapott és mindenkép igazolatlan. Sőt ellenkezően Horácz szabályát, a drámai jellemekeket illetve, ritkán követte valaki oly híven, mint Thiers:

— indúlt a milyennek,

Olyként bukjon is el, soha tettet, szót ne cseréljen.

Mint író és politikust pályája végén olyannak találtuk, a milyennek elején ismertük. Őszintén és hön csodálta az „1789-iki elveket“, meggyőződött a forradalom és végrendeleti végrehajtójának nagyságáról, bár nem azon eszközökéről, melyeket elveik valóítására a forradalom emberei és a nagy császár használtak; egyszersmind előharczosa volt a hagyományos francia külügyi politikának és csak annyira pártolt el tőle, a mennyire ép érzéke a tényleges és lehetséges iránt kényszeríté ez elpártolásra. Sőt életének legfőbb tévedéséből — mert nem volt csalhatatlan — majdnem haláláig ki nem bontakozott és csak legvégül és akkor is tényleg inkább, mint elvben úgyszólván öntudatlanul hagyta abba, még pedig az 1871—1873-ig terjedő két évben, a mikor azután életének legnagyobb tettet végrehajtá. E fő tévedése ama hitben volt, hogy az általa csodált és a Napoleon által megalkotott demokratikus állammal a szabadság és az önkormányzat összeférhetnek. De mivel csalhatatlan titkos érzése azt súgta, hogy a szabadság és önkormányzat által az állam szilárd egysége, melyet ő mindennél előbb valónak becsült, meglazulhat, ama gondolatra jutott, hogy a szabadságot és önkormányzatot csak a központra hagyja, a tagokra azonban a bürokratikus gyámságot továbbra is kiterjeszti. Határozott ellensége volt a megyei és községi szabadságnak és élte fogytáig a kereskedelmi és egyházi szabadság ellen is küzdött; sőt a katonai ügyekben sem másítá nézetét. És neki könnyen esett az állhatatosság; hisz meggyőződései nem elvont, kívülről vett elméletek, hanem lényével egyek voltak, csak önön életét kellett kitárnia, hogy szándékait és nézeteit kifejtthesse, mert szán-

dékai és nézetei természetévé váltak. Azért Thiers soha eselhez vagy titkos szövetséghez nem folyamodott, hogy céljait elérje: mind a kettőt gyűlölé; önmaga és hazája javára a parlamenti küzdterén vívott nyílt, de nem véres harcztól óhajtá, a hol összes erejét kifejtheté és a hol minden rendjebeli és műveltsége fokára tartozó francziát összegyűlve látni élete legforróbb óhaja volt. Azért nem akarta megcsalni az embereket, kevesen is csalódtak benne és csak azok, kik meg nem értették. Mert

Mindenek fölött

Légy hű magadhoz: így, mint napra éj

Következik, hogy ál máshoz se' léssz.

Mindig követelé, hogy a helyi érdekek az általános nemzeti érdeket uralják; s hogy a központi kormány, mely a közjónak gondját viseli, ne absolut, hanem korlátolt és ellenőrzött legyen; hogy a nemzet szabad választása teremtse és nem az erőszak kényszere, vagy a születés joga. Más szavakkal egy bürokratikus egyenlőségi államot akart parlamenti kormány alatt, mely a hivatalnokok gépezetét igazgatja, mint hajdan az öröklési monarchia vagy a dictatura; mert már ifjúságának eszményképe is ez volt: a király uralkodik és Thiers úr kormányoz. Tehát egy tétlen, örökölt hatóság az államban, mely többé nem rendelkezik a nemzettel együtt keletkezett és hatalomra fejlett dynastiával, melyből az öröklés joga száműzetett, melyben a felső ház, az egyház, a törvénykezés a hagyományos érdekek és eszmék helyett a közvélemény múltó szeszélyeit képviselik! Életének e csalódásában azonban egész százada, nemzete és társadalmi rendje is osztozott; innen ered ama férflú nagy jelentősége, ki kétszer hiába fáradozott megvalósítani e csalódást (1836 és 1840.) és végre harmadszor le is mondott róla. (1871—1873.). Thiers két évi kormányzása a frankfurti békétől 1873 május 25-dikéig dictatúra volt a hadi törvényszékek, az ostromállapot, a kivételes törvények, a sajtószabadság és a gyülekezési jog megszorítása kíséretében; dictatura, melyet Gambetta és az övéi köztudomás szerint ép oly hevesen megtámadtak, mint később a Mac Mahonét. Hogy a dictator nem katona, hanem polgár volt, az a dolgon nem változtat. Hogy a reá bízott hatalmi eszközöket nem arra használta, hogy a dictaturát magának

szilárdan biztosítsa s hogy lemondott róla a népképviselőt többségi határozata következtében, ez csak annyit jelent, hogy önszántából elismerte a kényszerűséget. X. Károly sem tartathatá meg hatalmát a népképviselőt többsége ellenében. Lajos Fülöp is megbukott, midőn mesterséges többséget akart a sikra vezetni a valódi többség ellen. III. Napoleon már akkor is nyugtalankodott, midőn a törvényhozó testületben csak öt ellenzéki tag ült; egyetlen ellene törő szótöbbség megbuktatta volna. Mert Franciaország egy évszázad óta valóságos köztársaság, hisz felelős államfő kormányozza; III. Napoleon nagy érdeme, hogy ezt elsőül belátta és nyíltan hirdette. Sohasem akarta X. Károly vagy Lajos Fülöp módjára személyes kormányzását felelős miniszterekkel álcázni, hanem maga számára követelte, mint később Thiers, a teljes felelősséget.

A ki e század történetét ismeri, nem tagadhatja, hogy Franciaország összes uralkodói, az első consultól Mac Mahon tábornagyig, egyeduralkodók voltak s hogy minden miniszter, ki őket arra akarta bírni, hogy a nem felelős államfő alkotmányos fictióját valósítsák, volt legyen az a miniszter Martignac, vagy Thiers, Barrot vagy Dufaure, Marcère vagy Jules Simon, egyszerűen mellőztetett. Hogy ez egyedűrség nem esetleges, nem az uralkodó önkénye volt, hanem szükségképi kifolyása a francia államiságnak, mely a forradalomból és a consulságból keletkezett, azt Thiers csak mint hetvenhat éves aggasztján értette meg, midőn őt magát is egy felelős miniszteriummal ellátott, a parlamentből száműzött és nem felelős uralkodónak akarták megtenni. Hevesen visszautasítá e föltévést, mint egykor Bonaparte, csakhogy kíméletesebb szavakkal. Hanem ez volt e hosszú és gazdag élet egyetlen palinodiája és valóban nem csekély dicsérettel adózunk e férfinak, ha elmondjuk, mily nyíltan, mily őszintén, mennyire tisztán a kicsinyes hiúságtól vallotta meg élete késő alkonyán, hogy e fontos pontban mindig tévedett, hogy csak a köztársaság, vagyis a koronázatlan és nem felelős államfönökség a modern francia állam egyedül lehetséges kormányformája; e forma felülkerekedett Amerikában is, hol aránylag csekély a végrehajtó hatalomtól függő hivatalnokok száma, de a bürokratikus szervezetű Franciaországban okvetetlen szükségnek mutatkozott.

Említettük, hogy Franciaországban egy iskola magát e szervezetet megtámadja és a kipróbált közigazgatás helyére, mely a nemzetet annyi vihar közben sohasem vezette zátonyra, az amerikai példára választott hatóságok által vezetett községi és megyei önkormányzatot akarja tenni és a francia állam merev centralisatióját meg akarja lazítani. Thiers nem tartozik hozzá: ő sohasem akart elpártolni hazájának valamely nagy hagyományától és úgy hiszem, hogy a nemzet vele érzett és gondolkozott. A nemzet felvilágosult többsége is köztársasági lett, mint Thiers, azon értelemben, hogy törvényesen akarja szabályozni a majdnem száz év óta meglévő tény, az államfő felelősségét és változandóságát. Thiers nagy történelmi jelentősége abból áll, hogy hibáiban, előítéleteiben, erényeiben, eszméiben és érzéseiben hű képviselője volt századának, nemzetének és társadalmi rendjének, hogy saját és e mozgalmas század kimúlása előtt ama meggyőződésre jutott, hogy az 1789-diki forradalom bár homályos sejtelemmel, de sikeres törekvéssel a bürokratikus szervezetű demokratikus köztársaságot akarta végleges államformául létesíteni, mely forma a majdnem száz éves rázkódások és harcok után végre tudatos valószínűsítéséhez közeledik.

Vajon alatta boldogabb lesz-e Franciaország, mint 1789 óta volt? Némi kétség fér hozzá. Egy évszázad óta ugyan a határon belül és kívül akadtak elegenden, kik a rhetorikai részvét egész hanglépcsőjén végig lejtve, sajnálkoztak „a szerencsétlen, sokat hányatott országon“. Ha azonban visszatekintünk az elmúlt kilenczven évre, mint visszatekintünk más nemzetek ép oly mozgalmas századaira, Görögország ötödik, Róma második, Olaszország tizenötödik, Németország tizenhatodik, Anglia tizenhatszadik századára és kivonjuk a végmérleget, mint ott kivonták, akkor 1793, 1815, 1848 és 1871 balvégzetű év keleti epizódokul tetszenek azon életerős, gazdag fejlődési korban, melyben az államintézmények először szerveztettek okszerű és igazságos elvek alapján, melyben az embereket elválasztó önkényes korlátok ledőltek és a legtökéletesebb szabadság a legnagyobb renddel párosult, melyben a szeplőtlen, gyors és olcsó igazságszolgáltatás, az áldozatkész és fáradhatatlan rendőrség, a serény, önzetlen és művelt közigazgatás, a jól rendezett pénzügy az egyéneket megvédték, az összesség érdekét megóvták, melyben az ország

vagyona, jóléte és műveltsége folyvást és soha nem sejtett erőre emelkedett, melyben a tudomány és a lelkiismeret szabadsága korlátlanabb volt, mint valaha.

Igaz, hogy a nemzetek nem pusztán kenyérből táplálkoznak és azzal sem érik be, hogy nyugalomban fogyasztathják kenyerüket: a nemzetek még az egyénnél is inkább megkívánják az eszményt, hogy emberhez méltó életet éljenek; ám a nép eszménye a dicsőség és ha Franciaország visszatekint e századra, vádolhatja e azzal, hogy szűkebben fizetett, mint bármely elődje? Nem jutott-e osztályául a dicsőség, hogy Európát háromszor vezérelte a szabadság útjára? Nem alkotott-e oly államszervezetet és oly törvényt, melyeket a modern államok példányul tekintenek és nemcsak a latin testvérnemzetek, hanem a germán népek is utánoznak? Vajon a Rivoli és Marengo, Jena és Austerlitz, Constantine és Isly, Sebastopol és Solferino mellett kiküzdött hadi dicsőség elenyészik-e azért, mert a vitéz hadsereg, mint minden nemzetnél minden korban megesik, rossz napokat is ért, mint egykor Condé és Turenne serege? És ha Franciaország régi szerzeményétől megfosztatott, nem hódított e egy új tartományt, mely a nyelvrokonság és a természeti viszonyoknál fogva rég megillette és a melyet ugyanez okok miatt zavartalanul bírni fog? Melyik százada a francia történelemnek, kivéve XIV. Lajos korát, dicsekedhetik nagyobb alkotásokkal a művészet, a tudomány és az irodalom terén? Csak oly hálátlan nép, mint a francia — Athén óta a leghálátlanabb a világon — mellőzheti oly dölyfösen nagy embereit és adományait. Mi külföldiek kimondhatjuk és ki kell mondanunk, hogy egy országnak sincs gazdagabb szellemi és politikai élete, mint Franciaországnak, melyre az egész világ évek óta feszülten figyel; hogy egy kor vagy nemzet sem büszkélkedik több és nagyobb szónokkal, nagy eszmékért vívott nemesebb harcokkal, mint Franciaország a tizenkilencedik században. Hanem valaki csak e század történetén áttekint akár a központból, akár kívülről, a küzdők első sorában ama férfit fogja látni, kiben a tizenkilencedik század francia polgára eleitől fogva szószólójára és vezérére ismert: Thierst.

DANTE DIVINA COMMEDIÁJÁBÓL.

Harmadik közlemény. *)

A POKOL FENEKE.

(XXXII., XXXIII. és XXXIV. ének.)

A pokol tornáczából egyenesen a pokol fenekére szállni, mint előbbi közleményünk után teszszük e mostanival, kissé nagy út, s legalább érintenünk kell a mi közbe esik.

A pokol első köre, mely az Acheronon kívül eső tornáczal csaknem egyenlő színvonalon áll s azzal együtt alkotja az első lépcsőt, — mint láttuk — még nem zár magába tulajdonképeni bűnöket és bűnhődést. Ott csak azok vannak, a kik, — a keresztség üdvözítő hatásától elesve — nem juthatnak a paradicsomba; s e negatív állapotban van egyedüli bűnhődésük; fájdalmas, a kielégíthetetlen sovárgás miatt, de nem gyötrő, nem kínos. Azért itt nemcsak nagy neveket, az ó-kor magas kitünőségeit, hanem oly szellemeket is találunk, kik a philosophiai erkölestan ítélete szerint a legmagasb jutalomra is méltók volnának; s csak a keresztyén hit (az egyedül üdvözítő) tan-szigora miatt vannak az üdv honából kizárva. A költő maga is fájlalni látszik e szigort, s ez általa tisztelt szellemek lakóhelyét majdnem a paradicsom színeivel fölrüházott csendélet tanyájává teszi. Ám hosszan nem időzhet közöttök. Útja sietős, a mélység felé.

*) A két első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 37. és 38. számaiban.

A második körrel kezdődik tulajdonképp a pokol, a különböző bűnök büntetésének helye. Az ide vezető lejártnál a pokol öre Minosz áll, ördög-alakban, dereka körül csavarható farkkal, az ítélet helyére szállók helyeit kijelölni, mert kinek-kinek, bűne mivolta szerint van előre határozva helye a pokolban. Dante annak beosztásában, a bűnök osztályozását illetőleg, a középkor skolastikusainál dívó rendszert követi, mely mai erkölcsi fogalmainknak nem mindenben felel meg s inkább az ókor nagy philosophusának, Aristotelesnek erkölcsstanára van alapítva, habár keresztyén színezettel. Aristoteles szerint (*Ethikája* VII. k. I. fej.) a vétkezésnek három neme van: a mértéktelenség (*ἀκρασία*) vagy is az átalában szabados hajlamokkal való visszaélés a gyönyörre; a gonoszság (*κακία*), mely tudva és ártó szándékból vétkezik; s a baromiség (*ἄγνοια*), mely minden nemesebb ösztönt nélkülöz vagy lábbal tapos. Nagyjában e fölosztásnak felel meg a Dante osztályozása is. A mértéktelenségből eredő bűnök aránylag megbocsáthatóbbak s azért a pokol elsőbb (felsőbb) köreiben szenvedik aránylag enyhébb büntetéseiket: a második körben a testi szerelem vagy érzékiség által vétkezők; itt találjuk a többek közt Francesca di Riminit is, kinek szerelmi tragédiája az V. ének — s talán az egész költemény — legszebb hús sorát tölti be.*) A harmadik körben a falánkok és tobzódók; a negyedikben a gazdagsággal és pénzzel kétféleképp visszaélők: a fősvények és pazarlók; az ötödikben a szenvedélyöket fékezni nem tudóharagosak, dühöngők, valamint az e részben ellenkező túlságban levő bambák és búskomorak; végre a hatodik körben a hit-ösztonnel visszaélő eretnekek és hamis tanok hirdetői, a mi nem föltételez mulhatatlanul gonoszságot, de már igen közel áll — s azért átmenetet is képez ahhoz.

Eddig a mértéktelenségből eredő bűnök büntetései. Ez első nagy osztály után a második az erőszaktevőket (a mi az Aristoteles „baromiség“-ának felel meg) a harmadik és utolsó a szándékosan vétkezőket, az öntudatosan gonoszokat, a csalókat, foglalja magában. Az erőszak-tevőknek is van némi mentsége, mert heves és ellentállhatatlan szenvedélytől ragadtatva, melynek rabjai, akaratlanul vétkeznek; míg a csalók

*) Ez ének fordítását jegyzetekkel a *Budapesti Szemle* 1877-ik évi folyamában adtam.

osztályába azok tartoznak, kik az ember kizárólagos sajátjával, az észszel és meggondolással visszaélve, teljes öntudattal követik el a szándékos bünt.

Az erőszak-tevők a hetedik körbe vannak zárva és pedig három al-osztályban: az embertársaik ellen erőszakoskodók, a gyilkosok és rablók; az önmagok ellen: az öngyilkosok és javaik elfecsérlői; s végre a harmadik al-körben az Isten elleni erőszak bűnében leledzők, ide értve a természet s művészet (a teremtő Isten és a teremtő ember művei) ellen vétőket is.

A nyolczadik kör, a csalóké, bűneik minősége szerint tíz alkörre oszlik, melyeket a költő bolgiáknak (bűn-tömlőknek) nevez, bár inkább árkoknak volnának mondhatók, mert magas gátak választják el az egy központ körül futó körök árkait egymástól s a költők — e gátakon menve körül — nézik a lent gyötrődőket. Az első árokban a kerítők és esábitók, a másodikban a hízelgők, a harmadikban a simoniakusok (egyházi javadalmak s méltóságok áruba bocsátói), a negyedikben a jóslók és kuruzslók, az ötödikben a kufárok és kalmárkodók, a hatodikban a képmutatók és szenteskedők, a hetedikben a tolvajok s jelesen a szenthelyek kirablói, a nyolczadikban a gonosz és cselszövő tanácsosok, a kilenczedikben a botrányok és viszályok okozói, végre a tizedikben a hamisítók, aranycsinálók és pénzverők gyötrődnek.

A pokol legalsó, legmélyebb körét, a kilenczediket, mely a pokol legfenekére vezet, a szándékos gonoszság azon nemének tartotta fönn Dante, mely a csalásnál is nagyobb, undokabb, annak is legfőbb foka: t. i. az árulásnak. Az árulás különböző nemei, vagy inkább tárgyai szerint, ez is négy al-körre oszlik. Az első al-kör neve: a Kaina, így nevezve a testvérgyilkos Kainról, a saját vérök árulóí — a második az Antenora, a Palladiumot Trója templomából a görögök kezére játszó Antenorról, a haza-áruló, — a harmadik Tolomea, a Pompéjust eláruló Ptolomeusról, a barátaik árulóí, s végre a negyedik, a pokol igazi feneké, a Judecca, az Isten-embert eladó Judásról, a jóltevők árulóinak rettenetes bűnhődő helye. Mert hogy Judásnak itt, a pokol legmélyebb fenekén kell lennie, önként értetik: de itt vannak vele Brutus és Cassius is, kiket mi nem tartunk Judással egy rangban álló bűnösöknek, sőt a szabadság tiszteletre méltó hőseinek, de a kiket Dante, a világ-

császárság profétája, mint a Caesar árulóit, Judással együtt akart megbélyegezni.

Át kell tekintenünk, legalább futólag, az egész költeményt, ha csak némileg is föl akarjuk tüntetni, hogy mint a bűnök ez osztályozása, ép oly szellemes büntetések változossága s azzal együtt a pokol belsejének a leírása is.

Legyen elég azokat csak röviden említeni meg futó vonásokkal.

A második körben a buják, érzékiek s a tiltott szerelem bűnében leledzők bűnhődése: hogy örökös forgatagban sodortatnak, s pihenést nem engedő széltől — mely földi szenvedélyök nyugtalanságának a mása — gyötretnek.

A harmadik körben erős jég, hó és eső csapkodja a falánkokat és dobzódókat; a falánkság pokoli jelképe ősidőktől: a három fejű pokol-őreb, a Cerberus, mardossa s marczangolja őket.

A negyedik körben, melynek bejáratát Plutó, nem mint az alvilág fejedelme, hanem mint a gazdagság pogány istenjelképe őrzi, egyik irányban a tékozlók, velök szembe a másik irányban a fősvények keringenek. Vezeklések abból áll, hogy mellökön nehéz súlyokat emelve s magok előtt görgetve, mennek a kijelölt ellenkező irányokba, s a mint a kör felén szemben találkoznak, egymást szidalmazzák s visszafordulnak, hogy körben menve ismét összetalálkozzanak — s így a végetlenig.

Az ötödik körbe, a haragosak és indulataikat fékezni nem tudók bűnhődő helyébe, a pokol második folyóján, a zavaros, mocsáros Styxen át lehet jutni; s a bösz indulatú vezeklők annak mocsáros sarában fetrengenek, egymást marczangolva, tépve marva, míg alább az iszapban a bambák, az indulat nélküliek feküsznek, az életbeli állapotuknak megfelelő teljes lelki érzéketlenségben. Mint a pazarlóknál és fősvényeknél, itt is a két végletnek egyaránt kárhozatos volta van érzéktíve, hirdetve Aristoteles erkölcsi tanát, hogy az erény: a végletek közötti közép út.

Az alvilág vándorai, megkerülve e mocsárt, toronyhoz érnek, melynek aljában Flégiász, a Styx révésze jő elejökbe, hogy átszállítsa őket a Plutó (Dis) városába, mely messziről látszik előttök s melyet a pokol-kapu fölírata a „jaj-városnak“ (città dolente) nevezett volt. E város falai vasból vannak és

belülről izzó tüzzel ég. De kapujánál démonok állják útjokat s nem akarják bebocsátani Dantét, ki élve merészel leszállani a halottak országába. Virgil megkísérti meggyőzni őket, de a gonosz indulatú s hajthatatlan szellemek vele is szembe szál-
lanak, Dante már csügged, de Virgil biztatja, hogy nincs messze az isteni segély. E közben a torony ablakában megje-
lennek a fúriák, önmagokat marczangolva s biztatva Medúzát, hogy rémséges tekintetével változtassa kővé a vakmerő em-
bert, a ki ide mert jöni. Virgil azonban eltakarja társa szemét (árny-keze most testi hatással bír) s ezzel megmenti. Most megérkezik az égi követ, elriasztja maga elől a rémeket, s ki-
tárja előttök az égő város kapuját.

Ám nem a város maga égett tulajdonkép; hanem utczái nyílt sírok soraiból állottak s e sírok belseje égett rettenetes lánggal. E sírokban a hitetlenek és az eretnekek lelkei égnék: ez bűnhődésök. E sírok, tudatja Virgil Dantéval, az ítélet napjáig fognak égni, akkor bezárulnak.

Mikor az utolsó sírokhoz érnek, — a legutolsóban egy pápa, Anasztáz, ég az eretnekek közt,*) — s ezzel a hatodik kört is elhagyandók, mely az ötödikkal egy magaslaton állva, tőle lejtővel elválasztva nincs — a hetedik körből irtozatos büzt éreznek fölhatolni. Mert itt a pokol első nagy osztálya, — a mértéktelenségi vétkek aránylag enyhébb büntető helye — be van fejezve; most az erőszaktevők köre következik, kiknek vétke súlyosabb s bűnhődése irtozatosb. Lassan haladnak, hogy Dante érzéke szokjék némileg a mélységből fölhatoló büzhöz s ez időt használja föl Virgil a bűnök és büntetések osztályozásának s a pokol egész rendszerének megmagyará-
zására.

A lejáratot a hetedik körbe ismét egy mythologiai szörny: a Minotaurusz őrzi s haragját alig sikerül Virgilnek lecsillapítania. A leszállás is nehezebb, mert lejtő merede-
kebb az eddigieknél.

Az erőszak-tevők három, egymástól gátkorlát által elvá-

*) Dante ezzel azt a nézetet akarja érzékíteni, hogy a pápai állás sem óv, föltétlenül, az eretnokség bűnétől. II. Anasztáz egyébiránt, kiről itt szó van, s kit a költő a pápai családhozatalanság ellenében állít föl például, a Krisztus egy vagy két (isteni és emberi) természetű föltötti vitában szerepelt s Photinus thessalonikai diakón által rábeszélve, sodortatott az egyház-ellenes tévtanba.

lasztott alkörben szenvednek. Az első alkörben gőzölgő vérpatak hömpölyg, melyben az embertársaik élete és vagyona ellen erőszakoskodók (zsarnokok, gyilkosok és rablók) lelkei gyötretnek. A parton egy sereg centaur őrzi őket, s ha valamelyik bűnhődő, nem tűrhetve a vér forróságát s izzó páráját, fölbukkan és menekülni, vagy csak lélezgethez jutni vágy, a centaurok rányilaznak s így kényszerítik ismét lebukni a vérpatakba. Nehány centaur Dantét is föl akarja tartóztatni s fenyegetésekkel ijeszti. De Virgil a ki jól ért nyelvükön, elhárítja őket az útból, sőt ráveszi egyiküket, Nessust,*) hogy szállítsa át őket, a dülöngő csoporton keresztül, a túlpartra. Átkelés közben megmagyarázza a két költőnek a hely természetét s meg is nevez némelyeket a kegyetlen zsarnokok közül, a kik itt bűnhődnek.

A hetedik kör második alkörében az önmagok ellen erőszakot tevők, az öngyilkosok és javaik elpazarlói bűnhődnek. Amazok görcsös, ágbogas, leveletlen fatuskókká változva, melyeken a harpyák fészkelnek, s ha valaki egy ágat letör (Dante teszi), abból vér csorog s nyögések és sohajok hangzanak. Emezeket dühös mérges ebek hajszolják s lassanként szétmarczangolják. E kör leírása (XIII. ének) a legfestőibb s legerőteljesebb részei közé tartozik a *Pokolnak*.

Az erőszaktevők körének harmadik alkörében az Isten elleni erőszak bűnében leledzők bűnhődnek, ide értve a természet és művészet elleni vétkeket is. Mert Isten maga, közvetlenül, meg nem támadható, hanem a természetben, mely az ő nyilatkozata s a művészetben, melyben az alakító ember az alkotó teremtő-erőt mímeli.

Itt a mezőt izzó fővény borítja, melyre hópelyhek gyanánt, de sűrűen mint a zápor, lánglemezek hullanak. Az Isten ellen vétkezők közt első sorban Capaneust találják, Thebae hét ostromlói egyikét, a ki az összes Isteneket vakmerően kihívta; s most azért mert Zeüszszel daczolt, itt kell bűnhődnie az igaz Istennel daczolók közt.

Ez izzó homokmezőn találják az alvilági folyó harmadik

*) A Herakles- és Dejanira-mondából ismeretes centaur. Az erőszaktevők körének bejáratánál a minotaurus s a centaurok az emberi és baromi természet egyesülését jelképezik, mely az erőszaktevők bűnének az alapja, s forrásául tekiutendő.

fölbukkanását, a Phlegetont, az égő vizet. De ők kikerülik annak folyását, s tovább mennek az izzó mezőn, a természet ellen erőszakot tevők között. Itt szaladnak, kergetve egymást s meg nem foghatva, meg sem pihenhetve, a zsodomikusok, közöttük Brunetto Latini, Dante egykori tanítója, kinek, undok bünéről megfélelkezve, a há'a és rokonszenv szavaival áldoz a költő. Ő is „ráismer tanítványára s megszólítja és kéri, hogy (mivel ő nem állhat meg, hanem előre kell sietnie társai után) kísérje kissé a kör szélét képező gáton, hogy beszélgethessenek“. A kör széléhez érve, a hol a Phlegeton a következő (nyolczadik) körbe nagy sustorgással zuhan alá, új csoportra akadnak, mely közt Dante ismét néhány florenzi kortársára ismer, kikkel a város erkölceiről, különösen a politikai erkölcsök hanyatlásáról beszél.

A nyolczadik körbe való leszállás, az egyre meredekebbé váló pokol-gátorban, embernek — mint Dante — már lehetetlen levén, Virgil onnan alulról egy csudaszörnyet idéz föl, a repülő sárkányhoz hasonló Geryont,*) hogy őket oda leszállítsa. A míg Virgil ezzel alkudozik, Dantét magára hagyja, hogy a hetedik kör ez utolsó alkörében még a művészet ellen erőszakoskodókat is keresse föl. Ezek közt találja az uzsorásokat is,**) kik a kör mély fenekén vannak összezsúfolva, s a tűz-eső csapkodásának legjobban kitéve. — Virgilhez visszatérve, ezt már a szörny hátán ülve találja; őt pedig maga elé ülteti a Geryon nyakára, hogy ez, farka csapkodásával, ne árthasson neki. Így bocsátkoznak alá a nyolczadik körbe, melynek mélyében a Phlegeton elvész.

A nyolczadik kör tiz bolgiájában a csalók tiz faja különbözőkép bűnhődik. Az első alkörben a kerítőket és esábitókat démonok korbácsolják; a másodikban a hizelgők, kik magokat az életben megalacsonyították, nyakig sárban és ganajban állanak, s ott dühöngnek, magokat marczangolva. A harmadik bolgia a simoniakusoké, kik fejfelé előre és lefelé, az árok fene-

*) Geryon egy három testű mythologiai király volt, ki a jövevényeket s vendégeit bikái elé dobta s úgy étette meg azokkal. Herakles ölte meg végre. Az úrulás és csaláság jelképeül használja Dante a csalók pokolkörének a bejáratánál.

**) Az uzsorások, talán némi erőltetéssel, úgy jutnak ide, mint az emberi művészet egyik közegével, a pénzzel, rend és természet ellenesen visszaélők. (Lásd a XI. ének 50. v.)

kén s oldalain levő külön-külön lyukakba vannak bújtatva, melyekből csak lábaik térdig látszanak ki, gyorsan löbbálva, mert talpaik égnek. Dante kértére Virgil leereszti őt ez árokba hogy szólhasson e bünhődök egyikével, a ki a többinél jobban löbbálja lábait. Közelve hozzá, megérti, hogy nem más mint III. Miklós pápa (az Orsini-házból), a ki nyugtalanul várja, hogy utódja fölváltsa őt a gyötrelemben. A mint Dante megszólítja, azt véli: már ez (Bonifác pápa) érkezett meg*) s csodálja, hogy hamarabb jött mint várta; csalódásából megtérve, elbeszéli, hogy alatta elődei (a mint ő: simoniakus pápák) vannak a sziklától laposra nyomva, s ha utóda megérkezik, ő is azok közé fekszik majd. Dante itt alkalmat vesz magának, élesen kikelni a pápák pénzsóvárgása ellen s nagy méltatlankodással szól botrányaikról.

A negyedik bolgiában a jóslók és varázslók bünhődése abban áll, hogy mivel erővel a jövődbe akartak nézni, fejük most meg van fordítva vállukon, arczzal hátra tekintenek s mivel így előre nem látnak, menni is hátrafelé kénytelenek, Dante maga is sír, úgy megszánja őket. Az ötödik bolgiában a hivatalokkal, a fejedelmek kegyeivel kereskedők, a világi simoniakusok, forró szurokban főnek s körülök ördögök állnak őrt vasvillákkal, visszaűzni ha valamelyik ki akar bújni az égő szurokból. A hatodikban a szenteskedők, képmutatók vannak izzó és súlyos ólomköpenyekbe burkolva; köztök Kajafás, a Krisztust elítélő zsidó főpap, keresztre feszítve fekszik a földön, hogy társai, jártokban, lábbal tapossák. A hetedik bolgiában, irtózatos kigyók mardossák az alattomos tolvajokat, első sorban a szenthelyek kirablóit, kik a kigyók marásától meggyűadnak, összeégnek, s hamvaikból mindig újra föltámadnak a gyötrelemre. Itt van az ó-mythologia nagy tolvaja, Caecus is, mint centaur, egész teste kigyókkal borítva. Dante néhány florenzire ismer itt, kik a közvagyon elrablói voltak, s most csodásan változnak kigyókká, kigyókból ismét emberekké.

A nyolczadik bolgiából számtalan láng lövell ki, melyek

*) A *Divina Commedia* cselekvénye, mint tudjuk, 1300. márczius-apriljébe van téve. VIII. Bonifác, Dante nagy ellensége, kiről a költő annyi gyűlölettel szól, 1303-ban halván meg, még élőnek van föltéve.

közt a gonosz és cselszövő tanácsosok bűnhődnek; minden egyes lángban egy-egy bűnös lélek van, kivéve egyet — a melybe kettő van zárva: Diomedes és Ulysses.

A kilenczedikben a botrányok és viszályok szerzői, a konkoly-híntegetők, bűnhődésének vezetésére egy ördög van rendelve; s ez abban áll, hogy kardjával minden fordulón átszegi őket, sebök menetközben, mire oda visszaérnek, begyógyul. Itt van Mahomet, vejével Alival; s mások, kik részint egyházi, részint polgári szakadások okozói voltak. Kétségkívül itt találunk Luthert és Kálvint is, ha koruk megelőzi vala a Dantéét.

Ahhoz a hídhoz érve, mely a nyolczadik kör utolsó (tizedik) alkörébe vezet, előre hallatszik már az itt gyötrott hamisítók siralma, kik undok sebekkel, s utálatos testi bajokkal büntetvék. Itt vannak az aranycsinálók; azok a kik magokat másnak adták ki (személyöket hamisítva meg), dühösen szaladgálnak az árokban s harapdálják a kivel találkoznak; a pénz-hamisítók itt vízkórosokká lettek, örült szomjtól gyötretve; a szóhamisítók (hazugok), forróházban égve, — köztük Putifárné, s az a Simon, a görög, ki Trójába a falovat be-csempészte.

Ah, kiről feledkeznek meg ez a Minósznál rettenetesebb s kérelhetetlenebb bíró! Az ó- és új-kor bűnösei, mind itt vannak, csoportosítva vagy egyenként megnevezve, s elveszik kezeiből büntetésöket, melyet kifogyhatatlan képzeletének leleményessége szab ki reájok.

Az utolsó bolgia körgátjára fölérve, az utolsó kör: a pokol feneke tátong, mély tölcser alsó, szűk szorúlatként a túlvilág vándorai előtt.

Az árulók (a bűnök e legundokabbikában leledzők), bűnhődnek itt négy alkörben, árulásuk neme, vagy jobban mondva tárgya szerint. S mivel ez a kezünk alatti énekek tárgya épen, kissé részletesebben kell foglalkoznunk vele.

A költő maga, annyi iszony látása s leírása után is, rémülettel fog e rettenetes hely rajzába s nem hiszi, hogy verse elég zord és durva lehetne, kellőleg festeni azt. A hely ridegsége túlmegy minden leírás zordságán.

E legelső kör feneke keményre fagyott jég, melyben a tóba gyült Cocytus fagyott meg. A vezeklők a jég közé vannak fagyva; egyes tagjaik és testrészeik le is fagyvák; arczuk

hidegtől eltorzítva, könnyeik szempilláikra jecednek stb. A helynek, még a pokol többi részeihez képest is borzalmas voltát, s nem csak testi, hanem lelki tekintetben is, két föltűnő különbség által jelzi a költő, melyek a pokol feneke kizárólagos sajátosságainak látszanak.

Egyik az itt levő lelkek magatartására vonatkozik, másik a költőére, irányukban.

Míg a felsőbb körökben bűnhődők ismételve arra kérték a köztük átmenő s a földre visszatérendő Dantét, hogy emlékezzék jól rólok, élő embertársajk előtt, s igyekezzék jó hírnevöket visszaállítani: az utolsó körben a lelkek fásultak a földi hírnév iránt, nem kívánnak emlegettetni többé s csak elfeledtetést kérnek.

S maga Dante, ki előbb annyi szenvedő s nyomorult bűnös lélek iránt szánalmat, részvétet, jóindulatot tanúsított, kinek szíve annyiakon megesett: itt, ez elvetemedettekkel szemben érzéketlenné lesz; nem átallja egyiket megrugni és hogy neve megvallására kényszerítse, hajába akadni; a másikat két értelmű igérettel bírni szólásra, aztán neki tett igéretét megszegni — s ily gonosz bűnös iránt e csalást még erénynek tartja!

Mindez művészi kiszámítás, kétségkívül. Dante a művészi hatás egyik legnagyobb titkát, a fokozás mesterségét, kitűnően érti. Itt a pokolban a borzalmak, — majd a paradicsomban a fényhatások fokozása, majdnem a végtelenig: tanúskodik erről.

Miképp vezeti be Dante a pokol fenekén vezeklők nevezetesbjeit, vagy is azokat, kik figyelmét magára vonják, a kiket megszólít vagy a kik őt megszólítják, vagy a kik egyike a másikáról nyilatkozik: látni fogjuk a szövegből. Dante rendszeren egy-két sort szentel egyik másik személynek; s a kikkel hosszabban mulat is, a szó rendszer értelmében nem mondja el történetöket. Azt tudottnak teszi föl mindeniknél s mindenki előtt; csak mintegy jelszóul mond valami jellemzőt rólok, vagy mutat rá történetökre, mondat velök valami arra vonatkozót. Rendszeren egy vonással festi az egész képet, egy szóval világosítja meg a hozzá fűződő egész történetet. De mily meszteri az az egy vonás! mily hatalmas, mily fény-árasztó az az egy szó! Fölrázza egész valónkat, fölébreszti képzelődésünket s megüti szívünkben azt a hűrt, melynek rezgése összeköt

bennünket a költő tárgyával, személyeivel. Egy két sorban, sokszor egy-két szóban, egy jelzőben, egy igében, egész történet, egész kép, egész élet! Ki nem emlékszik már előbből ama végetlenül bájos s végetlenül szomorú képre, a rimini-i Francesca-ra, s szerelmi történetére; az sincs elbeszélve, csak jelezve van mintegy; de lehet-e néhány sorba a szerelem egész viszontagságos tragédiáját jobban befoglalni, mint ezt Dante tette a *Pokol* V. én. 127—138. soraiban? — Hasonló erejű, de már nem bájos, hanem zord elbeszéléssel találkozunk az Antenora és Toloméa határán vezeklő Ugolino borzalmas történetében, ki nagybátyját elárulván és szülő városát az ellenségnek föladván, a hazaárulók és barátaik árulói köreinek a határán bűnhődik; de földi büntetése iszonyúbb volt vétkénél s ezzel itt, ez undok bűnök rémhelyén is meg tudja nyerni részvétünket. Őt a pizaiak, s a mi több: ártatlan fiai és unokáival, egy toronyba zárták s mindnyájokat éhséggel vesztették el; s neki — a legerősbnek, néznie kelle azok kínlását s rettenetes halálát. E borzalmas tragédiából semmit sem ad Dante az elbeszélők széles, körülményes modorában. A szerencsétlen Ugolino szájába adja a panaszt; bűnét ő nem mondja el, csak sejteti — de a tény, hogy itt van, eléggé tudatja velünk, hogy áruló volt. S mégis, ki ne feledné el bűnét, siralmával szemben? Mikor észre veszi, hogy a toronyba bezárva hagyták — hol éhen kell vesznie, mint igyekszik eltitkolni fiaitól a rémes valót; ezek mily gyöngéden viszont tőle, az éhség jelentkező kínait! mint ajálják neki táplálékul saját testöket; mikor kínjában őt saját öklét harapni látják; elalélásuk rendre, egymás után — haláluk ötöd-hatod nap — szívfacsaró képek. S mily mesterileg készíti elő a költő a hangulatot ez elbeszélésre, az Ugolino álmában, melyben magát ellenségeitől, mint vadász-kutyáktól hajszolva látja. . . Ez az egész episod nem foglal többet magába 60 sornál. S Dante e kevés teren annyira fölkorbácsolja képzeletünket, érzelmeinket, indulatunkat, hogy átkát, melyet végül a kegyetlen Pizára maga mond, úgy érezzük, mintha egészen szívünkéből venné.

A pokol fenekén gyötrődő többi lelkek még sokkal rövidebben vannak bevezetve. A költő, bár máshol sem pazar, itt valóban fukarkodik a szóval. Elég egy-két sor neki, hogy az Arthur király árulóját a gonosz Modrecet, — kit a bosszuló Arthur lánsája úgy átszegzett, hogy egyszerre ütötte át testét

és árnyékát, vagy is sebe nyílásán átsütött a napsugár s átszegezte árnyékát, — vagy a Nagy Károly hőseit s Rolandot eláruló czudar Ganelont megbélyegezze. Ezek történetei legáltalában mindenki előtt ismereteseek, mint a breton és frank hősmonda s *Chansons de Gestes*ek tárgyai. De a kevésbé ismeretesekekkel is hasonlóképen bánik a költő s szövege azért minden sornál követeli a történelmi jegyzetet. *)

Hogy a legundokabb bűnök a Judásának, a legsalsóbbik alkörben, méltó büntetést szabhasson, a Cocytus jege s a fagy kínos iszonyai nem elegendők már a költőnek. A pokol fejedelmét, a fő-sátánt, Lucifert használja föl az iszony növelésére. A legszebb, legfényesebb angyal, pártot ütven Isten ellen, levettetett az égből. A föld — nekünk túlsó — tengerrel borított oldalán zuhant le, s mint a nyíl fúródott be a földbe, annak középpontjáig, melyet átszegze még, derékig s oda szorúlva maradt. Teste felső része a föld középpontján innen — lábai, derekán alul, a túlsó felel állnak. Lucifer, az egykor fényes angyal, három arcú szörnyeteg alakját ölté föl; három arca: a fehér, a sárga és a fekete bőrű emberiséget jelképezi színeivel. Iszonyú szájaiban egy-egy bűnöst marczangol, fogai s hosszú, hegyes karmaival. Testét szőr fedi. Alakja

*) Én is, mint más fordítók, a szöveghez csatolt jegyzetekben igyekszem a megértésre mulhatatlanul szükséges fölvilágosításokat megadni.

Föltünő, de könnyen magyarázható, hogy Dante az árulókat, egy-kettő kivételével, a legközelebről, hazája és kora történetéből veszi, mintha a világ történelme nem adna elég példát. De neki hazafias és szorosán pártczéljai voltak költeményével; az olaszok gonoszait megbélyegezni: sokkal inkább szíven fektűdt, mint bármi egyéb.

Példái mindenikéhez, a történelmin kívül, erkölcsi magyarázat is csatlakozik. Egy-egy sora sokszor egész értekezésre nyújthatna anyagot. Különösen érdekes a többi közt ama tétel, melyet a Tolomeában szenvedő Alberigo dei Manfredi szájába ad, s mely szerint az árulók lelkei gyakran, az elkövetett árulás után azonnal, míg még testök él s a földön jár, ide vettetnek a bűnhődés helyére s testökbe addig egy ördög száll, míg földi életök rendelt ideje le nem telik. Például rá is mutat Oria Brankára, kit Dante a földön még élő testben ismer, ki ipát (a nyolczadik kör ötödik bolgiájában, a hivatalokkal kúfarkodók közt kinlódó) Zanche Mihályt, ebédnél, áruló módon megölte — hogy hivatalát bírhasssa — s lelke, a végrehajtott gaztett után mindjárt ide a pokol fenekére szállt, s előbb ide ért még, mint áldozatának lelke a fővő szurokba.

óriás, úgy hogy tagjain, szőrébe kapaszkodva, mint létrán, kúsznak le a költők, derekáig, s onnan föl, lábain — mert már a föld középpontján túl vannak, a honnan ismét fölfelé vezet az út a túlsó fölvilágra.

Bámulatos, mily tiszta és helyes fogalmai vannak Dantenak, a XIV. század első negyedében, tehát századokkal Galilei, Kopernikus, Newton előtt, századokkal előbb mint a földet körülhajózták volna, a föld gömbalakjáról, középponti vonzásáról, a súly és nehézkedés törvényéről, az éj és nap váltakozásáról a két félgömbön, a föl és le-ről! Mint mindenben, ebben is kora legelőrehaladottabb szellemeivel állt egyenlő vonalon, sokban megelőzte azokat; őt, mindenben, egyikök sem.

Itt a föld középpontjában, — a hol az idő egyszerre 12 órával szökik előre s estéről hajnalra válik, — ismerjük meg a Dante cosmogoniájának ama sarkpontját, mikép képzei ő a két fél földgömb száraz- és tenger-viszonyainak mai alakulását. Szerinte a száraz eredetileg egyenlően volt megosztva a két félgömbön s csak a Lucifer bukása változtatta meg e helyzetet. Ő épen a Jerusalemnak ellenlábás ponton bukott le az égből s az ott körül-fekvő száraz, ijedtében és borzadásában elfutott előle s az innenső félgömbre tolult. A hol a földbe fűrődött, a föld tömege is szaladva előle, üreget alkotott — mely a pokol tölcsére — s mely az engesztelés hegyében (Jerusalem, a Golgota) csúcsosodott ki — míg viszont a túlsó félgömbön a száraz ama kevés része, mely előle már el nem szaladhatott, épen azon a ponton a hol lebukott, fölesapódott utána, mint a víz a bele eső kő után, s azon a helyen egy magas hegyecsúcsot alkotott, mely toronyként áll ki a környező tengerből. Ez a kúp, épen átellenese Jerusalemnak — a purgatorium hegye.

Szellemes gondolat bizonyára: hogy a tisztulás hegye ellenlábasa az engesztelés (megváltás, Jézus halála) hegyének, hogy mindkettőt a sátán bukása idézte elő, mely ekkép, bizonyos tekintetben, saját gyógyszerét hozza magával.

De kísérjük ki Dantét a mélységből, a hová alászállott — s azután beszéltesük magát, prózai magyarázatunk helyett.

A föld középpontján, a pokoltengely irányában beszo-
rulva levő Lucifer talpáig kúszván föl a Virgil segélyével Dante,
ott — épen a Judeccának megfelelő barlangszerű üreget talál-

nak, melyben megpihennek kissé mielőtt a föld túlsó oldalára fölmászni kezdenének. Azon az üregeken kell a csillagos felvilághoz ismét kijutniok, a melyet az égből alábukott Lucifer vájt itt magának estében; de az, természetesen függélyes meredek levén, azon nem mehetnének föl. Ám a túlsó oldalról egy patak szivárg ez üregbe, s azt körül csavarogva, hogy esése enyhébb legyen, úgy vájt menedékes utat magának; ezen mehetnek föl a vándorok — mind a mellett is fásasztó meredeken, mint egy jelképezve, hogy *facilis descensus Avernii* — a pokolba leszállni széles és kényelmes az út, de mily szűk a kapu s mily meredek az út, föl, vissza az életre!

XXXII. ÉNEK.

Ha volna versem oly zord, durva, mint a
 Minő e rém-odúhoz illenék,
 Min bolt gyanánt függ valamennyi szikla:
 Bővebben préselném elmém levét
 Gondolatimból; de nem bírva evvel:
 Csak félve kezdek új énekbe még;
 Mert játszva nem lehet, ha festened kell
 A mindenség alatti feneket, sem
 „Papát-mamát“ gyógyögni képes nyelvel;
 De hogyh' a nők ¹⁾ fognak segítni versem'
 Kik Amphiont, Thebét fölépíthetni:
 Hogy szóm a ténynyel egyenlő lehessen! —
 Oh nép! teremtve minden más feletti
 Nyomorra — s oly helytt, melyről szólni is kín:
 Mért kecske, birka mért nem lettetek ti!
 S hogy lent valánk, az óriásnak sarkin
 Alul, ²⁾ de sokkal, a setét odorban,
 S a magas falra bámulék: egy hang im
 Igy szóla hozzám: „Lépj vigyázva ottan,
 Ne hájg a két szegény testvér fejére,
 Kik ott alétan fekszenek nyomorban!“ ³⁾

¹⁾ A műzsák, kik Amphionnak a dal hatalmát adták, hogy a köveket önként mozdítsa Thébe épülésére.

²⁾ Az előbbi kör pontján három óriás, Nimród, Efiátes és Anteus, állottak; Virgil kérésére ez utóbbi karjába fogva, csöndesen eresztette le őket a legalsó körbe, mivel itt már oly meredek volt a sziklaoldal, hogy másképp le nem mehettek volna.

³⁾ Az eredetiben nem két testvér, csak általában testvérek van-

S hogy fordulék, tót láttam, odaérve,
 A fagy miatt egészen jéggé válván,
 Mely nem mint víz, de mint üveg felérle.
 Oly vastag kéreggel Dunán sem áll tán
 A jég, Ausztriában, tél közepén,
 A fagyos ég alatt sem, a Don hátán,
 Mint itt; s ha a Tabernik, ¹⁾ avvagy épen
 A Pietrapán nagy bércze rászakadna,
 Se' hangzanék, egy „krikk“ a sima jégen.
 S mint béka, száját a brekeke-hangba'
 Kítartj' a vízből, mikor a paraszt-lyány
 Kalász-szedésről álmodik, nyaranta,
 Kékiülten a szegyenpir helytt az orcán,
 A jégbe fagyva ültek gyászos árnyak,
 Fogaik gólya-kelepként vaczogván.
 Szeme lesütve volt mindannyiának;
 A fagyul — ajkuk, szivökben mi sajgott:
 Hirt affelől csak szemeik adának. ²⁾
 S a mint körültekinték: láb alatt ott
 Egy párt láték, úgy egymáshoz szorúltan, ³⁾
 Hogy leomló hajfürtjök egybecsapzott.

nak említve, azért némely magyarázó valamennyi e helytt gyötrődökre érti. A többség azonban az alább (55 s köv.) említett két vérszerinti testvérré, az Albertiekre érti. A hang (nem mondatik kié) csak Dantének szól, vagy mert csak ő levén testben, okozhatott rájuk lépésével fájdalmat, vagy mert fölfelé elbáméskodott s nem nézett a lába alá.

¹⁾ A Tabernik hegye alatt valószínűleg a slavoniai Tovarniko vidékén emelkedő Fruska-Gorát érti. A Pietrapán, némelyek szerint, a luccai területen levő Garfagnana-bércz elrontott olvasása; mások szerint (valószínűbben) Pietr' Apuana-nak olvasandó, mely név alatt a Pizából látható márványhegység értetik. (Ez a három sor arról nevezetes, hogy — tudtomra — az egyetlen terzina az egész *Divina Commediában*, melyben a költő nem hatodfeles, csak ötös jámbust használ, a véglábon, szándékosan spondeussal, a hangutánzás kelveért, nehezítve.)

²⁾ Ajkaik: fogvaczogással, szemeik: könnyekkel.

³⁾ Kik voltak, a következő vezeklő beszéli el; az Alberti fivérek, a mangonai gróf Alberto fiai. A családban a testvéri viszály hagyományos volt. A most említett Alberto apja Sándor volt s bátyja Napoleon. Ez utóbbi, az idős, Ghibellin párti volt s erőszakkal elfoglalta kis-korú öcsese birtokát; ennek ügyét a florenzi guelfek fogták föl s há-lából azért és bosszúból bátyja ellen, oly végrendeletet tett, hogy ha fiai, Alberto és Nero, örökös nélkül halnak el, birtoka ne az oldalági rokonokra, hanem Florenzre szálljon. Ennek az Albertónak a fiai, kikről itt szó van. Egymás ellen s a vidék ellen kegyetlenül, rabló és

Mondjátok el, hozzájok így fordúltam,
 Mellt mellve nyomva, kik vagytok? — S emelnék
 Már nyakukat — s rám néztek, oly kín-dúltan,
 S szemeik, előbb belül csak nedvesek még,
 Most permetezni kezdtek, míg a jéggé
 Fagyott könyük megint bereteszték.
 S fát fába vas-kapcs nem szoríta még bé
 Ilyen keményen; s úgy bökék, mindketten,
 Mint két bak egymást, szívök' oly düh tölté.
 S ott egy ¹⁾ ki mind a két fülét fagyvetten
 Veszté el, folyvást szemlesítve még, szólt
 Hozzám: „Miért nézsz minket ily meredten?
 Ha tudni vágyol, ki s mi itt e két folt:
 A völgy, a honnan a Bisenzio árad,
 Egykor Alberto apjoké s övék volt.
 Egy méh szülé; s egész Kainát bejárhatd:
 Mely jégbe fagyni méltóbb volna e' két
 Gyilkos testvérnél, nem találsz oly árnyat.
 Sem az, kinek árnyát egyszerre s keblét
 Arthurnak egy csapása verte át, ²⁾
 Focaccia sem, ³⁾ sem ez, ki im úgy elféd
 Fejével, hogy szemem rajt' túl se lát,
 S kit Mascheroni Sassolnak neveztek, ⁴⁾
 Toskán ha vagy: tudod ki volt tehát.
 De hogy végezzem, és több szót ne veszszek,
 Tudd meg: dei Pazzi Camicion valék —
 Carlinra várok, majd ő védelmez meg!“ ⁵⁾

zsarnok módra dühöngve éltek s egyszer összecsapva, egymást megölték. Boccaccio szerint nemcsak testvérek, hanem épen ikrek voltak.

¹⁾ Alább megnevezi magát: Camicion dei Pazzi, ki unoka-öccsét Ubertinót orúl gyilkolta le.

²⁾ Mordrec, a breton monda hősenek, Arthurnak, áruló fattya (vagy öccse, vagy mostoha fia), ki a király-mondából ismeretes.

³⁾ Focaccia dei Cancellieri, a pistojai fehér-párt kezdeményezője; elvetemedett, kegyetlen s gyáva ember; rokona Detto orgyilkosa. Dante részrehajlatlanságában a saját pártja embereit is ép oly igazságosan sújtja, mint az ellenpárthoz (feketékhöz) tartozókat.

⁴⁾ A Toschiak családjából. Testvérbátyja egyetlen fiát megölte, hogy örökségéhez juthasson. Esete, mert egy hordóba beszögezve hordozták körül Florenz útezáin s aztán fejét vették, oly föltűnést okozott, hogy toscánai embernek lehetetlen volt nem tudni felőle.

⁵⁾ Carlino dei Pazzi, fehérpárti, a rá bízott Piano di Fravigno-i erődöt az ellenpárt kezére játszta; majd ismét a fehéreknek adta el. Saját rokoni is ellenség kezébe esvén, megölettek, az ő árulása miatt. Azért mondja Camicion, hogy ezt a gazt várja, kinek rútabb bünei

S ezer viicsorgó arczet látva még,
 Fagyott ebekként — úgy elszörnyüködtem,
 Hogy ma is borzaszt a tavon a jég.
 Most a központ¹⁾ felé haladtunk sebtén,
 Hová minden súly fut hogy egyesülne,
 Míg én didergék az örök hidegben.
 Szándékosan, vagy csak véletlenül-e,
 Nem t'om, de a mint ott jártam poroszkán,
 A fők közt egy²⁾ lábam alá kerülte.
 S hogy megrugám, felförmedt: „Mért tiporsz rám ?
 Tán Montapertiért, kegyetlenebben,
 Két bosszut állni jósz ? azért tapodsz tán ?“
 S én : „Mesterem, csak itt most várj meg engem,
 Egy kételyemre tán lelek megoldást,
 S aztán parancsolj bármikép sietnem“.
 Megállt vezérem. S én, ahhoz, ki folyvást
 Még durva szóval szitkot átkot szórt rám :
 „Ki vagy te, a ki így szidalmazol mást ?“
 „De te ki vagy, — szólt ő — az Antenórán,
 Ki itt, mi éltől is sok lehetne,
 Ily rugdalózva jársz a mások orrán ?“
 „Élő vagyok, — viszonzám — és kedvedbe
 Járhatni módom van, ha hirt sovárgasz,
 Mások közé jegyezzem a neved' be.“
 „Ellenkezőre vágyom³⁾ — volt a válasz —
 Hordd el magad, ne bosszants már, ha mondtam !
 Hizelgni ily odúban — rosszul áll az !“
 Hajánál fogva én tarkón ragadtam,
 S mondám : „Neved' majd megmondod te mindjárt !
 Vagy egy hajszálad sem marad legottan“.

mellett az övéi mentséget találják. Carlino 1302-ben halván meg, amaz még várta őt.

¹⁾ Tudniillik a föld középpontja felé.

²⁾ Mint alább kitűnik: Bocca degli Abati; guelf, de titkos egyetértésben a ghibellinékkel, a montapertii csatában a zászlótartó kezét levágta, hogy ez a zászlót elejtse, mire a hadsorok megzavarodtak s a csata elveszett. Ezért, mint hazaáruló, már a második alkörben, az Antenorában bünhődik; s bünhődését kétszeresnek mondja, ha még rugdalják is.

³⁾ A főlebbi körökben a lelkek több izben kérték Dantét, ha visszatér a földre, beszéljen róluk jót s állítsa helyre hirnevöket. Ily szolgálatot ajánl Dante Boccának is. De itt, e legelső körben, a lelkek már a földi jóhír utáni vágyat is elvesztették, s ellenkezően, azt kívánják, hogy ott fenn ne is említettessenek !

És ő viszont : „Csak rajta ! tépd ki mind hát,
 Most úgy se' mondom, s csak azért se', mert nem !
 Bár tánczomat a fejem tetején járd“.

És már haját kezem körül tekertem,
 Nem egy erős tincs maradt is markomban
 S ő szemlesütve vonított, leverten ;
 A mint egy más ¹⁾ szólt : „Bocca, mi bajod van ?
 Hát állkapczáddal nem elég : vaczognod ?
 Ugatnod is kell ? Ördög bánt-e jobban ?“

Most már, szólék, mind egy ha meg se mondod ²⁾
 Gaz áruló te, igaz hirt viendek
 Felőled így is, szégyenedre, undok !
 „Lóduj, — felelt — s beszélj, mint tartja kedved !
 De el ne hallgasd, ha kijutsz megintlen,
 Ki volt e csacska nyelvű ! jól jegyezd meg :
 A francziák pénzét sinyli ez itten.
 Elmondhatod : látám Duéra lelkét,
 Hol bűnösök didergenek mezitlen.
 S ha kérdezed : szemed itt kikre lel még :
 Melletted ép' Becchériát ³⁾ találod,
 Kinek Florencz torkát metszette nem rég,
 Továbbat Soldanier János ⁴⁾ áll ott,
 S gaz Ganelón ⁵⁾ s Tribaldello, ⁶⁾ ki éjjel
 Faenzában kaput nyitott, az álnok !“

Igy ez ; s alig távoztunk tőle még el,
 Két árnyat láték ⁷⁾ egy gödörbe fagyva,
 Kalapként földve egy a mást, fejével,

¹⁾ Ez Buoso La Duéra, cremonai ghibellin, kit azzal bíztak meg, hogy Monforti Guidót és sergét, Manfréd ellen menőben, egy szorosban tartóztassa föl ; de francia pénzzel magát meghagyta vesztegetni s elárulta a cremonaiakat. Ezek egész családját kiirtották.

²⁾ Mert nevét a másik ügyis elárulta.

³⁾ Tesauro Beccheria, vallombrosai apát, VI. Sándor pápa követe ; szülő városát Florenczet árulással akarta a ghibellinek kezére játszani.

⁴⁾ Soldanieri János ghibellin, elárulva párthíveit, átesapott a guelfekhez.

⁵⁾ A Roland elárulója, Nagy Károly spanyolországi hadjáratában.

⁶⁾ Faenzából való, a Zambrani családból. Városát IV. Márton pápa alatt Appiáni János ostromolván, a kapukat éjjel, francia pénzért fölnyitotta s aztán Faenzából megszökve, Bolognába menekült.

⁷⁾ Itt kezdődik Ugolino világhírű episodja, mely a következő ének nagyobb részét foglalja el. A költők itt már az Antenora és a Toloméa határán vannak ; Ugolino bűne annyira levén haza-, mint barát- és szövetséges-árulás.

És mintha éhes fog kenyért harapna :
 Fogát az, ebbe ott vágá be épen
 Hol nyakcsigoly fogózik ép az agyba.
 Így vágta Tydeus, ¹⁾ nem is másképen,
 A gyűlölt Menalippus vakszemét,
 Mint ez a főt s a többit vad dühében.
 „Ki ily barommód' adod im jelét,
 Mint gyűlölöd kit megmarál, — úgy mondtam —
 Im esküszöm, csak add okát elébb,
 Ha panasználni rá méltó okod van,
 S neved' megértem s mivoltát bűnének :
 Igazságot szerzek neked fenn ottan,
 Ha el nem szárad ez, melylyel beszélek!“

XXXIII. ÉNEK.

Elemelé a szörnyű lakomatúl
 Száját a bűnös s fürtilhez törülte
 A fejnek, melyet összerága hátul.
 S így kezdte : „Kétség'b'ejtő kin, miről te
 Beszélni késztesz, mely szivet sajtol, csak
 Gondolva is rá, nem hogy szókba öntve.
 De szóm ha mag lész, hogy az árulónak
 Kit itt marok, gyalázat kél ki abból :
 Szemem s ajkim egyszerre sirnak s szólnak.
 Én nem tudom ki vagy, s honnan barangol
 A lábad itt lenn, ám ajkid beszédén
 Florenczinek gondollak én a hangból.
 Tudd meg tehát : gróf Ugolin valék én —
 S ez Ruggiéri érsek. ²⁾ Elmesélem,
 Mért gyötröm őt így, soh'se hagyva békén.

¹⁾ Tydeus, a Thebét ostromló hét király egyike. Megölvén Menalippust a thebái hőst, s halálos sebet kapva maga is, haldokolva ellensége fejét kérte s marta dühében.

²⁾ Részletes történelmi vázlat helyett legyen elég ennyi: Ugolino della Gherardesca gróf, pisai főnemes, guelf párti, Rogér érsek által elámítva, hogy ő legyen első a városban, kiüzte uralkodó társát a visconti Ninot — ki egyszersmind vérszerinti unoka-öccse is volt — s elfoglalta helyét. Ekkor az érsek, saját párthívei, a Gualandiak, Lanfranchiak és Sismondiak segítségével üldözöbe vette Ugolinot, kiszorította őt a városból, s két fiával: Gaddoval és Uguccioval, és két unokájával Ugolinoval és Anselmuccioval foglyúl ejtván a Gualandiak

Gonosz ármánya hogy mint lőn veszélyem,
 És benne bizva, foglyúl hogy' vetettek,
 S aztán halálra : azt minek beszéljem ?
 De a mi még újság lehet fülednek,
 Halld, rám mi rémes halál neme vára,
 S vétett-e nékem, abból ítélhetd meg.
 A szűk lyukon, kis rács-kalitba zárva,
 Mit éhhalál-tornyának nevezének
 Rólam, s mely többeket vár még halálra.
 Látám, a holdak hogy jöttek s tűnének . . .¹⁾
 Akkor lőn egyszer ama rémes álman,
 Mely gyász jövődöm fátylát lebbenté meg.
 Ezt²⁾ úr s vezér gyanánt közelgni láttam,
 Hogy farkast s kölykit együtt verjenek fel
 A Lukka s Piza közti nagy hegyhátban.
 Sovány, gyors lábu, kitanúlt ebekkel,
 Lanfranchi, meg Sismondi, meg Gualandi,
 Ott vezeté a gyors hajtást le meg fel.
 S lihegve, már alig birtak szaladni,
 Vén ordas s kölykei — s a kutyák kikezdek
 Lányékukat, éhes foggal szaggatni . . .
 Hajnal-hasadttal, a mint ébredoznék,
 Álunkba' sirni hallám gyermekim'
 Kik velem voltak — s kérni „kenyerecskét“.³⁾
 Kegyetlen vagy, ha meg nem ráz e kin,
 Gondolva : mit érzett az apa lelke !
 S ha még ezen se' jajgatsz, úgy-e min ?
 Fbren valánk már ; az idő közelge,
 A melyben ételünk' hozák naponként,
 S való-e álmunk ? kérdők kételegve.
 Most — mintha alsó ajtaja záródnék
 A rémtoronynak — fiaimra ottan
 Kémlelve néztem — de egy szót se' mondek.

egy őrtornyába záratta, a hol mind a négy éhséggel veszett el. Ugolino, saját vére és Piza ellen elkövetett árulását, másik árulás (a Ruggieri érseké) által ily kegyetlenül bűnhődte meg.

¹⁾ Fogságuk, éhen kivégeztetésök elhatározása előtt már hónapokig tartott.

²⁾ Tudniillik Ruggieri (Rogér) pizai érseket. Az álom szemléletes leírásában a farkast s kölykeit üldöző ebek a mindjárt megnevezett személyes ellenségek. Az ebek általi marczangoltatás: az éhhalál kínjainak jelképezése.

³⁾ Úgy látszott a fiak is olyasmit álmodtak, a mi az éhségre emlékeztetett vagy annak előérzetét költötte föl bennök.

Nem sirtam én, bár szint' jéggé fagyottan . . .
 De sirtak ők — s Anselmuccióm, a lelkem,
 „Mit nézel úgy, apánk ? — szólt — mi bajod van ?“
 Nem könnyezék én, és mit sem feleltem,
 Egész azonnap' és a ránk jött éjjel.
 Míg a nap ismét újult fénybe' kelt fenn.
 S a mint egy kis sugárka ömle széjjel
 Siralmas börtönünkbe — s négy kis arczban ¹⁾
 A magamét ijedten ismerém fel.
 Két öklöm' akkor én kínomba' martam,
 S ők, azt hívén hogy tán csak enni vágyva
 Cselekszem ezt, mind felugortak gyorsan.
 S mondák : „Apánk ! sokkal kevésbé fájna,
 Hidd, ha belőlünk ennél ! te öltötted
 E nyomorú húst ránk — vedd vissza már ma !“
 Hallgattam, csakhogy ne busítsam többet.
 Az nap s a más nap is mind néma ajkunk,
 Mért nem nyíltál alattunk, űrva föld, meg !
 S hogy a negyedik napra felviradtunk,
 Lábam elé terült Gaddóm esennen,
 Mondván : „Apánk, még sem segíts-e rajtunk ?“
 Ő meghala. S a mint hogy itt látsz engem,
 Elesni láttam rendre mind a hármat,
 Ötöd s hatod' nap' . . . Én, szemfény-veszetten ²⁾
 Tapogattam zsákmányit a halálnak ;
 Még két nap aztán siratám jajongva —
 Míg éh tevé meg, mit nem birt a bánat.“ ³⁾
 S vérben forgó szemekkel, ennyit mondva
 Kapá megint a nyomorúlt fejét meg,
 Belé harapva, mint kutyák a csontba.
 Oh Piza ! szégyen-foltja mind e népnek
 Mely e szép földet lakja, hol *szí* járja ⁴⁾
 Ha szomszédid késnek büntetni téged :

¹⁾ Mintha fiai s unokái is mind gyermekek lettek volna. A kép így mindenesetre hatásosabb, bár történetileg nem való; már az unokák is felnőtt ifjak voltak.

²⁾ Physiologiai ténynek mondják, hogy az éhség által előidézett ideggyöngülés vakságot okoz. A haldoklóknál általában az érzékek közt először a látás tompul el.

³⁾ Tudniillik hogy megöljön.

⁴⁾ Azaz : Italiát, hol a *si*-nyelv (a *langue d'oc*, *langue d'oui*, *langue de si* — az *igen* szó különböző kifejezéséhez képest az egy nyelvcsalád három ágában —) uralkodik.

Mozduljon hát a Gorgona s Kaprája,¹⁾
 Az Arno torkolatját elrekesztve,
 Minden lakódat megfulaszza árja!
 Ha Ugolinról járt is hire, neszsze,
 Hogy elárult, várad' földva, téged:
 Nem ok, hogy gyermekit feszítsd keresztre!
 Koruk könyörre nem indíta-é meg,
 Uj Thébe te,²⁾ Ugucción s Brigátán
 S a kettőn, kit fönt említett az ének!³⁾
 Tovább menénk — s a jégbe fagyva, látám,
 Mikép kínlódik új nép, nem hajolva
 Előre már, de vissza fekvé, hátán.
 Itt a sirást ép a sirás gátolja;
 S a fájdalom, hogy gátra lél a szembe'
 A gyötrclmet fokozza, visszatolva.
 Az első könnyek itt egy jégtömegbe
 Torlódnak, úgy töltik kristály-üvegkint
 A két szemöld alatti gödröket be.
 S ámbátor arczom' a szörnyű hideg, mint
 A kéreg-bőrt olyanná tette végre
 S az érzékenység abból elveszett, szint'
 Úgy tetsze mégis mintha szellet érne
 S kérdém: „De mester, szellőt itt mi támaszt?
 Jutott-e gőz ez alvilág helyére?“
 A mire ő: „Mindjárt ott léssz, a választ
 Hol erre épen tenszemed adandja;
 Honnan ered a szél, meglátod ám azt.
 S a nyomorultak közt egy ott,⁴⁾ befagyva,
 Reánk kiálta: „Oh, kegyetlen árnyak,
 Kik a véghelyre vagytok kárhoztatva,

¹⁾ Két sziget az Arno torkolatánál, melyet ha elzárnának, Piza mindenestől vízbe fuladna.

²⁾ Thebének Cadmus iránt elkövetett kegyetlenségével hasonlítja össze a Pizáét Ugolino ellen. Más magyarázat szerint, de mely előttem sekélyesebbnek látszik, mert Piza alapítása Pelops, thebái királynak tulajdonítottatik.

³⁾ Anselmuccio, az egyik unoka s Gaddo az egyik fiú, voltak nevezve főnebb. Brigáta nem volt a négy közt, e név (Ugolino egyik fiáé) a hasonnevű (Ugolino) unoka helyett van nevezve, kinek apja volt.

⁴⁾ Ez Alberigo, a víg barátok egyike, a faenzai Manfredi családból származott. A család feje, Manfredi dei Manfredi, kivel folytonos viszályban élt, Alberigót pofon ütötte egyszerre. Ez elfojtotta beszédét, míg az eset feledésbe kezdett menni. Akkor Manfredit, Alberigo nevű kis fiával, lakomára hívta magához. Lakoma végén e kiadott

Vegyétek arczomról l' e durva fátylat,
 Hadd enyhüljön kissé szívem keserve,
 Csak addig bár, míg könnyem újra ráfagy,
 „Ha vágyol — szóltam én — segítségemre,
 Mondd meg: ki vagy? S ha bajod nem segítném:
 Szálljak fenékre én is itt egyszerre!“¹⁾
 „Albrik barát vagyok“ — felelt a' szintén —
 „Ki a gyümölcsöt rossz kertből szedtettem,
 S itt datolyát kapok fügem helyett én!“²⁾
 „Hogyan? — mondám — hát halva vagy te itten?“
 És ő megint: „Testem mi sorsba' van ma
 A felvilágon, tudva nincs előttem.
 Mert ez a Toloméa szabadalma,
 Hogy gyakran hull a lélek ide élve,
 Mielőtt Atropos leküldi halva.
 S hogy annál szivesebben törlenéd le
 Arczomról ezt a ráfagyott üveg-könyt:
 Tudd meg, — mihelyt az árulás megtéve,
 Mint én tevém: a testet arra rögtön
 Egy démon elfoglalja s tartja fogva,
 A míg csak napja le nem jár a földön;
 Ő meg' lehull egy ily fagyos vaczokba . . .
 Igy látszik fönn ez árnyak teste is
 Ki itt diderg mögöttem, fogvaczogva.
 Ha most jövéel csak: tudhatod te is,
 Hogy Branca D'Oria³⁾ ő; s hogy ide tették
 Jégzár alá, van már több éve is.“
 „Csak rá akarsz engem te szedni, — mondék —
 Mert Branca D'Oria úr még meg se' halt ám,
 Hisz eszik, iszik, alszik, öltözik még.“
 „Ott fenn a Bószkarmu odrába', szolgám,
 Hol ragacos szurok fő és pőfékel,
 Zanche Mihály⁴⁾ jóformán ott se' volt tán,

jelszóra: „jőjön a gyümölcs“ bérnyilkosok rohantak elő s Manfrédit és kis fiát leölték. Erre céloznak az alább Alberigo szájába adott szavak.

¹⁾ Alább látandjuk, hogy ez önátok kétértelmű volt; Dante nem teljesítette ígérését — s le is szállt a fenékre, de jó szántából, mint a pokol útasa.

²⁾ Hasonlóért hasonlóval — vagy még rosszabbal fizetnek.

³⁾ Branca D'Oria, a genuai Zanche Mihály veje; ebéd fölött megölte apósát, hogy a logodóri helytartóságot Sziciliában megnyerje útána.

⁴⁾ Zanche, mint hivattalal üzérkedő, a csalók (nyolczadik) kö-

Egy ördögöt küldött, hipp-hopp hírével,
 Saját testébe, rokonába mást,
 Kivel a gaz-csint együtt követé el.
 De nyújtsd kezéd' felém ki már, — no lásd,
 Nyisd föl szemem' . . .“ — Biz én föl nem nyitottam,
 Erénynek véltem itten a csalást.¹⁾
 Oh Genuának laza, állhatatlan
 Erkölcsü népe, rosszba' telhetetlen,
 Mért rég be nem nyelt mind, e szörnyű katlan!
 Romagna leggonoszbikával²⁾ lettem
 Együtt egyiktek'³⁾ kinek bűniért már
 A Cocytusban fürdik rég a lelke,
 Míg fenn a földön élő teste még jár!

XXXIV. ÉNEK.

„*Vexilla regis prodeunt inferni*⁴⁾
Adversum nos; tekints előre hát,
 — Szólt mesterem — ha rá birsz-é ismerni?“
 S miként gomolygó, sűrű ködön át,
 Vagy éj terülve már e féltéken,
 Szemünk egy távol szélmalmot ha lát:
 Ép oly alkotmányt látni véltem én,
 És mesterem mögé huzódva álltam,
 A szél elől — más enyhely nem levén.

rének ötödik árkába jutott, az égő szurokba — gyilkosa pedig ide, és pedig rögtön a tett után, mielőtt teste még elhalt volna.

¹⁾ Dante, ki a pokol felső köreiben annyi részvétet tanúsított a gyötrődők iránt, itt e legalsóban elfásúl, szívtelen, kegyetlen, sőt álnok irántok. Ezzel is ki akarja fejezni a legmélyebre süllyedt vétkesek nagy elvetemedettségét, mely már semmi tekintetet, sem szóalmat nem érdemel.

²⁾ A föntebb említett Alberigóval.

³⁾ Tudniillik Branca D'Oriát. — A genuaiakra mondott kemény átok, mint föntebb a másik párti Pizára, a költő részrehajlatlanságának a bizonyossága.

⁴⁾ „*Vexilla regis prodeunt inferni* . . .“ egy nagypénteki himnusz első sora. Az utolsó szavak (a másik sorban): *Adversum nos* . . . Dantenál olaszúl vannak; az átmenet azért nem oly nehéz latinból olaszra, mint volna a magyarra; azért ezeket is (Philaetes példáját követve) latinúl adtam.

S már ott valék (hogya' irjam versbe bátran?)
 Hol minden árny egészen földve látszik,
 Áttetszve mint szilánkok a kristályban.¹⁾
 Az egyik fekvé, mereven a másik,
 Ez fejjel, az talpával égre; némely
 Ivvé hajolva, arca láb-ujjáig.
 S a mint elég előre érkezém el,
 Hogy azt mutatni mesterem akarta,
 Ki egykor oly szép volt, oly telve fényvel,²⁾
 Előmbé állt és engem is föltarta,
 Mondván: „Ehol Disz! bátorságod' öltsd fel,
 Mert itt a hely, hol szükséged lesz arra!“
 Mint dermedék meg, hangom mint veszett el,
 Azt, olvasó, ne kérdd! nem irom én le,
 Mert úgy se' bírnám szóval, lélekzettel.
 Meg nem halék — nem is maradtam élve,
 S képzelj magad, egy kis eszed halogy van:
 Mikép valék mindkettejébe, félbe!
 A kín-ország császára állt úgy ottan,
 A jég közül hogy félmellig kilátszék;
 S én óriásra hasonlítok jobban
 Mint félkarjára óriás fornádnék.
 Számítsd ki bár, hogy az egésznek, ilyen
 Taghoz, milyennek kelle lenni hát még!³⁾
 S ha olyan szép volt, mint most rút a milyen,
 És még is alkotója ellen lázadt:
 Méltó, hogy minden gyász belőle keljen!⁴⁾
 De oh, előttem mily csodás káprázat,
 A mint az egy fón három arcot láttam;
 Elől az egyik, vérvörös ábrázat,

¹⁾ A negyedik alkörben, a Judeccában vannak már. Itt a bűnösök árnyai egészen a jégbe vannak fagyva, mely úgy veszi őket körül, mint kristály-üveg a bele szorúlt szálkát vagy szilánkot.

²⁾ Tudniillik Lucifer, az egykor (lázdása előtt) legszebb, legfényesebb angyal. Mint az alvilág fejedelme Disz nevet visel (a görög hitregéből kölcsönözve).

³⁾ Főntebb, a XXXI. énekben az óriások arányai, mintegy kilencz öltre jöttek ki; tehát kilenczszor nagyobbra mint egy magas ember termete. Így hát a sátán karja $9 \times 9 = 81$ öl; s ha a kar harmadrész hossza az egész testnek, Lucifer teste 243 öltre teendő.

⁴⁾ Hálátlansága annál nagyobb, minél többel tartozott alkotójának; s a legnagyobb büntetés, melyre magát méltóvá tette: hogy minden rossznak a földön ő az okozója, forrása.

S a más kettőből, mik két váll-irántan
 Csatlódtak ahhoz, össze ép ott érve
 Egymással, hol a fej tarkója, hátban ;
 A jobb felőli sárgásan fehérle,
 A bal pedig olyan volt, mint kik onnét
 Eredtek hol a Nil a völgybe tér le ; ¹⁾
 S mindnyáj' alól két nagy szárny nőtt, azonkép
 A milyen illett ilyen nagy madárra,
 Nagyobb vitorla tengeren se' volt még !
 Nem tollasak, de bőregérnek szárnya
 Szerint alkotva voltak ; s nem pihenve
 Külön-külön szélt hajta mind a hárma.
 Tőlük fagyott az egész Cocyt egybe ;
 S mit hat szemből sirt, három állon úgy folyt,
 Csorgott alá könyűje, véres genyje.
 S mindegyik szája egy-egy bűnöst roncsolt
 Fogával, mint kender-tilóba' látám ;
 Egyszerre hármat így kinozva vonszolt,
 Elől ki volt : nem a marása fájít ám,
 De karmolása, — úgy lenyúzva bőre
 Mindegyre, hogy mit sem hagyott a hátán.
 „Az fönn, ki legjobban van elgyötörve,
 — Mondá a mester — Júdás Iskarjóta,
 A feje benn van, lába lóg előre.
 A más kettőből, kiknek feje lóg, a
 Néger pofából függő : Brutus ottan,
 Nézd mint vonaglik, egy jaj-szót se szólva.
 A másik Cassius, tagba-szakadottan. ²⁾
 — De éj borúl im ; s int az óra már, a
 Menésre, úgyis mindent megmutattam.“
 Mint akará, kapaszkodám nyakára,
 És ő, időt, helyet szemügyre véve,
 Mikor a szörnynék ép' szétnyílt a szárnya,
 Csipeszkedek bordái szórmezébe,
 S boesátkozék, azt tincsről tincsre fogva,
 A durva szőrök s jégkéreg közé be.

¹⁾ Az első arcz (a vérszín) az európai, a sárgás az ázsiai, a fekete az afrikai emberiséget jelenti; mutatva, hogy Lucifer este mindeniket megrontotta.

²⁾ Ezekkel kurtán végez. Cassiust a történelem véznának festi; Dante vaskosnak, tagbaszakadtanak. A Caesar gyilkosát itt Dante talán összevételte a Cicero harmadik Catilináriájában említett s kövérnek jelzett L. Cassiussal.

S hogy ott valánk ép, hol a czomb forogna
 A csipők vastagában, ott megállott
 Vezérem — és fáradsággal, szorongva,
 Fordult fejével, hol előbb a láb volt,
 S kapaszkodék a szőrbe, mint ki fel-kúsz,
 Hogy azt hívém, megint pokolba szállok. ¹⁾
 „Fogózz’ meg jól! ily lépesó kell, min eljutsz,
 — Szólt mesterem, fáradtan és lihegve —
 Hogy ennyi kin helyéről végre búcsuzz’.“

S előnyomúlva egy szük bércz-üregbe,
 Annak szélére ültetett le engem,
 S vigyázva mellém lépett ő is egybe’.
 S hogy föltekinték, úgy tűnt föl szememben
 Lucifer, a mikép elhagytam ép’
 Csakhogy feje alúl — s a lába fennen.

Ha megdöbentem erre, hülye nép
 Gondolja most, bár észszel föl se érje:
 Miféle pont volt az, min átmenék! ²⁾

„Föl, talpra most!“ szólt lépteim vezére,
 „Hosszú s nehéz az út előttünk; a’ nap
 Már harmadfél órája visszatére“ ³⁾

Nem csarnok volt, mint palotákba’ vannak,
 A hol valánk; természet-rakta börtön,
 Világítatlan s földje zordon annak.

„Jó mesterem, — szólék, fölállva rögtön, —
 Mielőtt kijutnék e mély örvényből,
 Szólj, oszlasd kételyem’, melyben vergődöm.

A jég hová lett? S hogy fordult e Lény föl?
 S ily kis időn a nap mikép tehette
 E fordulót, reggelre esti fényből?“

Ő meg’ viszonzá: „Még azt képezed te,
 Hogy túl vagy a középén, hol a féreg
 Szórét fogám, ki földünk’ átszegzette.

¹⁾ A föld középpontját a Lucifer teste közepébe képzelve, ott a le és föl fogalmai egyszerre megváltoznak. L. derekáig le-, lábszárain sarkáig föl kell kúszniok. Hogy ezt tehessék megfordul (mintegy buk-fenezet vet) Virgil, s fáradságosan, lihegve kapaszkodik fölfelé. Dante egy perczig azt hiszi ismét visszatérnek a pokol útján.

²⁾ Tudniillik a föld középpontja.

³⁾ Harmadfél órával nap fölkelte után, napéjegyenlőség idején, félkilenczre van reggel. Ha a föld középpontján túl, vagyis a másik félgömbön, ennyit jelez Virgil, az innenső félgömbön meg ugyanannyi van este. Dante csodálkozik, hogy estéből ily hamar reggel lett, s a nap oly gyorsan, hogy tehette meg e nagy útát.

Túl is valál, *le-kúszva* míg vivélek,
 De megfordulv': a ponton túljutottál
 A mely felé minden súlyt húz a mérleg;
 S most lábad már *ama* félgömb alatt áll
 Mely ellentéte a száraz-fedette
 Másiknak, min a legmagasbik pontnál¹⁾
 Vértett el Az, ki bűn nélkül születve
 Bűn nélkül élt. S a kis körön van lábad
 Mely ép' a Judeccának ellentettje.²⁾
 Ott este van, mikor itt a nap támad.
 S a melynek szőre lépcsőnk volt: akép ül
 A jégben, mint hagyók, az undok állat.
 Ez oldalon bukott le ő az égből,
 S a föld, mely itten tornyosúlt korábban,
 A tenger alá rejtett e rémtül,
 És féltékenyre menekült; futtában
 Úgy hagyta itt ez üreget magától
 S túlhan magasra tódult föl nyomában.“
 Üreg nyúlik fel innen, szintoly távol
 Belzebúbtól, mint sírüregje is mén;³⁾
 Nem látni ezt; csak hallani, zajából
 Egy kis pataknak, mely szűk szikla-mesgyén
 (A mit estébe' vájt) elé-elétünt,
 S körül kerülgeté, csekélyet esvén.
 Vézérem s én e rejtett útra léptünk,
 Hogy visszajussunk a fénylő világba,
 Legkisebb gondunk volt pihenni nekünk.
 Hágtunk . . . Elől ő, én nyomába hágva;
 S a sok szépségből mit az égbolt hordoz,
 Láték egynémit, egy kis karikába' —
 Miglen kiértünk újr' a csillagokhoz.⁴⁾

¹⁾ A pokol-tengely irányában — s így azt véve függélyesnek: a legmagasb ponton fekszik Jeruzsálem.

²⁾ A Judecca, közel a föld középpontjához, már csak kis kört alkot; a felsőbb pokolkörök természetesen nagyobbak. Az a köröcske, melyen most, a föld-középponttól túlhan, áll a két költő, a Judeccának épen megfelelő.

³⁾ Belzebub sírüregje alatt a pokol üregét érti. S mivel a föld középpontjától a fölület minden pontja egyenlő távol van (vagyis a föld-sugár mindenütt egyenlő) természetes, hogy az a szűk üreg, melyen a patak ide lecsurog, ép oly hosszú, mint a pokol-tengely hossza.

⁴⁾ E szóval végzem én is a *Pokolt*; az eredetiben mind a három rész a *stelle* szóval végződik. E följutás a földközépről a túl-felvilágra, a *Purgatorium* első énekéből következtethetőleg egy teljes napot vett igénybe.

A RÉGI GERMÁNOK, MINT ÁLLAMALÁPÍTOK.

Jellemző vonása korunknak, hogy az emberi munkásság minden terén megköveteli, hogy a tudomány tanait a gyakorlati életben tényleg alkalmazzák.

Valamennyi tudományok között azonban egy sincs, mely ez irányban mélyebbre ható munkásságot volna hívatva kifejezteni, mint az anthropologia.

Számos törzsből és nemzetből, számos társadalmi osztályból áll az emberiség, és ez egyes tagok helyes méltánylása, az őket mozgató erők pontos ismerete elengedhetetlen, mihelyt az adott elemekből organikus államszervezetet kell alkotni, melyben a munkásság különféle nemei az egész javára kölcsönösen kiegészítik és támogatják egymást, — nem pedig holt mechanizmust, mely külső kényszerítő eszközök által önkényes formába öntve, a külső nyugalom csalóka fölszíne alatt belső ellenmondást rejt magában.

Ékes szavakkal fejezte ki e gondolatot a bécsi anthropologiai társaság nemrég elhunyt elnöke, Rokitansky tanár, egy ünnepies beszédben, melylyel 1870. február 13-kán e társulat alakuló gyűlését megnyitotta, nevezetesen kiemelvén, mily nagy föladata van az anthropologiai kutatásnak, különösen az osztrák-magyar monarchiában.

Mily gyakran dicsőítik monarchiánkat természeti viszonyainak sokszerűsége, termékekben való gazdagsága miatt, de azt, a mi valóban igazi büszkesége e birodalomnak, tudniillik derék néptörzsekben való gazdagsága, melyeknek mindegyike nagy jövőnek magvát hordja magában, ezt a gazdagságot rendesen figyelmen kívül hagyják, sőt majdnem általánosan hátránynak, kárnak tartják, melyen, fájdalom, nem lehet vál-

toztatni; és mégis világos, hogy mindaddig míg e nézet uralkodik, nem támadhat az az önbizalom, mely az államban, épúgy mint az egyénekben minden gyümölcsöző munkásság alapját képezi.

Ezt az alapot megteremteni, az itt uralkodó előítéleteket szétesztatni, volna egyike a legfőbb föladatoknak, melyeket a tudomány kitűzhet magának.

De hát hogy áll ez az ügy? Fölismerete-e az anthropologia ezt a föladatát, megkísérlette-e a szenvedélyek tombolása közt az elfogulatlanság és igazságosság hangját érvényre juttatni a pártviszályok közepett egy menedékhelyet teremteni, melyben minden komoly törekvés méltánylásra talál?

Ezt, sajnos, nem tapasztaljuk, sőt meg kell vallanunk, hogy ellenkezőleg nagyon sokszor előfordúl, hogy a tudományt nemzeti gyűlölködés elpalástolására használják, hogy olyant, a mit a nyilvános életben még sem mernek már kimondani, tudományos köntösbe burkolva, anthropologiai értekezésekben adnak elő.

Így kevéssel ezelőtt jelent meg a bécsi antropologiai társaság közleményeiben (VIII. k. 7—8. sz.) dr. Much M.-nek, az ismeretes régiségbúvárnak egy dolgozata e czím alatt: *A germánok földműveléséről*, melyben a szerző a régi germánokat mint szabad parasznépet tünteti föl, s ebből kiindulva, az általános művelődési törvények mellőztével, végre azon eredményhez jut, hogy a nomad népek, belső természetöknél fogva minden igazi művelődésre képtelenek.

Erre vonatkozólag így nyilatkozik:

„Ha vizsgáljuk a föltételeket, melyek alatt egy nép a műveltséget, nevezetesen azt a legfelső fokot, melyre az indogermánok eljutottak, elérheti, előzetesen és tapasztalás szerint is az a meggyőződés támad bennünk, hogy csak főleg növény-táplálékkal élő, tehát földművelő népek képesek a művelődésre. Ellenben a halászok, vadászok és nomádok, tehát csupán hús-evők, önmagok által sohasem érik el a műveltséget, minthogy ennek föltételeit nem hordják magokban; ha a kultúr-népekkel való érintkezésükben nem halnak és pusztulnak el, más népek műveltségét csak nagyon nehezen és lassan, s talán csak földművelőkkel való egyidejű vegyülek mellett veszik föl magokba, és tudjuk, hogy a nomádok ázsiai természete még századok múlva is sokszor kitör. — — —

„A vadászok és vándorló pásztorok oly életet élnek, mely inkább álomhoz hasonlít; jellemök inkább passiv, s azért kedélyhangulatuk mindig szomorú, ellentétben a földművelő activ jellemével és jobbára vidám kedélyével. A vadászok és nomadok conservatív-apathikus természete a haladás minden lehetőségét kizárja.“ *)

„A vadászok- és nomadoknak ez a művelődés elől elzárkózó természete tehát azt a végkövetkeztetést engedi tennünk, hogy az indogermánok soha sem lehettek vadászok vagy nomádok.“

Hogy azonban valahogy kétségben ne maradjunk arra nézve, kiket értsünk a „művelődésre képtelen nomadokon“, ezeket írja a 270. lapon:

„Magyarországban ellenben a lakosság gyakori változásai s a nomád népeknek, melyek a földművelés ellenségei voltak, mint a hunnoknak, avaroknak és magyaroknak ismételt betörései, nagy területek elpusztítását vonhatták magok után, melyeket a jó földben való bővelkedés miatt nem műveltek többé.“

Tehát a földművelő német paraszt az ő „activ“ jellemével tulajdonképeni hordozója a művelődésnek, s a „conservatív-apathikus“ magyar, a földművelés ellensége ellenben, az ő „passiv“ jellemével, ki életét, mintegy álomban tölti el, mint nomád, teljesen képtelen a művelődésre, és ha hosszú idő múltával, és igen nagy fáradsággal elsajátít némi külső műveltséget a németekkel való érintkezésében, mégis mindig kitör „ösi“ természete.

Így velededik Much, de mily következményeket vonna maga után, ha ezen tant a nyilvános életben tettei irányójává tenné, azt nem kell bővebben kifejtenuünk.

Igaz ugyan, hogy a tudománynak is vannak bizonyos saját jogai, és hogy minden kutatónak szabad sőt kötelessége

*) Alig van conservatív-apathikusabb, szenvedőlegesebb nép mint a török, alig van nép, mely jobban el volna merülve a merengő álmadozásba, mint a hindu, alig van nép, mely nyakasabban szegülne ellene minden haladásnak, mint a sinai, s mégis mindezek földművelő népek, míg ellenben a mongolokat és kirgizeket általában mint mozgékony, élénk, vérmes természetű népeket tüntetik föl, melyek ép oly bőbeszédűek, mint mulatni vágyók. Ép úgy a német paraszt-törzsek közt is azok a legelevenebbek és legtevékenyebbek, melyek az Alpesekeket lakják s inkább pásztorok, mint földművelők.

tanulmányai eredményeit kimondani, nem törődve a következményekkel, melyek ezekből folyhatnak, de mennél később az ember a tudománynak ezt a föltétlen szabadságát elismerni, annál inkább van kötelezve minden kutató, hogy ily nagynyomatékú állításokat ne hangoztasson oly könnyelműen, és annál erélyesebben követelhető a tudományos köröktől, hogy a tudományos téren támadt áltanokat ugyanazon a téren, ugyanazokkal a fegyverekkel küzdjék le.

Ennek meggondolása bírt rá, hogy a fönnebb említett dolgozat eredményei ellen föllépjek, s ezt, úgy hiszem, legjobban azzal tehetem, ha kimutatom, hogy az az alap, melyre Much rendszerét építi, történelmileg teljesen tarthatatlan, hogy a germánok szabad paraszt-állama pusztá fictio, mely soha sem létezett valósággal, és hogy csak természetes következménye e körülménynek, hogy minden lépés, melyet Much e hibás irányban előre tett, őt mind messzebbre és messzebbre vitte az igazságtól.*)

Ez alaptévedésnek, melybe Much esett, főleg az az oka, hogy tanulmányai alapjává majdnem kizárólag Caesarnak és Tacitusnak egészben véve helyes, azonban nagyon egyoldalú tudósításait tette, a többi forrásokat pedig, mint Herodotust Siciliai Diodorust, s mindenekelőtt az ó-germán törvénykönyveket teljesen figyelmen kívül hagyta.

Azonban épen ezek az ó-német törvénykönyvek, melyek majdnem egész teljességökben ránk maradtak, helyesen alkalmazott kritika mellett legmélyebben engednek bepillantani a az ó-german államszervezett minden lényeges részébe, sőt csakhamar meggyőződhetünk, hogy ezeknek beható tanulása nélkül Caesar és Tacitus tudósításai nem foghatók föl helyesen, s hogy a legnagyobb félreértésekre szolgáltatnak okot. **)

*) Hogy azonban igazságtalan egyoldalúság vádja alá ne essem, mindjárt eleve ki kell jelentenem, hogy a kérdéses munkának csak államjogi fejtegetései, valamint a belőlük vont általános következtetések ellen írok, hogy ellenben mindazt, a mit Much úr a nemzetgazdák szempontjából a germánok földműveléséről ír, rendkívül találónak és nagyon fontosnak tartom, úgy hogy a munka e része mindenestre megérdemli az általános elismerést, melyben minden oldalról részesül.

***) Az ó-német törvények legteljesebb gyűjteménye a Cancianiféle: *Barbarorum leges antiquae cum notis et glossariis. Venet. 1781—*

Ha a szerző ezen régi törvénykönyveket ugyanazzal a pontossággal és kritikával vizsgálta volna, mint a római írókat, nem tüntette volna föl az ó-német községeket mint szabad és békés parasztközségeket, holott tényleg nem voltak egyebek, mint nemesi köztársaságok, olyanok mint a későbbi magyar és lengyel államszervezet, tehetős földbirtokosok szövetezései, kik némelykor óriási birtokaikon jobbágyaikkal műveltették a földet.

Hogy ez betű szerint és kivétel nélkül így volt, az nemcsak a régi német törvénykönyvekből tűnik ki egész világosan, hanem azt pontosabb vizsgálat szerint Caesar, Tacitus, s valamennyi régi író is egyhangúan bizonyítja, úgy hogy erre nézve legkisebb kétségünk sem lehet, s általában csodálunk kell, hogy ilyen egyszerű és minden oldalról oly egyhangúan bizonyított tény hogyan kerülhette el ily sokáig az összes történetírók figyelmét.

Ez által azonban egy csomó látszólagos ellenmondás is igen egyszerű és kielégítő megoldást nyer.

Midőn például dr. Much kimutatja, hogy Germaniában nagy területen üzték a földművelést, teljes igazsága van, és midőn Caesar mondja: „Agriculturae non student, vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit“, és Tacitus szintén azt mondja a germánokról, „hogy napjaik, ha nem mennek háborúba, vadászattal telnek el,“ ezeknek is teljes igazsága van. A mit dr. Much mond, az a jobbágyokra vonatkozik, s a mit Caesar és Tacitus mondanak, az az államjogilag szabadalmazott német úri osztályra vonatkozik.

1792. E törvényeket aránylag későn, az V. és IX. század közt jegyezték föl, s azért talán kétségbe lehetne vonni, hogy valóban alkalmazásban voltak-e a germán ősidőben. A keleti, nyugati gót és burgund törvényekre nézve jogosult is ez a kétség, mert ezek tényleg csaknem több római mint német jogot tartalmaznak, a mi azonban a többi törvényt illeti, ezeknél nem így áll a dolog, mert ha nem tekintünk a könnyen föl ismerhető toldásokra, melyeket a keresztyénség és a frank királyság föltételezett, ezek valóban csak ős német jogot tartalmaznak. Ezt bizonyítja egyrészt az, hogy több törvény bevezetésében határozottan meg van említve, hogy csak az ős történyt jegyezték föl, de még inkább az, hogy az említett, könnyen föl ismerhető hozzátoldások kivételével minden egyéb törvények meglepően egyeznek a Tacitus adataival, valamint az *Edda*-val. Legtisztább a friz és a szász törvény, noha éppen ezeket jegyezték föl legutoljára.

De még tovább is mehetünk. A dolog természete, a más népekkel való analogia szerint, valamint a régi törvénykönyvek, az *Edda*, *Tacitus* stb. sokszoros tanúsága szerint nem is kételkedhetünk abban, hogy egy államjogilag szabadalmazott, fegyverben gyakorlott, harczias osztály és egy dolgozó rabszolgahad közti ellentét, épen úgy, mint az indusoknál, egyiptusiaknál és görögöknél, itt is, a régi germánoknál nemzeti ellentétben alapúlt, úgy hogy a dolgozó jobbágyok az ország eredeti lakosai, az előjogokkal bíró úri osztálybeliek pedig egy később győzelmesen benyomúlt harczias néptörzs utódai voltak.*)

Azonban csak ezen szempont szerint érthetjük meg teljesen a római írók elbeszéléseit.

Mikor ugyanis ezek elmondják, hogy a germánok pompás faj, magas, karcsú, erős termetűek, szőke hajjal és villogó kék szemekkel, kik mint szabad és önálló urak élnek birtokaikon és békében nem túrnak magok fölött felsőbbséget; kik minden munkát megvetnek, és életüket hadakozásban, vadászatokban, játékokban és mértéktelen dorbézolásokban töltik, — akkor nekik szószerint és teljesen igazuk van; mert a szegény rabszolgák, e kicsiny elnyomorodott alakok, fekete arcczal, nedves szemekkel, puffadt kezekkel s a munkától meggörbedt háttal,**) kik földbe vájt lyukakban laktak és testöket állati bőrökkel burkolták be, ezek a szánamezre méltó teremtmények, melyek százával és ezerivel hódoltak német uraiknak, ezek nem is voltak germánok,***) hanem nagyobb részét szlávok, és róluk Tacitus sem tud többet mondani, minthogy uraik némelykor agyonütik őket, de ez — mint mentegetőleg hozzáteszi — nem rossz szándékból történik, hanem nagyobb részét csak haragban, s hogy ezért az úr senkinek sem felelős.

*) Ez kiviláglik nevezetesen az *Edda Rigsmal*jából, melyben allegorikusan az osztálykülönbségek keletkezése van előadva.

***) Így van leírva a *Rigsmal*ban a szolgák osztálya.

****) Így volt ez legalább eredetileg; később mindenestre meg kellett változni a körülményeknek, mivel a roppant pénzbírságok kérielhetetlen behajtása következtében nemcsak sok szabad germán jutott szolgaságra, hanem az egyes germán törzsek is valóságos irtó háborúkat indítottak egymás ellen, és egymást kölcsönösen tömegesen juttatták szolgaságra.

Vagy azt hisszük, hogy ez nem lehetséges? Nincs-e épen így még mai napság is? Ha a magyarokról beszélünk, nem kizárólag a magyar nemes embert tartjuk-e szem előtt, s ha a lengyelek-jellemét festjük, kit festünk le, talán a parasztot? bizonyára nem, hanem a lengyel nemest. Épen így írták le Caesar és Tacitus a germánokat.

Ez előadás helyessége, mint mondtuk, teljes bizonyossággal kiviláglik a régi német törvénykönyvekből, s ezeknek fölvilágosításai a részletek oly nagy sokaságára terjednek ki, hogy minden lényeges körülménnyel teljesen tisztába jöhet az ember.

A germánok jobbágyai a szoros értelmében rabszolgák voltak, mert nemcsak, hogy a legcsekélyebb állampolgári jogaik sem voltak, hanem még a legegyszerűbb emberi jogokat is nélkülözték. A törvénykönyvek mindig a legnagyobb megvetéssel szólnak róluk, mindig egy sorban helyezik a bar-mokkal és határozottan tárgyaknak nevezik őket. A rabszolgát vették és eladták. Az úr bántalmazhatta, megcsonkíthatta és megölhette rabszolgáját, ezért senkinek sem tartozott felelősséggel, és csak ha idegen rabszolgát csonkított vagy ölt meg, volt természetes kárpótlásra kötelezve.*) Törvényes védelem nem volt a rabszolga számára, mert nemcsak hogy önállóan nem jelenhetett meg a törvényszék előtt, hanem a törvények még azt is határozottan kimondták, hogy ha egy rabszolga ura ellen szót emel, nem szabad neki hitelt adni.

A rabszolgák azonban nemcsak a földet művelték, bar-mokat örítették és urok háznépét képezték, hanem egyszers-

*) A számos idevágó cikk közül csak a következőket hozom föl mutatványúl:

Lex Fris. Tit. IV. De servo aut jumento alieno occiso. — Si quis servum alterius occiderit, componat eum, juxta quod a domino ejus fuerit aestimatus. Similiter equi et boves, oves, caprae, porci et quidquid mobile in animantibus ad usum hominum pertinet, usque ad canem, ita solvatur, prout fuerint a possessore eorum adpretiata. — *Lex Alam.* Tit. XXXVI. §. 1. Si quis pignus tulerit contra legem, aut servum, aut equum, postquam illum in domum suam duxerit, et ille servus ibi hominem occiderit, aut ille equus aliquod damnum fecerit, illud damnum ad illum pertineat, qui illud pignus tullit, non ad illum dominum, cujus illud pignus fuerit. — *Lex Baju.* Tit. XV. §. 1. Si quis vendiderit res alienas sine voluntate domini sui, aut servum, aut ancillam, aut qualemcunque rem, ipsam per legem reddat, et consimilem aliam addat.

mind minden mesterséget is ők űztek, és a törvénykönyvek egész pontossággal meghatározzák, mibe kerül egy ács, egy bognár, egy fegyverkovács, egy aranyműves stb. Szabad kézműves osztály nem is volt, és a törvénykönyvek minden hasznos foglalkozást következetesen „rabszolga munkának“ neveznek.*)

A rabszolgák sokaságáról fogalmunk lehet, ha meggondoljuk, hogy az urak épen semmit sem dolgoztak, hanem minden munkát velök végeztettek. Ha egy úri családnak 10—20 rabszolga családja volt, az még nem is volt sok; a nagyok birtokain, ezek százakra és ezerekre mentek. A germánok rablóhadjárataikból egész embercsordákat hoztak haza, és egész Németországban élénk emberkereskedést űztek, — így Mecklenburgban egy ízben egyetlen egy vásári napon 7000 rabszolga bocsáttatott árúba.

Hogy igazat szóljunk, el kell ismernünk, hogy a rabszolgákon kívül volt még egy másik munkás-osztály is, tudniillik a jobbágyok (Liten oder Hörigen), kiknek valamivel jobb helyzetük volt; azonban ezekről sem lehet mint „szabad parasztokról“ szólni.

A jobbágnak szintén nem voltak polgári jogai, nem volt része a nyilvános életben, és önállóan nem jelenhetett meg a törvényszék előtt. A föld, melyet művelt, a ház, melyben lakott, nem az övé, hanem uráé volt, kinek ezért roppant szolgálatokat volt köteles tenni. Ura ellen nem volt joga panaszt emelni, és a törvény ép oly kevésbé védelmezte, mint a rabszolgát, a mi már abból is kitűnik, hogy a törvényszék előtt mindig ura által kellett magát képviseltetnie. Egyetlen előnye a rabszolga fölött abban állt, hogy nem lehetett őt szabadon eladni, hanem csak az egész birtokkal együtt mehetett át egyik kézből a másikba, a mi által legalább a családi kötelék biztosítva volt, s ő szerezhetett magának némi ingatlan jószágokat; de állampolgári jogai nem voltak, és minden-

*) *Lex. Sal. reform* Tit. XI. §. 5. Si quis servum aut ancillam valentem sol. 15 aut 25 furaverit, aut vendiderit, seu porcarium aut fabrum, sive vintorem, vel molinarium, aut carpentarium, sive venatorem, aut quemcumque artificem IIDCCC den. qui faciunt sol. LXX. culp. jud. except. cap. et dilat.

ben ép úgy alá volt rendelve urának, mint a rabszolga, s ellene ép oly kevés védelmet talált a törvényben, mint ez.)*

E jogok nélküli rabszolga tömeg szomorú alapján büszkén és erőteljesen emelkedett föl a szabad német úri osztály, nem emberek, hanem félistenek. Az istenektől származtak, az istenekhez tértek vissza, az istenekkel úgy társalogtak, mint magokhoz hasonlókkal. Mélyen alattuk, alig megkülönböztetve a barmoktól, nyögött a rabszolgai munka terhe alatt a rabszolgák tömege, merült ki az úr dolgában a jobbágyok sokasága, ők ellenben úri székhelyeiken trónoltak, szabadon és függetlenül, mint a királyok; föld, állat és nép az ő tulajdonuk volt, s a mit földjük nem adott, azt megszerezte kardjuk; a harczban telt kedvök, a vadászat volt multságuk és a rablás mindennapi foglalkozásuk.

Így alakultak az ó-német államszervezet alapvonásai, és most látjuk, mi volt az a sokat magasztalt ó-német szabadság. Ez nem volt általános népszabadság, mint még most is hibásan gondolják, hanem egy kiváltságolt osztály szabadsága, aristokratikus szabadság.

Ne vezessen félre az, hogy a törvénykönyvek különbséget tesznek nemes és nem-nemes szabad emberek közt, és az előbbieknak megint jelentékeny kiváltságokat adnak, mert az ú. n. közönséges szabadok nem egyebek, mint a későbbi kisebb nemesség, a nemes szabadok pedig a későbbi fejedelmi családok. Hogy csakugyan így állt a dolog, az kitűnik már csak a nemes családok csekély számából is. Így a szász nemések száma egy helyt 12-re és más helyt 25-re van téve.***) Bajorország nemes családjai a bajor törvénykönyvben névszerint elő vannak sorolva, mindössze hat! Hogy ily körülmények közt a régi törvénykönyvek ú. n. nemes szabadjain nem lehet az egész későbbi nemességet érteni, hanem csak a fejedelmi családokat, az igen világos.

*) Helyzetöket legjobban föltüntetik a következő törvény-czikkek:

Lex Fris. Tit. XX. §. 2. Si servus dominum interficit tormentis interficiatur. Similiter et litus. *Lex Saxon.* Tit. XI. §. 1. Quidquid servus aut litus jubente domino perpetravit, dominus emendet.

**) Itt mindenestre csak Szászország egy részéről van szó, de már a névszerint való felsorolás is mutatja, mily kevés volt az ily család.

Much a régi germánokat szívesen tenné békés parasztokká, kik fegyvereiket eredetileg csak földjeik és barmaik védelmezésére használták vadállatok ellen, és csak később, midőn a rómaiakkal harcza keveredtek, vettek föl harczias szokásokat.

Lássuk csak, mit mond erre nézve a történelem.

Európa dél-keleti részén, a Fekete-tenger mellett az ó-korban a gótok és géták voltak letelepedve és tőlük délre a thrákok. A görögök a thrákokkal régtől fogva élénk érintkezésben voltak és íróik ezeknek szokásairól és állami intézményeiről kimerítő tudósításokat hagytak ránk. Már pedig mindaz, a mit a görög és később a római írók a thrákokról elmondanak, oly föltűnően s a legapróbb részletekig egyezik a német törvénykönyvekkel, az *Eddával*, *Tacitussal* és *Caesar*-ral, hogy legkisebb kétség sem foroghat fönn arra nézve, hogy a thrákok german törzs voltak. *)

Hogy írja le pl. Herodotos a thrákokat:

„Az indusok után a legnagyobb nép valamennyi közt a thráciai; ha egymással egyetértésben élnének, valamennyi népek közt a leghatalmasabbak volnának. De az a gyöngeségök, hogy az egység és egyetértés nemcsak nehezükre esik, hanem határozottan lehetetlen is, és csak ezért gyöngék és aléltak. A vidékek különbözősége szerint számos és sokféle különnevű törzsekre oszlanak; de egészben véve mégis teljesen hasonló szokásaik és állami intézményeik vannak. A henyesség nagy tiszteletben áll náluk, azért rendkívül gyalázatosnak tartják a földművelést és rendkívül dicsőségesnek a harczból és zsákmányolásból élést. Isten gyanánt különösen hármat tisztelnek, két férfi- és egy nő-istenséget. Hiszik, hogy haláluk után tovább élnek, azaz hogy ezen élet után istenük-

*) A szerző ismétli, a mit Grimm Jakab állított volt, de azóta egyáltalában helytelennek találunk a német tudósok, hogy a géták = gótok, tehát = germánok. A thrákokat és gétákat egynek, vagy legalább egymáshoz igen hasonló népnek mondják a régi írók; nyelvmaradványaik iránna, tehát az írja csoportozhoz tartozónak mutatják őket ugyan, de azért nem lehet germánna tartani. Egyébiránt ez nem másítja meg a thrákok társadalmi mivoltát, hanem csak annyit jelent, hogy hasonló viszonyok hasonló állapotokat teremtenek. A hol dolgozó rabszolgák vannak, ott az urak mindenkor hivalkodók, döllyfősek, akár germánok, akár oroszok, akár inkák legyenek is azok.

höz Zalmoaishoz vagy Gebeleizishez mennek. A halottakat három napra egymásután kiteszik; azután nagy halotti tort tartanak és a holttest maradványait az elégetés után elássák vagy a testet elégetetlenül is a földbe teszik.“

Tehát a thrákok, e germán néptörzs már Herodotos idejében harcziás nép voltak és ebből az írók valamennyien annyira megegyeznek, hogy határozottan kijelentik, hogy a harcziasságban egyetlen más nép sem múlja fölül őket, s a görögök is thrák harczosokat szerettek zsoldosokul fogadni háborúikban.

De lássuk tovább. Midőn 114-ben Kr. sz. e. a cimberék és teutonok megjelentek az Alpeselek északi részein, egymás után öt római hadsereget vertek meg a consulokkal együtt és oly ijedelmet okoztak, hogy Rómában Hannibal korát látták visszatérni.

Kr. e. 73-ban Capuában a német gladiatorok föllázadtak. Egy Spartacus nevű thrák vezetése alatt a fölkelés csakhamar nagy mérvet öltött, a németek egymásután hat római sereget vertek meg oly borzasztóan, hogy a római katonák nem akartak már harcolni és a római vezér egy hadosztályt, mely leggyávábban futott meg, megtizedeltetett. Csak midőn a németek, megvetve Spartacus azon tanácsát, hogy térjenek vissza hazájukba, szétoztlottak és rablásra s pusztításra vete-medtek, akkor vertek meg őket külön-külön. Spartacus azonban hősiiesen esett el a becsület mezején.

Vajon békés parasztok tettei-e ezek, kik csak a rómaiakkal folytatott harcokban tanultak bele a hadakozásba? És nem ment ez mindig így? Ki nem ismeri a halálos ijedelmet, mely Caesar hadseregét megszállta, mikor legelőször állt szemben a germánokkal; ki nem ismeri azt az emlékezetes jelenetet, mikor a római világbirodalom mindenható uralkodója, közel a megőrüléshez, sírva rohant végig palotája termein, midőn tudtára esett, hogy a távol éjszakai egy kis német törzs megsemmisítette utolsó hadseregét?!

A történelem tényei hangosan szólnak és mégis van egy történelmi emlék, mely minden tettnél behatóbban és meggyőzőbben mutatja a régi germánok élénk harczi vágyát és ez az ó-german mythologia.

Semmiben sem nyilvánul világosabban a nép igazi szel-leme, mint őseredetű vallási nézeteiben. A régi germánok

mythológiája pedig teljesen igazi german eredetű, a legapróbb részletekig minden ős-német, semmi idegenszerű elem sincs benne, semmi kölcsönvétel más népektől; eredeti minden részében, s vissza is vezet a legsötétebb őskorba.

És mi a magva ennek a régi mythológiának? A halhatatlanság, a földi élet folytatása a nemzeti istenek birodalmában. Azonban nem mindenki részesül az örökké tartó örökökben; a ki békében betegségben hal el, az leszál a pokol szomorú birodalmába, és csak a ki a harezteren, a fegyverek zaja közt leli hősi halálát, csak azt vezetik föl a harezi szűzek, Odin követői az Aasok birodalmába, Odin palotájába, s itt a hősök boldog egyességben élnek az istenekkel, idejüket lovagi küzdelmek és vidám lakmározás közt osztva meg.

Vajon ez a vallás a munkának és földművelésnek a dicsőítése? De még többet is mondhatunk. — A régi germánok nem voltak theoretikusok és philosophusok, kik nézetekkel, elméletekkel és föltevésekkel foglalkoztak; a mit hittek, azt valóban hitték és ha vallásuk azt tanította, hogy a hősi halál a Walhallába juttatja őket, erről oly erősen meg voltak győződve, s oly biztosan számítottak rá, mint mi arra, hogy minden telet tavasz követ. — Ebből a meggyőződésből fejlődött az az embertelen szokás, hogy az aggastyánok, kik életük végét közeledni érezték, meggyilkoltatták magokat, hogy ne haljanak meg természetes halállal, s biztosítsák magoknak a Walhalla örömeit. Hogy ez csakugyan szokásban volt, kitűnik Prokopiusnak egy tudósításából, mely a gót háborúról szól, s melyben pontosan leírja, mikép történt ez. Az aggastyánt vagy beteget ugyanis máglyára tették és egy ideggel agyonszuratták. Ez azután bizonyítékául a tett végrehajtásának, elvitte a véres tört a várakozó családnak, mire ez a tett színhelyére ment, a máglyát meggyújtotta s azután a csontokat összeszedte és elásta.

Újra kérdem tehát: hogy ezek egy békés, földművelő parasztnép szokásai-e? Képzeltető-e egyáltalában, hogy oly népnél, melyben a munkás osztály lényeges, önjogi részeit képezi az egésznek, oly vallás keletkezhessek, mely szerint a népnek legnagyobb része eleve ki van zárva az örök üdvösség élvezetéből.

Nem, nem a békét s a munkát kívánja a germánok

ösvallása, hanem a harczot és háborút;*) a legnagyobb utálattal fordúlt el a szabad germán mindentől, a mit munkának hittak, mint isteni természetének bemocskolásától. A harcz és a háború volt isteneinek egyedüli foglalkozása, s az volt a Wallhalla lakosaié is. „Lovak idomítását, csaták kezdesét és országok meghódítását“**) jelölte ki Isten az emberi nem megteremtésekor foglalkozásul a szabad embernek, és hadakozásban, vadászatokban és rablásban tölt a történeti források egyhangú tanúskodása szerint a régi germánok élete.

A germánok tehát nem voltak békés parasztok; ily meggyalázást véresen bosszultak volna meg; nem, ők harczias nép voltak, hősök és — *rablók*.

Igen, rablók! — E kifejezés kissé keménynek tetszhetik ugyan, kivált oly korban, midőn arra irányulnak a törekvések, hogy a német népet mint a kat' exochen békés kultúr népet tüntessék föl és ennek a világtörténelmi humanistikus küldetésnek nyomait már az ős-korban is meg szeretnék

*) Much megkíséرتi ugyan a germán mythológiát a földművelés symbolikájává tenni, de ez csak azt mutatja, hogy mennyire el lehet zárkózni a legvilágosabb tények elől is, ha az előítélthez nyakasan akar az ember ragaszkodni. Ha a germán isteneknek valami munkára volt szükségök, mindig az óriásokhoz vagy törpékhez fordultak, az Aasok magok soha sem dolgoztak, egyedüli foglalkozásuk csak a harcz, az ivás, a játék és a titkos tudomány volt. Odin, az istenek atyja a harcz és tudás istene volt. Thor bizonyos fokig mindenesetre a parasztok védője volt ugyan, de ezt a tisztet mindig csak mint jóakaró, jólelkű úr viselte, és soha sem mint a munka részese vagy vezetője. A mit pedig Much mond, hogy a germánok tulajdonképeni nemzeti istene Thor és nem Wodan volt, ez egészen önkényes állítás, melyet semmi sem támogat, csak az szándéka a szerzőnek, hogy a germán mythológiában a földművelés cultusát akarja látni.

Teljesen érthetetlennek látszik az, mikor a szerző fejtegetései további folyamában azon állítással lép föl, hogy a tél mint ellenséges hatalom áll szemben a földműveléssel, a mi a vadászokra és pásztorokra nézve nem mondható, — minthogy véleményem szerint meglehetősen világos, hogy a dolog épen ellenkezőleg áll. A parasztnak, kinek biztos kunyhója és elégséges téli készletei vannak, a tél a nyugalom, üdülés és mulatságok ideje, míg a nomád népeknél a nyájak rendkívül sokat szenvednek télen, és a vadász népek tél idején gyakran épen az éhenhalás veszélyében forognak!

**) Így van leírva az *Edda Rigsmal*-jában a szabad ember foglalkozása.

találni; de a történetbúvárlatnak, ha nagy föladatát teljesíteni akarja, s az emberiség tanítója kíván lenni, nem szabad magát kedvencz nézetek és politikai tendenciák által befolyásoltatnia, hanem elfogulatlanul és tárgyilagosan kell valamely nép állapotait az előtte fekvő források alapján megvizsgálnia és kimutatnia, hogy fejlődtek a későbbi állapotok az előbbiekből következetesen.

Bármennyire ellenkezzék is tehát a kor uralkodó irányával, bármennyire sérti is talán pillanatra a nemzeti önszeretetet, a történetírónak nem szabad magát ez által félrevezettetnie, neki a viszonyokat híven és tárgyilagosan kell föltüntetnie, s ez azon vallomásra kényszeríti őt, hogy semmi sem nyugszik a történelemben oly biztos adatokon, mint a germánok kapzsisága és rabló természete.

Mit mond ugyanis Herodotos a thrákokról? — „Rendkívül meggyalázónak tartják a földművelést és rendkívül dicsőnek a harczból és zsákmányból való életet“. Mit ír Caesar a germánokról? „A rablásban egyáltalában semmi gyalázatot nem látnak, ha törzsükön kívül történik, s ők azt állítják, hogy ezt részint szükségleteik fődözése, részint az ifjuság begyakorlása végett üzik;“ és hogy írja le Tacitus a szabad németek erkölceit és szokásait az ős-időben? — „Nem szeretik a földet művelni, s nem szeretnek annak terményeiből élni, hanem harczot és dicsőséges sebeket kívánnak; sőt lealázónak tartják, olyasvalamit, a mi háboruban szerezhető meg, fáradsággal és munkával szerezni.“

S az események talán megegyeznek ezen egybehangzó tanúvallomásokat?

A thrákok az egész ó-korban a legfélelmesobb rablók és condottierik voltak, s a rómaiak csak „Thraci latrones“-nek nevezték őket. Midőn az athéniak felszólítottak egy csapat thrákot, hogy menjenek Demosthenessel Sicilia ellen, de az egyezés nem történt meg, mert a thrákok nagyon sokat követeltek, ezek megint visszavonultak hazájokba, de meg nem állhatták, hogy útközben egy boeotiai várost meg ne támadjanak, s a lakosság legyilkolása után teljesen ki ne foszszanak. — Midőn macedoniai Fülöp egy szerencsés perzsa hadjáratból visszatért és Thrácián akart keresztül menni, ellene szegültek a triballok, egy thrák törzs, és a zsákmány egy részét követeltek mint váltságot az átmenési engedélyért.

Midőn Fülöp ezt megtagadta, a triballok megverték a macedon sereget, elvették minden kincsét, s magát a királyt halálosan megsebesítették.

Midőn Arminius a Germanicus elleni döntő ütközetben a rómaiaknak ügyesen a hátuk mögé került, s a római sereg teljes megsemmisülése elkerülhetetlennek látszott, egyszerre látható lett a rómaiak málhája. A germánok rögtön abbahagyták a küzdelmet és neki estek a málhának, a rómaiak pedig azalatt idő nyervén, elillantak.

Hasonló esetek, mikor a germánok a kapzsiság és rablási düh által elvakítva egy pillanatra minden egyébről megfeledkeztek, többször előfordúlnak a történelemben. Azonban nem szükséges, hogy egyes esetékből ítéljünk. A hadjáratok, melyeket a germánok a rómaiak ellen folytattak, majdnem kizárólag rablóhadjáratok voltak, minden mélyebb politikai vagy nemzeti háttér nélkül, csakis azon szándékkal folytatva, hogy zsákmányt ejtsenek. A rómaiak végre nem tudtak más-kép védekezni a germánok folytonos támadásai ellen, mint azzal, hogy a békét megvásárolták, s így a második századtól kezdve a határos germán törzseknek valóságos adófizetőivé lettek, s minden háborújoknak ez időtől fogva a római birodalom megdőléséig csak az az egyetlen oka volt, hogy a rómaiak megtagadták az adót, s mindegyik megint csak azzal végződött, hogy az adót ismét megfizették. — Szóljak-e még a népvándorlás koráról, Róma kifosztásáról a nyugati gótok és vandalok által vagy a normannok rablóhadjáratairól, kik mint tengeri rablók egész Európa tengerpartjait pusztították és századokon át az emberiség ostorai voltak? Azt hiszem, elég lesz ennyi is. Mindenesere igaz, hogy más népek mint pl. a rómaiak sem kimélték nagyon az idegen jószágot, és a háborút a régibb korban mindig rablás és fosztogatás kísérte; azonban más népek mégis többnyire bizonyos politikai czélok után indultak hadjárataikban és a rablás csak mellékes volt, ellenben a germánoknál a rablás volt a harczi vállalatok egyetlen rúgója, s ezt oly terv- és üzletszerűen gyakorolták, mint egyetlen más nép sem. *) S nem áll-e a

*) Hogy a germánok minden vállalatukban mily kevésbé követtek politikai vagy nemzeti czélokot, az legjobban kitűnik az annyira magasztalt Alarich magatartásából, ki Rómának bevétele és obligát kifosztása

dolog alapján véve még később is sokáig így? Miután eltelt egy évezred, miután a keresztyénség szétörte a rab-szolgaság lánczait, miután a német polgárság a szabad munkának becsületét és tiszteletét vívott ki, miután fejedelmeknek és királyoknak meg kellett hajolniok a német Hansa előtt, miután végre a hűbérrendszer által az öskori viszonyok teljesen átalakultak, hogyan nyilatkozott a XV-dik században Münster Sebestyén a német nemesekről? Halljuk csak. „Ezek az emberek — mondja — azt hiszik, hogy nemességök nagyon meggyöngülne, ha kereskedést vagy valami mesterséget kellene üzniök, vagy nem-nemes leányt kellene nőül venniök. A fejedelmek és nemések szeretik a vadászatot, s azt hiszik, hogy ez a régi szokás és adott szabadság alapján csak őket illeti meg, másoknak azonban szem-, sőt némely helyeken fejveszteség terhe alatt megtiltják a szarvasokra, őzekre, nyúlakra vadászást. A nemések bőven is étkeznek, s ha hosszú út áll előttük, nem mennek gyalog: mert azt tartják, hogy az nem illik, hanem rabolni, mikor a szükség parancsolja, nem szégyell egy részök. Ha valami bántódás éri őket, ritkán viszik a törvény elé, hanem összegyűjtik lovasaikat és karddal, tüzrel s rablással állanak bosszút.“ — Nem azt hisszük-e, hogy itt Herodotost halljuk szólni a thrákokról, vagy Tacitust a germánokról? Igen, a rabló-lovagság nem középkori jelenség, a rabló-lovagság oly régi, mint a szabad német uri osztály, s a keresztyénség s műveltség nem tudott rajta változtatni. A rablás vérökben volt és mindig kitört, ha a császár vaskeze meg nem hajtotta a büszke nyakakat.

A logika kérelhetetlen, s a ki egyszer eleve hamis álláspontra helyezkedett, az bizonyosra foghatja, hogy továbbhaladásában mind mélyebben merül bele a tévedésekbe és ellenmondásokba.

Much azon hibás nézetből indul ki, hogy a régi germanok békés parasztnép voltak, s ennél fogva azon második tévedésbe esik mindjárt, hogy a germánoknál a föld közbirtok volt, s az egyeseknek évenként lön haszonvételre kiosztva, sőt ezt a sajátos földművelési rendszert az ó-german állam alapjának tartja, s azon nézetben van, hogy ezen alapult

után, jobbat nem tudott tenni, mint egy római császárt választani, s egész néptörzsével együtt e császár szolgálatába állani.

mind a germán törzsek könnyű mozgékonyasága, mind az ő ellenállási képességük Rómával szemben, mert ezen solidaris közösség nélkül a rómaiak már rég leigázták volna őket.

Később látni fogjuk, hogy miben állt ez a könnyű mozgékonyaság és solidaris közösség; most forduljunk mindjárt magához a földművelési alkotmányhoz.

Much nézetét Caesar egy helyére alapítja, s ez a hely csakugyan megvan, és körülbelül azt foglalja magában, a mit Much állít. Mindazáltal nyilvánvaló, hogy itt vagy Caesar volt rosszul értesülve, vagy pedig azt a helyet kell másképp fölfogni.

Az önállósághoz való ragaszkodás, mely minden időben alapvonását tette a német jellemnek és a német nép egész történelmén uralkodik, már eleve hihetetlennek tűnteti föl az ilyen birtokközösséget, de leghatározottabban a régi törvénykönyvek czáfolják meg.

A régi törvényekben nyoma sincs az ilyenmű közös birtoknak, s a földbirtok ellenkezőleg mindig a legkétségtelenebb módon mint magántulajdon van tárgyalva. Így pl. az örökösödési jogról szóló részben valamennyi törvény azt szabja meg, hogy a női utódok csak az ékszerekre, ruhákra és házi szerekre tarthatnak igényt, ellenben a fegyverek és a földbirtok kizáróan a férfiágban öröklődnek, és ezt az alapelvet oly szigorúan megtartották, hogyha férfi-örökösök nem voltak, a földbirtok majdnem minden törzsnél nem a leányokra, hanem a legközelebbi férfirokonokra szállt.

Hogy azonban az egyesek birtokai nem nélkülözték a biztos határokat, az a törvényekből szintén kitűnik. Számos törvény van ugyanis a határviellongásokról és minthogy mindig határozottan régi, faragott határkövekről és régi határfákról stb. van szó, és sok esetben öreg emberek tanúságtételére történik hivatkozás, világos, hogy itt maradandó határokról van szó, s nem olyanokról, melyek évről-évre változnak. *)

*) Ezekre nézve csak a következő törvényeket idézem :

Lex Anglic. et Wern. Tit. VI. 1. Hereditatem defuncti, filius non filia suscipiat. Si filium non habuit qui defunctus est, ad filiam pecunia et mancipia, terra vero ad proximum paternae generationis consanguineum pertineat. — 2. Si autem nec filium habuit, soror ejus pecuniam et mancipia, terram proximus paternae generationis accipiat. — 3. Si autem nec filium, nec filiam, neque sororem habuit, sed matrem tantum

A legtöbb történetíró elfogadja azt, hogy a régi németek birtokai oszthatatlanok voltak, s hogy az elsőszülött bizonyos kiváltságokkal bírt, és maga Wirth is hajlik e nézet felé. Azonban meg kell vallanom, hogy előttem nem világos, mire támaszkodik ez a nézet, minthogy a törvények soha egy szóval sem emlékeznek meg ilyen intézkedésről, ellenben mindonkor a legnagyobb határozottsággal megszabják, hogy az apai örökséget valamennyi fiú közt egyenlő arányban kell fölosztani. *) Ez sokkal jobban is egyezik a merovingi és karolingi királyok eljárásával, kik mindig egyenlően osztották föl birodalmukat fiaik közt, mely eljárás teljesen megfoghatatlan volna, ha a földbirtok oszthatatlansága és az elsőszülöttségi jog az ó-germán örökösödési törvénynek alapelve lett volna.

Az eloszthatatlan földbirtokok, majorátusok nyilván csak később, a királysággal együtt keletkeztek. Midőn ugyanis a frank királyok elkezdték új nemességöket földbirtokkal ellátni, nem mint tulajdont adták nekik a birtokokat, hanem csak haszonvételekre vagy hűbérül, s így a dolog természetéből folyt, hogy a hűbéres nem oszthatta el tetszés szerint királyi ura tulajdonát. Azonban a régi németeknél a földbirtok szabad oszthatósága uralkodó szabály volt.

A földbirtoknak ez a szabad oszthatósága volt nyilván főoka annak, hogy később a független nemesség sok vidéken annyira elszegényedett, hogy a nagy, lovagi hűbérurak egye-

superstitem reliquit, quod filia vel soror debuerunt, mater suscipiat, id est pecuniam et mancipia etc. etc.

Lex Baju. Tit. XI. §. 1. Si quis limites complanaverit, aut terminus fixos ausus avellere, si ingenuus est, per singula signa vel notas vicinos sex solidos componat. — *Tit. XI. §. 3.* 1. Quotiescunque de terminis fuerit certa contentio, signa quae antiquitus constituta sunt, oportet inquirere, id est, aggerem terrae, quem propter fines fundorum antiquitus apparuerit fuisse ingestum, lapides etiam quos propter indicium terminorum notis evidentibus sculptor vel constiterit esse defixos. 2. Si signa defuerint, tunc in arboribus notas, quas decorcas vocant, convenit observare, sed illas quae antiquitus probantur incisae.

*) *Lex Baju. Tit. I. §. 1.* Si quis limites persona voluerit, et dederit res suas ad Ecclesiam pro redemptione animae suae, licentiam habeat de portione sua, postquam cum filiis suis partivit.

Lex Alam. Tit. LXXXVIII. Si fratres post mortem patris eorum aliquanti fuerint, divideant portionem patris eorum. Dum hoc non fuerit factum, nullus rem suam dissipare faciat usque dum aequaliter partiant.

nesen parasztnemességnek nevezték, és nem tartották magokkal egyenrangúnak. Így a Habsburgok a svájci szövetségeseket mindig csak parasztoknak nevezték, noha ezek nagyrészt szabadok és nemesek valának.*) s így volt a Stedingerek hősiességével, valamint az úgy nevezett ditmarszi parasztsággal is. Hogy az igazi parasztságnak nem voltak képesek kitartó küzdelemre, azt a későbbi parasztháborúk eléggé bizonyították.**)

De még egy másik intézményből is kitűnik a birtok magántulajdoni volta a régi németeknél. Az ősidőben ugyanis szabad férfira nem lehetett más büntetést szabni, mint pénzbírságot, s a míg valaki fizetni tudott, személye és szabadsága sérthetetlen volt. Ezek a bírságok azonban néha ropant nagyok voltak, s behajtásuk kérlelhetetlen szigorúsággal történt. A *Chrenechruda* törvény, mely a kiszabott pénzbírságok végrehajtását biztosítja, azt mondja, hogy a vétkes egész vagyonával kezeskedik, és hogy a megsértettnek joga van amannak sorban mindenét elvenni, a mije van, pénzt, ingóságait, marháit, rabszolgáit és végre birtokát is, míg az adósság utolsó fillérig le nincs törlesztve; s a szerencsétlen adóst utoljára még egy ingre vetköztették, kiűzték házából és birtokából és végre kivégezték.

Ha pedig mind ez így volt, ha a szabad ember birtoka egyrészt utódaira szállt, másrészt egy magánhitelező által pénz gyanánt el volt fogadható, mégis csak világos, hogy a földbirtoknak magántulajdonnak kellett lenni.

Ily körülmények közt tehát Caesar fönnbibi helyének, ha ugyan nem alapszik egyszerűen tévedésen, szükségképen más értelemmel kell bírnia, mint a milyent Much tulajdonít neki, s én azt hiszem, hogy a helyes magyarázat az elő-

*) Bizonyítékul fölhozható az a felelet, melyet Lipót herceg adott Tockenburg grófnak, ki békét akart szerezni a szövetségesekkel, melyben azt mondja, hogy a szövetségesek, mind a szabadok, mind a nem-szabadok, nemesek és nem-nemesek egyformán vétkeztek, s így egyenlő fenyték alá kell esniök.

***) A tiroli parasztságnak örökké emlékezetes szabadságharcza Hofer András alatt is csak azért volt eredménytelen, mert az ország nemessége nem csatlakozott a hazafias mozgalomhoz, s a parasztságnak függetlenségük kivívása után, magukra hagyatva, nem voltak képesek czélszerűen be rendezett kormányt szervezni.

adott viszonyok alapján minden nagyobb erőltetés nélkül is lehetséges.

Caesarnak ama helye így hangzik: „Neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios, sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus, cognationibusque hominum, qui tum una coierunt, quantum et quo loco visum est agri, adtribuunt atque anno post alio transire cogunt. Eius rei multas adferunt causas: ne assidua consuetudine capti studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne acuratus ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dis-ensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimus aequari videat.“

Képzeljük most magunkat abba a korba. A rómaiaknál a földbirtoki mozgalmak kora óta a kis, szabad földbirtok nagyon el volt terjedve. Ezenfölül szokásban volt, hogy a kiszolgált katonákat egy kis földbirtokkal jutalmazták meg, s ha ezek a kisbirtokosok nemis voltak valamennyien római polgárok, mégis szabad birtokosai voltak földjöknek, és épen nem rabszolgák vagy jobbágyok. Midőn tehát Caesar Németországba jött, és a rabszolgák s hűbéresek telepeit látta, kik közül egynek sem volt tulajdona a föld, ezen természetesen meg kellett ütköznie, és bizonyára tudakozódott, hogy honnan van ez.

Ha csak kevéssel ezelőtt is azt a nézetet nyilvánította valaki egy orosz földbirtokos előtt, hogy végre mégis csak ideje volna már a rabszolgaságot megszüntetni, mit kapott rendesen válaszul? Azt, hogy ez épen nem válnék a parasztnak javára, a parasztnak ez által elbizottabbakká és dolyfősebbekké lennének, legnagyobb részök nemis dolgoznék többet, s mások viszont aránytalanul meggazdagodnának, ez rossz vért szülne és végtelen surlódásokra adna okot; ha azután rossz idők jönnének, a legnagyobb részök éhen halna, míg jelenleg a földbirtokos gondoskodik róluk, s azon van, hogy mindeniknek kijusson a magáé.

Épen ily feleletet kaphatott Caesar is, német barátaitól, s — úgy látszik nekem — ebből az következik, hogy Caesar itt egyszer kivételesen a rabszolgákról és jobbágyokról

szól, s hogy azon birtoktalan emberek, kik évenként egy földet kapnak „princeps“-üktől, épen a jobbágyok.

Caesar általában nem nagyon pontos, mint Much is említi, és sokat összetéveszt; hogy azonban épen itt milyen könnyelműen ír, kitűnik abból, hogy először azt mondja: „magistratus ac principes in annos singulos gentibus quantum et quo loco visum est agri adtribuunt“, néhány sorral alább pedig így ír: „In pace nullus est communis magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos jus dicunt, controversiasque minuunt.“ Míg tehát először azt mondja, hogy a szántóföldeket a hatóság osztja szét évenként, mindjárt utána megint azt mondja, hogy békében nincs is semmi hatóság! — Az utóbbi hely azonban még más tekintetben is fontos. Caesar ugyanis azt mondja, hogy a „princeps“-ek a magok emberei fölött biráskodtak, viszályokat intéztek el, azonban a régi törvénykönyvekből tudjuk, hogy a szabad germánoknál nem ítelt egyetlenegy bírót, hanem az ítéletet nyilvános törvényszéken, a papok közreműködésével, vagy a gróf elnöklete alatt mondták ki. Ily körülmények közt tehát azon emberek, kik fölött az ő „princeps“-ük biráskodott, nem lehettek szabadok, hanem csak rabszolgák és jobbágyok, s a „princeps“-ek, kikről itt Caesar szól, épen a földesurak, kik rabszolgáiknak és jobbágyaiknak földeket osztottak ki, a mi még később is megvolt.

A hol esik az ok, ott esik az okozat is; mivel tehát Much föltételezte földművelési szervezet a régi germanoknál valósággal nem létezett, a belőle vont következményeknek is más magyarázattal kell bírniok. S ez valóban így is van.

A mi mindenekelőtt a törzsek úgynevezett könnyű mozgékonyságát illeti, melyet Much az említett szervezetről magyaráz, úgy látszik nekem, hogy itt már magában a dologban félreértés rejlik, midőn Much a germánok úgynevezett hadi kirándulásait a törzsek vándorlásaiival téveszti össze.

Ezek a kirándulások azonban egyszerűen a túlnépesség következményei voltak, és semmi egyéb, mint hódító és rablóhadjáratok, melyekre a vállalkozó szellemű, elszegényedett szabadok valamely tekintélyes nemes vezetése alatt azon czélból indultak, hogy raboljanak s nagyobb földbirtokot szerezzenek. Caesar az ily hódító hadak keletkezését igen szemléletesen írja le, midőn így szól: „Atque ubi quis ex princi-

pibus in concilio dixit, se ducem fore, qui sequi velint. profiteantur, consurgunt ii, qui et causam et hominem probant, suumque auxilium pollicentur atque ab multitudine conlaudantur; qui ex his secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur, omniumque his verum postea fides derogatur“.

Much azonban az ő földművelési alkotmányának még egy másik, sokkal fontosabb hatást is tulajdonít, mondván, hogy csak az ez által előidézett nagy solidaritása a szövetséges törzseknek tette lehetővé a germánoknak, hogy Róma támadásainak ellenállhattak.

Alig lehet ennél alaposabban félreérteni az ó-germán belviszonyokat, s a germánok viszonyát a rómaiakhoz. Mindenképp, a mit a történelem megőrzött számunkra, meggyőző világossággal tűnik ki, hogy a germánok a testi erőt és halál megvetését illetőleg, s általában mind arra nézve, a mi a hadi erényeket illette, roppant magasan álltak a rómaiak fölött.

A cimberok és teutonok a velőkig megrázták a római birodalmat, a német rabszolgák fölkelését, míg egyesülve maradtak, semmi erőfeszítéssel sem lehetett leverni, s midőn a cheruskok föllázadtak s a római sereget a teutoburgi erdőben tönkre tették, azt hitte Augustus, hogy Rómának vége elérkezett. Képzeljük már most el a roppant területet, melyet a germán törzsek laktak, a Dniestertől, fekete tengertől, Hellespontustól kezdve, egészen az Alpesekig és messze be a mai Franciaországba, fogalmunk lesz a nemzeti véderőről, melylyel szemben Rómának egész hadi ereje alig jöhetett tekintetbe. Ha a germán törzsek közt a legcsekélyebb nemzeti szellem uralkodott volna is, ha csak egyetlen egyszer is elhátározták volna magokat a közös föllépésre, s megtámadták volna a római birodalmat egyesült erejükkel, a római birodalom, nemcsak hogy tönkre ment volna, hanem parányokra oszlott volna föl, sőt komoly ellenállásról szó sem lehetett volna. A rómaiak magok legjobban ismerték a tények ez állását, s azért ijedt Augustus halálra, mert azt hitte, hogy Arminius, kinek merészsége, genialitása és közkedveltsége nem volt titok a rómaiak előtt, általános germán fölkelést szervezett a maga vezérése alatt.

Ily körülmények közt tehát egészen másképp tűnnek föl

a viszonyok, mint Much véli; s ha valami rejtvényt szerű, ha valami magyarázatra szorúl, az nem az, hogy a germánok hogyan tudták magukat a rómaiak ellen megvédeni, hanem ellenkezőleg, hogy mikép történhetett, hogy a gyöngé rómaiak a titánszerű, óriási germán törzseket annyira le tudták igázni, s e föltűnő tény a közszellemnek ama szomorító hiányából magyarázható, mely — fájdalom — az egész német történelemben uralkodik, a számtalan törzsre és törzsecskére való oszlásból, az egész társadalomnak egyes magán-uróságokra szakadásából, melyek az önállóságra törekvésben annyira mentek, hogy Caesar tanúsága szerint béke idején még törzsfőt sem türtek magok fölött. Hogy ily körülmények között nemzeti politikáról, valami tervszerű eljárásról, nyomos, közös vállalatokról szó sem lehetett, hogy ellenkezőleg a germánok egész külső életének egyes törzsecskék, sőt családok terv nélküli rabló hadjárataiban kellett föloszlania, az természetes, s épen oly természetes, hogy ily laza szerkezetű államnak, az egyesek jelesebb volta daczára is, végre meg kellett törtnie a rómaiaknak makacs következetességgel folytatott támadásai alatt.

Hogy ez az előadás nem képzelemalkotta kép, hanem csak a tényleges viszonyok rajza, az nagyon is világosan látható minden történelmi hagyományból.

Emlékezzünk csak arra, a mit Herodotos a thrákokról mondott.

A cimberék és teutonok addig győzelmeskedtek, míg együtt voltak, s a mint elváltak, mind a két nép le lön verve. A német rabszolgák Spartacus alatt győzhetetlenek voltak mindaddig, míg összetartottak, s csak midőn rablásvágyuk által elvakítva, szétszóródtak, szenvedtek egyenként vereséget. A cheruskok fényes győzelme a teutoburgi erdőben megfelelő következmények nélkül maradt, mert a cheruskok azt hitték, hogy legközelebb fekvő céljok elérésével teljesen eleget tettek, és Arminius unszólása daczára semmire sem voltak bírhatók, és mert Marbod minden közreműködést határozottan megtagadott. A batavok fölkelése Claudius Civilis alatt semmivé lett, mert a Rajna jobbpartján lakó törzsek abszolút semmi részvételre sem voltak rábírhatók, és így ment ez végtelenségig. Minden törzs, minden törzsecske külön támadta meg a rómaiakat, míg a szomszédok rövidlátó kárörömmel

nézték törzsrókonaiik megsemmisülését, sőt ez még viszonylag kedvezőbb eset volt, a legtöbb esetben a germánok még egyesültek ellenségükkel saját törzsrókonaiik ellen. Valamint a németek később is oly gyakran léptek idegen hadi szolgálatba, úgy ez a régi germanoknál is egész általános szokás volt, és ők tömegesen léptek római zsoldba. És csak ez vet teljes világot a tényállásra. Nem rómaiak, hanem germanok voltak tehát azok, kik a germánokat leküzdtek, és mint Napoleon később német seregekkel tette tönkre a német birodalmat, úgy german cohorsok voltak azok, melyekkel Róma szolgaságba döntötte Germaniát. *)

Ha mind ezen fejtegetésekből kiviláglik is, hogy Much előadása az ó-germán államviszonyokról mennyire eltér a kútfőileg kimutatható tényektől, ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy Much értekezésében az államjogi kérdés mégis csak másodsorban áll, és fejtegetéseinek tulajdonképi magva a művelődési viszonyok rajzában keresendő, midőn ugyanis azt igyekszik kimutatni, hogy a régi germánoknak már volt bizonyos műveltségök, és semmi esetre sem hasonlíthatók össze a vadakkal.

A mi már most a munka ezen oldalát illeti, ezt föltétlenül helyeselnünk kell sőt ez irányban még sokkal tovább is lehetne menni, mint Much megy.

Annak bebizonyításával ugyanis, hogy a görögök és rómaiak thrákjai germán és pedig gót törzs voltak, az egész kérdés teljesen más alakot ölt, mert ha a gót Jornandes azon állítását, hogy a dáciai, thrákai és moesiai gótokat bölcselőik, Zeutas,

*) Meg kell azonban említenünk, hogy a germánoknál mindenestre volt a családtagok közt bizonyos solidaritás, de ennek alapja nem a közös birtok volt, hanem inkább a vérboszú intézménye, melynek értelmében egy család tagjai kötelezve voltak az egyikükön elkövetett sérelmet megboszulni. Ez intézménnyel kapcsolatban állt továbbá az örökösödési jog, mely szerint a családtagok egymás után kölcsönösen örököltek, és az egyesnek épen nem állt jogában birtokát tetszése szerint örökbe hagyni, valamint más részt az az intézkedés, hogy egy bírságra ítéltnek fizetéképtelensége esetében a családtagoknak kellett fizetniök, és pedig oly sorrendben, a milyenben az elítéltnak birtokára mint örökségre igényt tarthattak volna. Itt tehát volna bizonyos solidaritás, azonban világos, hogy ez a solidaritás nem járult hozzá a törzs erősítéséhez, hanem ellenkezőleg, forrása volt a borzasztó szétforgácsolásnak.

Diceneus és Zalmozos úgy jellemezték, hogy csaknem egyenlőkké váltak a görögökkel, természetesen hazafias túlzásnak kell is tekintenünk, mégis minden történeti hagyományból világosan kitűnik, hogy nem jelentéktelen kulturájok volt. Így Thrákiában már a legrégebbi korban voltak városok és a thrákok általában a görög történelem kezdete óta folytonos összeköttetésben állottak a görögökkel, úgy hogy pl. az ú. n. thrák mysteriumok, egy sajátos, titokszerű istentisztelet, Görögországban messze el voltak terjedve és folytonosan főnálltak a hazai vallás mellett. Miben álltak voltaképen ezek a mysteriumok, azt nem tudjuk bizonyosan, de nagyon könnyen hihető, hogy a halhatatlanság hite, mely minden germán törzsnél, s így a thrákoknál is megvolt, tette alapját ezen sajátos kultusznak.

Nagyon nevezetesnek látszik az a körülmény is, hogy a görög monda szerinti Orpheus, a dalnok, ki énekével megszelídítette a vadállatokat, Thrákiából jött. Első pillanatra bajosan látszik ugyan ilyen mythosra további következtetéseket alapítani, de a dolog azért föltűnő, mert az ének tényleg egy népnél sem játszott, s a görögöknél legkevésbé oly nagy szerepet, mint a germánoknál minden időben. Így pl. a siciliai Diodorus a germán erkölcsök rajzolása közben ezeket mondja: „nemcsak a háborúban, hanem békében is különösen a papoknak és a dalokat zengő költőknek engedelmeskednek a germánok. Gyakran, midőn a csatában a seregek közelednek egymáshoz, a kardokat forgatják s a lándzsákat dobálják, közbelépnek a bardok és rögtön a legmélyebb csend áll be, mintha egy vadállatot varázsvesszővel érintettek volna. Így ad helyet a legdurvább barbároknál is a bátorság heve a bölcseségnek és harez istene a szelídebb műzsáknak.“ Nem azt képzele-e itt az ember, hogy az Orpheusról szóló görög mythost hallja, ki énekével lecsöndesítette a harezoló embereket és megszelídítette a vadállatokat? De később is ismételve előfordul az ének hatalma a német történelemben. Midőn Gelimer, a vandalok utolsó királyát a kelet-rómaiak ostrom alá fogták utolsó várában, s ő érezte, hogy uralma vége felé jár, követet küldött Belizárhoz és hármat kért tőle: egy darab kenyeret, hogy éhségét csillapítsa, egy szivacsot, hogy izzó homlokát lehűthesse és egy hárfát, hogy baját megénekelhesse. Belizárt azonban annyira meghatotta a király

dala, hogy visszaadta szabadságát és Justinián császár ezen fölül még gazag birtokokkal ajándékozta meg Galatiában. Általánosan ismeretes, hogy az ének a középkorban mily nagy szerepet játszott a németeknél, de még később is többször előfordul a német történetben jelentékeny alkalmakkor. Így pl. Lützellnél a csata előtt az ellenséggel szemben leterdelt a protestáns sereg és a hideg novemberi reggelen hatalmasan fölhangzott a protestánsok csatadala: „Erős várunk nekünk az Isten.” — A lelkesülés, melyet a német szabadságharcokban Körner bard-dalai előidéztek, még élénk emlékezetben van.

De ezeknek a dolgoknak nem akarunk nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mint a milyennel talán bírnak, és ismét visszatérünk a történelmi források szilárd alapjára, a keleti germánoktól vagy thrákoktól a nyugatiakhoz fordulván.

Itt mindenekelőtt föltűnő, hogy a cimberék, midőn Italiába törtek, nem jöttek vadak gyanánt állati bőrökbe burkolva, a hogy a germanokat különös előszeretettel szokták ábrázolni, hanem egészen a későbbi lovagok módjára léptek föl, csillogó páncélban, művészi sisakban és paizsosan, s már ez is elég lehetett volna arra, hogy a germanokat ne hasonlítsák az indusokhoz.

Még sokkal több apróságot találunk a pogány őskorbeli germanok műveltségi fokáról siciliai Diodorban, s azért leírását szóról-szóra ide iktatom: „A túlságos hideg miatt az ország sem bort, sem olajat nem terem, s azért a germanok árpából készítik italukat. Mivel azonban a bort is szenvedélyesen kedvelik, ezt idegen kereskedőktől szerzik és tisztán s oly mértéktelenül iszszák, hogy megrészegeznek s azután vagy alusznak vagy a dühöngéshez hasonló állapotba jutnak. Az italiai kereskedők nyereszkező szellemök kielégítésére buzgón zsákmányolják ki a germánok bor-kedvelését, részint folyókon, részint tengelyen vivén be Németországba a bort, melyen roppant sokat nyernek. Így pl. egy korsó borért gyakran egy rabszolgát kapnak.

„Germániában általában ninesen ezüst, de van sok arany, melyet a természet a benszülötteknek nyújt, a nélkül, hogy ásniok kellene. A folyók ugyanis tömérdek aranyport sodornak magokkal, melyből igen sok aranyat nyerni. Minthogy tehát ez gyakori, a németek ékszerűl használják és

pedig nemcsak a nők, hanem a férfiak is. Gyűrűket, karpereczeket s nyakukon vastag karikákat hordanak; a pánczélna is aranyat használnak. A németeknek igen hosszú testük, fehér és átlátszó bőrük és aranysárga hajuk van. Az utóbbi már természetből fogva ilyen, de még szépíteni is igyekeznek az által, hogy gypsz-liszttel dörzsölik. Ez által a haj nemcsak átlátszóvá lesz, hanem egyszersmind oly vastag is, hogy a lósőrénnyel hasonlít. Szakállukat némelyek leborotváltják, mások nőni hagyják. A nemesek ugyanis borotváltják állukat és csak bajuszukat hagyják meg, mely befödi a száját. Midőn tehát esznek, ez a bajusz tele lesz étellel s ha isznak, a folyadék mint egy szitán megy át rajta. Evéskor nem székeken ülnek, hanem a földön, farkas- vagy kutyabőrökön. Mind két nembeli rabszolgák szolgálják ki őket, még pedig fiatalok. Étkezésük közel ülnek a tűzhelyhez, mely tömve van üstökkel és nyársakkal, melyeken nagy darab húsok sülnék. Idegeneket is meghívnak lakomáikra és evés után megkérdezik, hogy kicsodák és mit akarnak.

„Ha lakmározás közben szóvitába keverednek, párbajra híják egymást, s ez mindjárt végbe is megy, mivel a halált megvetik. Náluk ugyanis Pythagoras azon tana uralkodik, hogy az emberek lelke halhatatlan. Azt hiszik tehát, hogy bizonyos számú évek múlva megint élnek, s azért némelyek elhunyt rokonaikhoz írt leveleket dobnak temetéskor a halott sírjába; mintha ezeket megértenék. A csatában is kilépnek némelykor egyesek és az ellenfél legbátrabbjait kihíják párbajra, fegyvereiket forgatva és elijesztve az ellenséget. Ha a csata előtt hallja őket az ember, őseik hadi tetteit dicsőítik, saját bátorságukat magasztalják, az ellenséget gyalázzák és általában már szavaikkal is elveszik a csata előtt önbizalmát és bátorságát. Az elesett ellenfelek fejét levágják és lovuk nyakába akasztják. A fegyverzsákmányt rabszolgáiknak adják át, ők maguk ujjonganak és győzelmi dalt énekelnek. Hazatértök után a hadi zsákmányt házukra akasztják, mint némely vadászat alkalmával az elejtett vadat; az elesett ellenség legjelesbjeinek fejét bekenik cédrusolajjal és egy szekrényben őrzik. Ezeket aztán megmutogatják az idegeneknek, s hangsúlyozzák, hogy őseik, vagy apjuk, vagy ők maguk nem adták volna oda e győzelmi jeleket nagy kincsekért sem. Így ők bizonyos barbár lelki nagyságot fejtenek ki.

„Nadrágot és színes alsó nadrágot hordanak, a legtar-
kább virágokkal átszőve. Ezek fölé durva köpenyeget vetnek,
mely télen érdes és nyáron síma és virágos négyzögekkel
van átszőve.

„Fegyverül sajátóságosan befestett paizsokat hordanak.
Némelykor érczálatok is vannak rájuk csinálva, a melyek
nemcsak díszítményül, hanem nagyobb biztonságul is szolgál-
nak. Fejükön némelyek ércsisakot hordanak, fölül kiálló
részekkel, melyek hatalmas tekintetet adnak nekik; mert
némelyek jól megerősített szarvakat viselnek rajtuk, mások
domborművü előrészeket, melyek madarakat vagy négylábú
állatokat ábrázolnak. Egy részök pánczélt is visel, mely vas-
ból láncszerűleg van kovácsolva, más részök azonban kény-
telen megelégedni azzal, a mit a természet adott, azaz mez-
telenül harczol. Kard helyett széles nagy pallosokat hordanak,
melyeket vas- vagy érczláncokkal akasztanak jobb oldalukra.

„Némelyek aranyozott vagy ezüstözött övekkel tartják
össze ruháikat. Dobálnak rőfnyi hosszaságú vashegygyel ellá-
tott lándzsákat, melyeknek egy része egyenesre, más része
csavar-alakúra van kovácsolva, úgy hogy kihúzáskor a húst
széttépik.

„Külsejökre nézve a németek borzasztók s hangjok
durva és tompa. Beszédjökben kevés szavúak és rejtvényesek,
mert szeretik a képeket és czélzásokat. Szeretnek túlozni, sok
őnézertet tanúsítanak és megvetik a többi népeket. Éles
eszűek és tanulásra épen nem alkalmasok. Költők is van-
nak, kiket bardoknak hínak. Ezek lanton kísérik dalaikat, s
ezekben törzsöket magasztalják, más nemzetekről kicsinylés-
sel szólván. Ép így vannak a germánoknak bölceik és pap-
jaik is, kik nagy tekintélyben állanak, valamint jósaik is,
kikre sokat adnak. Ezek a madarak röptéből és a levágott
állatok beleiből mondanak jövendőt és az egész nép tisztelet-
tel hallgat rájuk, hisz és engedelmeskedik nekik. Hogyha
azonban nagy és fontos ügyről akarnak jövendőt mondani,
gyalázatos szokást követnek; mert a papok egy embert áldoz-
nak föl, és a tagok rángatózásából s a vér ömléséből nézik
a jövendőt, azt állítván, hogy művészetöket számos évek
tapasztalatai mindig igazolták“.

Ha azonban nem is volnának határozott adataink a régi
germánok műveltségi állapotáról, van egy történelmi emlék,

mely hangosabban beszél, mint a régi történetírók minden leírása, s ez megint az ó-german mythologia.

A dolog természetében fekszik, s a tapasztalás is minden oldalról megerősíti, hogy az az alak, melyben a népek a túlvilágot képzelik, mindig csak saját viszonyaik visszfénye, úgy hogy a túlvilági élet ugyanazon elemekből áll, mint a földi, csak hogy mindent nagyobb mérvűnek gondolnak.

Így a braziliai őslakó nagy őserdőnek képzei a túlvilágot, tele calabas-fával, az éjszak-amerikai indus egy nagy istensátorról és bivaly-csordákkal telt nagy prairie-kről beszél, az eszkimó pedig rénszarvas-csordákkal telt országról álmadozik, melyben örökös nyár van, s nagy vízről tele halakkal és fókákkal, melyeket minden fáradtság nélkül meg lehet fogni, vagy melyek elevenen főnek egy nagy üstben.

S így megy ez tovább. Ha a görögökről semmi egyéb nem maradt volna ránk, mint mythológiájok és szent mondáik, mégis egész bizonyossággal tudnók, hogy itt egy nagy-műveltségű népnek kellett élnie, melynek városai, palotái és templomai voltak, mely földművelést, baromtenyésztést, kereskedést és ipart űzött, s a melynél minden művészet és tudomány nagy tiszteletben állott.

Ha már most e szempontból tekintjük az ó-germán mythológiát, mit találunk benne? Talán egy nagy őserdőt bivalyokkal és rénszarvasokkal, vagy nagy földalatti üregeket, melyekben az elhúnytak lelkei nagy tüzek körül ülnek? Legkevésbé sem; — az alvilág egy nagy barlang ugyan, melyben éj és borzalom uralkodik, de az Aasok országában egész máskép van minden, itt pompás paloták, kastélyok és várak vannak, továbbá drága házi szerek, művészi fegyverek, gazdag ruhák és nagybecsű ékszerek és az Istenek élete sem olyan mint a vadaké; itt lovagi játékokat tartanak, mindenféle tréfát és mulatságot űznek, az ének és minden művészet nagy tiszteletben áll, s Odin a harc ura és a csaták vezetője folytonosan jár a nagy világban, kiolthatatlan tudásvágy által űzve és az előidő tanairól gondolkodik.

Ha azonban mindez megvolt az Aasok birodalmában, az egész határozottan bizonyítja, hogy mindez megvolt a germánok birodalmában is, hogy a germanoknak is voltak kastélyaik és váraik, becses házi eszközeik, művészi fegyvereik, drága ruháik és ékszereik, hogy a lovagi fegyver-

gyakorlatok, ének és titkos tudomány nagy tiszteletben álltak náluk és minthogy az *Edda* mondái nyilván ősrégiek és nagyon valószínű, hogy azon korig nyúlnak vissza, midőn a germanok még Ázsiában laktak, ebből az is teljes bizonyossággal következik, hogy ez az egész kultúra a legsötétebb őskorba nyúlik vissza, mert a mily lehetetlen, hogy egy gyermek, mely soha sem hallott elefántról semmit, se nem látott elefántot, róla álmodjék, époly lehetetlen, hogy a germanok e képzeteket alkották volna magoknak a külvilágról, ha ezeket a képzeteket nem bírták volna saját tapasztalásukból.

Az Aasok élete a Walthallában szakasztott olyan volt, mint a milyent később a német fejedelmek udvaraiban találunk és ebből következik, hogy a szabad németek élete már az őskorban ugyanilyen volt lényegileg, s ez teljesen bizonyos volna akkor is, ha nem volnának más adataink a régi germánok kastélyairól és várairól.

De igaz-e hát, hogy ily történelmi adataink vannak? Tacitus beszéli, hogy Segestust, Arminius ipját, ki a rómaiak pártján állt, a cherskok Arminius vezetése alatt ostrom alá vették, s ő a rómaiakat hitta segítségül, s ezek küldtek is egy sereget Germanicus vezérlete alatt. Már most kérdem: szokás-e egy hadsereggel ostromolni egy fakunyhot? szokás-e egy nagy sereggel nekiindulni, hogy egy gerenda-várat fölmentsenek az ostrom alól?

Azonban menjünk tovább. Nagy Károly idejében a szászok még teljesen pogány ős-állapotban voltak, és viszonyaik épen olyanok voltak, mint Tacitus korában. Midőn tehát Nagy Károly legelőször betört Szászországba, mire bukkant ott? — a régi nemzeti szentségre az Irmen-szoborra és két erős várra: Ehresburg- és Sigisburgra. — E két várért most heves és hosszas küzdelem fejlődött ki, a mennyiben fölváltva a frankok és szászok vették ostrom alá, s ismételve lerombolták és megint fölépítették. Voltak-e tehát a régi németeknek váraik, vagy nem?

Mindenesetre gyakran előfordúl, hogy az embert bizonyos előítélet meggátolja valamely közelfekvő igazság megismerésében, de ez ritkán történhetett oly mértékben és oly terjedelemben, mint az ó-germán állapotok megítélésénél, és majdnem hihetetlennek látszik, hogy oly hosszú időn át mikép tudhatták oly teljesen mellőzni a biztos történelmi hagyo-

mányok akkora tömegét, csakhogy egy régi babonához ne kelljen nyúlni.

Peldának okáért itt csak egyet akarok megemlíteni.

Jelenleg még általánosan tanítják és hiszik, hogy a régi germanoknak nem voltak sem templomaik, sem istenképeik, hanem hogy ők vallási szertartásaikat csak szent berkekben végezték. Azonban az ellenkező történelmileg czáfolhatatlannal be van bizonyítva.

Chlotild, Chlodvig neje, ki ezt a keresztyénségre akarta téríteni, a német isteneket fa- és kö-bálványképeknek nevezte, melyek sem magokon, sem másokon nem tudnak segíteni. Brémai Ádám említi, „hogy Upsalában egy aranynyal ékesített templomban három Istennek szobra volt, kik közül egyet Wodannak hittak, s ez vezette a csatákat, ez adott az embereknek bátorságot vagy győzelmet az ellenség fölött, s azért fegyveresen ábrázolták. Ha háború volt készülöben, Wodannak áldoztak.“ Walafrid Strabo beszéli sz-Gallus életrajzában, hogy ez az alemannoknál és sueveknél megkisértette lerombolását három bálványképnek, melyeket ezek kiválóan tiszteltek. — A szász Irmen-szoborról, melyet Nagy Károly rombolt le, már fönnebb beszéltünk. Tacitus azt mondja ugyan *Germaniájában*, hogy a németek sokkal fönsegesebbnak képzelik az istenséget, mint hogy falak közé zárhatnák vagy az emberi alakhoz hasonlóan ábrázolnák, de ő maga említi *Annaleseiben* Taufana pompás templomát, és ő maga beszéli egész határozottan, hogy a németek Isteneik szobrait a harcba szokták vinni, és hogy e bálványképeknek embereket áldoztak. A friz törvénykönyvben el van rendelve, hogy azt, a ki egy templomot feltör és kirabol, a tengerhez kell vezetni, ott megférfiatlanítani, s azután a megsértett Isteneknek föláldozni. Sőt, mintha e bizonyítékok nem volnának elégségesek, előttünk fekszik még Gregorius Magnus egy írata Mellitus apáthoz, melyben azt tanácsolja, hogy a germánok pogány templomait ne rombolják le, mert ezáltal a népet csak jobban elkésérik. Inkább fecskendjék be a jól épített templomokat szentelt vízzel, emeljenek bennök oltárokat, s a kik egyszer hozzászoktak szent helyeikhez, szivesebben látogatják majd e templomokat, és lassanként áttérnek a keresztyénségre. És mind e tanúságok daczára még mindig azt állítják, hogy a régi németeknek a pogány korban nem voltak templomaik!

Nagyon alkalomszerű volna a régi germánok papi rendjéről is beszélni, melyet sok oldalról épűgy kétségbe vonnak, mint a templomok létezését, noha valamennyi író majdnem egyhangúlag bizonyítja a papság létezését és roppant befolyását, azonban ezúttal elállok tőle, s csak annyit említek meg, hogy csakugyan volt egy papi osztály, hogy a legrégibb időben kizárólag ez kezelte az igazságszolgáltatást, hogy papok elnököltek a nyilvános gyűlésekben, s hogy ennek az osztálynak általában oly roppant befolyása volt, hogy az ó-német államot leghelyesebben papoktól vezetett nemesi köztársaságnak lehetne nevezni. Nagy Károly reformjait azonban, távol attól, hogy a keresztyénség behozatala által a vallásos elemet emelték volna a germánoknál, inkább mint határozott világiasítást kell tekinteni, minthogy a törvénykezést, mely előbb az egyház jogköréhez tartozott, világi kezekbe helyezték.

* * *

Miután az előbbieken megkísértettem kimutatni a tévedéseket, melyekbe Much úr az ó-német államszervezet jellemzésében esett, most áttérek művének azon részére, melyben ő közvetlen föladatán túlmenve, a művelődés- és államképződés általános elveit is elmékedése körébe vonja, és megkísértem bebizonyítani, hogy a szerző helytelen előzményeiből kiindulva hogyan keveredett mind nagyobb és nagyobb ellenmondásba a történelemmel.

Azonban a munka e részében is van igen sok találó megjegyzés, az előítélet által eltorzított tények mellett.

Mily helyesen emeli ki például a szerző, hogy épen nem minden földművelő nép élt előbb nomád-életet, s hogy egy nomád nép soha sem fog önkényt a földműveléshez, hogy a földművelés és a nomád élet általában épen nem különböző fejlődési fokai egy és ugyanazon népnek, hanem két koordinált formája az emberi társadalomnak, melyek önállóan keletkeztek egymás mellett és egymástól függetlenül állnak fönn.*)

*) A történelmet előző régiségek tán mégis azt mutatják, hogy minden égalj alatt minden nép előbb vadászó, azután pásztorkodó volt, s utoljára földművelő lett. Szerk.

Midőn azonban a szerző tovább haladva azt állítja, hogy csak a növénytaplálékkal élő, földművelő népek képesek a művelődésre, a nomádok pedig, mint pusztai hús-evők önmagukból soha sem fejlődnek a műveltségig, *) és némileg művelődésre képtelenek, ez olyan állítás, mely nekem leghatározottabban ellentétben látszik lenni mindazzal, a mit a tapasztalás és a történelmi hagyomány tanít, és távol attól, hogy ez alapvetően elfogadhatónak, ellenkezőleg éppen nem nehéz biztosan kimutatni, hogy éppen megfordítva a nomádok azok, kik az emberiségnek művelődő elemeit szolgáltatták, s hogy egész művelődésünk a nomád életben gyökerezik.

Most áttérek ez állítás bővebb indoklására.

A harc az élet mozgatója, a vándorlás a gondolatok forrása; vándorlásból és harczból áll pedig a nomádnak élete. Leköltözik a hegyről a síkra, a síkról a tengerhez, fekvő helye körül farkasok ordítanak, a vihar szétszórja nyáját, véres harczban vívja ki a legelőt állatai számára és karddal kezében szerez meg mindent, a mi tulajdonát teszi. Az övé a világ, a meddig szeme lát, és az ég csillagai mutatják neki az utat. Sötét éjszaka, lángoló tűz mellett visszagondol ősei fetteire és szelleme a messzeségbe szárnyal, a hegyektől a tengerhez és föl az égboltozathoz, hol az ezernyi csillagok közt az ő életének csillaga tündöklik.

Ilyen a nomádnak élete, s ehhez képest alakul jelleme is. Nézzük akármelyik nomádtörzset, a kirgízt, mongolt, arabot, kurdot, turkomant, mindenütt megtaláljuk ez viszonyok hatását. Mindenütt merész, harczias szellemet, büszke, öntudatos lelket, szigorú, katonai szervezetet találunk, mely minden szabadság mellett, melyet az egyesnek enged, mégis biztosít egy erős központi hatalmat, mindenütt külső fényre és kitüntetésre törekvést, s izgékony, eleven szellemet találunk.

Halljuk csak pl. hogy Guthe miképp írja le ismeretes földrajzi tankönyvében a nomád arabokat:

*) A szerző e helyen még az állatországra is hivatkozik, arra utalván, hogy csaknem minden házi állat növényevő. Ez egészen helyes ugyan, de hát miért alkalmasok éppen ezek az állatok házi állatoknak? — inkább az ember akaratának való szenvedőlegesen alávetésök, a szolgaság önkéntes elviselése miatt. Az egyetlen házi állat, mely állását értelmességének köszöni, a kutya, és ez tudvalevőleg húsevő. Általában az egész állatországranézve ellenkezőleg az a szabály áll, hogy a ragadozó állatok nagyobb tehetségűek, mint a növényevők.

„Az örökös, fáradalmas vándor- és pásztorélet a pusztá-
sivatagban sajátágosan megerősítette a puszták fiainak tes-
tét, a sovány és csekély eledel szikárrá tette ezt. Ebben a
nyúlánk, de hajlékony és izmos testben merész és éber szel-
lem lakik, melyet a ragadozó állatokkal és ellenséges törzsek-
kel folytatott harc folytonos feszültségben tart. Így fejlődik
ki náluk az a büszke, független szellem, az a szabadságszere-
tet, mely lenézeti velök a városi lakókat. E mellett az atyai
törzshöz tartozás érzete igen erősen ki van fejlődve bennök;
az ősök nagy tettei kedvencz tárgyai a beszélgetésnek, és
minden egyes haláláig kezeskedik a törzs becsületéért. Eleven,
éles eszük, mely a pusztai életben nem talált elég táplálékot,
már korán nyelvük kidolgozására adta magát, melynek sza-
bályait egyszerű pásztorok állapították meg, s még most is
lehet az éjjeli pászortüzek mellett nyelvtani kérdések fölötti
vitatkozásokat hallani. Már korán kifejlődött náluk a költé-
szet. A folytonos szabadban tartózkodás, hol a karavánok, a
nap hevét elkerülendők, éjjel utaznak, a s pásztorok ezt átvi-
rasztják, magától is a csillagok tiszteletéhez vezetett, melyek
szabályos megjelenésekkel és eltűnésükkel az évszakokon
uralkodni látszának. De egyszersmind az emberi sors urainak
is tekintették ezeket. A csillagjóslás és csillagászat karöltve
jártak. Az égből leesett köveket, meteoriteket az Istenek jel-
képeinek tekintették és a hegyeken fölállították s imádták.“

Újabb időben az ismeretes orosz kutató, Prschewalski,
Mongolországról írt művében oly jellemzését adta ugyan a
mongoloknak, mely nagyon kevésbé egyezik a nomád népek
előbb közölt jellemzésével, úgy tüntetvén föl a mongolokat,
mint harciatlan, gyáva, ostoba, minden önérzet nélküli em-
bereket, kik minden elképzelhető rossz tulajdonságot egyesí-
tenek magokban.

Azonban, ha meg kell is engednünk, hogy a nomád
népek épen nem mind egyenlők, és általában a mongol törz-
sű nomádok kisebb tehetséget tanúsítanak, és alantabbi
fokon állanak, mint az árja törzsbeliék, mégis szemmelátható,
hogy Prschewalski e jellemzésében nagyon is az orosz párt-
állásponton álló, és nem is nehéz ezt saját közleményeiből
kimutatni.

Hogy a mongolok, kiknek többnyire csak nyíluk és íjuk
van, kerülik a jól fölfegyverzett európaiat, az époly kevésbé

bizonyítja gyávaságukat, mint az a tény, hogy oly páni félelemmel menekültek a dunganok*) elől, mert a legbátrabb embereknél is előfordúl néha, hogy mintegy a levegőből páni félelem száll közéjük, mely azután ragadós betegséggént terjed.

Ha azonban a mongolok csakugyan oly gyávák és harcziatlanok volnának, mint Prschewalski állítja, minek emelték volna a sinaiak hosszú falukat és hogy történhetett volna, hogy hajdanában Dzsingiz-khán alatt majdnem egész Ázsiát meghódították és századokon át uralkodtak Oroszországban? hogy lehetne az, hogy egészen katonailag vannak szervezve és a sinai hadsereg lovasságát képezik?

De más, Prschewalski által elbeszélt tényekből is világosan kitűnik, hogy a sinaiak mennyire félnek a mongoloktól. Így beszéli, hogy noha Sínának formasierüen alá vannak vetve, az egyes mongol törzsek belügyeiket mégis teljesen önkormányzatilag kezelik, és a behajtott adókból semmit sem visznek Sínába. A fejedelmek rendszeren sinai herczegnöket kapnak nőül, s ha Pekingbe mennek, ajándékokat visznek ugyan magokkal, de ezeket sokkal nagyobb ajándékokkal kell viszonzni, s ezenkívül minden herczeg Sínától évi fizetést kap, mely 2000 lan ezüstre és 25 darab selyemneműre rüg. Szóval, nem a mongolok adófizetői Sínának, hanem megfordítva a sinaiak a mongoloknak, s ezek ezért semmi egyebet nem tesznek, minthogy formasierüen elismerik azoknak föhatóságát és hadiszolgálatokat tesznek nekik. Képzhető volna-e ilyen viszony, ha a mongolok oly gyávák és harcziatlanok volnának, mint Prschewalski állítja?

A mi pedig a szellemi tunyaságot és ostobaságot illeti, melyet emberünk a mongoloknak tulajdonít, ezt az állítását szintén saját közleményei hazudtolják meg. Így beszéli Prschewalski, hogy csaknem egy harmada a férfilakosságnak a papi rendhez tartozik, s egy későbbi megjegyzésből kitűnik, hogy ezek csaknem valamennyien tudnak írni és olvasni,**) továbbá beszéli, hogy a mongolok nagyon kíváncsiak, s min-

*) Különbön ezek a dunganok, melyek a sinai birodalmat alapjaitan megrázták, szintén a mongol törzsekhez tartoznak.

***) Meg szeretném kérdezni Prschewalski úrtól, hogy ugyan Oroszországban tud-e a férfilakosság egy harmadrésze írni és olvasni?

den után tudakozódnak, hogy rendkívül szeretik a mulatságot, és hogy legkedvesebb mulatságuk az őseik hőstetteire való emlékezés. Különösen föltűnő azonban az alaschani hercegekkel és fejedelemmel folytatott társalgás leírása, s azért ezt szóról szóra ide iktatom.

Prschewalski írja: „A Higennel és Siával néhányszor vadászatra lovagoltunk, és esténként gyakran voltunk náluk, hol azután késő éjszakáig csevegtünk. Noha nehéz volt tolmács segítségével egymást megértenünk, mégis kellemesen töltöttük az időt... A fiatal hercegek egész fesztelenül viselték magukat, nevettek, tréfáltak és gyakran még játékokra és testgyakorlatokra is került a sor.“

„Társalgás közben a Higen és Sia lázas kíváncsisággal intéztek hozzánk kérdéseket Európáról, az ottani életről, emberekről, gépekről, vasútról, távirókról stb. Elbeszéléseink mondaszerűeknek tűntek föl nekik, s azt a kíváncságot keltették bennök, hogy mindent tulajdon szemükkel láthatnának. A hercegek egész komolysággal kértek, hogy vigyük őket magunkkal Oroszországba. Egyszer különféle, Pekingben és Kiachtában vásárolt európai tárgyakat hoztak nekünk, mint például pisztolyokat, tör-botokat, órákat, sőt kölni vizes üvegeket is.“

„Végre, midőn már nyolcz napot töltöttünk volt Dynjuan-inben, kihallgatásra híttak meg az ambaúhoz. Mindenekelőtt azt kérdezte tőlünk Loma Szordzsi, bizonyosan magának a fejedelemnek megbízásából, hogy miképen fogjuk az ő urát üdvözölni, a magunk módja szerint-e, vagy mongol szokás szerint, azaz leborúlva előtte. Midőn természetesen azt válaszoltam, hogy a fejedelmet európai szokás szerint fogjuk üdvözölni, kért kezdett Szordzsi, hogy legalább tolmácsunk, a kozák, térdeljen le a fejedelem előtt, de ezt is határozottan megtagadtuk.“

„A kihallgatás az ambaúnál esti 8 óra tájban az ő fauszájában volt. Ez a fause igen szépen van berendezve; még egy nagy európai tükör is van benne, melyet Pekingben 150 lanon vettek. Az asztalokon új-ezüst tartókban égő stearin-gyertyák álltak, és számunkra készített nyalánkságok, melyek dióból, mézeskalácsból, orosz bonbonokból (versekkel az etiquette-eken), almából, körtéből stb. álltak.“

„Miután beléptünk és a fejedelem előtt meghajoltunk,

kért, hogy a számunkra külön készített székeken helyet foglaljunk; a kozák az ajtónál maradt állva. Az ambauon kívül még egy sínai volt a fauséban, ki mint később megtudtam, egy gazdag kereskedő volt. A fause ajtajában és távolabb az előszobában álltak a fejedelem hadsegédei és fiai, kiknek szintén jelen kellett lenniök a kihallgatáson.“

„A hogylétünk és a szerencsésen megtett útazás iránt tett közönséges kérdések után megemlítette a fejedelem, hogy a mióta Ala-schau áll, itt még nem fordult meg orosz, s hogy ő is csak most lát először külföldieket és látogatásuknak igen örül.“

„Ezután kérdéseket kezdett intézni hozzánk Oroszországról, és például kérdezte, miféle vallásunk van, hogy mivelik a földet, hogy készítik a stearin-gyertyákat, hogy útnak vasútakon és végre, hogyan készülnek a fényképek. „Igaz-e, kérdezte a fejedelem, hogy e célra emberi szemből vett folyadékot tesznek a gépbe?“ „E célra, folytatá, Tjencsinben a hittérítők a gyermekeknek, kiket fölnevelés végett magokhoz vettek, kiszúrták a szemöket; ezért a nép föllázadt, és a hittérítőket mind meggyilkolta“. Midőn a fejedelem erre nézve tagadó választ kapott tőlem, arra kért, hogy hozzak neki egy fényképező gépet, és csak nagy nehezen tudtam ezt a megbízást elutasítani, mondtam, hogy a gépnek üvegjei az útazás alatt bizonyosan széttörnének.“

Már most kérdem minden elfogulatlantól, vajon ezek a mongolok itt valóban mint oly ostoba, szellemileg tunya lények jelennek-e meg, milyeneknek a szerző festi őket kezdetben, vagy nem tanúsítanak-e ellenkezőleg nagy lelki élelvenséget, sőt még bizonyos finomságot is magokviseletében? Prschewalski bizonyos önérzettel beszéli, hogy ő még a kozáknak sem engedte meg, hogy a fejedelem előtt letérdeljen, pedig még nem rég volt szokásban Oroszországban a czár előtt térdet hajtani.

Tehát Prschewalski jellemzését nem tekinthetjük bizonyítékául annak, hogy a mongolok csakugyan oly alantli fokon állanak, s ez még világosabb lesz, ha összehasonlítjuk a nomád mongolokat a jakutokkal, kik szintén a mongol törzshöz tartoznak, de földművelők.*) A tulajdonképi nomáddal szoros

*) Fölöslegképen még megemlíteném, hogy a mongolok épen nem

rokonságban és hasonló szerepet játszva a történelemben, jelennek meg ama harcziás hegyi népek, melyek a nélkül, hogy épen vándoréletet folytatnának, nagyobb részben mégis baromtenyésztésből élnek, és ép úgy kiválnak büszke, harcziás függetlenségi szellemök, mint munkakerülésök által, és melyek közül csak az afghanokat, chewsurokat, cserkeszeket, albánokat és montenegróiakat kell megemlítenem.

Forduljunk most a nomadoktól a földművelőkhöz ; mennyire egészen más kép tárul föl itt szemünk előtt :

A röghöz kötve, a szakadatlan kemény munka terhe alatt meghajolva a parasztban egy testileg és szellemileg teljesen megváltozott ember lép elénk. A nomádnak egyenes, ruganyos testtartása helyébe meghajlott test, az öntudatos, harcziás büszkeség helyébe alázatosság és szolgálai szellem lépett, a vállalkozó szellem eltűnt, a szellemi láthatár minimumra szorult össze, az élelem megszerzésére van fordítva egész törekvése, s ha gondolatainak szabad szárnyalást enged, és megemlékszik a múlt időkről, nem beszéll ősei tetteiről, hanem gazdag aratásról, erős fagyról és nagy jégesőről.

Gyakran halljuk azt a mondást, hogy a földművelők úgyszólván harciban vannak a természettel, de több-e ez, mint pusztá szólásmód, valóban harcznak nevezhető-e még ez? Ha a fagy elpusztítja vetéseit, ha a nap heve leperzseli földjeit, ha a jégeső semmivé teszi az aratást, mit tehet ellene a paraszt? semmit, épen semmit! És az, a mit mégis tehetne, annyira túlesik láthatárán, annyira túlhaladja az egyesnek erejét, hogy a paraszt távolról sem gondol rá, hogy valamit tegyen ellene, és mindig tény marad az az egy, hogy a paraszt a baj ellen soha sem küzd saját erélyel, hanem gépszzerűen végzi napi munkáját, és minden bajt tompa elmével és szenvedőlegesen vár a fejére, még oly esetekben is, midőn csekélységgel lehetne segíteni.

Vagy talán nem igaz ez a leírás? Útazzunk át Európa minden országán, faluról falura, és mindenütt ugyanazt fogjuk találni, mindenütt a paraszt nehézkességét és korlátoltságát

pusztán húsevők, hanem Prschewalski szerint főleg tejjel és kölessel élnek. Az arabok legnagyobb részben datolyával táplálkoznak, az ó-szövetség patriarchái kenyeret sütöttek magoknak, s így a legtöbb nomád és pásztor törzsnél a hústáplálék mellett növényi táplálékot is találunk.

gát, mindenütt az anyagiség uralmát, és a vállalkozó szellemnek majdnem teljes hiányát. S ha tekintetünket a kultur-államokról a vad népekre fordítjuk, nem ugyanazt találjuk-e itt is? a négerek és a pápuák, e kat'exochén földművelő népek nem legalantabbi fokán állnak-e majdnem az emberiségnek? Csak hasonlítsunk össze egy nomád arabot egy földművelő négerrel, és kérdezzük, melyik különb!

Ha azonban mindez így áll, ha igaz, hogy a harcziás pásztor és nomád népek átlag nagyobb szellemi tehetséget tanúsítanak, mint a békés parasztnépek, honnan van mégis az, hogy a nomád- és pásztor népek önmaguktól még sem jutottak el valami intensív műveltséghez, hogy ellenkezőleg minden igazi kultur-állam kivétel nélkül a földművelésen alapszik?

E kérdés első tekintetre áthághatatlan akadályt látszik emelni az előbbieik helyessége elé, s mégis, korántsem áll a dolog így, sőt mindez nagyon egyszerűen és békés úton oldható meg.

A nomád népek, az igaz, nagyobb szellemi tehetségük daczára sem juthatnak el a műveltség magasabb fokára, míg egyedül vannak, mert nemcsak a bizonytalan vándorelet akadályozza őket ebben, hanem mert általában rendkívül munkakerülők, s ezért rájuk nézve teljes lehetetlenség, hogy elméleti terveiket gyakorlatilag is megvalósítsák. De a nomádok nem maradnak minden körülmények közt nomádok, hanem megtörténik némelykor, hogy egyes nomád- és pásztor törzsek elhagyják az ősi pusztákat és hegyhátaikat, leszállnak a földművelők termékeny földjeire, meghódítva nagy területeket és nagy birodalmakat alapítva. A legyőzött lakosságot rabszolgaságba döntik és munkára kárhoztatják, a győzelmes betolakodók ellenben a kiváltságos, uralkodó osztályokat képezik, melyek a titkos tudományokkal, hadakozással és vadászattal foglalkoznak. Most azonban a viszonyok egyszerre teljesen megváltoztak. Az előbbi nomádnak eleven szelleme valami munkásság után vágyódik; munkaerők határtalan számmal vannak, s ha még sem volnának elegendők, rablóhadjáratokat kezdenek, s új embercsordákat hajtanak be. Ezer számra dolgoznak a rabszolgák a folyóknál, ezer számra a kőbányákban, s mintegy varázsütésre keletkeznek egyszerre azok a rengeteg öntözési rendszerek, azok az óriási paloták és templomok,

melyek még most is, annyi ezredév után csodálkozásra és bámulatra ragadnak, oly művek, melyeket bizonyára soha sem teremtett parasztnép, hanem melyeket csak ott tervezhettek, csak ott valósíthattak meg, hol a teremtő szellemnek, a vas maroknak a dolgozó rabszolgák ezrei álltak rendelkezésére.

Alig hiszem, hogy valaki a kulturállamok ezen rajzának helyes voltát tagadhatná. A régi Egyiptom és India viszonyai, a chaldaeus birodalom alapítása Babylonban, a méd és perzsa államok története, mind hangosan szóló bizonyítékok e mellett. Mindenütt jogok nélküli munkásosztályra és kiváltságos uralkodó osztályra találjuk a népet fölosztva, mely utóbbi magában foglalja a papokat és harczosokat, s ezek mindenütt mint bevándorlott nomádok és pásztorok jelennek meg, és a művelődés mindenütt az ő bevándorlásukkal kezdődik.*)

Valamint itt, úgy történt minden hasonló esetben, minden kultur-államban kivétel nélkül megtaláljuk az osztálykülönbséget, és ez annál merevebb, mennél messzebb megyünk vissza a történelemben. Az újabb történet íróknál általános szokás, hogy az osztálykülönbséget a modern kultur-államoknál későbbi fejlődés szüleményének tekintik, mintha az általános egyenlőségből csak lassan-lassan képződött volna; azonban semmi sem tévesebb mint ez, és semmi ellen sem tiltakoznak határozottabban összeszűrt történelmi, anthropologiai és társadalmi tapasztalásaink. Nem, nem az általános szabadság és egyenlőség volt kultur-államaink eredeti állapota, és nem békés paradicsom nyílik meg a kutató szemé előtt, ki előleges véleményektől menten, éles szemmel tekint vissza a történelem őskorába, — durvák az emberek és nehezek a körülmények; győző és legyőzött, úr és szolga, ez az alapja államainknak és mást nem ismer a történelem.

Ez nagyon keményen hangzik ugyan, s némelyek talán túlságosan keménynek is tarthatnák, de halljuk csak még egyszer a német törvénykönyveket. A sali törvényben Cap. II. §. 6. ez áll: „Si quis servum aut ancillam, aut bovem, aut jumentum aut quamlibet rem sub alterius potestate agnoverit, missit eam in tertiam manum etc.“ A friz törvény az

*) Az arab kultur-államok alakulása az arabok hódításai által, teljesen azonos jelenség, és történelmi koron belül esik.

additio sapientium-ban Tit. 9. §. 1. ezeket mondja: „Si quis in pignus susceperit aut servum aut equum, et ille servus aliquid damnum ibi fecerit, ad illum pertineat, cuius est servus, non ad illum, qui eum in pignus suscepit.“ Továbbá ugyanazon törvényben, additio Wiemari ad Tit. 2. „Si quis servum, aut ancillam, caballum, bovem, ovem vel cuiuscunque generis animal etc.“, és tovább, additio sapientium Tit. 8. „Si servus, aut ancilla, aut equus, aut bos, aut quodlibet animal fugiens etc.“ Mit szóljunk ehhez? vajon az „úr és szolga“ kifejezés nagyon kemény-e a német öskor számára? Nem, nem nagyon kemény, hanem nagyon enyhe, igen is enyhe, nem „úr és szolga,“ hanem „ember és állat,“ ez az osztálykülönbség ó-germán fölfogása, mert a rabszolga határozottan egy fokra van állítva a barommal, állatnak, tárgynak van nevezve. Most értjük meg teljesen, mért fordult el a germán oly utálattal minden munkától, mert a munka a négy- és kétlábú állatok dolga volt, nem pedig az emberé.

Lehetséges és képzelhető-e, hogy ily állapotok az általános egyenlőség állapotából fejlődhettek? Bizonyára nem, s minthogy ezen fölül az *Edda* szerint a régi németeknél a szabadok és rabszolgák testileg is különböztek egymástól, egészen bizonyos, hogy a kiváltságos uralkodó osztály az ó-német államszervezetben is a győztes jövevényekből állt; hogy azonban ez az idegen nép mi volt előbbi hazájában, azt nem tartotta ugyan fönn a történelem, de békés földművelők bizonyára nem voltak, s minden analogia szerint csak azt következtethetjük, hogy nomádok voltak. Igen, mint nomádok szabadon és merészen vándorolták be hajdanában a német törzsek Kis-Ázsia pusztáit, mielőtt Európába törtek, s a benszülött lakosságot széles területen leigázták és állatokká alacsonyították le. Ökör és ló, juh és kutya, rabszolga és szolgáló voltak házi állatai, ő pedig, a született nomád, nem dolgozott, az ő dolga azután is, mint azelőtt, a háború, rablás, vadászat és játék volt.

Ilyeneknek mutatkoznak elfogulatlan vizsgálat mellett a viszonyok; látjuk tehát, mily egyszerűen és minden erőltetés nélkül oldódnak meg a látszólagos ellenmondások. Egészen helyes az az állítás, hogy minden kultur-állam a földművelésen alapszik, de éppen oly helyes az is, hogy minden műveltség a nomád életben gyökerezik. Egy kultur-állam eredetileg nem egyszerű, egynemű, hanem összetett dolog,

mert különböző népelemek összekerülése által támadt, melyek részint a parasztsághoz, részint a nomádokhoz tartoznak, s az előbbieket képezik a szolgáló és dolgozó, az utóbbiak pedig az uralkodó és vezető osztályokat. *)

Hogy azonban a kultur-mozgalom minden népnél a felsőbb osztályokban kezdődött és a felsőbb osztályokból indult ki, azt bebizonyítani meglehetősen fölösleges dolog volna, mert egy tekintet a régi és új népek történetére, eléggé mutatja ezt.

Hogy a német nemzet sem képez ez alól kivételt, az kiviláglik fejlődési menetéből. A középkor java részéig minden műveltség kizárólag a nemesség és papság köreiből összpontosult, s csak midőn a böles uralkodók által a rabszolgaság megtörésére és a merev osztálykülönbség kiegyenlítésére teremtett polgári rend gyarapodott tekintélyben, hatalomban és jólétben, csak akkor kezdett ez is részt venni a kultur-munkában, a pór-osztály azonban mindig tunya szenvedőlegességben maradt, a műveltséget, melylyel bír, mindig a felsőbb osztályoktól kölcsönözte és soha sem volt középontja a legesekélyebb művelődési mozgalomnak sem. Hogy mennyire igaz ez, azt a német műveltségtörténetírók már rég fölismerték s kimutatták, hogy az ú. n. parasztviseletek épen nem származnak a pór-osztályból, hanem csak városi viseletek utánzásai, úgy hogy a mostani paraszt-öltözetekben azokat az öltözekeket látjuk magunk előtt, melyeket korábbi századokban a polgárság s a kisebb nemesség viselt. Így áll a dolog a házi eszközökkel, házépítéssel is, szóval mindennel, a mi a paraszt műveltségét képezi, mindez kölcsönvétel és semmi sem saját alkotása. **)

*) Ha a kultur-államok keletkezését természetrajzi alapokon akarók visszavinni, ezeket a puszták és a folyamvidék közti ellentétben lehetne keresni. Ázsia folyammélyedéseiben fejlődött ki a földművelés, a pusztákban a nomád pásztorélet, és mind a kettő egyesüléséből támadt a kultúr-állam. A középpázsiai pusztákról jöttek a nomád mongolok, hinduk, chaldaeusok, médek, perzsák, zsidók, parthusok, magyarok és kétségkívül ugyanígy valók a germánok is.

**) Egyetlen jelentékeny kivétel gyanánt az előbbieken kifejtett törvény alól első tekintetre a keresztényiség megalapítása tűnik fel, de hiszen Krisztus a zsidó népből származott, a zsidók pedig eredetileg nomádok voltak, s nomád életmódjukat bizonyos értelemben maig föntartották. A zsidók jelenleg sehol sem igazi földművelők és munkások, s valószínű-

Ha azonban mindez csakugyan így van, ha a művelődés csakugyan a nomád életben, illetőleg a kiváltságos osztályokban kezdődött, hogy van hát mégis, hogy Németországban a germánok megtelepedésével nem kezdődött meg mindjárt a művelődés aerája, úgy mint Indiában, Egyiptomban és Babiloniában; honnan van az, hogy ezek a népek még ezred évekig aránylagos barbárságban maradtak, noha egy hatalmas művelődési föllendülésnek minden föltétele megvolt? Ez az ellenvetés első tekintetre nagyon nyomósnak látszik, azonban közelebbi vizsgálat után igen egyszerű megoldáshoz jutnak.

A keleti népeknél ős időktől fogva a monarchiai elv volt érvényben, ez által pedig az uralkodó nemcsak az összes dolgozó néposztály fölött rendelkezhetett közvetve vagy közvetlenül, hanem a magasabb osztályok tagjai is arra voltak utalva, érdekeik megvédése végett, hogy a királynak segítségére legyenek, s így ennek nemcsak a physikai erő óriási tömege, hanem a szellemi erők gazdag tőkéje is rendelkezésére állt.

Egész másképp állt a dolog a germánoknál, ezeknél az önállóságra törekvés oly nagy volt, hogy ők csak a had vezetésére választottak magoknak egy herceget, béke idején azonban épen semmi felsőbbséget sem tūrtek meg maguk fölött, úgy hogy tehát nyugalom idején az egész államszervezet számtalan kicsiny, önálló családi birodalomra oszlott, melyek egymással folytonos családi viszályban voltak. Hogy pedig ily körülmények között nagyobb mérvű külső műveltség kifejtéséről nem lehetett szó, az világos.

Csak midőn a szétforgácsolt nagyobb német tőzsekre

leg azelőtt sem voltak azok soha. Bizonyítja ezt az is, hogy kétszer vitték őket rabságba, s mind a két esetben ismét visszaadták szabadságukat. Ha derék munkások lettek volna, mint a négerek, az egyiptomiak bizonyára nem bocsátották volna el őket, s a perzsák ép oly kevéssé. Ezenkívül Jézus élete is kezdettől fogva a legszorosabb kapcsolatban jelenik meg a nomádsággal. Az angyalok pásztorokkal tudatták legelőször az üdvözítő születését, nomádok hozták neki, csillag által vezetve, legelőször hódolatukat; alig született, Egyiptomba menekültek vele szülei, s midőn végre közeledett az idők telje, a pusztába ment Jézus, hogy a magánosságban számot vessen magával és végső határozatait megérlelje. — És Jézusnak s tanítványainak egész tanító pályája nem volt-e folytonos nomád élet?

törzsszövetségekbe álltak össze, csak midőn ezek egyikében vagy másikában a monarchiai elv mindinkább érvényre jutott, kezdődtek a művelődési törekvések is, és csak midőn a királyság a Karolingokkal általános uralomra jutott és a német törzseket mind egy királyi pálcza alatt egyesítette, csak ezen időponttól kezdve ébredtek föl a kultur-mozgalmak nagyobb mértékben és kezdődött nevezetesen nagyobb építési tevékenység. Hogy azonban ez a mozgalom mily hamar terjedt a német népben, mily alaposan alakult ez át rövid idő alatt, legjobban akkor látjuk, ha az Ottók korát a Karolingokéval hasonlítjuk össze, pedig a kettő közt alig 150 évnyi időköz van, míg előbb az egész kultur-élet évezredekén át pangott.

Így tehát az a kérdés is igen egyszerűen megoldódik, sőt ez a megoldás még egy lépéssel tovább is vezet.

Az előbbieken kimutattuk, hogy a művelődési mozgalmak mindig a felsőbb körökből indultak ki, most egy lépéssel előre menve, látjuk, hogy a legelső kezdet egyenesen a királysággal függ össze és a magasabb műveltség eredete közvetlenül a királyságban keresendő.

Ez az állítás az uralkodó demokratikus koriránnyal ellentétben van ugyan, de a történelem nem lehet párt-ügy, és a történelemben semmi sem alapul biztosabb adatokon, mint az az állítás, hogy az egész műveltség első kezdete a királyságban rejlik. Vagy kételkedik valaki ebben?

Egyiptom, Babylonia, Assyria, Palaestina és Perzsia minden nagy épületét királyok rakatták, Görögország minden nagy, csodálat építményét tyrannok emeltették, a római műveltség és építési tevékenység tetőpontja a császárság korába esik és Németországban is Nagy Károlyljal kezdődik a volta-képi műveltségi korszak.

A mai művelt államokban ez az eredeti állapot további fejlődés közben mindenesetre módosult némileg, mivel a szabad polgárság keletkeztevel a kultúr-munka legnagyobb-részt ez osztályra szállott át, azonban ez épenséggel nincs ellenmondásban az előbbiekkal, mert maga a polgárság is, minden következményeivel együtt, az előbb jellemzett osztálykülönbség eredménye, s e nélkül nem is képzelhető.

Láttuk, hogy az osztálykülönbség, mely minden kultur-állam alapját képezte, eredetére nézve nemzeti vagy törzskülönbségekre vezetendő vissza, s itt fölmerülhet az a kérdés, hogy honnan vannak voltaképen ezek a törzs- és nemzeti különbségek.

Az uralkodó iskola e pontban meglehetősen gépszerűen jár el, az egyes törzsek számára egy föltételezett ősnépet vévén föl, mely e részeknek szétválása és elváltozása által lassanként kisebb vagy nagyobb számú különböző népekre oszlott szét s így pl. az egész indogerman törzs számára is egy indogerman ősnépet vesznek föl, melyből mint a fa ágai fejlődtek ki az egyes népek, sőt annyira mennek, hogy ez ősnépnek tulajdonságait, életmódját és műveltségi fokát is megállapítják.

Ez a fölfogás, mely nyilván az ó-szövetségnek az emberi nem eredetéről szóló elbeszélésében gyökerezik és újabb időben a Darwin iskolájának tanai által látszólagos természetrajzi hátteret is nyert, jelenleg oly általánosan el van terjedve, hogy az ember még különöz hírébe talál jönni, ha kétségbe merné vonni helyességét, és itt mégis úgy van, mint számos más esetben, hogy az, a mit helyesnek tartunk, mert általánosan annak tartják, határozottan helytelen.

Ennek bebizonyítása nem nehéz.

Ha igaz az, hogy egy törzsnek különböző népei egy közös ősnéptől származnak, ebből szükségkép következik, hogy régebben kevesebb népnek kellett lennie, s hogy ezek közelebb álltak egymáshoz, mint később. Azonban tényleg így van-e ez, igaz-e, hogy a történelemben visszafelé haladva mindig nagyobb egyszerűsülését, nagyobb egyformaságát találjuk az emberi nemnek? Mindnyájan tudjuk, hogy ez nincs így, hogy éppen ellenkezőleg áll a dolog. Mennél tovább megyünk vissza a történelemben, annál inkább szétdarabolva találjuk az emberi nemet egyes törzsekre és törzsecskékre és annál nagyobb a szokások és nyelvek különfelesége.

Vegyük pl. kezünkbe Mommsen római történetét, és olvassuk el az első fejezetet Italia legrégebb lakosairól. Itt a görögökön, bretteken (Brettier?) és sabinokon kívül még egy csomó népet találunk, melyek három nagy, lényegesen különböző törzsre oszlanak: a japyg, etruszk és itáliai törzsre, az utóbbi pedig megint egyrészt latinokra, másrészt umbro, mar-

sokra, volszokra és samnitokra oszlik. Mindezek a különböző népek azonban az idő folyamában összeolvadtak egységes római nemzetté és fölvtették a római nyelvet.

Ezt találjuk minden népnél, minden nemzetnél. Vegyük csak elő a római írókat; mennyi törzseeskét különböztetnek meg a germánoknál, s ha e nevek közül sok talán csak tartománynév is, mégis az ős-germanoknál nagy különbözősége volt a szokásoknak és nyelveknek. Ha átnézzük a ránk maradt régi nyelvelvéket, azt találjuk, hogy mindenik külön nyelvet tüntet föl, s ezeknek maradványai ma is élnek a különféle tájnyelvekben. Mindezek az egyes törzsek és törzseeskék azonban az idők folyamában egybeolvadtak egységes német nemzetté és a különféle tájszólások összevegyülése és összeolvadása által támadt a jelenleg általánosan elfogadott német irodalmi nyelv.

Ha illusztrálni akarják az új nemzetek és nyelvek keletkezését egy anyanemzetből, rendszeren a román nemzeteket hozzák föl például, melyek állítólag mind a rómainak gyermekei. De igaz-e ez? igazán a rómaiaktól származnak-e a francziák és spanyolok, s a római nyelvtől az ő nyelvek? Mindenki tudja, hogy ez nem áll. A francziák german és kelta törzseknek a római települőkkel való keveredéséből, származtak, a spanyolok pedig a rómaiaknak iberiai, kelta, german és arab törzsekkel való vegyüléséből, végre az olaszok, a rómaiak és germánok elegyüléséből. A mi közös vonásuk van e nemzeteknek, az azon alapszik, hogy van egy közös elemök, és különbségeik külön elemeikből erednek, melyekkel mindenik külön bír, s melyek a többiekben nincsenek meg.

Más szóval: a román nyelvek nem úgy keletkeztek a rómaiából, hogy a római nyelv több ágra szakadt, s ezen ágak mindegyike önállóan fejlődött tovább az idők folyamában más irányban, hanem inkább úgy, hogy a római nyelv a legkülönbözőbb módon vegyült más nyelvekkel, s e különféle vegyületekből a belső kiegyenlítés után természetesen különböző nyelvek is álltak elő. Azon tartományokban, melyekben jelenleg e három nyelvet, a francziát, spanyolt és olaszt beszélnek, a régi korban talán több száz különböző nyelvet beszéltek, és a népi tájnyelvek nagy száma, mely minden országban található a paraszt lakosságnál, támaszpontul szolgálhat erre nézve; de ebből továbbá az is következik, hogy itt sem talál-

juk legcsekélyebb nyomát is egy ősnyelvnek vagy ősnépnek, s a szétágazásnak, hanem ellenkezőleg eredeti nagy különféleséget, mely lassanként nagyobb típusok csekélyebb számba olvadt össze.

Ezeket a jelenségeket találjuk azonban mindenütt; akármerre járunk, akármely népnek történelmében lapozunk, soha sem találjuk régibb egységek különválását, hanem kivétel nélkül előbbi ellentétek összeolvadását egy nagyobb egységbe; s ebből logikai szükségességgel következik, hogy mennél messzebb megyünk vissza a történelemben, annál nagyobbak kell lenni a különféleségnek is, s a tapasztalás és történelmi hagyomány, korántsem vezet vissza egy közös ősnépre, melyből az emberi nemnek egész különfélesége fejlődött volna, sőt minden az ellenkező útra mutat, s az emberi nem inkább az általános szétdaraboltság állapotából az általános egyesülés felé látszik fejlődni.

Ismeretes dolog, mily rendkívüli szétdaraboltságban él Amerika bennszülött lakossága. E földről jelenleg már vagy 400 különféle nyelv ismeretes, s ezek némelyikét csak néhány ember beszéli, és e mellett e nyelvek oly rendkívül különbözők, hogy gyakran igen közeli szomszéd törzsek nem értik egymás szavát. S ebben az állapotban kell körülbelül képzelnünk az emberi társadalmat kezdetől fogva.*)

Ha azonban megint azt kérdezzük, hogy honnan vannak ezek a különféleségek? erre más feleletet nem igen adhatunk, mint azt, hogy a különbözőségek ugyanazon módon keletkeztek, mint az emberi nem általában, s a míg nem tudjuk, hogyan keletkezett ez, teljesen meddő dolog a különbözőségek eredetét is kutatni.

Hogy a különbözőségek hogyan keletkeztek, azt nem tudjuk, de a mit tudunk, a mit minden hagyomány, minden tapasztalás bizonyít, az, hogy az emberi nemnek ez eredeti különféleségeiben rejlenek minden haladásnak és művelődésnek rúgói, hogy ezen eredeti ellentétek nélkül az emberi társadalom soha sem tudott volna a barbárság állapotából ki-

*) Wallace a hátsó-indiai szigettengeren 59 különféle nyelvet constatált, és belső Afrika néger-lakossága is tömérdek apró törzsre oszlik Müller szerint, melyek tömérdek különböző nyelvet beszélnek, úgy hogy teljes lehetetlenség ezeket közös alapra visszavezetni.

emelkedni, és valamint az anyagi elemek eredeti különbözőségében van letéve minden mozgásnak alapja az anyagi világban, úgy a különböző szerves elemek beláthatatlan serege az, melyeknek sokszerű kölcsönhatásából és összekapcsolódásából származik a szerves élet kimeríthetetlen gazdagsága. Az ellentét törvénye uralkodik a természetben, a felhőből tör ki a villám, hibákból és tévedésekből ered az igazság, a szolgaságból és elnyomásból keletkezik a szabadság és a jog. Az úr és szolga közti ellentét teremtette a szabad polgárságot, az osztálykülönbség elvégezte föladatát, de az emberi nem indító erői még nem merültek ki. Nemzet. nemzet mellé sorakozik és a nemzetek szabad versenyében új mozgalom támad, új erők ébrednek, nagyobbak és hatalmasabbak, mint mindazok, melyek az emberi nemet eddig mozgatták; bárcsak ezek azon magaslatra emelnék az emberi nemet, melyen az emberiség honol.

* * *

Utóirat. Az előbbi fejtegetések, a mennyiben az ó-germán állam-intézményekre vonatkoznak, Wirth *Geschichte der Deutschen* (Stuttgart 1846) megfelelő leírásaira támaszkodnak. Ez oly mű, melyhez a terjedelmes forrástanulmányra, a fölfogás mély és éles voltára, s az előadás világosságára nézve legföljebb Mommsen római története fogható, s melynek majdnem teljes ismeretlensége csak annak tulajdonítható, hogy annak idejében oly merev ellentétben állt az akkor mindenható Luden-féle iskolával, és mert mind a mellett, hogy oly melegen szólt az államtest jogi alapjai és szerves intézményei mellett, mégis oly kevéssé illett azon politikai alapelvekhez, melyek később Németországban uralomra jutottak. Számos évvel ez előtt egy úgynevezett népies kiadás jelent meg munkából Zimmermantól, melyben azonban a Wirth-féle munka a teljes fölismerhetetlenségig meg van csonkítva és eltorzítva. Az eredeti nem kapható már könyvkereskedésben, s egy mélyebb nemzeti célokat követő egyesületnek méltó föladata volna e tiszta szabadságérzettel és férfias német hazafisággal írt műnek új életet adni.

EGY CSOMÓ LEVÉL.

I.

LEROUX ABBÉ — X. GRÓFNAK.

Kedves gróf úr!

Derval abbé meghozta az ön rokonszenves üdvözlését s én sietek ezért teljes hálámat kifejezni. Ő eminentiája viszont ezer köszönetét küldi a szíves érdeklődésért, melyet testi szenvedései iránt ön tanúsítani kegyes. Egy ügyes párisi orvos, doktor Vincent, már nagy könnyebbülést szerzett tisztelt főpásztorunknak s én remélni merem, hogy Isten segélyével, sikerülni fog a rettegett veszélyt leküzdenünk.

Szíves meghívásáért, kedves gróf úr, hogy a tavasszal néhány napra ránduljak Saint-Croixba, fölötte le vagyok kötelezve. Nem feledtem a leigézö kegyet, a melylyel ön és a grófnö ö méltósága elárasztottak, mikor az ifjú vicomte az első vizsgálatot tette; nagy öröömre válnék újra látni a sűrű lombokat, a balsamos árnyat, melyek alatt, ha emlékezik reá, oly hosszan s kellemesen beszélgettünk a kedves gyermek vallási neveléséről.

A bizalom, a mit ön akkor tanúsított irántam, elég volna kedvessé tenni nekem Saint-Croixt, ha saját gyermekésem szerény emlékei nem vonzanának is e szép vidék felé.

Első gyermekeveim abban a kisedd házban folytak le, a melynek zöld lombos udvara az ön parkjához szögell; ott hártározta el, Istennek szentelni életemet; ott lehelte ki lelkét, hosszú munkás élet után, agg édes atyám. Kedves emlékeket, megható benyomásokat ébreszt szívemben az ön meghívása.

Azonban mit említett nekem a tisztelt Derval abbé e tárgyról? Ön e szerény, elhanyagolt kunyhóra vetette volna, úgymond, a szemét. Alig hihetem, gróf úr, hogy házaeskám csak egy pillanatra is magára vonhatta volna figyelmét és sokkal hajlandóbb vagyok azt tenni föl, hogy ez is olyan ártatlan gonoszkodás, a milyen bizony Derval abbétől néha kitelik.

II.

ANATOLE DU BOIS DE GROSLAU — X. GRÓFNAK.

Kedves grófom!

Nemes ajánlata, melylyel az új polgári iskola fölállításiára, saját birtoka szélén, sőt épen kastélya szomszédjában, telket ígér, oly kiváló jele az ön nagylelkűségének, a mi valóban nagy rokonszenvet fog ébreszteni nevé iránt.

Nem akarom titkolni, jelöltsége némi habozást okozott a megyében, a mit azonban eme bőkezű adománya bizonyára legyőz; azért nem is késem kiaknázni ennek dícséretes oldalát.

Bizalom és tevékenység!

Kérem tolmácsolja hódoló tiszteletemet a grófnénál, ön pedig, kedves grófom, legyen biztos buzgó fáradozásaimról.

U. i. Sürgős volna, hogy ígérését mielőbb kövesse annak teljesítése is.

III.

X. GRÓF — LEDOYEN KÖZJEGYZŐNEX.

Bizonyára, kedves Ledoyen, ha nem polgári volna, . . . de különös tekintetekből, a miket hosszas volna önnek most elsorolnom, ennek az iskolának polgárinak kell lennie . . . ez idő szerint. Ebben van a nehézség; könnyen beszél ön, az ön közvetítő ötleteivel. Megmondani Leroux abbénak, miben áll a dolog: ez egész vihart hozna reánk. Látogassa meg, s vegye be azt a telket rohammal. Elmegyek, ha kell, tizenötezer frankig. Legyen óvatos, de ne veszítsen időt — hiszen ekkora összeg — az ördögbe is! Biztos-e ön, hogy nincs rajta bekelezett teher?

Aztán jöjjön ki már egy kis vadászatra; tudja, hogy mindig szívesen látott vendég nálunk.

U. i. Kedves neje remelem jól van? A grófné tegnap is kérdezősködött utána. Hát a fia? még sem kapta meg a kinevezést? az ördögbe! ez a számfölötti állás ugyan soká tart.

IV.

X. GRÓF — LEROUX ABBÉNÁK, AZ ÉRSEKI PALOTÁBAN.

Kedves abbé úr!

Izenete ő eminentiája egészsége felől, örömmel tölt el el bennünket. Végre tehát enyhültek szenvedései: hála Istennek! Mert inkább a gondviselés közbejöttének, mint emberi tudománynak köszönhető e szerencsés eredmény.

Doktor Vincent — nem tagadom, gyakorlott ügyes orvos — ugy-e nagyon szabad gondolkozású — ha nem csalódom, materialista. Úgy tetszik, sokat hallottam róla utolsó párisi útamkor. Röpiratokat tett közzé s oly elveket hirdetett és támogatott. . . . Ő eminentiáját különösen bánthatta a gondolat, hogy ilyen kétes hírben álló embert kellett ágyához hivatnia; de nem a mi föladatunk a gondviselés szándékait mérlegelni s bírálni azon eszközök becsét, a melyeket czeljai elérésére csudálatosan kiválaszt.

A fájdalmas krízis után, a melyen kedves főpásztorunk átment, nem gondolná-e ön, hogy egy vagy két hét a falun, jót tenne neki. A testi szenvedések s főpapi hivatásának folyvást növekedő gondjai, kétszeresen kimerítették őt; nem gondolja-e, mondom, hogy egy kis csend és nyugalom javára válnék?

Saint-Croix kicsiny kápolnája legszebb virágainkkal fogna díszleni s ő eminentiája különben is tudja, hogy szobája nálunk mindig készen várja őt. Nem szükség önnek hálánkat említenem. Már szépen nyílik a kikelet; a virágok föltárják kelyheiket, s ön, kedves abbé, a ki oly élénken megőrizte szívében a természet iránti érzéket, jobban tudja mint akárki, mily gyönyörűek a nyár ez első beköszöntő napjai.

Mivel épen a faluról beszélünk, engedje futólag megemlítenem, hogy ön nagyon szigorú a jó Derval abbé iránt, a kit

mind a ketten szeretünk s a kit valóban nem érhet vád, mert híven vitte meg önnek izenetemet. A múltkor egyszer szemembe tűnt az ön kis birtoka, a miből, azt hiszem, nagyon csekély jövedelme lehet s eszembe jutott, hogy ajánlatot tegyek megvételére. Bocsásson meg, hogy üzleti dolgokról szólok önnel, de úgy gondoltam, e darabka föld eladásába talán beleegyezhetnék. Beszögell parkomba, egyesíteni lehetne vele. Egyébiránt ez az ötlet csupán futólag jött s Derval abbénak is csak azért hoztam föl, mert azt hiszem, e kis egység kettős előnnyel járna önre nézve: előny volna megszabadulnia e csaknem jövedelem nélküli birtoktól, melynek kezelése úgy is kívül esik az ön rendes foglalkozásai körén; s előny volna fölhasználnia e telek értékének azon növekedését, a mit kivételesen nyert az által, hogy a saint-croixi parkba nyúlik be. Hogy befejezzük e nevezetes tervet, csupán egy szót még: én igazában nem tudom, mennyire terjed e telek értéke; úgy látszik, aligha van előnyösen bérbe adva s talán kísértetbe jönnek, szemrehányást is tenni önnek a hanyagságért, a mit birtoka kezelésében tanúsít, ha e látszó gondatlanság mögött nemes szíve jótékonyságának nyomait nem ismertem volna föl.

Százötven, kétszáz, háromszáz frank a bér? Számítsa ki, édes abbé, mekkora tőke felel meg e jövedelemnek, akár mennyi legyen az, s mivel méltányos, hogy én *pretium affectionis* adjak, mondja megbizottamnak, Ledoyen közjegyzőnek, hogy szorozza a mondott tőkét kettővel.

Láthatja, kedves abbém, hogy én szeretem a kerek alkut. Őszintén szólva, szomszédos telket szerezni, nem igen válik be üzletnek.

V.

X. GRÓF — SAX A., RÉZ-HANGSZER-GYÁROS ÚRNAK.

Sax úr!

Nem történt-e hiba a fuvókák választásában? Különben minden rendben van, kivéve egy trombita nyakát, a mi nagyon tönkre ment a hozatalban; a vasútnál föl is vétettem a kárt. Muzsikásaim, a kik, megvallva az igazat, nem épen művészek, különösen bajlódnak a fuvókákkal. Ha lehetne

nagyobbakat kapni, kérem küldessen minél előbb. Hadd legyen inkább a hang valamivel recsegősebb; az én tűzoltóim nem sokat fognak búsulni érte s én magam sem.

Legyen szíves küldeni néhány zenedarabot is, a legkönnyebbekből, de a mi hatásos, élénk, fölvidító. Összekötéseinél fogva ön e kis szívességet könnyebben megteheti nekem, mint más, a kihez fordulhatnék. Igérte, hogy valami port is csomagol be, a mivel rezet tisztítani lehet. Ez nagyon szükséges volna. A mi muzsikásaink többnyire a szabad ég alatt játszanak s egy kis köd, egy kis eső mindjárt szörnyen befogja a hangszereket.

VI.

LEROUX ABBÉ — X. GRÓFNAK.

Gróf úr!

Fájdalommal kell jelentenem, ő eminentiája ismét visszasett bajába, sokkal veszélyesebben, mint előbb bármikor. E krízis alig pár órával a párisi híres orvos elútazása után tört ki, a kire nézve én is teljesen egy véleményben vagyok önnel. A nedv-elvásztások nem találva utat a kijövetelre, a szenvedés már-már elviselhetetlenné válik. Sürgönyöztünk rögtön; de a segélyre nem várhatva — képzelheti aggodalmunkat — a falusi orvoshoz, B. doktorhoz kellett fordulnunk, a ki igen jó gondolkozású s minden tekintetben tiszteletre méltó férfiú. Azért-e, mert nincs szokva ilyen operatiókhoz, azért-e, mert ily fontos esetben a felelősség érzete remegtette kezét s háborgatta ítéletét: ez a szerencsétlen doktor csak jajkiáltásokat tudott kivenni betegünkől s minden kísérlete eredménytelen maradt.

Kétségbe kell esnünk, látva a folytonos szenvedést, melyet ő eminentiája azon bátorsággal, mondhatnám hősiességgel tűr, a mit csak a valódi erős lelkek merítenek a vallásos hitből. Ilyen napokon, belátja, kedves gróf úr, szóba sem hozható a saint-croixi kirándulás.

Bajaim között egészen megfeledeztem az ön ajánlatáról, a mit boldogult atyámról örökölt kis birtokomra nézve tett. Pénzbeli kérdésekben nem érzem magamat illetékesnek

s Isten úgy akarta, hogy bizonyos visszatetszés nélkül ne is szólhassak rólok. Soha sem fontolgattam, mennyit érhet az a telek, s megvallom soha eszembe sem jutott, hogy megváljak tőle. A mint előbb-előbb haladunk az életben s Istennek rendeletéből megfosztatunk a földi örömöktől, úgy válnak kedvesebbekké a szív emlékezései; úgy hogy az ajánlat, a mit ön nekem tenni kegyes volt s a mit a megbízott jegyző úr már határozottabb alakban is ismételt előttem, csak fölzavart de nem ejtett kísértetbe, csak gondott okozott, de nem téríthetett meg.

De valóban vádolom magamat, hogy ilyes ügyről beszélek, midőn itt e palotában ő eminentiája beteg ágyban szenved. . . .

Válnom kell öntől, kedves gróf úr; bocsássa meg levellem zavartságát; roppant sietve írom.

VII.

X. GRÓF — LEDOYEN KÖZJEGYZŐNEK.

A gutába, kedves közjegyző úr, tréfál-e? Vagy nem mondtam-e, hogy a dolog sürgős, igen sietnünk kell? Hiszen ajánlataim elég világosan mutatják. Azt hiszi-e, hogy úgy ragaszkodnám e vityillió megvételehez, ha a kastélyban vagy a kastély közelében található más alkalmas helyet? Ördög adta! Ne vesztegessük az időt. Szabad kezét adok önnek az árra nézve. El vagyok szánva a pénzbeli áldozatra; — mondom: áldozatra; nem: örültségre. Meg kell szereznem a főtisztelendő abbé úr rozzant örökét.

Ön ismeri, minő tisztelettel vagyok az ő szent jelleme iránt; de életmódjának magasztos foglalkozásai nagyon is távol viszik őt az e világi ügyektől. Családi érzelmek, gyermekkori emlékek, melyek bizonyára igen tiszteletreméltók, de melyeknek túlzásait ő nem mindig látja tisztán, nagyon is szívós kötelékkel kapcsolják őt ehhez a tenyérnői földhöz, a minek, szavamra mondom, semminemű értéke sincs. Az abbé úr öreg atyja, nem tagadom, ebben a kunyhóban halt meg, mint egy szent, vagy olyas valami; de a falak roskadoznak, a gerendákat megette a szú, egyetlen ablaka sem csukódik,

zsindelye szanaszét hajlott, görbült, vetemedett, bele esik az eső, úgy hogy a mint Márton gazdától tudom, zápor idején a házból minden tálat a padlásra kell hordani. A föld kövecses, ki is van élve, alig művelhetni már. A taraczk is alig él meg benne. Azonban mindez, engem nem háborgat; ezeket az okokat nem tartom akadálnak; becsültessék akármennyire, és ha kell . . . isten neki, ha kell, menjen el húsz ezerig is; de csinálja gyorsan és ügyesen; tudja ön, hogy én a szolgálókat elismerni tudom.

Megöl a levelezés — huszonöt, harmincz levelet írok naponként.

VIII.

X. GRÓF — LEROUX ABBÉNAK, AZ ÉRSEKI PALOTÁBAN.

Ö eminentiája egészségéről közöltt újabb tudósítását, mind a grófnő, mind én, mely meghatottsággal fogadtuk. Ily szenvedéssel és gyötrelmekkel kell-e megkoronáztatnia azon magasztos életpályának, mely egészen a mások boldogítására volt szentelve! . . Nem találok kifejezést; mélyen meg vagyunk illetődve.

Szívünk mélyéből könyörgünk a mindenhatóhoz, hogy a szent férfiú egészségét állítsa helyre. Tolmácsolja, kérem, legjobb kívánataink kifejezését.

Valóban vádol a lelkiismeret, vajon nem bántottam-e meg önt, hogy kissé sürgettem azt a telek-eladást. Talán meg fog nyugtatni egy pár sorral.

IX.

X. GRÓF — A SAINT-CROIXI PLÉBÁNOSNAK.

Főtisztelendő Plébános úr!

Higye meg, nem feledkeztem meg az ígéretről, a mire ön figyelmeztet; levele oly perczben érkezett, midőn épen annak valósításán tünődtem. Ha törekszem elnyerni a szerencsét, hogy e szép vidék érdekeinek a törvényhozó testületben képviselője lehessen, a lélek szükségei mindenkor közelebb

állnak szemem előtt a test kívánalmainál, s azon hitet vallom, hogy társadalmunk óhajtott újjá alakulása főleg a vallásos eszmék széles elterjedésében keresendő.

Kell-e tehát ismételnem, hogy nem feledkeztem meg az Urnak házáról. Bizton számíthat a teljes átalakíttatás összes költségeinek előteremtésére. Szükséges volna tehát mielőbb megbízni a káptalan építészét, hogy tanulmányozza a kérdést s készítse el az újjá-alakítási munkálatok tervét.

X.

A SAINT-CROIXI PLÉBÁNOS — X. GRÓFNAK.

Egész parochiám nevében háládatosan köszönöm, Méltóságos Gróf úr, kegyes ígérését. A nemes eszmék, melyeknek oly szép szavakban méltóztatott kifejezést adni, kezességül szolgálnak jó akaratú hajlamaiért; valóban, méltóztassék meggyőződve lenni, a mit az Urnak szolgálatában áldoz, nem marad jutalmazatlanul. De legyen szabad megjegyeznem, a kivitel útja és módja tekintetében, némileg eltérő nézetben vagyok. A helyett, hogy a kívántató összeg az építész terve után állapíttatnék meg, úgy hiszem, czélszerűbb volna a kivendő munkálat tervét határozni meg a megnyert adomány mértéke szerint. Az agg kornak megbocsátható, ha sietve várja a remélt örömet, s a mi templomunk, mely bizony már nem fiatal, többre venne egy kanálnyi vakolatot a világ minden költségvetésénél.

Méltóságod jó indulata köszönetre kötelez bennünket. Kegyes ígérétének mielőbbi valósítása hálával töltend el, s nyíltan mondható, biztosítani fogja Méltóságod részére határozott rokonszenvünket minden dolgokban.

XI.

LEROUX ABBÉ — X. GRÓFNAK.

Isten meghallgatta könyörgéseinket; ő eminentiája hasonlíthatatlanul jobban van s végre válaszolhatok nagybeesű levelére, melylyel megtisztelni szíves volt.

A napokban fölkeresett Ledoyen közjegyző úr s a kérdéses telek megvétele iránt oly határozott és sürgős ajánlatot tett, mely valóban nagy zavarba ejt.

Tehát igazán való-e, hogy ön komolyan meg akarja venni e szerény birtokot? Hogy mi a terjedelme? Én, megvallva az igazat, nem tudom, bár jóval többnek tartom, mint Ledoyen úr gondolni látszik. És meg kellene tehát válnom amaz alázatos hajléktól? Szívem összeszorúl; föltűnik előttem a tágas, szellős, tiszta levegőjű szoba, szép kövekből rakott nagy kandallójával; a faragványos tölgyfa gerendák, a vastag erőteljes falak, melyeket gyermeki képzelettel várok falaihoz hasonlítottam. Látni vélem ősz atyámat, a mint élte végóráiban azt a kedves kertet művelgeti, szedi a gyümölcsöt, sőt agg kora daczára még elég erőt érez saját kezeivel ásni a burgonyát — bocsánat ez apróságok fölemlítéseért — azokat a szép burgonyákat, melyeknek párjok tíz mértföldnyire sehol sem terem, a mint ő mondta nyájas mosolyával. Milyen kedvére voltunk, mi pajkos fiúk; hogy verekedtünk ott a téres és magas pajtában. Mennyit játszottunk ama kút körül, melyből szakadatlanul csörgedez a pompás forrásvíz. Mind fölelevenül lelkemben ez az emlék, ha arra a kicsi birtokra gondolok, mely önnek, gróf úr, igen jelentéktelen, de az én családomnak igazi földi paradicsoma volt, s melynek termékenysége elég volt öreg szüleimnek, hogy belőle bőségben, nyugalomban éljenek. Mikor tavaly utoljára ott jártam, a födél miatt, a mit akkor tökéletesen megújítottam, arra gondolék magam is, hogy ott fogom végezni napjaimat, kibékülve önmagammal s másokkal egyaránt. . . . Eladni e szegény födelet! Óh, gróf úr, ha elfogadnám is ezt az egyességet, hogy önnek kedvére lehessen velem, félek, a szerződés aláírásánál kihullana kezemből a toll.

S mi lenne a birtok mostani lakóiból? Márton és a felesége rokonaim; egyedüli élő rokonaim. Ott laknak már tizenkét vagy tizenöt év óta; az ég megáldotta frigyöket, adva nekik hat gyermeket, kiket ök Isten félelmében és munkaszeretetben nevelnek. A Márton kicsi szántóföldje ott van a ház közelében; mennyi időt és fáradságot megkimélnék ezzel! Szívem vérzik, ha csak reá gondolok is, hogy tönkre tegyem ez egyszerű, becsületes, jámbor emberek egész életét. Kidobhatom-e őket az országuóra, hajléktalanul, kereset nélkül?

Hol fognak találni, nagy inségökben, olyan bérletet, mint az én telkem volt, melyért én a legesekélyebb bérrel is megelégedtem, mert jó rokonuk vagyok, s hála az égnek, egyáltalán nem a pénz embere.

Őn azt mondta, gróf úr, hogy Márton ügyes földműves, a ki nem kiméli se a fáradságot se a trágyát, a ki jobban ügyel a mások jószágára, mint a magáéra, a ki becsület dolgának tartja, hogy jobb karban adja vissza a reá bízott földet, mint a hogy kapta; azt mondta, egy szóval, hogy Márton igen becses bérlő. De ki fogja majd érdeme szerint megbecsülni? Az ilyen fajta ember, mint ő, igen szerény s nem kérkedik a jó tulajdonságaival. Ime, az ön la-bréchei kis birtoka, melyet a bérlő épen most, bérlete lejártával, oly igen szánalmas állapotban fog ott hagyni, nem azt bizonyítja-e, hogy még a legfölvilágosultabb s leggondosabb földbirtokosok is inkább a látogatás után indulnak bérlőik megválasztásában?

Mindent jól megfontolva, kedves gróf úr, mondjunk le erről az eladás tervéről, vagy legalább várjunk még vele. Engedjen hozzá szoknom e gondolathoz, s adjon időt, hogy elkészítsem szegény rokonaimat a bánatra, ha ki kell költözők hajlékukból; a tél szigorú lesz, várjuk be a nyarat.

XII.

. X. GRÓF — LEDOYEN KÖZJEGYZŐNEK.

Hát mit vél, mit tegyek? — Őn egyáltalán nem érti a helyzetemet. — Kikötötték, hogy polgári legyen. Tökéletesen tudom, hogy ellenségeket szerzek magamnak; de az idő sürgős, végét kell vetni. Igen, kötelezem magam, hogy la-bréchei földemet od' adom bérbe annak a Mártonnak, a ki meg lehet, igen jámbor gondolkozású ember, de a restsége ugyan párját keresi. Isten neki! od' adom a bérleti ár fölemelése nélkül. Az igaz, hogy a földeket egy kicsit kiélte zsarolásával az a másik barom hiába!

A mi az abbé úr telkét illeti: a huszonötezer frank csak tartalék-ágyúnk; csak a legvégső pillanatban lépjen föl vele.

Huszonnyolcezer frank akarom mondani, huszonötezer frank egyébiránt, nem sokat tesz. Borzasztó!

De siessen. Le vagyok csigázva ; csak a tömérdek fekete kávé tartja még bennem az életet.

XIII.

LEDOYEN KÖZJEGYZŐ — X. GRÓFNAK.

Végre azt hiszem, Méltóságos uram, urai vagyunk a helyzetnek. Úgy veszem észre, a diadalt az a tartalék-ágyú vívja ki, a melynek ellobbantására fölhatalmazott, s a melyhez bátor leszek kérni még néhány töltést.

XIV.

X. GRÓF — LEDOYEN KÖZJEGYZŐNEK.

A manóba is! Ide-s-tova ön elpuffogatná az egész arzenált. Helyzetem hallatlan ; nem hiszem, hogy ilyen jelöltség valaha, valahol már lett volna. A mennyi prospectust én kapok, túlhalad minden képzeletet. Hús levél naponként ; tíz dohány-árulási engedély kieszközlése a szőnyegen az én szőnyegemen! A megye minden panasa itt tart légyot-tot Saint-Croixban. Gyógyítani, vigasztalni kell mind. Bernát, az út-felügyelő, új ásót és kapát kívánt tőlem. Már azt várom, hogy valamelyik tisztviselő egész nyájasan arra kér, csináltassak neki új csizmát. Legyen segítségemre ön, a mire kértem ; hálás leszek érte. . . . Agyon vagyok hajtva.

XV.

• SAX ÚR — X. GRÓFNAK.

Méltóságos gróf úr!

A fuvókák, melyeket a hangszerekkel együtt küldtem, a legjobbak, a mit a tapasztalat és a művészet ismer. Csudálkozom, hogy zenészei nincsenek megelégedve velök. Zenészilleg szólva, az ő panaszuk tökéletesen oktan. Egyébiránt,

akárhogy legyen a dolog, különös óhajtasom lévén Méltóságod minden kívánatának eleget tenni, tanulmányozni fogom a dolgot.

XVI.

LEROUX ABBÉ — X. GRÓFNAK.

Gróf úr!

Ő eminentiájának isméti visszaesése — a mi újlag a legsúlyosabb következményeket vonhatta volna maga után — meggátolt hogy azonnal ír hassak önnek azon beszélgetés tárgyáról, melyet legközelebb Ledoyen közjegyző úrral megkezdtem. A beszélgetést váratlanul félbeszakították kedves betegünk megújult szenvedései — szaladnom kellett ágya mellé.

Kétségkívül, most már biztosítva vagyok a derék Márton sorsa iránt; nem kell aggódnom e munkás, érdemes, jámbor családért — hat gyermekért, kedves gróf, — de még nem bírtam elég bátorságot gyűjteni, hogy azon egészen személyes áldozatot meghozzam, a mit ön tőlem követel. Bocsássa meg gyöngeségemet! Sokkal mélyebb tiszteletet érzek ön iránt, mintsem hízelgő sürgetéseire formaszzerű megtagadással felelhetnék; de adjon időt, irgalomból legalább, hogy bele törődjem e lemondásba.

Ledoyen úr, az ő üzletemberi nyelvén, eláraszt számokkal, zavarba ejt előterjesztéseivel. Én, fájdalom, a gondviseléstől nem nyertem azon adományt, hogy az ily kérdések finom részleteit valódi érdemök szerint méltányolhatnám.

A jelen órában, midőn tisztelve szeretett betegünk minden pillanatomat igénybe veszi, még lehetetlen összeszednem és elhatároznom magamat. A legnagyobb sietséggel újra hívatnom kellett azt a párisi orvost, a kinek hitvallása — milyen egy hitvallás, valóban! — igen messze mögötte áll orvosi tudományának. Azonban meg kell vallani, ügyessége bámulatos: az enyhület rögtöni, haladéktalan. Miért kell háládatosságunknak lehetetlenné válnia ez ember irányában? s ha jövőlet, tudománya miatt, oly várva-vártuk, miért kell ismét oda jutnunk, hogy, elvei miatt, el távoztakor hálát adjunk az Istennek!

XVII.

X. GRÓF — ANATOLE DU BOIS DE GROSLAU ÚRNAK.

Ime az első fogalmazvány, hitvallásom vázlata. Csak néhány mondat az egész; tegnap este dobtam papírra. Nem tartottam szükségesnek e sorokat minden irodalmi színezettől megfosztani. Nem volt-e igazam? Óhajtám mind ezekben önnek szakértő tanácsát. A jó baráthoz fordulok; a jó barától fogom, ugy-e, a választ is kapni. Jegyezze a lap szélére észrevételeit.

*A hetedik kerület választóihoz.**Uraim!*

„Midőn magamat, mint a hetedik kerület jelöltje figyelmökbe ajánlom, legyenek meggyőződve, nem a személyes becsvágy sugallatának engedek. Múltam, nevem, mely századok óta össze van fűzve e vidék történelmével, állásom és anyagi viszonyaim — melyekről kevélység nélkül teszek említést — fölül helyeznek az ily aprólékos vágyakon. Teljes őszinteséggel mondhatom: ha törekszem önök képviseletét megnyerni, erre csupán szívem benső sugalma, azon ellenállhatatlan érzet indít, hogy az uralkodó előtt hódolatomat s az önökét nyilváníthassam.

„E vidéken születve, önök közt élve, e munkás, becsületes, erőteljes és hitében szilárd népnek úgy szólván kebelében érezve magamat, ismerem minden óhajtását, szükségait. vágyait; s azon nap, a midőn földatommá válnék ezek hódolat-teljes kifejezését a trón szent zsámolya előtt letenni, benső meggyőződésemmel mélyből fognám meríthetni az erőt, hogy az önök hazafias önzetlenségének magas színvonalán megállhassak.

„A rendületlen hódolat, melyet mindenha vallottam azon fölkezt fő előtt, kit a gondviselés szentelt föl újjainak érintése által, nem hasonlítható össze ama vallástalan, hitet-

len, fölületes hódolattal, melynek a közel múlt emberei — gyűlölség nélkül szölok felölük — szomorú példáit adták. Sokáig hányatott szerencsétlen hazánk, törékeny esónak gyanánt, az anarchia szirtjei között. Szilárdítsuk meg a trón rendíthetetlen alapjait; meggyőződésünkéből alkossuk azon hatalmas talapzatot, melyen az állam duzzadó vitorlával evezhessen dicsőséges czéljai felé.“ (Mindezt még át kell nézni; csak sietősen van papirra dobva.) „Vétkes beszédek által akarták megingatni önök bizalmát; de bizonyos kérdésekről nyíltan kell szólni s hivatkozni a világosságra. A béke, uraim, jólétet jelent, valamint a háború nagyságot. Nem igazi francia lelkület az, mely e kettős igazság előtt, büszkén meg nem rezdül.

„Hetedik kerületi választók! nincs jólét nagyság nélkül, nincs nagyság jólét nélkül.

„Ime, e két szóban van letéve politikai irányom; miért mondanék egyebet önöknek? A csillámló frázisok, az üres szónoklatok ideje lejárt, s én merényletnek tartanám az önök nemes érzelmei ellen, ha részletek fölfordása által hiába-való szörszál-hasogatásokba bocsátkoznám. Tekintsük a dolgokat magasból, ítéljük szívünkkel, oly szívvel, mely a lángész ragyogó föltüntében a nemzeti dicsőség isteni symbolumát ismeri föl.

„Hetedik kerület választói! bennem barátjokat látják önök.“

Jó úton járok-e? Eleinte nehéz eltalálni a tömeg nyelvet; de, azt hiszem, van benne néhány sikerült részlet.

XVIII.

ANATOLE DU BOIS DE GROSLAU ÚR — X. GRÓFNAK.

Jól van, igen jól van, kedves grófum; lehetetlen nagyobb méltósággal és őszinteséggel szólni. Talán a kezdetén óhajtának valamivel több melegséget és oda-adást, — valami ilyen felét:

A hetedik kerület választóihoz.

Kedves polgártársak!

„Eljött az ünnepélyes óra, midőn az egész Franciaország, a becsületes és loyális Franciaország, hivatkozik az igaz hódolatra, hivatkozik minden nemes keblű fiára, a ki a haza javát óhajtja. E czímen fogadtam én el, kedves polgártársaim a jelöltséget; e czímen kérem szavazataitokat. Szemben az anarchia hydrájával, mely ismét föl akarja emelni a fejét, szemben az álnok cselszövényekkel, melyek a munkás nyugalmát s a családapa békéjét fenyegetik, a jó polgároknak sorakozniok, az igazi hódoltnak frigyessülnie kell. Fogjunk szoroson kezét, akkor legyőzhetetlenekké leszünk s a jövődör nekünk köszönendi boldogságát.“

Nem gondolja-e hogy ez alkalmasabb volna? Saját anyagi viszonyaira hivatkozni kissé veszedelmes; nem suhanhatnák-e át ezen a következőleg:

„Nem húnycok szemet a jelen szükségei s a jövő tendenciái előtt. Az eszmék haladnak, azt tudom, fölfogom és szerencsémnek tartom, hogy oly férfiúnak mondhatom magamat a kinek megérlelt programja van.“

A vihar által hányt-vetett csónak szép hasonlat. Ön szívből beszél, de én egy kissé félek „azon hatalmas talapzattól, a melyen“ stb. Vajon a költői képet-megértik-e egészen? Ezen még simítani kell. A mi a nemzet vágyait illeti, ne tartózkodjék azokat hangoztatni, abban van az erőnk; e tekintetben a kifejezéseknek némi nyersesség sem ártana.

„Mit akarunk mi mindannyian, nem-e a szabadságot, egyesülve a renddel és egy független fő hatalom iránti hódolattal; nem-e Franciaország jólétét, egyesülve az önerejében és önhatalmában vetett jogos bizalommal, nem-e a nemzeti dicsőséget, egyesülve eszélyes megnyugvással az önerő azon forrásaiban és eszközeiben, a melyek hazánknak kimeríthetetlenül rendelkezésére állanak!“

Erre aztán egészen oda-illően következhetnék az ön definitiója a békéről és a háborúról.

„Végre tehát, félre minden hátsó gondolattal, félre a kibúvó ajtókkal: nyíltság az erős lelkek fátylaja.“

Ez erős lelkek fáklyája után tennem aztán minden változtatás nélkül az ön záradékát, mely remek mű. „Miért mondanék egyebet önöknek“ stb.; ezt nem lehetne szebben mondani, jobban gondolni. „Soká hányatott szerencsétlen hazánk. . . .“ stb. Tökéletes. S minő igaz, minő hű mindez!

Siettesse az iskola tervének valószínűsítését s legyen meggyőződve, kedves gróf úr őszinte tiszteletéről, melylyel maradok.

XIX.

X. GRÓF — LEROUX ABBÉNAK, AZ ÉRSEKI PALOTÁBAN.

Ő eminentiája ismét visszaesett. Óh, Istenem, minő hír ez ismét, kedves abbém? Remélem legalább, nem voltak rosszabb következményei? Mennyire osztozom az ön nyugtalan-ságában, mennyire értem, hogy nem volt kedve Ledoyen közjegyzővel beszélgetésbe bocsátkozni! Azonban, engedje mégis megjegyezmem, talán kissé messzire is megy ön a világi ügyek elhanyagolásában s ama teljesen kivételes ajánlatokat, a melyeket közjegyzőm tett, nem volna szabad egészen mellőznie. Szóljunk leplezetlenül; hiszen valóban nem is érnék reá másképen szólni.

Nemde, nem mondok önnek újat, ha megvallom, hogy vágyom telkét megszerezni? Hanem ez a vágyam, a mely önre nézve egy igen szép csomag bankjegyben ölt testet, meg lehet nem fog tartani örökké, s az idő, a mit ön a meggondolásra kíván, esetleg veszedelmessé is válhatnék önre nézve. Megengedem, sőt igen tisztelem mind ama családi emlékét, a mi önt e majorjához köti; de a szerelem, a mit érez iránta, nagyon plátói lehet, mert nem tudom, tíz év óta átlépte-e kétszer ez apai hagyaték küszöbét. Jó lelkiismerettel mondván, képzelhető-e, hogy Leroux abbé, a kit én igen jól ismerek, Leroux abbé, ő eminentiájának bizalmas embere, a ki előtt nyitva állnak, teljes joggal nyitva állnak, sőt részére látszanak teremtvén, a legmagasabb egyházi méltóságok, ugyan ezen Leroux abbé ide jöjjön, e kunyhóban végezni be életét?

Valóban félek, hogy roppant elfoglaltságom miatt, melylyel e perczen el vagyok halmozva, őszinte véleményemet

nem fejezem-e ki nagyon is kereken, a mi különben nem szokásom. Előre is bocsánatát kérném érte.

Ajánlatot teszek tehát, hogy telkét azonnal megveszem harmincezer frankért, a mit a szerződés aláírásakor készpénzben lefizetek. Azon kívül megmentem önt minden nyugtalanságtól, a mi Márton családjának jövőjét illeti, a kik kétségkívül igen jámbor emberek, de sajnálattal kell megjegyezni, dologkerülőbbek már aligha lehetnének.

Ime kedves abbé úr, én őszintén cselekszem, s azt hiszem, nem vonhatja kétségbe, igazán bőkezűen is . . . Vagy nagyon is zaklatom talán? Ugyan hát hiszi-e, hogy ha sürgősnek nem tartanám e dolgot, hasonló ajánlatokat tennék?

XX.

LEROUX ABBÉ — X. GRÓFNAK.

Meglehet, kedves gróf úr, hogy azon harmincezer frank, a mi oly egyszerre zúdul reám, mint valami váratlan üteg, az ön számítása szerint nagyon fölülhaladja az én kis birtokom valódi értékét; de még egyszer ismétlem, én járatlan vagyok az ilyen ügyletekben s belátásom rövid arra, hogy eladó értékével tudjam becsülni azt, a mi szívemnek kedves.

Ne feledje, kérem, hogy ön oly alkuval kínál engem, a mit én nem óhajtok, a mitől teljesen idegenkedem, a minek gondolata is valódi fájdalmat okoz. Ily helyzetben, minő alapon állapítsam tehát meg telkem becsértékét, ha nem azon sajnálat nagyságának alapján, a mit érzek, midőn meg kell válnom tőle?

Érinti azt is, hogy már türelmetlenül várja az időt, midőn sajátjának fogja mondhatni; ez nekem rendkívül hízelgő ugyan, de nem vigasztalhat meg. Higye el, első kívánsága, melylyel kegyes volt tenyéryi földceskémert megtisztelni, egyszerre megszázszorozta annak becsét előttem.

A mi Ledoyen úr érveit illeti, melyeket a legőszintébb sajnálattal voltam kénytelen visszautasítani, azt hiszem, azok egészen hibás alapra vannak építve. A bér jelentéktelen volta, a mivel tíz-tizenöt év óta zúgolódás nélkül megelégedtem, nemhogy levonna telkem benső értékéből, inkább növeli azt,

mert vajon nem méltányos-e, hogy az ön által ajánlt tőke némileg kárpótolja tizenöt évi áldozataimat ?

Ledoyen úr azt vitatja, hogy ön ez indokot nem fogadhatná el; én azonban azt állítom, hogy önnek, gróf úr, anyagi helyzete megengedi minden elképzelhető indok elfogadását. Meg sem magyarázhatnám magamnak, miért vágnék ön oly erősen megszerezni e birtokot, ha föl nem tenném, hogy önnek terve van — a mi különben igen dicséretes — annak értékét a jövőben jelentékenyen növelni valami olyan körülmények következtében melyek eddig valószínűleg még nem ismertettek föl. Vajon méltányos volna-e tehát, hogy e jelentékeny értéknövekedésből, a melyet az ön ítéletének alapossága előttem már is világosan bebizonyít, én egyáltalán ne részesüljek? Elfeledhetem-e, hogy a zsenge csemeték közt, a miket önnek átadok, van egy hatalmas tölgy is, mely önnek kiszámíthatatlan nyereséget fog nyújtani? S végre, megfoszthatom-e vidám szívvel e kis vagyontól örököseimet, szegény örököseimet, vagy ha örököseim nem volnának, a szegényeket, a kik mindnyájunknak gyermekei ?

Ön szívére tett kezzel szólt hozzám; ime követem példáját én is. Azt az ajánlatot, a mivel kicsiny telkemet ön most megtiszteli, tették nekem nem régiben a szomszédbeli szerzetesek is, a kik birtokom fekvését rendkívül alkalmasnak találták, hogy felekezeti iskolát építsenek reá.

Megvalljam-e önnek? A magasztos cél daczára, én gyöngé voltam e szerzetesek irányában, a mint gyöngé vagyok önnel szemben s az egyaránt megtisztelő két ajánlat között még maig és elhatározatlanúl, szomorúan tépelődöm. Ledoyen úr kétségkívül azt fogja mondani, hogy indokaimat ön nem veheti figyelembe; de ön nyíltságomra hivatkozott s én kötelességemnek tartottam kitárni ön előtt egész gyöngeségemet.

XXI.

X. GRÓF — A SAINT-CROIXI BIRÓNAK.

Mindent helybenhagyok, kedves bíró úr, a mit ön tesz. El vagyok halmozva dologgal s csak az uralkodó személye iránti törhetetlen hódolat s a legszentebb kötelesség teljesíté-

sének mély érzete adhat még erőt, mind e fáradalmak elviselésére. Tegyük nyolczvanra, tegyük százra a terítéket. Szeretnék poharat koczintani kedves választóim közül a mennivel csak lehet.

Ön toastomat kéri; arról bizony elfeledkeztem, de rögtönözni fogom azonnal. Mondjon reá egyszerű választ, a melybe személyem ne legyen egyenesen bele vonva; a lelkesültségnek, a dolog természete szerint, nem szabad öntől erednie. Ime körülbelöl, a mit mondani fogok; szánt-szándékkal vegyíték bele némi derült hangot, mert azt akarom, hogy a banquet ne veszítse el a családi ünnepély színét.

„Minden pompa nélkül, testvériesen jöttem ide (*valószínűleg éljenzés*) hogy kijelentsem, mily örömet érzek, ha együtt lehetek önökkel. Hiszen még ha érdekeink közös volna nem füzne is bennünket őszinte szeretettel egymáshoz, az uralkodó iránti egyenlő hódolat elég hatalmas kötelék volna, hogy örökre barátoknak tekintsük egymást. Mindnyájan a haza virulását, az üzletek könnyebbségét, a tudatlanság kiirtását óhajtjuk; s mi kell mind erre? A vicinalis vasutak terjesztése, elemi iskolák múlhatatlan fölállítása. Midőn ezennel egy igen könnyen kezelhető út-javító hengert önöknek fölajánlok . . . (*valószínűleg éljenzés*). Ne köszönjétek, barátaim, bőven megjutalmaz engem azon tudat, hogy köz-útaink kövezése ezentúl könnyebben és gyorsabban fog történni. Ha más részről magamra vállalom, hogy kastélyomban egy tágas, alkalmas jól vezetett elemi iskolát fogok fölállítani (*valószínűleg tetszés-zaj*). Elég, barátaim, elfog a fölindulás a rokonszenv e heves kitérésére, melyek kétségkívül nem annyira személyemet illetik, mint azon szívemből fakadt meggyőződést, a mi, jól tudom, csupán visszhangja az önökének.“

Ime, kedves bíró úr, körülbelöl ennyi az, a mit mondani szándékozom.

XXII.

X. GRÓF — PAGANI TŰZIJÁTÉK-GYÁROSNAK.

Ötven tuczat nem lesz sok. Legyen bőviben. Kevés vöröset a bengáli tűzbe; ha lehet semmit. Kivágattam három jegenyét az ön útasítása szerint. Ács és munkás kéz lesz bőven. Különösen sokat adok a sasra. De nincs időm az egyes apróságokról írni; számítok az ön jó ízlésére és belátására.

XXIII.

LEDOYEN KÖZJEGYZŐ X. GRÓFNAK.

Végre be van fejezve az ügy. Az adás-vevési szerződés kész; az átíratás ha parancsolja, holnap három órakereszközölhető lesz. Ezt az órát azért gondoltam jónak, hogy a gróf úr azután haladéktalanul ismét elindúlhasson a gyors vonattal.

Nem akarom még egyszer fölemlíteni azt a sok bajlódást, a mibe ez az ügy került; de ha Méltóságod utolsó levele nem jön, a mely nem engedett semmi további habozást, valóban nem mertem volna megkötni az alkut. Harminczháromezer frank! s azon kívül La-Breche bérbeadása kilencz évre oly áron a miről jobb ha véleményt nem is mondok, miután a gróf úr útasításából történt.

XXIV.

PAGANI, Ő FELSÉGE A SPANYOL KIRÁLYNŐ TŰZIJÁTÉK-GYÁROSA — X. GRÓFNAK.

Méltóságos gróf úr!

Dolgoztam már igen sok követ-választásoknál s ennél fogva tökéletesen értem hogy Méltóságodnak milyen tűzijáték lesz tetszésére. Méltóztassék megnyugodni, hogy a legnagyobb gondal válogattam ki a színeket, valamint az allegoriák és csoportozatok összeállítását is.

Ma teszem vasútra a három ládát s vele küldöm legügyesebb tűzmesteremet.

XXV.

ANATOLE DU BOIS DE GROSLAU — X. GRÓFNAK.

(Saját kezébe.)

Borzasztó vereség! Kétségbe vagyunk esve. Kisebbség 2,546 szavazattal. A csapás az érsekségtől jő. Hogyan magyarázzuk ezt meg?

XXVI.

A SAINT-CROIXI BIRÓ — X. GRÓFNAK.

Fejemet veszttem e katasztrófában. Attól félek, Méltóságos uram, hogy az a kellemetlen zürzavar, a mit ezekkel a szokatlan fuvókákkal a muzsikások előidéztek, leverő hatással volt a választók lelkesedésére. Mindenki megtette a kötelességét; de a szerencsétlenség többé helyre nem hozható.

XXVII.

X. GRÓFNÉ — LEROUX ABBÉNAK.

Kedves abbé úr!

Ki nem mondhatom, mennyi fájdalmat okozott nekem, midőn ő eminentiája szenvedéseinek újabb és újabb ismétlődéseiről értesültem. E kínos aggodalmak alatt valóban magunk is szívvel, lélekkel, ön mellett állottunk; osztoztunk nyugtalanságaiban és részesültünk örömeiben, midőn a veszélyt leküzdötték. Adjunk hálát az Istennek!

Több felőlről kaptam folyvást híreket ő eminentiája hogy-létéről; de csak tegnap este jutottak kezeimbe az ön megható, minden tekintetben megindító levelei. Miért nem kérdeztek meg engem; miért nem fordult ön, kedves abbé úr, védő szövetséget kérné éh hozzám? Nagy szó, ugy-e bár? de nem találok alkalmasabbat. Lássa, egész bizalmasan szólva, ez a szövetség legkevesébbé sem compromítálta volna önt s

többet ért volna bármi egyébnél. Hiszen jól tudja ön, hogy a nők szíve a finom érzelmek megértésére különösen fogékony; a gondviselés vigaszúl adta ezt nekik sok apró szenvedéseikért. Én megértettem volna önt, kedves abbé úr, segélyére lettem volna, tettel, szóval — hiszen nekünk, gyöngé nemnek is megvan a magunk szónoki tehetsége, — megnyertem volna perünket s elhárítottam volna önről, szegény kedves számkiűzött barátunk, mindazon bánatot, a minek nyomát nagyon világosan látom az ön megható leveleiben. De miért esnék kétségbe? Csak az első folyamodás van elveszítve, semmi egyéb. Hát vajon az ilyen alku, a mit ő eminentiája betegsége alatt, ennek folytonos nyomasztó nyugtalanságai és zavarai között fogadott ön el, örökre kötelezze-e önt? Egyetlen tollvonás lerontson-e egy egész kedves jövőt, letörüljön-e egy egész múltat? Egyetlen tollvonás miatt lemondjon-e ön ama kedves lombok húséről, a vöröslő fedelű hajlékról, melyhez annyi édes emlék vonzza, mit az én női szívem teljesen átérez és tisztelni tud; lemondjon-e amaz üde és termékeny kertről, a lombos almafákról, a csörgedező vizű kútról s mindazon kedves tárgyokról, melyek báját oly egyszerűen s mégis oly ékes szólással festi le ön?

Nem, nem, ez nem lehet, nem fog megtörténni, én nem engedem, nem engedhetem. Bizzék bennem s e gonosz álomnak örökre vége lesz. Ön keserűen bánja e végzetes szerződés aláírását? Tépjük szét, semmisítsük meg. Önnek egy szavára, egyetlen jeladására megtörténik, biztosítom.

S most ne kérdezze, mi módon érem én el e célzt. Talál az ember a rábeszélésre hatalmas fegyvereket szívében, kedves abbé úr, ha barátai boldogsága forog kérdésben.

XXVIII.

LEROUX ABBÉ — X. GRÓFNÉNAK.

Fájdalom, Méltóságos Grófné, nagybecsű rokonszenve az én apró bánatomra igen elkésett vigasztalást hoz, bár nem kevésbé mélyen hat meg a részvét ez igazi bizonyítéka, a mivel megtisztelni kegyes.

Nem titkolhatom el, szívem elfogúlt, midőn alá kellett

írnom az okiratot, mely engem örökre megfosztott szerény hajlékomtól; de csakhamar azt kérdém magamtól, vajon nincs-e az ilyen bánatban nagyon is erős ragaszkodás a világi múltó javakhoz, vajon a gondviselés nem szándékosan mérte-e reám ezt a próbát? s mélyebb elmélkedésem fölültemelt e gyöngegesen, feledtette kicsiny bánatomat.

Megsemmisíteni e szerződést! Mit mondanának rólam, Istenem! Mily cselszövényekkel, mily befolyásokkal vádolnának hogy megsemmisíttetem a nyilvánosan és becsületesen megkötött egyességeket!

Nem, Méltóságos Grófné, a befejezett tényeket el kell fogadnunk. Erzésem és jellemem egyként visszaretten a zajtól, melyet ilyen eljárás okozna s minden áron kerülőm kell a gyanúsítást, a mi belőle származnék. Az a pillanat kétségkívül fájdalmas volt nekem, de a csapást már kiálltam és szégyenleném magam, ha nagyobb jelentőséget tulajdonítanék e kicsiny sebnek, mint érdemel.

Egyébiránt, bármily édes és bármily rábeszélő legyen is a grófné befolyása férjére, talán könnyebbnek véli a győzelmet, mint valóban lenne s én semmiért a világon nem engedném kitenni önt oly összeütközésnek, a minek lehetőségét rendkívüli jósága még csak föltenni sem engedi. Még egyszer tehát, — fogadjuk el a befejezett tényeket s ne akarjunk megmásítani oly dolgokat, melyek az emberi törvények szerint már szentesítve vannak.

Értésemre esett a gróf úr fölléptének meghíúsulása az utóbbi választásoknál; kegyeskedjék különös sajnálatomat nála kifejezni.

Egyeztette és hitelesíti:

DROZ GUSZTÁV.

DALOK.

I.

Te kikelet istennője,
Hogyha zendül ajakad :
Mint varázsütésre, tőle
Virág nyílik, dal fakad.

Zeng a dal, és mosolyodnak
Verőfényén kéjeleg
A negédes pillangóhad
S színes szárnyu légyereg.

II.

Mennyi búbáj, mennyi fenség
Rajtad égi szép jelenség !
S én, a gyarló földi ember,
Csak kísérlek méla szemmel.

Messze, távol, mérhetetlen
Fenn ragyogsz, elérhetetlen,
S egész szívem egy ohajtás
S egész lelkem egy sohajtás.

III.

Derült tekinteted
Tengerszem mélysége,
S a feneketlennek
Ki lát fenekére ?

S kétség közt, remény közt,
 A mit szívem érez :
 Édesnek — keserű,
 Keserűnek — édes.

IV.

Már érzem a tavasz lehet,
 Kék ég fuvalma szárnyal,
 S enyelgnek a hímes lepék
 A színes napsugárral.

A kedves völgy minő kies,
 Már nyílnak ibolyái,
 Szép angyalom, jer, jer, siess
 Lepézni, ibolyázni.

Az enyhe lég körös-körül
 Mi tiszta, mily sugárzó
 S a zöldülő bokrok közül
 Kicsattog a madárszó.

Halld ! a bohó szerelmesek
 Boldogságról dalolnak . . .
 Lány fészükön kis pelyhesek
 Csicssergenek maholnap.

V.

Itt, lábaidnál látsz, szemeim reád
 Sovár vágygyal vetem ;
 A kétség kínját nem bírom tovább,
 Mondd ki ítéletem.

Csak mondd ki bátran, véghatározatod
 Szegény szívem fölött ;
 Ha nem szeretsz, igaz, hogy meghalok,
 De így — megőrülök.

VI.

Játszi, pajzán, gondtalan vagy
Olyan mint egy gyermek,
És kaczagsz, míg kis kezeckéd
Engem játszva öl meg.

Oh, a gyermek a lepének
Ha letépte szárnyát,
Megsiratja, és te lányka
Szívem' meg se szánád?!

VII.

Álmodám, óh szörnyü álom,
Két szemem még most se száraz,
Forró szívem' megnyitottam,
De hideg gúny lón a válasz.

S úgy lesújt, úgy bánt az álom,
Hogy nem bírhatom szerelmed
Pedig hát ezt oly jól tudtam,
Hogy megálmodnom se' kellett.

VIII.

Károg a holló a jegenyén,
Azt mondják, hogy nem léssz az enyém.
Minek mondják! úgy is tudom én:
Oh sohasem léssz te az enyém.

Szeretnélek én nem szeretni,
Csak tudnálak immár feledni;
De így, e szegény szív mit tehet?
Addig szeret, a míg megreped.

IX.

A földgolyó ellensarkán legyen bár
A messze part :
Minden lépéssel közelebb jut hozzá
Ki arra tart.

A szivárvány bár távozik : egyenlő
Távol marad . . .
Oh csak te tűnsz föl, míg feléd törekszem,
Mind távolabb.

X.

Vizsga szemnek mért tegyem ki
Szivem hogy' küzd, hogy' remeg,
Oh, ne lássa senki, senki,
Búmat és szerelmemet!

Lesz talán egy biztos menhely,
A hol nem lel senki rá,
S ha a földön nincs olyan hely,
Elviszem a föld alá.

XI.

Kertemben a rózsalevél
Hulló hótól tiszta fehér,
Szegény, a hogy tőle telhet,
Emeli a téli terhet.

Mint a méhe csüngő rajja,
A nehéz hó úgy csügg rajta,
Tartja, de csak elig-elig —
Ha nem bírja majd letörik.

XII.

Oly szép, oly tiszta s oly hideg vagy
Mint éjszakon a hó,
A szív meleg könyűje megfagy
S elhal a gyáva szó . . .

Szerelmem is, e délről tévedt
Sugár, mely beragyog,
Fel akart melegíteni téged,
S maga is megfagyott.

XIII.

Szerettelek, ám te gúnynyal
Sebzéd érte szívemet;
Elhagyálak árva búmmal
És kerültem szép szemed.

S a világgal azt hitettem,
Hogy feledlek szép hamis,
Csak hitettem, addig tettem,
Míg elhittem magam is.

XIV.

Egykor a dal oly édesen folyt,
Lelkem egy szózatot hangszert volt,
Könnyeden, tisztán rezgett húrja,
Dal-viszhang kelt örömré, búra.

A mely a szerelemről zengett,
Legdrágább húrja volt lelkemnek,
S e húr lepattant, véle kedvem,
Lehet-e összhang énekemben?

XV.

Én nyugotra, te keletre,
 Útunk gyorsan válni fog.
 Oh, hogy érte feleletre
 Én senkit se' vonhatok.

El kell válnunk, drága szépem,
 Kebelemben bú, harag,
 S bőszt fullánkját bár kitépem,
 Maró mérge ott marad.

Oh! az átok gyógyszer lenne,
 Mert ez ármány, jól tudom . . .
 De félek, hogy részes benne
 Szívecskéd is angyalom.

XVI.

Büvös leány, te gyöngyalak,
 Mit adjak hogy bírhaszsalak?
 Van hű szívem, de neked más kell,
 Neked fény, pompa, csillogás kell.

Oh ha szivedben hordanád
 A szerelem tündérhonát:
 E földi fény, világi pompa
 Mily nyomorúlt, mily semmi volna!

XVII.

Ha új szerelem szárnyat ad:
 Csak menj! követve vágyadat.
 Oh, az én lelkem szárnyaszegett,
 Üldözni nem fog, elhiheted.

XVIII.

Akármerre indulok,
Akármerre térek :
Azon veszem észre, hogy
Temetőbe érek.

Pedig senkim, a kinek
Sírhalomhoz járjak . . .
Tán magamnak keresek
Nyugodalmat ágyat.

XIX.

Napra nap jő, mind hiába
Árnya bosszant, fénye bánt,
Rád, magamra s a világra
Bosszús vagyok egyaránt.

Hát igazság! hogyha így megy
Végzetünk e sártekén ?
Férjed csak egy nőt nyert — míg egy
Világot vesztettem én.

XX.

Nap nap után, év év után
Múlik, telik, egymás után,
Az ábrándok s az ifjuság
Virágos útját megfutám.

Még visszanezék rá, a hogy
A méla vándor visszanez ;
De szemem mindjárt könybe fül
S a kedves tájek ködbe vész.

A semmiségbe foszla mind,
 Mit a bohó szív alkota,
 Csalóka ábránd, dőre hit,
 Remény, szerelem, mind oda.

Elhalt a lyányka képe is,
 Mi megvan s mindent elfőde:
 Az csak egy névtelen keserv,
 S a bú alaktalan köde.

VARGHA GYULA.

A V É G Z E T.

A mi lett, az végzeted,
 Nem-letté nem teheted,
 Rég tán elejét vehetted,
 Ha elején észrevetted.

Százsor kisértsz, küzdesz — nem
 Lesz tervedből semmi sem;
 Másszor egyet lépsz előre,
 S eldőlt sorsod jövődre

Ember dehogy veszi észre,
 Mikor elsőt lép a készre —
 Kész utjára jövőjének,
 Lejtőjére végzetének.

Mire neszel valamit,
 Már az akkor nem segít,
 Mert a koczka el van vetve,
 Fut a lejtőn hengeredve . . .

Ilyenkor már ne nézz hátra —
 Lábad elé — s neki bátran!
 Essél talpra — s emelt fővel
 Menj szemközt a legvégsővel.

G. I—n.

DEÁK FERENCZ ÁLMA. *)

A múlt ős (1875) egy napjának esti óráiban meglátogatván a súlyosan beteg nagy hazafit, élénk öröömre, őt a szokottnál derültebb hangulatban találtam. Jó napja volt, betegsége néhány nap óta enyhülni látszék, már néhány éjet csöndes üdítő álomban tölte, mi kedélyének is visszaadta ruganyosságát. Beszélgetés közben még jó ízű adomáiból is közle egyetmást. Ezek egyikét elmondván, rögtön elhallgata s egy perczig mély gondolatban látszék elmerülve lenni.

Midőn ismét szólni kezdte, rám függesztett szemeiből, melyek betegsége alatt többnyire bágyadt kifejezésűek valának, most a régi tűz élénk sugara lángolt felém, mi azt bizonyítá, hogy nem mindennapi gondolat ébredt föl lelkében. „Én, mondá, nem vagyok babonás, mit sem tartok az álmokra, de néhány nap előtt oly különös élénk s mystikus jelentésű álmom volt, hogy azóta többször eszembe jutott. El-eltünődöm rajta; s mi meglepő, oly szoros logikai összefüggés van a gondolatmenetben, hogy ébrenlétemben sem tehetek ellene kifogást.

Látván hogy beszélő kedvében van, kéréim őt, beszélne el álmát, mely iránt oly nagy kíváncsiságot ébresztett bennem. Mire ő ekként kezdé Széll Kálmán, s ha jól emlékszem Vörösmarty Mihályné jelenlétében elbeszélését.

„Egy szép nagy kertben, egy domb tetején levő terebély fa árnyékában ülve, olvasgatám Horatiusnak, Barna Ignác

*) E közlemény Horváth Mihály hátrahagyott íratái között találtatott. Néhány hónappal halála előtt egy társaságban, melyben magunk is jelen voltunk, Horváth el is beszélte Deák ez álmát, megemlítvén, hogy az leírva is megvan nála, s majd később szívesen átengedi közlés végett a *Budapesti Szemlé*nek. Ez ígérlet következtében jutottunk e kézirat birtokába, melyet szószerint, minden változtatás nélkül közlünk.

által a nap folytában küldött fordítását. Neszt hallván magam körül, föltekinték s kosárral kezében egy közönséges ruházatú, de igen tisztos külsejű öreg embert látok felém közeledni. Fínom metszésű szép, telided piros arca fiatalabb korra mutatott, mint a minőt hófehér haja és szakálla árult el. Szemeiben jécságot és értelmességet tanusító szelíd tűz sugára lobogott s egész valóján rokonszenvet s tiszteletet ébresztő kifejezés ömlött el. Pár lépésnyire előttem megállván s köszöntvén így kezdte szólani: „Én kertész vagyok, s tudván hogy ön uram szereti az ízletes gyümölcsöt, saját ültetésű fáimról kedveskedni kívánok önnek néhány példánnyal; kérem önt fogadja el azt tőlem szívesen; eleve is meg vagyok győződve, hogy e fajoknál jobbat még nem evett ön“ — s ezzel a kosár gyümölcsöt az előttem álló asztalra helyezte. Én pár perczig bámulva gyönyörködtem a szép alma, körtve és barack fajokon, melyeknél szebbeket sohasem láttam s megköszönve szívességét, magam mellé ültetem, s nevérol, lakhelyéről kérdezősködém; — mire ő ismét így szóla:

„Köszönöm a szíves fogadást, s jutalmúl e kosár gyümölcsért engedje meg elbeszélnem életem történetét; érdekelni fogja az önt, mert én nem közönséges ember vagyok.“ S intésemre, hogy szívesen meghallgatom, így kezdé elbeszélését:

„Én egyike vagyok azon angyaloknak, kiket az Isten, mivel ellene föllázdáltak, még az ember teremtése előtt, megbüntetett. Én a lázadásban tulajdonkép nem vettem részt, hanem társaim merényleteről értesülvén, csak azért mentem hozzájuk, hogy őket szándékukról lebeszéljem. Engem az ékesszólás geniusává alkotott a mindenható, s bizva erőmben, a siker teljes reményével kívántam velök találkozni a nélkül, hogy Istentől arra engedelmet kérnék. De elbizakodásomat nyomban büntetés követte: lázadó társaimat nem sikerült megtérésre bírnom. Az álszéggyen e kudarcz miatt s a szánsalom indulata, hogy épen legkedvesebb társaimat találtam a lázadók között, szállta meg lelkemet. Habozni kezdék: vajon visszatérjek-e az Örökkévalóhoz, vagy társaim sorsában osztozzam? Végre is a barátság érzelmei vettek erőt rajtam s én bűnös társaimnál maradtam.

De nem sokára fölhangzott az Isten mennydörgő szava, mely bennünket ítélőszéke elébe idézett. Ott megjelenvén, az Örökkévaló engem a többiektől különválaszta s miután ezek

fölött ítelt, s mindegyikre igazságosan kiszabta a büntetést, távoztok után hozzám fordulván, ekképen szóla: „Tudom hogy te nem vettél részt társaid lázadásában; sőt csak azért mentél hozzájuk, hogy őket észre térítsd s hozzám visszavezesd. De minthogy társaidat jobban szeretted mint engemet, s teremődöt elhagytad a teremtmény miatt, te is vétkeztél és bűnhődnöd kell ha gyöngébben is mint bűnös társaidnak. Tudod, hogy én a világot nem teljes tökélyben teremtettem meg; hanem képességet öntöttem a szellembé s anyagba egyaránt, hogy mindenik a maga faja és természete szerint fejlődjék, tökéletesedjék. A te lakhelyed a nap harmadik nagyobb bolygója, a föld leend, a mely ott lent világlik. Oda költözől azonnal s ott azon bolygó legértelmesebb lényének, az embernek, kit még csak ezután fogok teremteni, alakjában fogsz élni. Földadatod leend a kertészkedés a növényvilág tökéletesbitése. Mindenekelőtt azon helyen, hol a földre szállasz, készíts egy szép kertet lakhelyül az embernek, kit alkotni fogok. Midőn e kert berendezve, fája gyümölcse megnemesítve leend, más-más vidékre fogsz költözni, s ugyanazon munkát végezni mindaddig, míg egy hírnököm által jövendő sorsodról nem értesítek. Mert nem maradsz örökké e föld lakója, hanem midőn majd vezeklésed napjai beteltek, emberi alakodból kivetközve, ismét mennyei dicsőségemben foglalod el a neked szánt helyet. Emberi életed addig tartand, míg egy almafaj, melyet kezeid fognak nemesíteni s mely kedvenced leend, az első emberpár szerepében pedig nagy szerepet fog játszani, végkép ki nem vesz az egész földön. Ezen időről s további teendőidről hírnököm majd tudósítand.“

Ezt mondván, Isten elhallgata, s intésére én szellemi szárnyakon a földre röpülvén, itt a testet öltöttem magamra, hasonlót az ember testéhez; de annál mégis tökéletesebbet. A test gyarlóságaitól, fáradságtól éhségtől stb. én sem voltam ugyan ment s az emberekkel egyenlően éreztem az étel, ital s álm szükségét, de bár azóta évezredek röpültek el fejem fölött, én se beteg soha nem voltam, se korom növekedtével erőm nem csökkent, alakom, mint az embereknél történni szokott, nem változott, hanem az utolsó hetekig folyton egy középkorú férfiú alakjában maradtam.

Én azontúl a nyarak és telek hosszú során át azon helyen éltem, melyet az emberek utóbb paradicsomnak nevez-

tek. Évszázadok telhettek el azon időpontig, midőn az Örök-
kévaló Ádámot és Évát teremtette. Tanuja voltam fiatal és
ártatlan életöknek s mondatatlanul gyönyörködtem ezen első
értelmes földlakókban. Velök társalkodnom a Végetlen paran-
csa szerint tilos vala. De számtalanszor meglestem őket az
esthajnal szürkületén s a holdvilágos éjek óráiban, midőn
gondolataikat s érzelmeiket egymással kicserélve, az életnek
örvendének s boldogságukban imákat rebegének az élet urá-
hoz. Mit kényelmök s örömeik gyarapítására teheték, látha-
tatlanul megtevéem; mert szerettem őket s atyai érzellemmel
vonzódtam hozzájuk. Az éj esőndében midőn mély álomban
nyugvának, legízletesb gyümölcsömeimet raktam le mellőlök,
hogy fölébredve készen találják táplálékukat. Fínom puha
mohát, illatos virágú gyöngye füveket egész nyalábokkal gyűj-
töttem számokra, melyeket fekhelyökre terítsenek. Mindenféle
apró kellemes meglepetéseket készített számokra gyöngédsé-
gem s örvendtem, midőn mind ezért Istennek mondtak
hálaímát.

De boldogságuk nem tartott sokáig. Engedetlenségök, a
kíváncsiság gyöngesége miatt, ök is magokra vonták Isten
büntetését s távoznok kellett a paradicsomból. Ezóta nekem
sem vala ott többé nyugtom. Meglestem merre vándorolnak s
én is azon vidékre mentem lakni, hol ök megtelepedének, mert
szántam őket s eltökélém magamat, hogy a mennyire látha-
tatlanul tehetem, ott is gyámoluk leendek.

Így telének az évek egymás után, alig hozván más vál-
tozást az első emberpár életébe, minthogy az lassanként
mind több tagból álló családdá szaporodott. Az öröm, mely
őket szépen növekedő gyermekeik láttára boldogítja, lassan-
ként elfeledteté velök az első paradicsom élvezetét; s most eze-
ket gyermekeik nevelése a munka és ennek eredménye pótolá.
Hasznos munkában, mely kivált táplálékuk ruházatuk, lak-
helyök előállítására az élet első szükségeinek fődözésére vonat-
kozott, találták ezentúl legjobb időtöltésöket s munkájok sikere
képezé legszebb örömeiket. Ezen örömeiket én is lehetőleg
gyarapítám. Sok olyféle növényt veteményeztem s plántáltam
lakhelyök közelében, mely élelmökül, ruházatokül szolgálha-
tott. A vadócokat átültetés, keresztezés, ojtás által nemesít-
tém; s nagy öröm árasztott el, midőn észrevettem, hogy az
általam plántált növényeket ápolják, azoknak kellő használa-

tát, tenyésztési és nemesítési titkát az én működéselem és példáim nyomán lassanként fölfedezik. A siker, melyet ekként aratának, mind hatalmasabb ösztönül szolgálja nekik a gondolkodásra, leleményességre és szorgalomra. S a megkedvelt munka százszorosan árasztá gyümölcseit, áldásait s örömeit gyarapodó háztartásukra.

Évszázadok múltak így el s az emberpár egész néppé szaporodott, melynek egyes tagjai az őslaktól mind távolabb költözének, mind megannyi törzseivé válandók a külön népeknek. E körülmény az én föladatom körét is mindinkább tágitá s növelé, de egyszersmind könnyíté is munkásságomat. Nem kelle azontul csak lopva az éj magányában és látatlanul működnöm. Bátran megjelenhettem köztök a nélkül, hogy Isten tilalma ellenére kilétem titkát elárulnám. Egy idő múlva fölkeresém tehát a távolabb költözötteket, közéjük vegyültem s így őket szóval és példával oktatgatva, könnyebben s gyorsabban értem czélt. Minden telepnél több évet tölték, hogy biztosságot szerezzek magamnak oktatásaim sikeréről. Csak akkor költöztem tovább, más embertelephez, midőn a sikert már állandósítva hittem. A századok hosszú folyamában többször is visszatértem a külön népcsoportokhoz, hogy tudásukban a hézagokat pótoljam, az elfeledteket emlékezetökbe visszaidézzem, fejlődésöket gyarapítsam. Hol e fejlődést az égalj szelidsége, a nép fogékonysága szerint nagyobbnak találtam, ott aztán a műkertészetben is oktatgatám az embereket. Mind azon újítások és szépítések, melyek az ó- és új világban a kertészet terén fölmerültek, jobbára az én kezdeményezéseim valának. Mindazon nevezetesebb kertek, melyeknek emlékezetét az ó- és újvilági történelem föntartotta, az én vezetésem és tanácsaim szerint készültek. Egyiptom és Kis-Ázsia, Babilónia és Perzsia, Róma és Konstantinápoly s mindazon tartományok, melyekben a kerti művészet virágzott, kedvező éghajlatuk mellett nekem, az én kezdeményezésemenek köszönhettek csodált kertjeiket. A népvándorlások vihara nagy hanyatlást hozott a kertészetbe, sok helyt az végkép pusztulásra juttatta, a legegyszerűbb növényápolást is feledésbe merítette. Én ekkor sokat búsulék, midőn annyi századok munkáját megsemmisítve kellett látnom. Isten nagy próbára tette kitartásomat s odaadásomat, midőn vándorlásaimban látám, hogy újra kell kezdenem a munkát. De végre csak

leszillapodtak a pusztító harcok viharai s én folytatám művemet. Öröömre úgy tapasztalám, hogy a népek lezúgott viharaiban, fölfrissült, megifjodott emberiségben a műveltség ezen ágában is sokkal nagyobb a fogékonyság, mint az ó-világ népeinél. Nagyban segélyemre volt a keresztyén vallás emberiséges szelleme; s a zárdák falai mögé vonult szerzetesek lönek első s tanulékony tanítványaim, kik aztán a földművelés egyéb ágai mellett a kertészet művészetét is ápolásuk alá fogták. Néhány század alatt ismét virágzásnak indult a kertészet, míg nem végre a fejlettségnek mind külső, mind belső terjedelmére nézve, mai magas fokára emelkedett.

Látja ön ezekből — mondá tovább egy kis szünet után — hogy én életkoromat évezredek szerint számítom. De türelmemet, kitartásomat s megnyugvásomat a gondviseles végzeiteiben nem sokára már megjutalmazandja az Örökkévaló. Napjaim e földi életben, Istennek hála, már megszámlálvák. Pár hét előtt álomban valahára megjelent előttem az Istennek évezredek előtt megígért hírnöke s biztosíta, hogy az esemény, melyhez életem tartalma kötve volt, megtörtént: a paradicsom azon fájának, melynek gyümölcsét megízelve az első ember pár vétkezett, utolsó csemetéje is végkép kivesszett a földről, s az Örökkévaló engem kevés napok mulva magához szállítand.

„De mielőtt ez történnék, így végzé beszédét a mennyei hírnök, menj el a Duna partjára, Magyarország fővárosába, s keresd föl azon öreg, beteg férfiút, kit nemzete „öreg úrnak“ nevez, Deák Ferenczet, kit az Isten nem sokára magához szólítand. Ezen öreg ember most mind azon töri fejét, hogy miután a szerencse neki nem adott kincseket, melyeket nem is keresett, hátralevő kevés napjaiban miként tehetne még némi jót hazájával, melyet egész életén át mindenek fölött forrón szeretett. Vigy neki egy kosárral legszebb gyümölcseidből, s különösen azon őszi barackkókból, melynek fáját egykoron Perzsiában nemesítetted meg, tizenkét darabot. Mondd neki, költse el azokat, de magvait ne vesse el, hanem megszártván, gondosan őrizze szekrényében, mert mire harmadszor megtelik a hold, ama barackmagok mindannyi gyémántokká válnak. E gyémántok megmérhetetlen becsüek lesznek. Küldjön ő azokból hármat Párisba, kettőt Berlinbe, s egyet Bécsbe, a leggazdagabb bankházakhoz. Szívesen megadnak mindenikért

félmillió forintot. Az ekként begyűlendő hat millió forintot hagyományozza ő aztán annyira szeretett hazája tudományos és humanitárius intézeteinek, melyek arra legérdemesebbek.“

A hírnök ezeket mondván, eltűnt, én pedig, mondá az öreg kertész, fölébredtem s kezembe vevén e kosár gyümölcsöt, önhöz siettem, végrehajtani az Örökkévaló rendeletét. Mert hogy ez valóban az ő rendelete s nem pusztá álom volt, fölébredésemmel a legkétségbevonhatatlanabb bizonyítványát tapasztaltam enmagamon. Azon évezredekén keresztül, mióta a Mindenható a földi élet vándorlásaira ez emberi testtel ruházott föl, én folyton ugyanazon alakban, egy középkorú ember alakjában maradtam. Az évezredek hosszú sora se hajamat, se szakállamat nem őszítette meg, se erőmet nem csökkenté; mindig változatlan voltam azon éjig, midőn Isten hírnöke előttem megjelent. Fölébredésemkor enmagam is alig ismertem magamra. E hófehér haj és szakáll, az aggkorral járó erőtlenség, melyet tagjaimban érzek, mind hirtelen egy éjén át lepott meg. Kétségtelen bizonyítványa ez a Mindenható kegyes rendeletének, megváltásomnak.“

Ezután föllállván, búcsura kezét nyújta: „Isten önnel, úgymond, a közel viszontlátásig a túlvilágon!“ S ezt mondván oly erősen megszorítá s megrázá kezemet, hogy szinte följajdultam, s fölébredtem.“

Közli

HORVÁTH MIHÁLY.

É R T E S I T Ő.

Shakspeare minden munkái. Fordítják többen. Kiadja a Kisfaludy-társaság. XIX. k.: Shakspeare vegyes költeményei: Venus és Adonis. Lucretia. A szerető panasza. A szerelmes vándor. Szonettek. Buda-Pest 1878.

Irodalmunk illően leróttá tartozását ama szellem iránt, mely reá is, mint talán minden európai irodalomra, hol üdvösen, hol ártalmasan, de mindenkor serkentőn hatott. A magyar Shakspeareen költészetünk három fejedelme, majd jelesebb íróink egész sora dolgozott és a tavaly megjelent utolsó kötet méltó előzőire. A nagy drámaíró epikai s lyrai költeményeit veszi benne a magyar közönség Lőrinczi (Lehr) Zsigmond, Szász Károly és Gyóry Vilmos fordításában. *Venus*

és *Adonis*, meg *Lucretia* átültetését Lőrinczi Zsigmondnak köszönjük. E név birtokosát közel hét év óta borítja már a sír és a feledés homálya, pedig megérdemelte, hogy emlékét meg megújítsuk. Lőrinczen született, ugyanitt, Sopronyban meg Halléban járta a gymnasiumot és a theológiát, majd nevelősködött, tanárrá lett Pozsonyban, hol harminczadik évében meghalt. Rövid és zajtalan, de munkás és gyümölcsöző élet. Eredeti költeményeket is írt, melyekben a szerelemnek és hazafiságnak áldoz, ha nem is megragadó hangokban, de jelentékeny formai készséggel és menten a szenvelgés minden ártalmától. Sokkal becsesebbek azonban fordításai, melyeknek legnagyobb része még kéziratban van és talán ez évben ki fog adatni. Helyes ízlése, nagy készültsége s erős nyelv-érzéke jelesebb fordítóink sorába emelik. Ezekon fölül volt még egy jellemvonása, mely ugyan nem a legfényesebb, de bizonyára a legritkább emberi tulajdon. Lelkiismerettel végzett mindent, még a fordítást is, s ennyiben nem mindennapi jelenség nálunk. Átallotta túltenni magát a nehézségeken, inkább megküzdött velök, noha tudta, hogy ez önfeláldozó munkát gyéren hálálja az elismerés. Volt annyi kegyelelte, hogy szeretett költőinek eszméit meg nem hamisította és elég ildomos volt, hogy a maga ötleteit ne árulja nagy szellemek sajátjaként. Kora halálát özvegve s egy árvája gyászolja és gyászuakat enyhíti mindazok részvéte, kik csak az ő fáradoimai árán élvezhetnek sok idegen remekművet. Még halálos ágyán is javítgatott ama fordításokon, melyekről most szólunk. Sikerral javított. Fordítása nem egy helytt élenken érezteti Shakspeare két elbeszélő költeményének szépségeit. Gazdag szókészlete nem hagyja cserbe, midőn költőjének képekben és ötletekben dúslakodó styljével küzdelemre kel. S ha a hangulatot nem mindig találja is el, gyakran alig érezzük, hogy fordítást olvasunk és hangzatos sorai legalább megízleltetik az angol versek zengzetét. Művének értékét emeli néhány jóra való jegyzet is és nem árt vala, ha ebben követték volna példáját a szonettek fordítói, hisz a szonetteket jegyzetek nélkül nem bocsátják közre a német fordítók sem, kik ugyancsak tanult közönségnek írnak.

Egyébiránt örvendünk, hogy a szonettek magyarításának nehéz munkájára két legserényebb, és ha ide nem tudjuk a *Szentiván-éji álom* fordítóját, két legelesebb fordítónk vállalkozott. Szász Károly vagy tizzel több szonettet adott, mint Győry. Pótlásul azonban Győry lefordította *A szerető panasza* című elnyújtott balladai képet és *A szerelmes vándor* neve alatt tervtelenül összefűzött és különben is kevés becsű lyrai

gyűjteményt. E kítúnó fordításokért Györyt még nagyobb elismerés illeti, mint a szonettek magyarításaért, mert ha mindig hálátlan a fordító munkája, sohasem hálátlanabb, mint mikor nagy szellemek mostoháira pazarolja erejét. Szász Károly és Györy nevei talán fölöslegessé is teszik említenünk, hogy fordításaik becsesek. Színvonaluk ugyan nem egyenlő. Györy munkáján nagyobb gond érzik, sorai hangzatosabbak, ritkábban él rimpótló henye szavakkal és jobban vigyáz a fordulatok visszaadására. Azonban ő sem hibátlan. Általában szigorúbb figyelemmel helyre lehetett volna ütni oly hiányokat, mint pl. a következők:

A 85. szonettben Shakspeare azt mondja barátjának, hogy más költők üntig dicsőítik, míg ő úgy mutatja szeretetét, hogy hallgat.

„Beesülj hát másokat áradozó szavukért, de becsüld meg érzésemet is, mely némán beszél.“

(Then others for the breath of words respect.
Me for my dumb thoughts, speaking in effect)

Szász Károly fordításában :

Másnak szaváért légy elismeréssel,
S bennem a hű érzést méltatni késel?

A „némán beszélő érzés“ elejtetett, pedig e végső fordulat kedvéért írta Shakspeare az egészet. Egyáltalán szonettek fordításánál a legóvatosabban a berekesztő sorokkal kell bánnunk, hol a szonett eszmejátéka kihangzik s hol a fordító legesekélyebb pontatlansága is megbosszulja magát, mint a következőből is látszik.

A 130. szonettben kigúnyolja Shakspeare a költőket, kik kedveseikre a menny és a pokol minden szépségét aggatják. Az ő kedvese, úgymond, nem ily tökéletes lény, de

„Mégis nekem, istenemre, oly szép, mint bárki más, kit hazug hasonlatokkal áltattak.“

(And yet, by heaven I think my love as rare
As any she, belied with false compare)

Szász Károly fordításában :

S ő nékem még is szebb, ritkább virág,
Mint bárkihez csalfán hasonlíták.

Elmés fordulat, de nem hű s a mi még nagyobb baj, sehoggy sem illik az előzményekhez.

A 102. szonett a gyűjtemény egyik gyöngye. A költő mentegetőzik, hogy miért nem dicsőíti többé barátját. Mert,

úgymond, nagyon sokan dicsőítenek. Pedig én úgy szeretek tenni, mint a fülemile. A fülemile is tavaszkor énekel, hanem a nyár derekán elhallgat, nem mintha ez évszak kevésbbé vonzaná mint a tavasz, de mert nyáron

„Vad zene terhel minden ágat és a közzé lett bájnak elhal ingere.“
 (But that wild music burdens every bough,
 And sweets grown common lose their dead delight)

Mily szép, mily nemes szavak és mily jól illenek Shakspeare ajakára! De mivé lettek Szász fordításában?

Terhelni fél csak a mély lombok árnyit,
 Unttá lehet, mi ritkán szép vala.

Fájdalom, „e mély lombok árnyiban“ egy gyönyörű gondolat teteme nyugszik.

A 124. szonett kezdetén így szól Shakspeare főrangú barátjához:

„Ha hő szerelmemet csak rangod szülte volna.“
 (If my dear love were but *the child of state*)

Györy fordításában:

„Ha szerelmem csak *felfogott gyerek*“

A „felfogott gyereken“ lelenznet is szoktunk érteni, s hogy boldoguljon a magyar olvasó e lelenz szerelemmel, mikor a szonett további gondolatmenete ép azon sarkallik, hogy a költő önzetlenül és nem rangja miatt szereti barátját? Szembe állítja önzetlen barátságát a kor önzésével és e látvány szemléletére hívja romlott kortársait e berekesztő sorokban:

(Györy szerint):

Korunk bolondjait hívom tanuknak,
 Kik bűnnek éltek és jóra térve buknak.“

Tehát ama szerencsétleneket korholta volna Shakspeare, kik bűneiket megbánva a jó útra térnek és elbuknak? Nem, Shakspeare jó kereszttyén volt és egészen mást mondott.

„Tanúként hívom korunk bolondjait, kik bűnnek élnek, ám *halálukban jámborak*.“

(To this I witness call the fools of time, wích *die for goodness,*
 who have lived for crime.)

Ily módon az egész 124-ik szonettet elvesztette a magyar közönség.

Nem akarjuk e kifogások által kisebbiteni a fordítókat. Ily nagy és súlyos munka érdemét kisebb, nagyobb foltok el

nem homályosítják. A fölhozott példák csak a föladat nehézségeiről tesznek tanúságot, melyeket még ily kiváló tehetségek sem bírtak teljesen leküzdeni, noha egyikök már régebben foglalkozik a szonettekkel. Szász Károly ugyanis már 1865-ben lefordított és közölt több szonettet a Kisfaludy-Társaság évlapjai újabb folyamának harmadik kötetében, hol egyszersemind Shakspeare valamennyi kisebb költeményeiről értekezett. Valóban, bármennyi jogos és jогtalan gáncs érte is e talán igen is termékeny író, bár mennyire gúnyolják is léha gúnylapjaink még léhább költői sokoldalú tevékenységét, azt a nagy érdemet lehetetlen megtagadni tőle, hogy a külföldi irodalom ismeretét senki buzgóbban és sikeresebben nem terjeszté, mint ő fordításai és tájékoztató értekezései által. Ha példáját követve, mi is meg akarunk emlékezni Shakspeare kisebb költeményeiről, csak rövidben iparkodunk kiegészíteni ismertetését.

Némely katolikus országban — beszéli Washington Irving mély kedélyű és kedves humorú rajzai egyikének élén — az a kegyeletes szokás járja, hogy a szentek tisztelőit, képeik előtt gyertyákat égetnek. A gyertyák száma után ítéltetünk a szentnek népszerűségére. A legkedveltebb szentnek oltárára elhordja világító szerét a dú, a módos, a szegény, a koldús, kiki a hogy tőle telik. A sok szernek több a füstje, mint a lángja s inkább sötétít, mint világít. Azért látunk szerencsétlen szenteket, kiket színökből egészen kifüstölt a hívők buzgósága. Ez esett meg Shakspeareen is. Minden író tartozó kötelességének véli, jellemét vagy műveit a maga tehetsége szerint, jegyzetekkel, czikkekkel, kötetekkel megvilágítani, növelvén a képét elborító füstgomolyt. Washington gúnyja legerősebben azokat sújtja, kik Shakspeare szonettjeit világíták.

Nem maga a költő adta ki e költeményeket. Meg nem nevezte azt, kit annyit dicsőít bennök. Nem tudjuk barátja kilétét és semmit sem tudunk mind ama viszonyokról, melyekre a szonettek céloznak. De a hol okos szerrel semmit se lehet tudni, ott tudnak a Shakspeare magyarázók a legtöbbet. Seregöket két táborra oszthatjuk. Az egyik a szonettekben említett viszonyokat valóknak nézi s azokat Shakspeare külső vagy belső életének történetére vonatkoztatja. E táborból oly férfiak szálltak síkra, kikhez képest Holofernes, az iskolamester, és Trissotin századokra szóló geniusok. Ha közülök Chalmerst, Masseyt, Barnstorffot és Krausét említjük, még ki nem meritettük a névsort és úgy hiszszük, hogy érdemetlenül bánunk Ch. Brownnal, ha e fenkölt szövetségéből kirekesztjük.

Küzdenek ugyan e sorokban különb vívású harezosok is, de a hány ember, annyifelé húz, s mégis mindannyi egy bálványnak hódol, a korlátlan önkénynek. -- Komolyabb figyelemre méltó a másik fél, melyet Delius vezet. Delius bebizonyítja, hogy mindaz a hozzávetés, mely Shakspeare barátjának nevét ki akarta találni, alaptalan és hogy a szonettek már csak azért sem beszélhetik mindenben a valót, mert a költő jó részt átvette beléjük e műfaj hagyományos eszme körét. Eddig igaza van és kutatásának nagy az érdeme. De fejtegetése abban tetőzik, hogy „a szonettek merőben költött viszonyokat tárgyaznak és noha megragadó közvetlenséggel szólaltatják meg az emberi szív minden indulatját, nem Shakspeare szíve indulatit visszhangozzák“; és ebben túljár az igazon. Való, hogy a költő barátjának és kedvesének kilétét nem tudjuk, de honnan tudjuk, hogy egyáltalán nem léteztek? Igaz, hogy a barátságot, a szerelmet, a féltékenységet, a világfájdalmat költőnknek szonett író előzői is megénekelték némiképp hasonló fordulatokban, de kell e azért hinnünk, hogy Shakspeare ez érzéseket csupán a könyvekből merítette? Nem tagadjuk, hogy Petrarca s követői is halhatatlanságot ígértek megénekelt kedveseiknek, de miért volna visszás föltennünk, hogy Shakspeare-t e jóslatra önérzete ragadta? A költő ugyan más helyütt „hitvány rímeknek“ czímzei szonettjeit és Delius erre vonatkozva kérdi, hogy miképp lehet a valóság tükrének néznünk a szonetteket, melyekben ily ellenmondásra akadunk? De vajon nincs-e valóság ez ellenmondásban? Nem érezzük-e mindnyájan, hogy hangulatunk apálya és dagályával együtt hullámzik önérzetünk is? S vajon nem az a hangulat hullámzik-e a legerősebben, melyet a phantasia fuvalma lenget? És kiét lengette erősebben, mint a Shakspeareét?

Attól ne tartson az olvasó, hogy a szonett-elméletek tengerébe még egy cseppet öntünk. Semmi elmélet, ez a legjobb elmélet. Ki tudja megmutatni, hogy a szonettek mindenben valót beszélnek? De ki tudja megmutatni, hogy semmiben sem? És érzük be ennyivel. Forgassuk a szonetteket és ha néha bágyadtan megállapodunk, jusson eszünkbe, hogy most nem szívéből, hanem könyveiből szólt a költő, de ha olykor szemünk erősebb fényt lövell, arcunk hevül és kezünkben reszketnek a lapok, higyük el, hogy most a költő igaz fölindulását éreztük és gyönyörünk nem csorbúl, ha nem is tudjuk pontosan, hogy melyik lord kegye vagy melyik londoni kaczer barna szemé hevítette dalát!

A magyarázók ezzel annyit törődtek, hogy rá sem értek

gyönyörködni magokban a költeményekben. Vagy száz elméletre alig esik náluk egy ítélet. Ez ítélet a múlt században oly kedvezőtlen volt, hogy a szonetteket föl sem akarták venni a költő összes munkái közé. Azóta az emberi ítéletek változásának törvénye szerint a másik szélsőségbe esett a közvélemény. Bodenstedt kijelenti, hogy „a világ egyetlen irodalmában sem lelünk egy hasonló gyűjteményt, melyet e csodálatos költeményekhez még csak fogni is lehetne“. Tudjuk, hogy Bodenstedt nem csak megítélte, de bámulatos művészettel le is fordította a szonetteket, pedig a fordító még jobban szokta bálványozni szerzőjét, mint a kiadó s életrajzíró. A szerző gondolatai benne újra fogamzanak, vajudik velök, mint maga az író és ha végre megszüli, véreből való véreként szereti s korlátlanul magasztalja, hisz ez esetben a szemérem nem tiltja az öndícséretet. Így keletkezett Bodenstedt dithyrambjja is. Abban készséggel megnyugszunk, hogy Shakspeare szonettjei rendkívüliek és jobban vonzanak, mint a világ bármely szonettgyűjteménye, de nem kell felednünk azt, hogy varázsuk nem egyedül műbecsökben rejlik. A világ legnépszerűbb költőjének személyét homály fódi. Életét nem ismerjük, műveiben nem férhetünk hozzá, még nevét sem tudjuk pontosan, csak szonettjeiben veti le álarczát és szól önmagáról. Ereklýékül tisztelnök e költeményeket még akkor is, ha teljesen érdemetlenek volnának, azonban érdemök sem csekély.

Mint minden lyrai gyűjteményt, Shakspeare szonettjeit is csak válogatva lehet megbecsülnünk. Ha közülök kizárjuk azokat, melyekben Shakspeare a műfaj hagyományait követve, mesterkéltné elfuttatásban tölti kedvét, nem sokat hagyunk ki. És ezáltal nem is ejtünk nagy csorbát a szonettek hírnevén, kivált ha meggondoljuk, hogy e gyomirtást Petrarca szonettjei erősebben megsínylenék. Ha továbbá még azokat is kirekesztjük, melyekben a költő phantasiája elmés és csinos, de hideg játékaikat üzi, még megmarasztottuk a szonetteknek majdnem negyedét, pedig ez a rosta Petrarca szonettjeiből már csak néhány szemet hullatna át. De az így leszűrtük gyöngyökben az érzés heve s a gondolat mélysége a formával oly összhangba olvad, hogy csodálatos.*) Bennök tárta föl szíve titkait, belőlök látjuk, hogy minden alkotása közt Ham-

*) Szécsen Antal gróf, ki a Rümelin által megnyitott aknában tovább kutatva, sok értéket hozott napfényre, az ide sorozható szonettekül a következőket említi ismeretes essájében: 66, 71, 72, 73, 91, 116. E számsor kissé fukar s mi csak azokkal egészítjük ki, melyeknek kihagyását leginkább sajnáljuk: 15, 29, 30, 50, 64, 102, 111, 112, 124, 129.

let forrt legjobban lelkéhez. Mint Hamletet, őt is sértették a teremtés visszásságai és belőlők az a rész, mely neki jutott, ép úgy élesíté fájalmát, mint Hamletét a maga osztálya. És része is volt oly súlyos, mint a dán királyfié. Siratnia kelle önérzetét, melyet letiport világi állása. E silány foglalkozás — hangzék panasza — úgy beszennyezi egész lényét, mint a színkeverés a ruhafestő kezét. Oh, hogy gyalázata még azokra is bélyeget üt, kik hozzá kötik magokat. Kéri azért barátját, istene után mindenét, hogy csak éltében szeresse és meg se nevezze haló porát.

Ne hogy a böles világ e bűt megértse,
És szívedet, velem gúnyolva, sértse.

Olvashatunk e valahol ennél meghatóbb fölajdúlást? Csak Milton keservét kihamvadtt szeme fényén mérhetjük hozzá. Azt sem egészen. Milton legalább megnyugodott teremtője akaratóban és vigaszát elzengé ama szonettben, mely a puritán fenköltség egyik legdicőbb emléke. De Shakspearenek nem volt ily erős vára az Úr, és vigasztalan maradt, ha ugyan meg nem enyhíték azok a bűvös dallamok, melyekben ajkáról ellebbent panasza. Panaszai szentté avatják könyvét, melyet a kegyelet álhítatával olvasni meg nem szűnhetünk.

Ily benső érdek nem fűződik elbeszélő költeményeihez, melyek más tekintetből vonzanak. Nem remek alkotások. Az egyénítés, a lelemény, a szerkezet dolgában a fejlődő ember és világismeret szokásos hiányai terhelik. De érdekel bennök puhatólnunk a költő erejének legelső nyomait. Gyakran megütköztünk azon, hogy a bírálók *Lucretiát* többre becsülik, mint *Venust és Adonist*. Ítéletük aligha őszinte visszhangja érzésöknek, talán álszemérmük sugallata, mely minden áron meg akar botránkozni a szerelem istennőjének meztelenségén. Azonban *Lucretia* cselekvénye ép oly szegény, mint társáé és terjedelme mégis aránytalanul nagyobb. Meséje vontatottan bonyolul és lankadó figyelmünket nem eléggé ébresztik alakjai, melyek kissé merevek. Mennyivel különbek ezeknél *Venus és Adonis*! *Adonis*, bár olykor szüziessége nagyon is tudatos, egészben azzal a harmatos, üde bájjal ékes, mely a *Szentiván-éji álom* tünderei játékát övezi. *Venus* szenvedélye néha riki-tóan színezett, de szavaiban oly vakító a csáb, oly mámorító az erő, mintha a kéj daemonának lihegését érzénök. Majd megtisztult szenvedélye a fájdalom *Vesta* tüzen és gyöngéd bűja visszfényében mintegy enyhítve látjuk féktelen indulatát.

Van e két költeménynek egy közös sajátsága, mely leginkább jellemzi a forrongó geniust. A legkicsapongóbb érzéki

képek mellett a legmélyebb erkölcsi eszméket találjuk bennök. Ez utóbbiak közül egy sem hatott meg bennünket annyira, mint az, melynek két változatát idézzük. *Venus és Adonis*ban a költő leírja a nyúl vadászatot és leírása végén e szavakba tör:

(A nyúl) Lábát galádul minden tüske tépi,
Minden kis árnyra, neszre meglapul;
Mindenki rálép és tapod a nyomorra
S nem védi senki, ha le van tiporva.

Lucretiában szintén vadászatot ír le, csak hogy itt az el-
ejtett vad egy nő. A költő ismét az üldözött pártjára kel
néhány gyönyörű strophában, melyek így végződnek:

Kárhóztatást ne mondj a nő felett,
Ha férficsábok áldozatja lett,
Férfin a bünsúly, ki szégyenbe ránt
Gyarló szegény nőt, martalék gyanánt.

E két helyet egy érzés lengi át: a szájalom a védtelenek
íránt. Van e a szívnek nemesebb indulatja és lehet e szebb
szavakban kitérni ez indulatot? Mily éles ellentétben vannak
ily sorok *Venus és Tarquinius* kéjmámorával!

Évek zajlottak le, míg ez ellentét azzá az összhanggá
enyhült, melyet későbbi alkotásaiban bámulunk. A közbeeső
időszakra a legóriásibb szorgalom sem bírt fényt deríteni.
Tudványunkat nem csilapítják, de részvétünket fokozzák a
szonettek, melyek azt hirdetik, hogy ez időközt szenvedések
hidalják át.

ANGYAL DÁVID.

*1. Csengery Antal: A jogi és államtudományok tanítása ügyé-
ben. A vallás- és közoktatási miniszter által tartott enquête alkal-
mával. Buda-Pest, 1879. Franklin-társulat. 2. Dell'Adami Rezső:
A jogtudományi oktatás reformjának kérdéséhez. Buda-Pest 1879.
Pfeijer F. 3. Lánczy Gyula: A felső oktatás reformja és az új
magyar közműveltség. Culturpolitikai eszmetöredékek. Buda-
Pest, 1879. Eggenberger.*

Az enquête, melyet Trefort miniszter a jogi kar tanítási
és vizsgálati rendszerének tárgyalása, talán javítása ügyében
egybehívott, újra eszmecsere tárgyává tette közoktatásunkat,
főleg egyetemi oktatásunk állapotát. Meglehet, hogy a miniszter
erélyes munkássága helyes irányba fogja terelni az ügyet;
tény, szomorú tény, hogy a mit az enquête tagjai magok, a mit
a sajtó az egyetemi reform dolgában ez alkalommal is produkál-
tak, egy-két kiváló hangot nem tekintve, oly zavaros és szegény,

hogy e nyilatkozatok és tanácsok fonalán ugyan semmiféle államférfiú nem igazodhatnék el. — Magasan kiemelkedik az enquete tagjainak nyilatkozatai közül Csengery Antalnak előttünk fekvő — sajnos, önálló alakjában eddigelé hozzá nem férhető — véleménye; ő az egyedüli, ki teljes tájékozottsággal, a külföldi viszonyok bő ismeretével, alapos műveltséggel és éles ítéllettel szólt a dologhoz. Előadása minden alkalommal nagy hatást tett, melynek súlya alól nem szabadúlhattak meg az emberek; — hogy mégis valami kifogással illethessék, idealistának nevezték el, mivel nagy czélokot tűz maga elé és nagy kötelességeket ró az emberekre, míg nálunk, ősi szokás szerint, a „hazai viszonyokkal“ való népszerű kaczérkodás és a „nemzeti geniusra“ hivatkozás ország-szerre minden téren csak a kötelességérzet elevenségét ölik el és a tunyaság és kényelemvadászati dédelgetését palástolják.

Csengery egyetemünk jogi karában uralkodó tanító és vizsgáló rendszer helytelenségét és káros voltát oly alapos érveléssel, oly találó ítéllettel mutatja ki, hogy bírálatának megczáfolását még meg sem kísérthetni. Ő a valódi tanulási és tanítási szabadságot pártolja, ő tudományos szellemet, általános műveltséget követel, és azért a szakiskolák rendszerével szemben az egyetemi rendszert tartja helyesnek, egyedül célhoz vezetőnek. Tanulmánya oly gazdag szép és helyes gondolatokban, annyi megkapó eszmét pendit meg, a nemzeti élet oly számos tényezőjét érinti gondolkodásra ébresztő megjegyzéseivel, hogy valóban nehezünkre esik, a mire pedig a tér szűke kényszerít, csak némely fontosabb részletre szorítkoznunk.

Az egyetemnek szerinte kettős célja van: „az önálló tudományos munkásság ápolása és fejlesztése mind a tanároknál mind a tanulóknál, és a szakpályákra képezés“. Nálunk csak ez utóbbi dívik; az évenkénti vizsgálatok rendszere, az öt órás főcollegiumok tömege, az állami és egyetemi vizsgálatok észszerőtlen felhalmozása és összebonyolítása előli a tudományos szellemet és munkásságot tanárban és tanulóban egyaránt. „Nem róhatni meg elegendően, mondja igen helyesen, azt a hibás nézetet, a mely szerint az egyetemen kellene elsajátítani minden ismeretet és tudnivalót, a mire az életben szükség lehet, a mely szempontból szintén folyvást szaporítják mind a jogi mind az államtudományok köreiben a tantárgyakat.“ Igen helyesen támadja meg azokat, kik felsőbb oktatásunknak nem tűznek ki magasabb célt, mint csupán azt, hogy a tananyag azon minimumát, a mit a gyakorlati életpályákra nélkülözhetetlennek tartanak, a vizsgálatra

betanítsa. Csengery tudományos egyetemi életet követel, ez pedig nem fejlődhetik a jelen rendszer mellett, mely kizáróan a tehetségteleneket, a tanulástól irtózókat tartja szem előtt és tisztán csak „a korhely tanulók dresszirozását“ czélozza. Azért szabadabb mozgást, önállóbb és önkéntesebb tanulmányt sürget, a milyen csak valódi tanszabadság mellett lehetséges. A hallgatók szorgalmát eléggé ellenőrzi az állami vizsgálat, mely lehetőleg az egyetemi tanárok kezéből kivendő és az állam megbízottjai által gyakorlandó. Nem a tárgyaknak kis compendiumokból, évi vizsgálatocskák számára, hevenyében eszközölt beagolása az egyetemi tanulmány célja, hanem alapos készütség, a tudomány elveiben és alaptételeiben kellő tájékozottság, valódi tudományos műveltség, mert, és ezt igen találóan emeli ki (5-dik lap), tény, melyet persze a nagy tömeg nem igen lát be, „hogyminden életpályához, a jellemet nem is említve, a szakismereten kívül, a melylyel megtöltik az emlékezetet, fegyelmezzett ész, a concret esetek éles, beható felfogása és megítélése, mondhatnám tudományos szellem, bölcselkedő é-z, lelki önállóság és ezen alapuló éberség, önfeltalálás, tapintat, a helyes nézetek legalább is szabatos kifejtése és előadása, tehát irodalmi műveltség, szóval sok olyan dolog is szükséges, a mit a kenyértudományok nyújtanak legkevésbé“.

A négy kérdés, melyet Trefort miniszter az enquête elé terjesztett, a jogi tanulmányok tanítási és vizsgálati rendszerére, a tandíj kérdésére, a tanároknak az egyetemen kívüli szereplésére és a jogakadémiák jövőjére vonatkoznak. Csengery főleg e kérdések elsejét (s evvel kapcsolatban az utolsót) tárgyalja, mert ez tartalmazza a reform velejét. Cs. ellenzi a jogakadémiákat s egyetemet, de valódi egyetemet kíván, mely tudományos életet nyújtson, tudományos szellemet ébreszssen, ne szellemi proletariatumot, hanem tudományos műveltségű szakferfiakat neveljen. A tandíj kérdésében nem foglal határozottan állást; de inkább hajlik azokhoz, kik ez intézkedést a tanszabadságon alapuló rendszer egyik lényeges elemének tekintik, — bár nem tagadja, hogy jelenkori alkalmazása czélszerűtlen, igazságtalan, sőt részben demoralizáló hatású is. De ha egyetemi bajaink egyik főforrása a tandíj, nem lehetne-e azt az államnak fizetendő tanpénzzé átváltoztatni?

Végre a tanárok szereplése az egyetemen kívül. A miniszter e kérdése lelkes viszhangot talált az egész országban, mert némely egyetemi tanárok újabb szereplése méltó viszsztatetszést keltett mindazoknál, kik az egyetemi tanárt a tudomány képviselőjének és fejlesztőjének, az ifjúság vezető-

jének és természetszerű mintájának, nem pedig politikai pártok szenvedélyes főkortesének szokták tekinteni. Cs. igen higgadtan, a legnagyobb mérséklettel érinti e kérdést. „Nézetem szerint (mondja a 24. l.) a tanár állásával összeférhetetlen mind olyan foglalkozás, a mely tudományos foglalkozásával nem áll kapcsolatban, sőt attól elvonja, s a melyet a tudomány képviselőjének szüksége nem indokol. S azon mellékfoglalkozásokra nézve is, a melyek az érintett szempontból kifogás alá nem esnek, előáll a korlátozás szüksége, míhelyt e foglalkozások a tanári kötelességek teljesítésével jönnek összeütkezésbe. . . . Senki sem élesztheti inkább az ifjúság szorgalmát, mint tanárainak lelkiismeretes buzgalma: míg a kötelességek elhanyagolása minden viszonyok közt ragályként terjed felülről lefelé.“ És alább kiemeli Cs., hogy az egyetemi tanárok kötelességeinek körét nem megszorítani, hanem mindinkább kiterjeszteni óhajtja. „Az egyetemi tanár tudós és tanár egy személyben. Mindenik minősége nagy kötelességeket ró reá, a melyeknek csak úgy felelhet meg valóban, ha azok betöltésére irányozza főtörekvését. Vannak mellékfoglalkozások, melyek a tanár állásával is egybeférnek. Egy van, a mi nem férhet egybe: ha a mellékfoglalkozásnak alárendelné főfoglalkozását. Részemről azt sem hiszem, hogy valaki egynél nagyobb ambícióval élhessen két nagy hivatásnak, a melyek közül mindegyik egész embert kíván. S a parlamentben megjelenvén, a tanár is szükségkép pártállást foglal azon oldalon, a mely felé meggyőződése vonzza. Nem lehet másképen. De óvakodnia kell, nagyon-átengedni magát a pártszenvédélynek, elmerülni a pártüzelmekbe. A pártszenvédély nyugalmát, a pártüzelmek idejét is elrabolják, — oly dolgok, a melyekre mint tanárnak és tudósnek egyaránt szüksége van.“ Ez elég érthető, — de sajnos, csak azoknak, kik megértenei akarják, nem egyszersmind azoknak is, kiknek megértenei kellene.

De legyen elég e töredékes idézetekből, melyek nem pótolhatják az egész, épen oly alapos mint szellemes tanulmányt, melyet a tudományos munkásság emelkedett fölfogása, a felső oktatás föladatának és céljainak szabatos körülírása, a kifogástalan alak és nemes hang fölülemelnek az alkalmi nyilatkozat színvonalán.

Csengery votuma mellé állítjuk Dell'Adami ügyvéd nyilatkozatát, mely először a *Magyar Themis*ben jelent meg, s a szakszerű jogászok votumai közt kétségtelenül a legalaposabb, a legderekabb. Nem pozitív javaslatait (pl. a 33—39. lapokon adott törvénytervezet vázlatát) értjük, — bár ezekben

is sok a helyes és figyelemre méltó. A munka szellemére, irányára, egész jellegére ezéltünk. Feltűnő, hogy Dell'Adami mily fontos pontokban egyezik Csengeryvel, kinek véleményére csak utólag reflektálhatott. A tudományos munkásság és irány kiemelése, az önálló kutatás és gondolkodás ébresztése, nevelése, a dresszírozás megszüntetése, — ezek a főbb eszmék itt is, meg ott is. A miben Dell'Adami túlmegy Csengeryn, az állapotaink, nemcsak oktatási, hanem összes műveltségi és társadalmi állapotaink sötét rajza, szigorú elítélése. Van valami mai életünkben, a mi a legjobbakat és ezeket legnagyobb mértékben bántja. Fejlődésünk oly stadiumához jutottunk, hol a komolyabbak észreveszik a lejtőnek, melyen haladnak, veszedelmes voltát. Majdnem elmondhatjuk, hogy üresség, erkölcsi léhaság és szellemi tehetetlenség fenyegetnek. Vajon miben van a főbaj? és e főbajok hogyan orvosolhatók? — erre nehéz a felelet, főleg a rövid felelet. Főntos és örvendetes körülmény, hogy a közvélemény bajaink egyik legnagyobb kútfejét az oktatásban ismeri föl. Hányatlásunknak, elkorcsosodásunknak, corruptionknak nem kizárólagos, nem is talán legfontosabb, de kétségtelenül egyik leglényegesebb forrása a nevelés, az iskola, — annál lényegesebb, mert ennek javítása jó részben saját kezünkben van, míg sok más tényező hatalmunk körén kívül esik. Annál szentebb a cselekvés kötelessége, annál súlyosabb a felelősség terhe e téren! . . .

Dell'Adami helyesen emeli ki a német egyetemi rendszernek (a jogi oktatásban) némely félszegségeit, — de csatlakozik Csengery azon véleményéhez, mely a főiskolai rendszerek közt mégis a németet tartja pártolandónak. Hasonlókép erélyesen szólal fel a jogakadémiák ellen; — de a másik két kérdésben élesebben foglal állást: „Az igazság nem rima, mely magát pillanatokra eladja“, mond Schopenhauer; „életet követel. A politikában rokkant vagy gseftekbe merült jellem, kinél az oktatás mellékes és túlnyomóan keresetkérdés, nem lehet az ifjúság tudományos mentora s erkölcsi mintája. A reform sarkpontja az incompatibilitás és díjkérdés.“ Végül összefoglalja a jogtudományi oktatás jelen kórállapotának főokait, „az egyetemi nevelés, tanszabadság, tudományos tanulmányi módszer, ésszerű tan- és vizsgarendszer hiányát, és utal orvoslásuk módjára. A szakiskolák eltörlése, a tanári állás méltóságának biztosítása és tudós tanerők képezése, következetes bifurkatio, tudományos gyakorlatok, bizonyos tantárgyak és vizsgák eljuttatása és mások fölvétele kepezik az egymást kiegészítő rendszeres reformok azon minimumát, melynek keresztülvitele nélkül komoly javulás nem képzelhető.“

— Dell'Adami elég világosan, bár nevek mellőzésével, szól egyetemi jogtanárainkról s azoknak irodalmi munkásságáról. Ítélete igen súlyos, de nem túlzó, legkevésbé személyeskedő. A szerző általában szakavatott, gondolkodó, tájékozott írónak mutatkozik, kinek füzete olvasásra és figyelemre méltó.

Csak részben mondhatjuk ezt az új nemzedék egy másik törekvő, képzett tagjának, Lánczy Gyulának előttünk fekvő kis művéről, mely pathetikus hangjával, túlzott színezésével és a nemzeti elfogulatlanság tetszelgős affektálásával nem épen kedvezően különbözik Dell'Adami tanulmányától és természetesen fokozott mértékben Csengery nyilatkozatától. Lánczy füzete sok helyest tartalmaz, — de telve van kétes értékű, zavaros és még egészen meg nem érett tervekkel és eszmékkel is. Az új-magyar Sturm- und Drangnak — pedig túlzás nélkül beszélhetni ilyenről, — e füzet egyik legjellemzőbb nyilatkozata.

Az egyetemet és az enquete elé terjesztett kérdéseket illetőleg (a mennyiben ez utóbbiakat tárgyalja) Lánczy ugyanazon álláspontot foglalja el, melyet Csengery, és mind bírálatában (főleg ebben), mind positiv javaslataiban sok talpraesettet nyújt, ha nem is sikerül nézeteit mindig világos és szabatos alakban kifejezni. Tanulmányát mégis nem a jogi oktatásra vonatkozó részletei miatt tartjuk figyelemre méltónak, hanem azon fejtegetései miatt, melyekben a közép-oktatás és a philosophiai kar reformjáról szól, mint a mely nélkül egyetemi reform, melyet ő sürget, (természetesen) nem képzelhető.

Szerzőnk bírálatában nem hiányzanak a találó vonások, s van benne erkölcsi bátorság is, bár nem affectatio nélkül, mert Lánczy nemcsak az iskolákat bírálja, hanem az egész magyar társadalmat és kulturát.

„A mire Magyarországnak (mondja a 6. l.) szellem-erkölcsi téren mindenek fölött szüksége van, az a tiszta tudomány rejtett, de termékenyítő forrása. Magyarországon, ritka egyeket kivéve, nincsen tudomány, kevés a szellem s a műveltség színvonala alacsony nem a köznépnél, de azon felsőbb retegekben, melyek igények támasztásában nem túlszerények, s azon vélelemben élnek, hogy műveltek.“ Szerzőnk oly sötét rajzát adja nemzeti kulturánk hiányosságának és értéktelenségének, a melyet eddig még senki. Hogy rajza nem mindig hű, hogy olykor túlzott mértéket alkalmaz és hatás kedvéért feketébbre festi az ördögöt, — ez nem von le sokat műve e részének érdemes voltából. Nagyobb baj az, hogy Lánczy egy oldalról mindent az iskolától, a közoktatástól

vár, — nem tekintve számos körülményt, melyek egy nemzet művelődésére produktiójára, haladására épen oly nagy, sőt időnként sokkal nagyobb mértékben folynak be, mint az oktatás, — és hogy más oldalról ez oktatási reformja oly zavaros, hogy valóban nehéz csak egy-két főgondolatot is kiemelni e kérdésre vonatkozó nézeteiből. Szerzőnk valóságos anglomániában szenved. Ez érthető és indokolható az irodalom és az állami élet bármely terén, csak a közoktatásin nem. Ha van ország, melynek közoktatásügyi állapota sehol Európában nem utánozható, bizony Anglia az, mely egymagában nagy-szerűen megezáfolja Lánóczynak az iskola túlbecsülésén alapuló főntébbi nézetét, mert Angolország a legrosszabb oktatási rendszer — ha ugyan általában szólhatni ily rendszerről, — mellett, illetőleg daczára hatalmas kulturai magaslatra emelkedett. A mit az angol oktatás köréből ajánl, — a görög nyelv beható tanulmányozása, a középiskolai tantárgyak számának kevesbítése, az oktatás concentratiója, — az ugyan nagyon helyes, de nem specifikus angol; — a mi pedig tisztán angol zamatú, mint pl. a vizsgálatokra való előkészülés, bizonyos előre meghatározott könyvek és könyvfejezetek bemagolásával, azt bizony kár volna utánoznunk vagy épen átplántálnunk.

Már érintettük, hogy Lánóczy könyvének egyik főhibája, hogy mindent az iskolától vár. Csengery fönn ismertetett tanulmányában ismételve kikel azok ellen, kik mindent az iskolától várnak. — E tiltakozást folyton kell ismételnünk, a legerélyesebben, a legnagyobb nyomatékkal, — mert hiszen az iskolázás feladatának és hatásának e korlátolt felfogása rontotta el összes iskoláinkat, már a népiskola tantervét is tele tömve egy tuczat tantárgygyal és a középiskola keretébe évről évre új meg új haszontalan és czéltalan „tudományokat“ szorítva. Adja meg az iskola az alapot, — a többi az élet, az önmivelés dolga. Ez egy pontban lehetnek mintáink az angolok (de ebben se majmoljuk!) kik a középiskolában voltaképen csak a classikus nyelveket és a matematikát tűrik meg, — de ezek segítségével annyira képezik az ifjú szellemet, hogy ez azután minden tudomány terén könnyen eligazodik. A tudatlanság bátorságára van szükségünk. Mindent nem tudhatunk, — de ne tudjunk semmit, félig fölületesen, mert az ily tudás mindig valóságos méreg.

De nem akarjuk ezuttal saját nézeteinket kifejteni. Főczélunk volt, a felső oktatásunk reformjára vonatkozó legújabb nézeteket bemutatni s ajánlani olvasóinknak. Közoktatási reformra — erre nézve nem lehet kétség — égető szük-

ségünk van. A mai chaos, a folytonos experimentálás, az örökös ingadozás teljesen demoralizál bennünket. Meggyőződésünk szerint, népszerű előítéletek nélkül fogva fel hazánk viszonyait, e reform csakis a kormánytól indulhat ki. Akárhogy tekintsük a dolgot, Magyarországnak következetes, komoly, tudatos közoktatási politikára van szüksége — a milyennel jelenleg épen nem dicsekedhetik, midőn, minden nap más meg más befolyásoknak engedve, a bizonytalanság és ingatag tapogatódzás szomorú képét nyújtja. A miniszter lelkesedése és jóakarata még magában nem segíthet ez állapoton; — itt komoly, alapos képzettségű, egyedül az oktatás roppant nehéz ügyének élő munkásokra van szükség. Nincsenek-e az országban ilyenek? vagy nem keresik? — nem akarjuk vitatni; tény, hogy működésüket nem igen venni észre.

II. PIUS PÁPA ÉS HUNYADI MÁTYÁS KIRÁLY.

I.

A tudat, hogy midőn Magyarországot védik, egyszersmind a keresztyénséget mentik meg a török veszedelemtől, nagy szellemi tényezője volt azon hősiességnek, kitartásnak és áldozatkészségnek, melyet a Hunyadiakban és katonáikban csodálunk. Viszont a rokonszenv és érdeklődés, melylyel a Nyugat keresztyén népei Magyarországra, mint a hit védőfalára és pajzsára tekintének, az öröm, melylyel diadalait európaszerte megünneplék, a féltés, melylyel harezaiban kísérek, a solidaritás benső viszonyát fűzte a magyar nemzet és Európa többi népei közt. — Hogy a keresztyénség reménye bennök van, hogy nemcsak tűzhelyeikért, hanem vallásukért is küzdenek, hangolta vallásos lelkesültségre a magyar vitézetet; míg másrészt Európa is érezte a kötelezettséget, melylyel nekik tartozik, és melynek morális, néha anyagi segélyben iparkodott leróni kamatját. — Ez fejtí meg a szoros összeköttetést a budai és egyéb fejedelmi udvarok, főkép a szentszék közt a XV. században.

Midőn Mátyást királynak megválasztották, a papságon és közrendű nemességén kívül alig volt támasza. Nagyuraink, látván, hogy Hunyadi János fia nem báb, mint utószülött László, armányt armányra forraltak, s egyik trónkövetelőt a másik után bujtották föl. Fridrik császár csalódván azon reményében, hogy jó üzletet csinál a tapasztalatlan ifjúval, annyi kárt tett neki, minél többet nem okozhatott volna, ha egyenesen a törökkel szövetkezik. Podiebrad is, az éjszaki részeket rabló csehekre támaszkodván, sok ideig vágyódott a

magyar koronára, mely közt és közötté végre is eretneksége vont válaszfalat. Az Al-Dunát pedig szakadatlanul az ozmánok fenyegették.

Ily körülmények közt vajmi jól eshetett Mátyásnak, hogy a pápa őt haladéktalanul királynak elismerte.

Az agg Calistus mellett akkor a magyar ügyek „féltékeny“ előmozdítója a sienai bíbornok, Enea Silvio de Piccolomini volt, a Hunyadi-ház nagy tisztelője és Vitéz Jánosnak, e ház egyik benső emberének, barátja. Ő volt indítója annak, hogy a pápa értesülvén Vitéz elfogatásáról, nunciust, Rovarella Lőrinczet, küldötte László királyhoz a váradi püspök kiszabadítását sürgetni.*) — Valószínűleg a kiszabadult püspök kérelmére és Enea Silvio közbenjárására történt ismét, hogy a pápa Carvajal bíbornokhoz, a szentszék magyarországi követéhez levelet intézett, melyben meghagyja neki, hogy Hunyadi Mátyás szabadon bocsáttatását minden úton előmozdítsa. Igen szívére vette volt az agg főpap „a Krisztus győzhetetlen és dicső vitéze,“ Hunyadi János fiainak sorsát: Lászlóét, kit pallos által végeztek ki, és Mátyásét, kit György**), csehországi kormányzó tart fogságban. És mert úgy van meggyőződve, hogy e jeles ifjúnak, ki, mint várható, atyja példáját követendi, kiszabadítása Magyarország békéjére és nyugalomára, valamint a keresztyén hit hasznára fog szolgálni; megparancsolja nevezett követének, hogy semmit el ne mulasztson, de sőt minden tehetségét abban összpontosítsa, ha szükséges, a hely színére is elmenjen, s ott az ő (a pápa) nevében mindenki segélyét, tanácsát és hatalmát igénybe vegye, csak hogy ama nemes ifjú szabadságát visszanyerje. Ha pedig személyesen nem mehetne, értekezzék és végezzen a váradi és váci püspökökkel, — kik erre lelkesen ajánlkoznak, — a kiszabadítás legalkalmasabb módja fölött.

Páratlan volt tehát Calistus öröme (incompabile gaudium), midőn ugyancsak magyarországi követe által arról ér-

*) Lásd Enea Silvionak Rómában 1457. július 3. és 4. kelt leveleit Liszti Miklóshoz, Senftleben Henrikhez, Nihil János- és Rabstein Prokóphoz, a Koberger-féle 1496. nürnbergi kiadásban a 284—287-ik számok alatt.

**) E levelet I. Theiner, *Monum. hist. Hung.* II. köt. 477. sz., mely „Juczik“-nak olvassa a cseh kormányzót, kétségkívül „Jirsik“ (György) helyett.

tesült, hogy a magyar rendek kibékülvén, nem másként, hanem isteni sugallatból Mátyást királyukká választották. Nem is eshetett ez különben, hanem úgy, hogy Isten legyőzhetetlen hőse, kit mennybéli országába fölvett magához, kiesdette, miszerint hazáját, melyért annyi éven át fáradhatatlanul küzdött, és annyi dicső harczen a török ellen megvédelmezett, ne engedje az Úr belviszályok által széttépetni; hanem adja neki azon utódját, ki nem fajulván el tőle, állhatatos védője lesz a keresztyén névnek. „Hidd el, kedves fiunk, — folytatja lelkesedett levelét a szentatya, — nem mesedolgot mondunk, hanem a Szent-Lélek sugallatából beszélünk: a mindenható Isten föltámasztja Dánielt, a gyermeket és vele diadalt aratunk.“

Ugyanazon napon (1458. márcz. 13.) üdvözli a pápa magát Mátyás királyt. De levele nem levél, hanem hymnus. „Föltűnt végre a legszerencsesebb nap, — így örvendez, — midőn értésünkre esett, hogy az isteni kegyelem téged Magyarország királyának választott ki; a mint azt hittük is, meg is jósoltuk, hogy Isten, kiért boldog emlékü atyád oly dicsőn és vitézül harczolt, soha sem engedheti, miszerint házatok homályba borúljon. Ez okon megválasztatásod hírére, oly nagy öröme magasztult föl szívünk, és annyira vígassággal feltünk el, hogy lelkünk megállapodni nem bírt abban, mit írjunk fonségednek, milyen szavakkal fejezzük ki örvendezésünket, a mely, minthogy oly nagy, hogy nyelv azt ki nem mondhatja, a halhatatlan Istennek adunk hálát, ki bennünket ez örömben részesített, téged pedig végtelen hatalmával e jeles és híres ország fölé emelt.“

Ír továbbá Szilágyi Mihálynak, az ország kormányzójának. Üdvözli őt ez új méltóságában, mint kinek erényéből és hadi tudományából következeti, hogy föltámadt benne süve, Hunyadi János. Inti tehát, és a Krisztus szent keresztyére kéri, nehogy békét vagy fegyverszünetet kössön a pogánnyal; de sőt minden erejével siettesse a hadjáratot, melynek jutalma Konstantinápoly lesz és Jeruzsálem visszafoglalása.

Ugyancsak Szécsi Déneshez, az esztergami bíbornok érsekhez is intéz levelet, melyben magasztalja az országnagyok közt dülő viszályok megszüntetése körül kifejtett hathatós buzgalmát, míg az ország nemeseit és főrendeit az Úrban arra figyelmezteti, hogy miután erélyök a török dühét annyi-

szor megfekezé, most királyuknak, kit szerencsájökre választottak meg, engedelmeskedjenek, a békét s egyességet egymás közt ápolják, és minden erejükből a kereszt ellensége ellen föl-támadjanak.

Áradozik a gyöngédségtől végre a pápának Szilágyi Erzsébethhez, a király anyjához intézett levele. Magasztalja kedves fiát, kit Isten csodálatos módon királynak kiszemelt, és dicsérettel halmozza el bátyját, Szilágyi Mihályt, kit az ország kormányzójának megválasztott a nemzet. Kimondhatatlan öröme szolgáltnak mindezek, valamint igen súlyos volt fájdalma akkor, midőn férjének a Krisztus dicső emlékü bajnokának házát oly iszonyú csapások érték. Hanem megjövendölte ő azt, hogy az igazságos Isten a János házát világhírű érdemeiért fényébe visszahelyezendi, s ime beteljesedett jós-szava, minek folytán a hit ily szorongatott időben két hatalmas előharczost nyert. Már most ő is, a pápa, ki éjjel-nappal aggódik a legváltáságosabb veszélyek közt, megnyugszik, eltűnt minden nyughatatlansága, mert hálát adván Istennek, üdvözli őt a boldog anyát és édes nővért, kihez kiváló szeretettel fűződik. „Sokat írt, ugyanis, dicséretes búzgóságodról, érettünk s az apostoli szentszékért lángoló hűségéről, és odaadásodról a szent hit ügye iránt kedves fiunk, az aposti szék követe, a szent Angyalról nevezett bibornok. . . Az Úrnak ajánljuk áhitatodat és buzgalmat, és intünk, hogy fiadat és fivéredet, kiknél, nem kétkedünk, okosságod nagy súlylyal bír, hathatósan buzdítsad a keresztyén hit e kitünő művére, a keresztes háboru folytatására, hogy férfiasan harczoljanak a kereszt ellenségei ellen, hogy mint Hunyadi János dicsőségének igazi örökösei, szilárd lélekkel útasítsák vissza a kegyetlen török minden ajánlatát, békéről vagy fegyverszünetről vele szót sem váltván. . .*)“

E, mint látjuk, benső viszonynak két hathatós élesztője volt. Az egyik Rómában, Enea Silvio, kit már bővebben ismerünk**); Magyarországon a másik: Carvajal János, kivel közelebbről megismerkednünk fenkölt személyisége mellett szereplése hazánk történetében is megérdemli.

*) Theiner idézett műve II. köt. 479., 480., 481., 482., 483., 486. számok.

**) L. a *Budapesti Szemle* XVI. k. 225. s. kk. II.

Nem könnyű föladat ez ismerkedés, mert míg Enea, a humanista sokat írt és beszélt; nagy föltűnést okozó működése, élete kortársai és az utóvilág szemét és tollát reá irányzá: addig Carvajalról írott kútfők nem maradtak fönn; a levelek, melyeket tőle bírnak, józan, hidegen tárgyilagos követségi jelentések; bizalmas levelezését senki sem másolta; senki sem gyűjté egybe, senki sem adta ki, mert ő nem volt humanista, nem volt ciceronianus. Egyetlen beszédjét ismerjük, melyet 1448. november 11-én tartott Prágában; ez is szokatlanul rövid, egyszerű, értelmes, szigoruan logikai, de a szónoki csinnak nincsen nyoma rajta; komoly szelidséggel inti a cseh eretnekeket, hogy az állami s egyházi rendhez visszatérjenek. Élettörténetét sem írta meg senki, mert a hízelgőket nem fizette, mellette fölgazdagodott unokái, kik erről gondoskodtak volna, szintén nem maradtak. A korabeli írók, a kik megemlítik, a tiszteletnek és hódolatnak bizonyos nemével, mely a tartózkodó félelemhez hasonlít, teszik ezt. A páviai bíbornok, ki a bíbor kalapot fényes irányba és ékes beszédei következtében nyerte el, Carvajalról ekként íté: „Ő lelkének és kifejezésének isteni szerénysége által nyerte el azt, a mi mindnyájunk bámulatát felkölté, s a mire kivüle senki képes nem volt.“ — Szavak hián, tetteknek kell tehát tanúskodniok ez egyaránt szokatlanul mély és fenkölt jellemű férfúró.

Juan de Carvajal 1400 körül Truxilloban, Estremadura tartományban, Pizarro hazájában született. Jogot tanúlt; átköltözött Rómába, hol a Rota auditorának nevezték ki; derék jogász, de tudós nem volt. — Az egyház ez időszerinti nevesebb politikusai a baseli zsinatnál tűntek föl, részint mint a pápa ellenesei, részint mint annak védői; Carvajal nevét ama zsinat történetében és okmányaiban hiába keressük. Ő Jenő pápa udvarában maradt, hivatalát minden föltűnés nélkül töltvén be. — Tehetség és erő rendszerint előterbe tolokodnak, hogy érvényt szerezzenek magoknak; nagyravágyás és hírhajzásat a XV. században csakúgy ingerelték a kedélyeket, mint akár az ó-korban: Carvajal nem ismerte ezt; természetében feküdt, hogy ha kinek szüksége volt reá, annak kellett fölkeresnie őt. Senkinek sem tűnt föl benső vallásossága, mert ezt nem fitogtatta. Mint bíbornok is szerény házban lakott fény és pompa nélkül; senki a daróczot, melyet bíbora alatt viselt, nem látta, senki böjtjeit és veszeleseit meg nem leshette. Ama

szilárd alap, melyen erényei épültek, a kötelességről és engedelmességről alkotott szigorú fogalmai valának. Összes életét az egyháznak és a Krisztus helytartójának szentelte. De ámbátor önzéstelen szolgálja volt a pápáknak, soha sem törpült csúszómászó hízelgővé. A római egyháztól, nem a fejedelmek intésetől függött ugyan, mégis midőn később II. Pál pápa koronázási oklevele ellenére egyet-mást megkísérlett, és a bibornokokat tettei helyeslésére rábírní iparkodott, az egész sz. kolleghiomban az egyetlen, majd hetven éves Carvajal mert ellenmondani.

Tehetsége és jelleme legfényesebben nyilatkozott az egyházi diplomacia terén ; a követségek voltak a hatáskör, melyre születt. Az imént idézett páviai bibornok huszonkét ily követségét említi, melyeket csaknem mind szerencsés sikerrel végzett. Jenő pápa szállítá őt ki az irodai életből ; mindjárt első követsége alkalmával Flórenczben erélyvel védte a szentszék méltóságát. Ezen időtől fogva nem volt nyugta a pápai udvarnál. Mind az őt pápa, kiket sz. Péter székén ülni látott, fölhasználták szolgálatát a legfontosabb és legnehezebb alkudozásokban. Csak Magyarországon hat évig fáradozott többnyire a török háborúk körül. Számatalan gondot és fáradságot ; vizályt és torzsalkodást túrt el. Soha sem vonult félre valamely megbízatása elől, ha még oly kicsinyes vagy szennyes volt is az ügy, melyet reá bíztak. Bele ártotta magát, ha kellett a legkényesebb viszonyokba ; harmadszor, negyedszer is elfáradott oly szívós természetekhez, kiktől minden nyomnyi engedményt fáradsággal kellett kieroszakolnia. Sem kevélység, sem pénzvágy nem tartozott gyöngeségei közé ; összes útjaiból nem hozott egvebet haza, mint tiszta életű papságának mindenütt megadott dicséretét. Beszéde komoly nyugodtsága mellett soha sem veszette el kedélye derültséget és társalgása kellemes voltát. A politikai vizályhíntők, ármányos vitatkozók, lelkiismeretlen kéjenczek és hiú literátorok közt az ő szerény és egyszerű föllépte ellenállhatatlan varázst gyakorolt : tekinteten az erkölcsi fönség nyugodt kinyomata ömlött el.

Legterhesebb föladata volt a nemetországi követség, melynek célja a baseli zsinat alatt keletkezett ugynevezett német „neutralitás“ megszüntetése vala. Hanem ő ebben is zugolódás nélkül utazott a szívós jellemű Fridrik királytól, ki

félelmében, nehogy valamit merjen vagy elhirtelenkedjék, mindent halasztgat vagy függőben hagy vala, a birodalom világi és papi fejedelméhez, kiknél a haszonlesés irányzá a politikát; nyugodtan hallgatta a vég nélküli vitatkozásokat a hitczikkelyek fölött, melyek mögé az ármány rejtőzék; mind e nehéz dolgot keserves újonczévnak tekinté, melyet ha undorral is, de alázattal kell betöltenie. Reménytelenül, mégis készséggel járt egyik birodalmi gyűléstől a másikhoz, jöllehet Piccolomini nem sok eredménnyel kecsegtette őt. „Az igazat megvallva, — így élcel Piccolomini, — e gyűlés sem lesz gyümölestelenebb az eddigieknél. Értsük meg egymást! A birodalmi gyűlések mind viselősek: egyik a másikat hordja méhében.“*)

Elvégre mégis czélt ért. A német nemzet visszatért a pápa hűségére. — Mily nagyra becsülték Carvajal e szolgálátát, kitűnik abból, hogy a pápa őt, mielőtt Rómába visszaérkezett, bibornok diaconusnak kinevezte, és a bibornoki jelvényeket, rendkívüli kitüntetésképen a semmit sem gyanító Carvajal elé Viterbóig küldötte; Rómában pedig mint valamely triumphantort ünnepelte. Az új bibornok a „Sancti Angeli“ czímet, melyet előbb a Várnánál elesett Cesarini viselt volt, vette föl, s bizonyára nem kisebb jutalomnak tekinté, midőn III. Calistus pápa őt 1455. szeptember 17-én Cesarini utódául, a szentszéknek a latere követéül Magyarországbán kinevezte.**)

Magyarországba ígéreteken és biztatásokon kívül csak nagy egyéniségét hozta és mindenekbe lelket öntő tevékenységet, mely ép úgy illett a nemzet fáradozásaihoz, mint ezek az ő buzgalmához. Az ő kezében összpontosult a török ellen intézett vállalatok minden szála. Ő folytonos világlatban tartá a törökök minden mozdulatát, mindenünnen értesíték őt a törökök szándékáról; ő naponkint buzdítá az ifjú királyt, hogy atyja példáját kövesse, buzdítá a nemzetet, hogy el ne lankadjon; békét szerzett az egyenetlenkedő főurak közt a közös honvédelem érdekében; gondoskodott, hogy Szilágyinak segélyhadai, a keresztések idején csatlakozzanak a deréksereghez;

*) Aeneas Sylvius a l. Jo. Carvajal, Bécs, 1444. május 20-dikán kelt levele a nürnbergi kiad. 72. sz.

**) L. Theiner i. m. II. köt. 441. szám.

hathatós szószólója a nemzetnek a római curiánál és közvetítője a magyar diplomatiának a külfölddel szemben. Szóval: ő jó szelleme volt Magyarországnak.*)

II.

Ugyanazon évben, melyben Mátyást magyar királynak, választották meg Enea Silviót is római pápának, ki mint ilyen II. Piusnak nevezte magát.

Nevét aligha hasonnevű szent elődjétől, I. Piustól kölcsönzé. A bölviasottságú humanista előtt Aeneas szokásos jelzője a virgiliusi „pius“ lebeghetett, melylyel már régebben megtisztelék őt barátai ezen két versből összefűzött büszke hatmértüvel:

„Sum pius Aeneas — fama super aethera notus.“

II. Pius noha csak 53-ik életétét haladta volt meg, megválasztatásakor már törödött ember volt. A köszvény, mely skót zarándokolásakor szegődött élettársául, évről-évre gyakrabban és hevesebben jelentkezék; nem ritkán oly élessz aggatások kínták, hogy mozdulni nem birt. E bajához járult folytonos köhécselése, mely azon véleményt kelté, hogy tüdeje is meg van támadva; de azért beszédében bámulatos erőt fejtett ki, mert a türésben mesterré képezte magát, és csak a figyelmes észlelő gyaníthatá, mennyit szenved, ha néha-néha ajkába harap s öntudatlan rángását rögtön elnyomja. Hanem azért ősz haja, hamvas arczzíne és gyors változásai tanúskodának baja komolyságáról, jóllehet tekintete élenken visszatükrözé kedélye állapotát, a vidámságot a társalgásban ép úgy, mint a fenytő komolyságot vagy fenyegető haragját.

Szellemeének természetes elevensége szakadatlan háborúságot viselt lankadt testével. Nem tartozott azokhoz, kik abban

*) „Habemus autem paterne virtutis imitande svasorem legatum s. Angeli magni inprimis consilii virum ac omni virtute prestantem, qui nos ad hanc sanctam expeditionem quotidie hortatur, qua nulla utilior, nulla gloriosior esse potest.“ Mátyás király levele Frídrík császárhoz 1458. ápril 14. *Magyar diplomatiái Emlékek Mátyás király korából.* Szerk. Nagy Iván és h. Nyáry Albert. Buda-Pest, 1875. I. köt. 10., 11., 17., 49., 50. sz.

a véleményben vannak, hogy a nyugalom és kényelem az aggkor jutalma. Midőn a conclavében mint pápa a bibornokok első üdvözlését fogadva mereven állá és könnyei megeredének, így válaszola barátai biztatására: „Csak azok örvendhetnek a hatalom e magas fokának, kik annak fáradalmaira és veszélyeire nem gondolnak.“ A gondolat, hogy immár önmaga van hívatta mindazt elvégezni, a mire eddig másokat annyiszor buzdított, egész súlyával nehezedett lelkére. A kisszerű hiúság, mely az irodalmár tollában perzegett, a nyugtalan ambitio, mely a becsvágyót előbbre sarkalá, most midőn a polezok legfelsőbbikére tevő lábát, tárgyaltanúl szétpattant, mint a szappanbuborék a rideg valóval érintkezvén.

A Szent-Péterben, szeptember 3-án fogadá Pius a bíbornoki fődékán kezéből az apostoli tiarát.

Mindenki feszülten várta a pápa első hivatalos nyilatkozatát, mert híre szárnyalt, hogy a titkos consistoriumban nagy dolgok folytak. Valóban Pius nagyszerű programmal kezdette meg pápaságát. Mint a keresztyén hit előharczosa az ozmán hitetlenség ellen lépett föl, s e föladatát helyezte összes működése központjába. Ő, ki a fejedelmek késedelmeskedését oly keményen korholta, most elragadó hévvel és erélylyel vette kezébe a keresztyénség ügyét, Byzancz elestét megboszúlandó. Bevezetésül az összes európai fejedelmeknek congressust hirdetett Mantuába, hová, hogy elnöke legyen, 1459. januárius 29-én maga is elindult.

Útját szülőföldjének Sienának vette. Itt fogadá az Itálián kívüli fejedelmeknek trónfoglalása alkalmából érkezett üdvözlő követei közt az elsöket. Közöttük kiváló díszszel Mátyásnak, Magyar-, Dalmát- és Horvátország dicső királyának követeit, küldöjök azon nagyszerű érdemeinél fogva, melyeket atyja és ő szerzének, és — tegyük hozzá — azon meleg ajánlat következtében, melyet nekik a nagytekintélyű Carvajal adott.

Kik voltak e követség tagjai, arról nincs tudomásom; nem tartom azonban valószínűtlennek, hogy ama főurak, kiknek a pápa ugyanez alkalomból kelt leveleiben kegyelmeket osztogat, vagy ezek közül némelyek vettek részt e követségben. E levelek egyike „Antonio Iscovichi Comiti insule de Goriciis Zagrabienensis dioecesis et Nicolao filio eius. Item Emerico Litterato filio quondam Ladislai Wayvode de Zapulia, Thesaurario Mathie Regis, Comiti universarum camerarum

salium regalium“ megengedi, hogy hordható oltárt használhassanak. Továbbá „Michaeli Ozag (Ország) de Guth Palatino, Gaspari Vodo magistro dapiferorum, Gregorio Vodo de Gyurgy magistro Tavernicorum, Paulo de Dombo comiti Simegiensi, Joanni Thwz de Lak thesaurario, Nicolaus de Lindira (Lindva), Alberto Nyffor de Baymocz cubiculariis ac Michaeli de Gezth magistro camere Regis Hungarie megengedi, hogy szükség esetén napkölte előtt miséztethessenek magoknak. Talán ezek valamennyien, talán csak a három első volt tagja a magyar követségnek, melynek élén — aligha csalódom — Vitéz János nagyváradi püspök állott, kit a pápa régi érdemeiért minden más egyházi főnhatóság alól kivesz, és hogy részint az ország ügyeiben fáradjon, részint szabad idejét a tudományoknak szentelhesse, megengedi neki, hogy „Joannem Chesmice prepositum ecclesie Tituliensis Colocensis dioecesis, legum doctorem, nepotem suum, virum utique expertum et idoneum, ac litterarum sciencia preditum ... in coadiutorem seu vicarium in spiritualibus et temporalibus“ kinevezi. Végre megengedi neki, hogy Nagy-Váradon egy prépost és tizenkét kanonokból álló káptalant alapíthasson, és ennek javadalmazására a nagyváradi sz. István vértanúról nevezett prépostságnak, valamint a sz. Jobbról címzett apátságnak javait fordíthassa. *)

A pápa válaszában, melyet a követségnek adott, Magyarország, e legnemesebb és terjedelmes birodalmat, mely hetven éven felül folytonosan harczol a katolikus hitért a törökök ellen, a keresztyénség kelet felé fordított pajzsának nevezi. Főlemlíti, hogy Zsigmond, Albert és a most uralkodó Mátyás, valamint ennek atyja, a hadi tudományokban kiváló jártassággal bíró Hunyadi János számtalanszor megverték a pogányt és rüt futásba keverték. Méltó tehát e király, hogy az apostoli szentszék különös kedvezésében részesüljön, melyet elhanyagolni nem fog. Ugyancsak a végből, hogy Magyarország segítsen, hitta egybe a mantuai congressust is, hova immár útban van. **)

A megígért kedvezmények következök valának: 1. Értesülvén a pápa, hogy némely főurak „és mások, kik velök

*) Theiner, *Monum. hist. Hung.* II. köt. 494., 497., 489—491. számok.

**) *Pii. II. Orationes*, edidit Mansi T. II. p. 213.

egyét értenek“, áskálódásai Mátyást hadi készületeiben gátolják, meghagyja követének, hogy e gáncsvetöket, legyenek azok az országon belül vagy kívül, legyenek bár királyi vagy akár-mily egyházi vagy világi méltóságban, egyházi fenytékkal sújtsa. Hogy e breve éle a német császár ellen intézettnek tartaték, kitűnik alább.

2. Jóllehet a pápa igen óhajtja vala, hogy Carvajal megjelenjék a mantuai congressuson, s ott tapasztalataihoz képest a legilletékesb tanácsokat osztogassa, sőt erre nézve föl is hívta már Carvajalt; mivel azonban a magyar király követei igen kérték őt, hogy ebbeli rendeletétől elálljon, mert a pápai követ jelenléte Magyarországon fölöttébb szükséges: meghagyja neki, hogy ez országból ki ne mozduljon; gondoskodik mégis, miszerint Mantuába vagy az esztergami bíbornok, vagy más nagytekintélyű főurak mielőbb megérkezzenek; továbbá, hogy őt mindenekről kimerítően tudósítsa. Nem hagyható figyelem nélkül, hogy Pius ugyane levele végén értesíti követét, miszerint a magyar király követeit, kiket Carvajal neki oly igen ajánlott, tisztelettel fogadta és hallgatta meg, nem is volt szándéka őket másként, mint királyi követeket fogadni, miután a magyar király működése olyan, mely a szentszék atyai szeretetét kiérdemli. Ez okon áldását is küldi és szolgálatait ajánlja neki.

3. Szentelt zászlót is küld Pius pápa az ő magyarországi követének, hogy az — mint hallja — a tavasszal megindítandó török hadjáratban buzdításúl a harc éle előtt kibontassék.

4. Kieszközölt végre a magyar követség a pápától még egy, a császárnak szóló brevét, melyben Pius inti Fridriket, ne hallgasson azon néhány magyar főúrra, kik önérdékből, és nem iránta való szeretetből királyuk elleni pártütésben török fejöket, mert ebből nagy botrány keletkezhetnék. Megeshetnék, ugyanis, hogy a magyar király, midőn külről, a török által, belül pedig a császár hozzá járultával szorongattatik, a törökkel kötne inkább békét, s ez esetben bizonyára nem őt, a magyar királyt, kinek nemes szándéka ismeretes, hanem a császárt okolnák. Minek következtében Magyarország megszűn-nék pajzsa lenni a kereszttyénségnek, és tárt kapuja nyílnék a török kegyetlenségnek. Inkább hallgasson tehát a császár az egész világ ítéletére, mint néhány lázadó ígéretére. *)

*) Theiner i. m. II. köt. 488., 492., 495. és 496. számok.

A császári követek, kik Pius üdvözlétére küldettek, ekkor már Flórenczben valának; de értesülvén, mily kegyességgel fogadá a pápa Mátyás követeit, mintha urok igényeit a magyar koronára semmibe sem venné, késlekedének. Eljöttek végre (úgy látszik a magyarok távoztával) mégis, és neheztelve szemrehányásokat tettek Piusnak, hogy a császárra és érdekeire semmi tekintettel sem volt; vetélytársát magyar királynak elismerte, követeit kitüntetéssel fogadta, kegyeit reájok pazarolta, holott a császár is hajlandó a török ellen föltámadni és jelenben, mióta Magyarország főpapjaitól és uraitól királylyá kikiáltaték, kötelessége is, hogy ez országot minden ellenséggel szemben megvédelmezze.

Nehéz állása volt a pápának. Mert míg a császárt, ki iránt a hála sokféle kötelékével volt lekötölvén, mint az egyház világi fővédnökét kimélnie kellett: addig Mátyást, a törvényesen megválasztott magyar királyt, ki a magyar földnek tényleges birtokában volt, és már Calistus által királyul elismertetett, annál kevésbbé sérthette, mert több reményt nyújtott a keresztyénség oltalmára, mint az aluszékony Fridrik, ki a maga érdekeit sem bírta megvédeni, mihelyt a hosszútűró várakozáson felül tényleges erélyt kellett volna kifejteni.

Pius, ki csakhamar belekerült a politikai dilemmába, hogy a császár vagy magyar király közt válaszszon, nem talált magában elég bátorságot arra, hogy akár az egyik, akár a másik irányban következetesen haladjon. Sem a magyar király részre hajlásával elkeseríteni, sem a német császár érdekeit kíméletlenül sérteni nem merte, hanem kényes és hálátlan föladatául tűzte a versengést a két fél közt kiegyenlíteni, vagy legalább az ellenségeskedés kitörését megakadályozni.

Másként érzett Magyarország eltökélt barátja, Carvajal. Ez is megfontolta a veszedelmet, mely az imént meghódolt német fejedelmek részéről a szentszéket fenyegeti, ha ennek nincs biztos támasza a császárban; de a hit szent ügye, melyet ő védett a Duna völgyében, ilyen mellétekintetet nem ismert. Megütközött azon, hogy a császár a keresztyénség e szorongatott viszonyai közt is saját családi vagy épen financialis érdekeit üzi. Ő Fridrikben, minden tekintet nélkül előbbi érdemeire, a vallás ellenségét látta, mihelyt ez a török háború elé akadályt gördíteni szándékozik; ellenben Magyarországon az elhatározottságot, a török háborút szemeivel

szemlélte, következőleg a magyar nemzetet és királyát minden áron pártolta. A mantuai tárgyalásoktól nem várt többet, mint a német országgyűlésektől, s ép ebben tért el fölfogása és útja a pápáétól.

Mert a pápa sokat várt a mantuai gyűléstől, s ez okon mindent el akart háritani, a mi a várt eredményt kockáztatathatná. A császár részvételétől a mantuai gyűlésen nagyot remélett; a császárt tehát elkedvetlenítenie nem volt szabad, azért bánt vele oly csinján, hogy a határozatlanság sőt kétértelműség vádját el nem kerülheti.

Útjában Mantua felé, Spoletóban vette a császár sajátkezü levelét, melyben ez őt a magyar elégületlen főurak ajánlatáról értesíti, s erre nézve véleményét kutatja. A pápa kitérően válaszol; nem ismeri közelebről ez ügyet, tehát a császár bölcsességére bizza annak mérlegelését. Sőt midőn Senftleben, császári követ, Enea Silvio hajdani kenyeres társa bővebb fölvilágosítást ad e tárgyban, válasza még mindig lágyemeleg; ajánlja a császárnak, hogy latolja az időt és viszonyokat, mielőtt a magyar koronát elfogadja. Azonban a magyar üdvözlő követségnek Sienából távoztával, levelei merő mentség és szépítés. Eljöttek, úgymond, Mátyásnak, ki magát Magyarország királyának tartja, követei, hogy a szentszék iránt szokásos hódalutukat bemutassák. Az apostoli szentszék méltósága nem engedte, hogy őket másként fogadja, hanem mint királyi követeket, miután boldog emlékü elődje már elismerte volt Mátyást királyúl, sőt ő maga (II. Pius) is kezdetől fogva királynak czímezte. Nem is tagadhatta meg tőle se jogosan, se tisztességgel e nevezetet, melynek őt birtokában találta, most sem tehetné, minthogy okot erre nem tud. Hanem azért vigasztalódjék meg ő császári magassága, ki a legjobb katolikus s a szentszék legengedelmesebb fia, és legyen meggyőződve, hogy nincs fejedelem, kit többre becsülne a pápa, mint őt, a világ második fényességét, nem fog megfélemedezni a háláról sem, melylyel neki tartozik. Ha pedig Mátyás követei azzal dicsekednének, hogy mily sokat nyertek el a pápától, az efféle hazugságot ne higye. Mert kértek kardot, de nem kaptak, a zászlót is megtagadta tőlök (azt t. i. Carvajalnak küldötte). „Azt az egyet nyerték meg, a mi becsülettel semmiképen megtagadható nem volt, hogy irtunk kedves fiúknak a sz. Angyalról címzett bíbornoknak, a szent-

szék követének, hogy míg Mátyás a török elleni hadjáratlalt foglalatos, egyházi fenytékkal gátolja azokat, kik e vállalatot akadályoznák, meg hogy, ha szükségesnek mutatkoznék, az országban maradjon ama bíbornok: ezt az egyet nyerte tölünk Mátyás.“

Együttal, ugyanazon kelettel (1459. apr. 13.) meghagyta Carvajalnak, hogy az egyházi fenytéket, melylyel élni fölhatalmazta öt mindazok ellen, kik „Magyarország dicső királyát“ hadi készületeiben zavarnák, a császár és párthívei ellen ne használja, minthogy az ügy Mátyás és Fridrik közt ítélettel eldöntve nincs. Ellenben vesse közbe magát, hogy tettelegességre a két vetélytárs közt ne kerüljön a dolog, hanem legalább a következő nyáron át fegyverszünetet tartsanak.*

A császár dédelgetése nehezen termé meg satnya gyümölcsét. Pius még mielőtt Rómából kiindult, udvari emberét küldé Fridrikhez, hogy öt személyes megjelenésre bírja a congressuson. De a tétlen császár sürgös ügyeivel mentegetődzött. Piccolomini ismerte e kifogás hiába valóságát; hányszor kellett magának hasonló üres mentségekkel a német fejedelmeket ámitgatni és ezekkel szemben ura helyett pirúlnia! Azért tehát mind sürgetőbb levelekkel ostromlá hajdani gazdáját. Írt Carvajalnak, a brandenburgi örgrófnak, Zsigmond osztrák herczegnek, több császári tanácsosnak, hogy öt ez istenes cselekedetre buzdítsák. Egyebek közt azzal is igyekezett reá hatni, hogy Magyarország követei e napokban fognak megérkezni, és nemcsak meghatalmazást hoznak magokkal a tárgyalásokhoz, hanem nyílt panaszokat is ellene. Nehéz helyzet lesz ez, ha addig sem a császár, sem követei jelen nem lesznek. Most habár meg lehet győződve, hogy ő (a pápa) mindig szeme előtt tartja a császári méltóságot, de mint atya és ítélő-bíró, a mi hivatalához képest, nem veheti föl együttal a védő ügyvéd szerepét. Siessen tehát, ha már személyesen meg nem jelenhet, legalább sokszor sürgetett követeit küldeni el, nehogy távollétökben vonja magára az ítéletet.

Meg is érkezék Mantuában három császári követ, de csak a pápa boszúságára: a trieszti püspök, Hinderbach János és Senftleben Henrik, e két utóbbi Pius régi barátai ugyan, de csekély emberek arra, hogy császárt képviseljenek

*) Theiner i. m. II. k. 498. és 499. sz.

az összes Európa fejedelmei előtt, trienti prépost az egyik, a másik boroszlói esperes. Pius megtette, a mit talán senki a császárral szemben tenni nem merészelt volna: a három úrral, mint jó barátaival igen emberségesen bánt, de meghaltalmazásuk daczára sem fogadá őket császári követekül, sőt küldöjkhöz igen kemény leveleket intézett, melyek egyikéből példának okáért e mutatványt közöljük: „Te se magad nem jöttél, se személyedhez illő képviselőket nem küldöttél. Ki ezt nézi, annak vagy azt kell hinnie, hogy fukarságból a költséget kiméled, vagy azt, hogy az igaz hit védelmével nem törődöl, és nem tarthat méltónak arra, hogy keresztyének fölött uralkodjál.“

A császár mindezt siketségre vette, hisz a világ semmit sem tudott minderről, sőt a legjobb egyetértést gyanított a keresztyénség két feje közt, hisz ép ez évben küldte szentelt rózsát és szentelt kardot a pápa a császárnak. Hogy ez ajándék nem jutalmul a hitbuzgalomért, hanem intésül, nógatás-képen ment, azt kevesen gyaníthatták.

De II. Pius nem ernyedett, hanem a mozdulatlan császárhoz levelet levélre küldött, melyekben kéri, venné fontolóra saját és az ő becsületét. Hasztalan. Szeptember 6-án új rohamot intézett, az utolsót: negyedik hírnökét küldé a császári udvarba, holott a három előbbi még mindig várta a választ. Végre elindultak a császári követek, hogy az előbbiekhöz csatlakozzanak: az eichstädti és trienti püspökök; csak-hogy ekkor az idő már decemberre haladt, s a congressus főülései szétoszlottak volt.*)

Ugyanis a pápa, ha nem akarta kitenni magát az eshetőségnek, hogy a már jelenlevő fejedelmek és követek is szétoszoljanak, kénytelen volt szeptember 26-án megnyitni a congressust. — Az egyházi bevezető ünnepélyek után az egybegyűlt fejedelmekhez és követekhez beszédet tartott, melyben a humanisticus tudomány és az u. n. ázsiai szónoki művészet csak lángoló buzgalmának engedett. Kinek szíve nem dobbant meg kebelében, midőn Pius beszéde első részében, hogy a háború igazságos és sürgős voltát föltüntesse, Konstantinápoly veszedelmenek rémségeit festé; ki nem rezzent

*) *Pii II. Commentarii* 65. lap. — Theiner i. m. II. 505., 509., 511.

össze, hallván, hogy Mohammed Magyarországon, Európa be-
leiben forgatja meg vasát; hogy csak a hű magyarok tartanak
még ki, de már nem sokáig állhatnak fönn segély nélkül. Ők
képezik a falat Kelet felé, mely ha ledől, sem a németek, sem
a csehek, sem a lengyelek biztonságban nem lesznek. A ma-
gyarok legyőzetvén, sem a rideg bérczek, sem a mély folyók
gátat a világoralomra vágyó töröknek nem vetnek. A második
részben megmutatá, hogy a győzelem előfeltételei nem hiány-
zának; a harmadikban a diadal gyümölcseit számlálta elő. —
Pius kezdetben nyugodtan és hatásos méltósággal, azután
növekedő hévvel szónokolt három egész óráig.*)

A roppant hatást, melyet a pápa szavai tettek, Bessa-
rion bíbornoknak, a szent collegium nevében mondott szintén
terjedelmes beszéde nem ernyesztette. Utána egyes követek
szólaltak föl, kik még mindig a pápa beszéde hatása alatt
mindnyájan őt és magasztos szándékait dicséretekkel halmo-
zák el. Végezetül a magyar követek szólaltak meg. Segélyt kér-
vén, szintén dicsérték a pápát de egyúttal gyalázták a császárt,
ki hazájokban a visszavonás és békétlenség burjánját veti el,
midőn az a török ellen kénytelen küzdeni. Általános zúgás
támadt a császár ellen. Senki sem vállalkozott védelmezésére,
úgy hogy Piusnak magának kellett a kedélyek lecsillapítá-
sára szót emelnie. Nincs itt helye — úgymond — a czivódás-
nak; ő a császárt és magyar királyt egyaránt igazságszerető
emberekül ismeri, és kibékíteni reméli őket.**)

E közülésnek nem volt más célja, mint a háborút álta-
lánosságban megszavaztatni; ez megtörténvén, a részleteket
későbbi tanácskozmányokra, melyeket egyes nemzetekkel és
követekkel tartott, hagyta a pápa.

A császári és hozzájuk csatlakozott német követektől is
— természetesen csak decemberben — szintén megtudakolá,

*) Beszédét lásd Aeneas Silvius összes műveinek baseli, Henric-
petrina-fele kiadása 905. és köv. lapjan, vagy *Pii II. Orat.* ed.
Mansi II, 9.

**) *Pii. II, Comment.* p. 82–3. — A magyar követek julius
végén érkeztek Mantuába. A velencei titkos tanács 1459. julius 10-én
kelt határozata így sorolja elő őket: „Episcopus Zegudiensis (sic!) et
Corbaviensis, Comes Stephanus de Frangepanibus Segne, nec non De-
cretorum doctor Vicarius Strigoniensis . . . qui ad dietam Mantue cele-
brandam etiam ipsi proficiscuntur.“ L. a föntidézett *Magyar diplom.*
Emlékek I. köt. 54. l.

hogy mit szándékoznak a török háborúra följánlani? S ekkor ismétlődének mindazon fogások, melyekkel a német urak saját birodalmi gyűléseiken e kérdés elől kitértek. Mind azzal takaróztak, hogy míg a viszály a császár és magyar király közt ki nincs egyenlítve, keresztes hadjáratra gondolni nem lehet. Elvégre december 19-én a következő, fényeseknek látszó ajánlatokban állapotok meg: Németország kiállít egy 32,000 gyalogosból és 10,000 lovasból álló hadsereget, mire nézve azonban előbb még két gyűlést kell tartani és pedig valamely pápai követ közbejöttével: egyet Nürnbergben, hol a belbéke helyre állítása s a hadi jutalék kiszabása iránt történjék megállapodás; mást a császári udvarban a német-magyar viszály kiegyenlítése végett.*)

Pius sietett e gyűlések határnapjait, az egyiket „Invo-cavit“ vagyis böjt első vasárnapjára, a másikat „Judica“ vagyis a fekete vasárnapra kitűzni, elnökül Bessarion bíbor-nokot kinevezni, a német fejedelmeket pedig lelkök üdvére kényszeríteni, hogy személyesen jelenjenek meg vagy leg-alább követeik által képviseltessék magokat a kihirdetett gyű-léseken.

Egészben véve a mantuai congressus eredményei a pápát ki nem elégítették, mint ez Mátyás királyhoz, a magyar orszá-gos rendekhez, valamint Carvajalhoz intézett leveleiből kitű-nik. „Ha visszatérő követeid, mint megbízunk bennök, hű tudósítóid lesznek, — írja 1460. januárius 18-án Mátyásnak, — úgy fogod találni, hogy a buzgóság és fáradozás szent val-lásunk ez ügyében nem hiányzott bennünk. Erőnkön felül dolgoztunk, buzgó vágyunkkal szinte az egész világot betöl-töttük, nyolcz hónapig ülven a mantuai gyülekezeten, min-dennap fölhíttuk a keresztyén fejedelmeket, hogy hozzánk jöjenek. Megvalljuk azonban, nem találtuk a reménylett buz-galmat; a hívek szolgálatkészsége várakozásunknak meg nem felelt.“ „Láttuk, teszi hozzá a bizalmasabb Carvajalnak, — hogy kevesen vannak, kiket a közjó inkább érdekel, mint a magok haszna. Csaknem mindnyájan az önérdeket nézik, s elégségesen bebizonyították, hogy a szentszék méltatlanul rágalmaztatik, mert senkit sem okolhatnak, csak önnön-magokat.**)

*) Theiner i. m. II. 526.

**) Ugyanott, II, 527—532.

De a magyarokat sem elégítette ki a mantuai gyűlés. Ők tényleges és hathatós segílyt reménylettek, hanem csak biztatásokat kaptak, a mi igen elkedvetleníté őket. Növelé e kedvetlenségöket, hogy a pápa azon félelmében, nehogy a császárt megsértse s ez által a mantuai amügy is gyarló határozatok eredményét végleg kockáztassa, áldozatot a magyar királytól várt, sőt áldozatul a magyar honfűi remények horgonyát, Carvajalt is, nem mondjuk: oda vetette, hanem esni engedte, mint ezt alább látni fogjuk.

III.

Elejtjük rövid időre a fonalat, mely II. Piust Mátyás királylyal a török háború érdekében fűzte egybe, hogy azon szövödeknek fejtsük föl végét, mely Mátyást a cseh ügyekbe bonyolította, a pápai ítelet végrehajtójává tette Podiebrad ellen, s végre Csehországnak ephemer értékű királyi címével ruházta föl.

A cseh kelyhesek visszatérése a kath. hitegységbe régóta kiváló gondját képezte a római szentszéknek, és az időben annál inkább, mert a cseheket a török ellen igen jól föl lehet vala használni. Azonban a fegyverek hatalma semmit sem végzett ellenök, ellenkezően büszke önérzetöket fokozta, míg a birodalmi és keresztes hadak megfutamodásuk által kudarczot vallottak. A vitatkozások magistereikkel már Constanzbán és Baselben böven megeredtek; de a szónak sem valának híjával, ha szóval kelle harczolni: zajos és feleselő nép voltak azok a hussziták, mely semmi nemű tekintélyt, sem az ó, sem az új testamentumét, sem a pápákét, sem a zsina-tokét, sem a szent atyákét el nem ismérte. A hittérítök buzgalma sem mutatott föl nagyobb eredményt nálok, mert inkább hittek saját papjaiknak, mint az idegeneknek, kik iránt gyanakodó ellenszenvvel viseltetének. Kapisztrán János is megkísérle rajtok ékesszólása erejét, de a megtértek száma az eretnekségben megfeneklettekéhez képest, latba sem volt vethető.

Enea Silvio, ki maga többször volt Csehországban, a cseh főurakkal, köztök magával Podiebrad Györggyel, Csehország kormányzójával ez ügyben nem egyszer értekezett,

egészen új irányt adott a cseh ügyek rendezése módjának, melyet egy emlékiratában még III. Calistus pápa elé terjesztett. *) Szerinte a szigorú censurákat a kelyhesek ellen megújítani neveltséges lenne, mert ezeket semmibe se veszik, ha csak a világi karhatalom végre nem hajtja rajtok; ámde a szomszédos népek közül, melyeknek még élénk emlékében vannak a husszita háborúk borzadalmai, senki sem vállalkozik erre. Nem lehet czélt érni azzal sem, ha a husszita papoktól, megtagadják a fölszentelést, mint némelyek ajánlották; mert találkoznak püspökök, kik bizonyos díjért mindenkit pappá szentelnek, s találkoznak szegény lengyel áldozárok, kik Csehországba jönnek és az elnyert javadalomért úgy szolgálják a népet, a mint ez akarja. A cseh nép vezetőit pénzzel vesztegetni meg, mint ismét mások indítványozák, szintén nem vezetne célra, mert e telhetetlen emberek oly busás és folyton folyó járadékokat követelnének, hogy a szentszék mindörökre Csehország adófizetőjévé válnék. Végre azt véleményezék némelyek, hogy hosszú alkudozások által kellene a husszitákat megpuhítani, de — úgymond Enea — könnyebb a folyam útját fölfelé irányozni, mint azokat a kehely használatától elterelni.

Mindezen vélemények ellenében Enea magára Podiebradra számított. Személyesen tapasztalta, mekkora tekintélye van a cseh kormányzónak a husszita polgárság fölött, mely által a rendet az országban helyre állította; kiérezte becsvágyát a hatalom és tisztelet után, mely a cseh koronáig terjedt, s melynek erőt az egész nép összetartásán fölül a pápa elismerése adhat; látta, hogy ez emberben vakbuzgóság nincs, sőt ellenkezően sok ildom és alkalmazkodás; föltette róla, és nem helytelenül, hogy kész lesz az általa helyre állított monarchikus rend megszilárdítása, tekintélyének növelése s a cseh birodalom fölvirágoztatása végett az egyesülést Rómával végre hajtani. De csalatkozott, midőn azt hívé, hogy Podiebrad népe hitbeli meggyőződésével rendelkezik, hogy képes lesz népét, habár lassú átmenetekben a kath. egyház kebelébe visszaterelni. Itt csalódott. Mert a cseh kormányzó népszerűsége a kelyhesek vakhitén alapült; ezzel állt és dült.

*) *Oratio habita coram Calixto III de compactatis Bohemorum in Pii II Orat. ed. Mansi T. I. p. 352.*

Észre vette ezt Podiebrad elég jókor, és mivel látta, hogy a föltételt, mely alatt a római szentszék hathatós jóindulatát megnyerhetné, be nem töltheti, folytonos halogatások, ígéreték és áltatások által iparkodott czéljához jutni, a mi részben sikerült is neki. Cseh királylyá megválasztatván, a kath. rendek is meghódoltak neki; a pápa nem protestált a választás ellen, sőt Carvajal üdvözlő levelet intézett hozzá, melyben kötelességére, a hitettség helyre állítani, s a török ellen segílyt hozni, azon ígérettel figyelmeztette, hogy e cselekedetek által trónját megszilárdítani, s ezt fiaira békén átszár-maztatni fogja.

Csak a melléktartományok, hol a katolikusok túlsúlyban voltak, nem akartak engedelmeskedni Györgynek, míg a habsburgi ház, a lengyel király és a szász herczeg föntarták ellenében örökösödési igényeiket. Az összes európai fejedelmek közül pedig egyedül Mátyás király, leányának jegyese nyilatkozott mellette, de ennek trónja sem állott egész szilárdan.

Ily körülmények közt a legnagyobb fontossággal bírt Podiebradra a kath. egyház fejének jó hajlandósága, mely uralkodásának a törvényesség színét kölcsönözvén, őt mintegy beigtatná a keresztyén fejedelmek sorába, kik méltóságukat születésök- és öröklési joguknál fogva bírták.

Innét magyarázandó, miért kívánta mellőzni Rokyczának, az országgyűlés által választott, de a pápa által soha meg nem erősített prágai érseknek szereplését a koronázásnál; miért óhajtott kath. főpap által fölkenetni és megkoronáztatni. Mivel pedig Boroszló ifjú püspöke, valamint az olmützi és brünni főpapok e tisztre különféle ürügyek alatt nem vállalkozának, Mátyás magyar királyhoz és Carvajal bibornokhoz fordúlt, küldjenek neki néhány magyar püspököt, kik őt megkoronázzák.

Magyarországon zavarban voltak e kérelem miatt: az eretneket föltétlenül megkoronázni ép úgy nem lehetett, mint Györgytől követelni, hogy kelyhes híveinek meggyalázásával atyái hitét nyíltan megtagadja. A pápai követ Ágoston győri, és Vincze váci püspököt szemelte ki, jogtudós férfiakat, kiknek meghagyta, hogy a koronázást csak azon esetben hajtsák végre, ha György hittel fogadja, hogy az eretnekséget országában kiírtani, és a római kath. vallást ismét helyre fogja

állítani. — Carvajal bizott Györgyben, és meg volt győződve, hogy sikerülni fog fejedelmi példája által népét a kehelytől elvonnia. Másrészt méltányosnak találta, hogy ily lépés ne rögtön történjék, hanem időt engedjenek a királynak jó szándéka kivitelére.

A püspökök több magyar főúr kíséretében útnak indulának Prágába. Midőn a koronázás előtt azt követelék, hogy György visszatérteről a kath. egyházba és hűségéről a szent-szék iránt okiratot állítson ki, ez kitérőleg azt válaszolta, hogy előbb követeket küld Rómába, s a mit a pápa rendelni fog, ahhoz tartja magát. A követek el is mentek; de visszajövetelüket be sem várván, György a magyar püspökökkel egyezkedett. Ezek eleje tették az általok szerkesztett esküformát, melyet a király, miután cseh nyelven is megmagyarázták neki, elfogadott, és a nevezett két püspök, valamint Protasius választott olmützi püspök, Pribislaw apát, Ujlaki Miklós erdélyi vajda, Rozgonyi Osvát székelyek grófja, Hasenburgi Lepus Zdenek cseh országbíró, Rabstein Prokóp kancellár, Miklós váczy kanonok és nógrádi főesperes, Kuthusi Tamás győri kanonok s egyházi jogtudor jelenlétében a szent evangéliumra tett kézzel megesküdött, hogy ezentúl hű és engedelmes lesz a római kath. anyaszentegyháznak, III. Calistus pápa és törvényes utódainak; hogy a többi ker. kath. királyok módjára az igaz hitet, melyet a róm. kath. anyaszentegyház tart, megtartja; hogy ezen hitet minden tehetsége szerint védeni és oltalmazni — népét istenadta belátása szerint minden hibából, felekezetességből és eretnekségből visszatéríteni fogja. A királyné is hasonlóképp esküdött, mikről az okiratot Garai Forgách Péter, pécsmegyei pap, császári közjegyző kiállította, a király s a nevezett tanúk alájegyezték és pecsétjeikkel ellátták. *) Történt pedig ez 1458. május 6-án, titkon, a király magánlakásán, a nélkül, hogy a kelyheseknek tudomásuk lett volna ez eseményről.

Visszatérvén a magyar püspökök, kik Györgyöt és nejét, Johanna királynét megkoronázták, Carvajal értesítette a pápát a történetekről: hogy György az eretnekségről letett, de ennek titkon kellett történnie, mert eleddig a feje levén a kelyhesek-

*) Föntidézett *Magyar dipl. Emlékek* I. köt. 16. sz. — Theiner i. m. II. k. 580. sz.

nek és kiválóan általok választatván meg királylyá, némi kíméletet kell vala tanúsítania irántok. Most azonban rajta kell lenni, hogy esküjét megtartsa. Ugyanő követséget fog küldeni Rómába, kérni, hogy a szentatya meg ne tagadja tőle, a mit más keresztyén fejedelmeknek megad. — György király is minden széppel kecsegteté az agg pápát. Hathatós segílyt ígért a török ellen azon esetre, ha sikerülne uralmát megerősíteni, mire nézve a pápa elismerését és erkölcsi támogatását kérte.

A pápa környezete örült a cseh ügyek ily szerencsés fordulatának, s mind kedvezőbbben hangolá Calistust György iránt, elannyira, hogy ez őt válaszában Csehország királyának czímezte, s mint a többi fejedelmeket kedves fiának nevezte. Megbecsülhetetlen volt ez az álnok Podiebradra nézve. A pápai brevét országszerte kihirdette, főleg ott, hol a kath. nép neki meghódolni vonakodott.

II. Pius trónraléptével ugyane kath. nép kíváncsian várta a pápa magatartását György iránt, azon reményben, hogy Piusnak, ki a cseh ügyeket közvetlen tapasztalatból ismeri, lehetetlen a husszita pártját fognia. Csalatkozott; mert a pápa Györgyöt csakúgy meghívta a mantuai congressusra, mint a többi fejedelmeket. Kissé sajtáságosan illettek ugyan reá a breve szavai: „Téged mindig jámbor fejedelemnek, az egyház buzgó fiának tartottunk,“ de György annál serényebben terjesztgeté e pápai levelet is, melynek hatása rendkívüli volt. E kised levelecske, úgymond a koriró, meghódított neki tartományokat és városokat, melyeket később se bullák, se prédikációk, sem egyházi átkok tőle el nem tántorítottak. A pápa — így okoskodának az emberek — legilletékesebb annak megbírlására, eretnek-e György vagy sem; ha őt királyúl elismeri, ők sem cselekednek más különben.

Ezalatt Podiebrad tovább folytatta kétszínű játékát, mígnem megingatta a bizalmat maga iránt. A római curia egyik határnaptól a másikra várta, hogy mikor fog György végre színt vallani, s mindabból a mit esküvel fogadott, valamit végre hajtani. György azonban diplomatikus fogásokban keresett menedéket, ígéretek és halogatások által remélt célhoz jutni. Őt a gyakorlat képezte politikussá, értett a rábeszélés- és vesztegetéshez, megfélemlítés és erőszakhoz egyaránt; tudott hatni nagyhangzású szavakkal és apró diploma-

tiai fogásokkal, s azt hitte ez útakon mindent el lehet intézni. Hogy van politikai hatalom, mely elveken, de sőt erkölcsi rugókon sarkalik, azt nem hitte. Ennélfogva csalódott először abban, midőn a pápa álláspontját merő politikainak, tehát változandónak, módosíthatónak képzelé; másodsor, midőn arra számított, hogy katolikus jobbágyait kétszínű játéka által elvégre megnyerheti.

Mellözöm mindazon méltatlan húzásokat, melyekkel Podiebrad játszmáját a pápa ellenében megnyerhetni remélte, mert azok értekezésem keretét nem érintik; csak azon egész Európára kiható tervét érintem, melylyel Piuust megbuktatni akarta, és melyben Magyarországnak is szerepet szánt. Koholta pedig e tervet Marini nevű grenoblei születésű francia kalandor, Podiebrad belső tanácsosa; célja volt elszigetelni a pápát s az összes európai fejedelmeket a cseh király érdekköré vonni.

Marini eszméje volt: szövetséget létesíteni Cseh, Lengyel-, Magyar- és Franciaország, továbbá Burgund és Velence, eshetőleg a német fejedelmek közt a keresztyénség vállvetett védelmére; értsd: a török ellen indítandó vállalat vezérségét a pápa kezéből kivenni, s a pápát mintegy félre tolni. E létesítendő szövetségnek másik célja lett volna új közzsinatot híni egybe az egyház reformálása végett; értsd: azért, hogy e zsinat elődjei példájára a pápát letegye s a baseli Compactákat megerősítse. Harmadik világboldogító szüleménye Marini phantasiájának volt: nemzetközi parlamentet, bekebíróságot alkotni, melynek elnöke Franciaország lenne és a mely a keresztyén fejedelmek és népek közötti viszályokat egyenlitené ki. Ha vajon a Podiebrad s a pápa közötti viszály a zsinat vagy e parlament által legyen megítélendő: az iránt szerző nem határozott, hisz ilyesmi megterem magától. Természetes, hogy a különböző udvaroknál azok sajátlagos viszonyához képest, hol az egyik, hol a másik terv volt előtérbe helyezendő, a mint azt a kalandor jónak látta: tért tevékenységére, mint látjuk, elég tágasat nyitott. — Csaknem megfoghatatlan, hogy a cseh király évekig oda kölcsönözte nevet e nyegle játékhöz! Nem is képzelhető ez másként, hanem hogy Marini a legszemtelenebb hitegetésekkel vezette tévútra őt is.

Kiindulási pontul a cseh király védszövetsége szolgált, melyet a lengyel királylyal Glogauban a török ellen kötött.

E szövetség, miután a török veszély sem az egyik, sem a másik szövetséges félre nem volt közeli, könnyen létre jött; bizonyos azonban, hogy Kázmér lengyel király e szövetségnek a pápa ellen intézett irányzatába magát bele sodortatni nem engedte. Innét Velenczébe vette útját Marini lovag, hol már nem védszövetségről beszélt, melyet a lengyel és cseh kötöttek, hanem egyenesen a közös ellenség ellen fordított, buzgón fölkarolt nagyszabású támadó szövetkezetről értekezett, melynek czélja az ozmán hatalom teljes megtörése s a törökök kiirtása.

A törökök hadi szerencseje által fenyegetett velencei tanács igen helyeselte ez eszmét, és szerencsét kívánt a vázolt szövetség létrejöttéhez, melyhez ő is hozzá fog járulni. Azt azonban Marini magyarázata daczára sem tudta megérteni, miért nem jó számításba a pápa is, ki mint a keresztység feje, ez ügynek — hozzájárultával — csak előnyére lehet, s annak egyedül adhat nagyobb lendületet. Vagyis az ajánlatot Velenczében udvariasan visszautasították.

Marinit ez nem zavarta meg, hanem folytatta útját és betért a burgundi udvarhoz, mely valamennyi fejedelmi udvarok közt a legbarátságosabb viszonyban állott a római curiával. Fogadtatásra itt csakugyan a leghűvösebbre talált.

Ellenben a francia király nagy készséget mutatott a török-ellenes szövetségre; az európai békeszerző parlament, melynek elnöksége neki volt szánva, szintén tetszett neki; azonban a közzsínat eszméjét határozottan visszautasítá.

Innét Marini, ki magát hamis megbízó levelekkel cseh, lengyel, bajor és francia követnek mutatta be, visszatért Velenczébe, és „sok szép szóval“ előadá, mely nagy tüzzel lángolnak megbízói a török ellen. A velenczések nem látták hasznosnak a cseh király ajánlatát visszautasítani, annál kevésbbé, mert éppakkor a velencei-magyar-pápai liga is szövődött ugyancsak a török ellen; hanem tanácsolák a sok urat vallott követnek, hogy főleg a magyar királyt igyekezzen érdekébe vonni. Később azonban, miután a liga a magyarok, velenceiek és a pápa közt létre jöve, s ehhez a burgundi herczeg is csatlakozott, a velencei tanács elégségesnek találta erről pusztán jelentést tenni a cseh királynak, a nélkül, hogy az ő támogatását kérte vagy kereste volna.*)

*) Az idézett *Magyar dipl. Emlékek* I. kötet 111., 124., és 125. és 126. számai.

Mindamellett Marinit 1464. év kora tavaszán a magyar királyi udvarnál találjuk, hol Velenceze megbizottjaként azért sem adhatta ki magát, mert Velenczének ekkor külön követje volt Budán; ennél fogva a kalandor a francia megbízatást fordította kifelé.

A válasz, melyet Mátyás királytól kapott, s melyet a magyar történelem kellő helyére eddig beigtatnunk nem sikerült, *) előttünk fekszik: Európa keresztyén népei szövetkezését a hitetlenek ellen, azonképen az európai fejedelmek parlamentjét az egyetértés föntartására és a közjó előmozdítására szép és kívánatos dolognak tartja a magyar király. Csóválkozik nagyon, hogy minderről ekkorig semmit sem hallott. Előbb a barátságos hatalmakat, Velenczét, főleg a pápát és a német császárt kívánja értesíteni. Hogy a török ellen háborút indítsanak, e végből tanácskozmányokra már nincs szükség, minthogy erre a pápa, a burgundi herceg és Velenceze amúgy is föl vannak készülve. Hogy a francia király a zsinat tartását visszautasítja, az csak helyeselhető, mert zsinatot egybe híni s az egyházat reformálni a római pápa dolga. Vajon mi hasznosat tudna most a zsinat szülni? mindeddig csak szakadást és vizályt nemzett.**) — Látni ebből, hogy jóllehet Marini gondosan takargatta a cseh király valódi célzatait, Mátyás királytól mégis elutasító választ nyert. Hogy mindazonáltal a francia követ mögött kitetszett a cseh róka farka, kiderül Marini egyik későbbi nyilatkozatából, mely szerint némely magyar főpapok őt excommunicatioval fenyegették.

II. Pius pápa tudott a cseh király e fondorlatairól, de azokat arra sem tartotta érdemeseknek, hogy ellenök működ-jék. Ellenkezően; minden módot kipróbált, a cseh ügyek elmérgesedését meggátolni. Senki sem vetheti jóakarát hiányát a pápa szemére, ki teljes mérséklettel és ritka nagylelkűséggel járt el, míg Podiebrad ezután is csalafintái által csak időt akart nyerni, míg népét politikailag annyira egyesíti, hogy aztán minden támadással daczolhasson.

*) V. ö. Szalay *MO. Története* III. köt. 211. lap. Horváth M., *MO. Története* II. köt. 453. l. (2. kiadás.)

**) *Epistolae Matthiae Corvini Regis* (Kassa, 1747). II. rész, 52. szám.

A per megindult ellene. II. Pius ugyan nem érte meg annak végét, de, igenis, Mátyás király, ki 1465. október 2-ik napján drávaparti táborából ezeket írta II. Pál, római pápának: „parancsolja nekem levelében szentséged, hogy György, Csehország állítólagos királya elleni apostoli pernek kedvezzek és segítségül legyek, azt végre hajtsam és megtartassam. Nekem, ki magam országostól a római szentegyháznak és szentségednek teljesen följajnlám, semmit az Isten vagy Isten földi helytartója oly terheset vagy veszedelmeset nem parancsolhat, a mit magamra vállalni szent és üdvös dolognak ne tartanék, a mihez bátran hozzá ne fognék, főleg ha az a katolikus hit megerősödésére, és az istentelen álnokság megbuktatására céloz. Régi, az idők viszonyaiból származott szövetségek, melyek alól, tudom, az apostoli szék tekintélye föloldhat, meg nem ingatnak; nem ijeszt meg senki hatalma sem. A cseheknél sokkal félelmesebb ellenségekkel mérköztem már meg szentségednek és elődjeinek intésére. Akár tehát a csehek, akár a törökök ellen, íme Mátyás és Magyarország, a mennyire az én és országom erői terjednek: az apostoli széknek és szentségednek mindenek fölött hívei vagyunk, és mindörökké hívei maradunk.“*) 1469. május 3-án a cseh, morva, sziléz és lausitzi rendek Mátyást királyuknak kikiáltották.

De térjünk vissza a mantuai congressushoz.

IV.

A mantuai congressus határozatainak egyike sem hajtott végre. A Bessarion küldetése oly balúl végződött, hogy — mint a hagyomány tartja — az elkeseredett agg főpap bal kezével áldotta meg a nürnbergi gyülekezetet, melynek eredményéről II. Pius élczesen megjegyzi: kevesen érkezvén a gyűlésre, nem sokan (sokat) hallgattak a szakállas bíbornokra. — Semmivel sem volt több haszna a császári udvarban tartott gyűlésnek, valamint azon levélnek, melylyel a pápa a szultán megtérítését czélba vette.**)

A pápa mégis minden igyekezetét abban összpontosí-

*) Ugyanott, I. rész, 21. szám.

**) Aeneas Silvius összes művei idézett kiadása 872. és köv. ll.

totta, hogy Fridrik császárt a törökök elleni vállalatnak megnyerje, és hogy — mi e vállalkozásnak szerinte főleg útjában állt, — az egyenetlenséget a német császár és a magyar király közt megszüntesse, s Európában a belbékét helyre állítsa. — Viszont Fridrik, kinek jóllehet soha sem volt komoly szándéka a törökök ellen táborozni, fölhasználni sietett e helyzetet, és követei által Carvajal bíbornoknak és pápai követnek visszahívását sürgette a pápánál.

Pius ugyan nem hitta vissza követét, de maradását oly hangon mentegeté, melyet csak Carvajal háta mögött engedhetett magának, s ott is méltatlanul. „Mi többször írtunk neki (Carvajalnak), — így vigasztalja a császárt, — és rosszalottuk eljárását; hanem te ismered ez embert: nem könnyű őt véleményétől eltéríteni, és tanácsosb magára hagyni, mint ingerelni. A csomó könnyebben megoldódik magától, mint ha szétvágjuk. A követnek nagy tekintélye van Magyarországon és sok barátja a bíbornokok közt, jó neve elterjedt egész Italián. Ha visszahírók, botrány keletkezhetnék belőle. Találkozhatnának, kik azt mondogatnák, hogy mi a török ügyet nem vesszük komolyan, nincs kellő érzékünk iránta pártodat fogjuk.“ Többire ígéri a császárnak, hogy gondja leszen méltóságára.*)

Könnyen fölfogható Carvajal kényelmetlen helyzete. A mi őt még lekötve tartá Magyarországon, az egyes-egyedül a magyar nemzetnek és királyának szorongatott viszonyai, a bizalom, melyvel hazánkfiái őt megtisztelék és hívatásából eredő kötelességérzet valának. II. Pius, meglehet, szívesen veendette, ha Carvajal maga kéri fölmentetését, midőn ez hímzetlenül panaszt emelt a császárnak ellene irányult fondorlatai miatt. Másrészt azonban meg volt győződve arról, hogy követé elejtésével a hitvédelemnek oly buzgón fölkarolt ügyét veszélyezteti, azért naponkint dícséretekkel halmozá el a szent működést, melylyel a nehézségekkel szembe száll, mint ezt követének hízelegve írja.

Mindamellet az összeütközés kikerülhetetlen volt, valaminthogy mértani igazság, miszerint két vonal, ha nem halad párhuzamosan, végre metszi egymást. A pápa ugyan kímélet-

*) A császárhoz intézett e levél 1460. febr. 6-ki kelettel „Manu propria et raptim“ epist. 9. edit. Mediolan.

tel és elővigyázattal ruházta át Carvajal követségi teendőinek egy részét, a császárral való alkudozásokat t. i. előbb a luccai püspökre és Nardini Istvánra, midőn ezek küldetésének célját Carvajal előtt palástolgatá, fölhíván őt, hogy nevezett küldötteit lássa el utasításokkal, melyeket azok kétségen kívül követni fognak. Hanem már Bessarion küldetése Németországba kényesebb volt, mert Bessarion szintén „a latere“ követi minőségben jelent meg, és megbízó levelében követségének célja, a békeszerzés, meg volt említve, sőt a császárhoz intézett iratában Pius egyenesen kiemeli, hogy Bessariont oltalmára küldi, nehogy Carvajal neki árthasson. Ez nem történt az egyeneslelkű Carvajal keserítése nélkül, ki ezen ügyben, hogy a békét Fridrik és Mátyás közt helyre állítsa, már eljárt volt egy ízben Német-Ujhelyt. Azért a hozzá (Carvajalhoz) intézett levelében váltig mentegetőzik Pius azzal, hogy őt a miatt nem kívánta terhelni a német ügyek rendezésével is, mert jelenléte Magyarországon a zavarok csillapítása, a jó hangulat föntartása s a hadi készülétek megtétele végett nélkülözhetetlen, ennél fogva a közjó csorbája nélkül nem mehet Németországba, pedig a békét biztosítani ép oly szükséges itt, mint ott, különben háborút indítani a török ellen lehetetlen. Előadja továbbá, mennyire nem képzelheti, miként vihette volna haszonnal ő (Carvajal) az alkudozásokat és köthetett volna egyezményt a német császárral, már azon okoknál fogva is, melyeket hallgatása daczára is megért a bíbornok. Pedig ez egyességen múlik minden. Kéri tehát, hogy semmi egyebet, csak az ügyet tekintse, mely ha sikeresen intéztetik el, mind egy, akárki által intéztetik; hogy Bessarionban ne vetélytársát, csak alattavalóját tekintse.

Bessarion küldetése noha semmi sikert nem aratott, II. Pius pápa még sem vesztette el reményét a német ajánlatok és a császár közreműködése iránt a mantuai határozatok végrehajtását illetőleg. Magyarországból ugyan naponkint újabb bajokról értesült, és jóllehet rettegett a gondolattól, hogy „mely eddig fala volt a katolikus hitnek,“ a két oldalról szorongatott Magyarország végre is kénytelen lesz a törökkel fegyverszünetre lépni: határozottan hangsúlyozá mindamellet, hogy a császár ellen részrehajló nem lehet. A császár pedig újra meg újra panaszkodott Carvajalra, hogy ez túlságosan kedvez a magyar királynak, neki pedig határozott elle-

nese, és Carvajal visszahívását Magyarországból ismételve sürgette. Pius ugyan ismét mellőzte e kérelmet, és az ügyes Toledoi Ferenczet küldé követül a császárhoz, hogy ez őt kimentse, a miért kívánatát nem teljesítheti, mi nagy botrány nélkül meg nem eshetnék; elküldé Carvajalhoz is, hogy viszont ezt behatóan intse, miszerint ha a hit dolgában, mely végezt küldve van, megfelelt, a császár és magyar király közötti versenygésben oly komolysággal viselje magát, hogy panaszra oka egyik félnek se legyen.

E kellemetlenségekhez, melyek Carvajalt kétségkívül igen elhangolák, járult, hogy a pápa oly anyagi gyámolításban nem részesítette Magyarországot, melyet a török háború érelyes folytatása igényelt, s a melyet Carvajal, mert szükségesnek látott, folyton sürgetett. Mátyás királynak az ország akkori helyzetében mindenek előtt pénzre volt szüksége. Saját váltságdíja, az ország megbékéltetése, számos hadjárata tömérdek pénzébe került, míg a magyar állam évi jövedelmei 200,000 aragnál többre nem rúgtak, nagyobb adót pedig az elszegényült lakosság nem bírt volna meg. A pápa midőn 1459. július 6-án azt írta a segélykérő magyar királynak: ha az ő s a római egyház tehetsége akkora volna, mely óhajlásának megfelelné, a magyar király érezné első sorban jó indulatát, bizonyára igazán és őszintén beszélt, mert útja Mantuába, ottani hosszas időzése, a béke helyreállítása Italiában sok kincset nyelt el. Hogy mégis készségét kitüntesse, húszezer aranyat küldött Carvajal kezéhez. De mi volt ez összesen a szükséghez képest! A következő év elején tehát új magyar követ ostromolta a Sienában időző pápát, ki leplezetlenül azzal fenyegetődzött, hogy királya kényszerítve lesz fegyverszünetet kötni a törökkel, ha ő szentsége hathatósab segélyt nem küld neki. A pápa újra húszezer aranyat küldött. De még ez összeget sem találta elégségesnek Mátyás, és ígéretére figyelmezteté a pápát, mely szerint tizenkét ezer lovas eltartását helyezte kilátásba. A pápa a tizenkét ezer lovasra nézve, melyeket zsoldjába fogadni ígért, azt válaszolá, hogy ígéretét mindig csak azon föltétel alatt tette, ha azok, kiknek e célra adózniok kellene, ígérete megtartását lehetővé teszik; de ezek késedelmessége folytán maga sem tudja, mikorra válthatja be szavát. — Carvajal azon terve ellen, hogy tíz gálya szereltesék föl, melyeken hadi népet inditsanak Konstantinápoly felé, Pius ellenvetést szintén

nem tett, föltéve, hogy a magyar királynak módjában áll e tervet megvalósítani.

Carvajal belátta, hogy az ő jelenléte Magyarországon fölöslegessé vált: sem a német, sem a török ellen oly támogatásban nem részesítheti az országot, melyet nemes lelke óhajtott és kivihetőnek hitt. A levelezés, mely közte és a pápa közt kezdetben élénken folyt, mert a pápa régi barátjával minden tervét, reményét és aggodalmát közlé, mindinkább gyérült, miközben a bizalmas hangot a feszes diplomatai irány váltotta föl. Carvajal elhatározta, hogy állásától megválik, Magyarországot elhagyja és visszatér Rómába. — A pápa ez elhatározással szemben úgy viselte magát, mint a ki természetesnek találja, hogy követe oly hosszú és fáradalmas működés után nyugalomra vágyik; mint a kinek kedve szerint történnék, ha e kedves emberét viszontláthatja Rómában, hol nagybecsű tanácsával élhet, és Carvajal kényére hagyta, jöni vagy maradni, a mint neki tetszik.

Nem így Mátyás király és a magyar főurak, kik folyton a legőszintébb ragaszkodással viseltetvén a pápai követ iránt, őt útra bocsájtani annál kevésbbé akarták most, midőn a török veszély újra fenyegeté az országot, és a király személyesen készült a hitetlenek ellen táborba szállani. Írtak ez irányban a pápának is. — Ez alatt II. Pius azon meggyőződésre jutott, hogy „Németországtól mitsem lehet várni,“ s a dolgok e fordulatanál örömet fejezte ki a fölött, ha követe visszamenő útját elhalasztja, sőt egyenesen megtiltá neki Magyarországot elhagynia, mielőtt új követet küld helyére.

Carvajal pedig, kiben küzdött a sértett önérzet a szent ügy iránti lelkesedéssel: maradt ugyan, de ismételve tiltakozott azon föltevés ellen, mintha csak ürügyet keresne követsége meghosszabbítására: ő csak addig állja helyét, míg a veszély tart.*) — Egy év múlik el azután a nélkül, hogy értesüléseink volnának e jeles férfúró, mígnem 1462 tavaszán, husvét körül Rómában találjuk őt. A kik mint erőteljes férfiút ismerték, midőn 1455 őszén magyarországi követségére elindult, azok most alig ismertek a törődött aggra. Hanem azért nem vonult ő rosszkedvűen vissza az egyházi

*) Theiner, *Monum. Hist. Hung.* II., 504., 506., 527., 532., 536., 541., 544., 545.

ügyektől. Megmaradt a mindig derült, fáradhatatlan férfiúnak, a ki előbb volt. Azután is a szentszék legfőbb kötelességének vallotta folytonosan izgatni, és soha meg nem szünni közre működni, hogy a hitetlenek ellen a háború folyjon, miközben a bizalmas tisztelet, melylyel mindenki hozzá közeledett, mindinkább tartózkodó hódolattá vált irányában.

* * *

Carvajal visszatérével az összeköttetés a szentszék és Magyarország közt teljesen meg nem szakadt, mert a pápa ugyancsak 1462. év tavaszán Girolamo Lando, krétai érseket bizta meg, hogy a békét a német császár és a magyar király közt, mely fölött Carvajal és Bessarion kétségbe esének, melyet Mátyás király is 1459 óta sürgetett, de a császár túlzott követelései miatt meg nem köthetett, miben Vitéz János annyit fáradozott, létrehozza.

Hihető, nem Mátyás tudtán kívül történt, midőn a váradi püspök Grácban a császár előtt az új pápai nunciussal találkozott, a béke helyre állítása iránt tanácskozni. Készültek is előzetes pontozatok, melyek egyik félre sem voltak kötelezők, s utólag még a pápa megerősítését igényelték. E pontozatokkal a pápai nuncius Budára jött. Tetszetek-e e pontok Mátyásnak, nem tudjuk, csak annyit hallunk, hogy Mátyás ez ügyet az országgyűlés elé terjeszteni ígérkezett. Ellenben a pápa sietett megerősíteni ama pontokat, nehogy késedelmeskedésen muljék a békekötés, melyet ajánlani, sőt parancsolni meg nem szűnt.

A pápának ezen, 1463. május 5-én kelt megerősítő levelébe fölvetvén a Grácban, 1462. április 3-án megírt pontozatok, ezek tartalmáról a következőkben értesülünk: A császár a magyar koronáért 80,000 arany forint váltságdíjt követel; követeli, hogy Fraknó, Kabold, Kis-Marton, Kőszeg és Rohonc kezében maradjanak; halála után azonban a magyar király a nevezett erősségeket és uradalmakat 40,000 arany forintért visszaválthatja, ellenben Sopronyt a korona váltságdíja fejében fizetendő 80,000 arany forint lefizetése után kiadja; a császár Magyarország királya címével mind haláláig jogosan él; ugyanő Mátyást fiául, ez viszont a császárt atyjául fogadja, és — az apostoli szentszék kivételével — mindenki ellen védi; ha Mátyás nem hagyna maga után törvényes fiutódot, Fridrik,

vagy fiai egyike legyen utóda; a császár magyar tanácsosainak, híveinek közböcsánat adatik, a béke végleges megkötéseig fegyverszünet köttetik stb.

E pontozatok ekkor még eredményre nem vezettek; II. Pius pápa tehát, noha már három követe fáradt bele a császár és magyar király közötti békeszerzésbe, a negyediket is elküldé: De Dominichi Damokos, torcelloi püspököt, kihez Rüdeshelmi Rudolf, frisingai prépost és wormsi főesperes csatlakozott. — Ezeknek a körülmények inkább kedveztek, mint elődjeiknek. Fridrik császárt a testvérel, Alberttel kitört viszálya s a bécsiek lázadása, — Mátyás királyt a török veszedelem, és népeinek élénk óhajtása, hogy őt megkoronázva lássák, tették hajlandóbbakká a béke megkötésére. A békekötés csakugyan megtörtént. A császár július 19-én, a magyar király július 26-án írták alá a békeokiratot, melyet mint országgyűlési biztosok: Várdai kalocsai érsek, Vitéz váradi püspök, Újlaki Miklós erdélyi vajda, Palóczy László országbíró és Zápolya Imre kincstárnok kötöttek meg. — A békepontok a főtöbbiek maradtak, csak az első maradt ki az okirattól, s egy titkos egyezménybe foglaltatott, talán azon különbséggel, hogy nem nyolczvanezer, hanem Bonfin szerint hetvenezer, Tubero szerint hatvenezer aranyforintot ajánlottak meg a koronáért. — A pápa augusztus 18-án értesült a békekötésről; igen megörült neki, és jó előjelnek tartá, hogy uralkodása ötödik évét e béke megerősítésével fejezhette be.

Valóban a rég óhajtott béke a török háború nagy gátját háritotta el. Nem mintha a császár örökbe fogadott fiáért, Mátyásért vagy a magyar birodalomért, melynek czimét örökösödési jogai mellett föntartá, ujját mozdította volna, hanem mert Mátyás háta mögül biztosítva érezte magát. Másrészt, mert a foganatos alkudozások hírére az ország több dynastái, kik eddig még távol tartották magokat Mátyástól, nem késtek hódolatokat bejelenteni.

A nemzetnek pedig régi szent óhajtása teljesedésnek indult, de nem azonnal. Noha Mátyás is óhajtotta a hat évig tartott alkudozás után visszaszerzett szent koronát fejére tenni, az ország védelme előbb Boszniába szólította őt, hol őt elbeszélésünkkel megelőzni sietünk.*)

*) Theiner, *Monum. Hist. Hung.* II., 562., 567. II. Pius Com-

V.

Bosznia feltartóztatlanul ment azon végzet elé, mely Szerbiát már elérte, hogy t. i. az ozman igába jusson. A szultán politikája, hogy fegyverei számára az utat egyengesse, szította az ország belső egyenetlenségeit, a hitfelekezetek közötti gyűlölködést, és a visszavonást a fejedelmi házban: mi alatt rabló csapatai a tartományt elpusztíták s a védtelen népet tömegesen elhajtották. Az öreg Tomásko István, bosznyák fejedelem pedig folytonosan ingadozott a szultánnak biztos veszélylyel fenyegető szövetsége s a nyugati segély közt, mely ép ezért szintén nem volt képes a török igát tőle elhárítani. — Szorultságában ő maga Szegedre ment, hol Mátyás király (1458) országgyűlést tartott. Carvajal közbenjárásának sikerült itt közte és a magyar korona közt helyreállítani a hűbéres viszonyt, mely ez idő szerint csak az ő javára szolgálhatott. Sőt a magyar országgyűlés, hogy bizalmának jelét adja, s őt szorosabban a magyar koronához fűzze, fiára, Tomásevics Istvánra bízta a nagyfontosságú Szendrőt, Nándor-Fehérvár kulesát. — A mantuai congressuson — úgy látszik — a magyar követek képviselték érdekeiket, segílyt kérven pénzben és katonákban a pápától. De a szentszéknél nem igen bíztak benne. A bosznyák nép nagy része a manichaeusok tanát vallotta, s titkon a király is pártolta e patarenusokat. Rómában pedig tapasztalásból tudni vélték, hogy eretnekek közelebb állanak a hitetlenekhez, és elég lelkiismeretlenek arra, hogy inkább a töröknek adják meg magokat, mintsem a nyugati keresztyénség felé hajoljanak. Pius tehát pénzt nem, hanem sienai Marianus, minorita atyát, ki már III. Calistus pápasága alatt hasonló minőségben működött, küldé Boszniába, hogy a régi keresztéseket összegyűjtse, újakat is tobozzon, és azokkal a szorongatott király segélyezésére siessen. — Senki e bizalmatlanság miatt szemrehányást nem tett a pápának, mert kevéssel utóbb híre érkezett annak, hogy az ifjú István Szendrőt pénzért török kézre játszotta. A pápa e

mentar. 328. l. V. ö. Fraknoi, *Vitéz János Élete*. Budapest, 1879 140. és köv. lapok.

veszteséget első felindulásában Konstantinápoly veszedelmével egy sorba helyezte.

Az atyának a fiú ez árulását nem rótták föl, mert a fiú volt atyja legnagyobb ellensége. Egyébiránt az öreg is czimborálgatott a törökkel, és elárulta nekik saját ipját, a szentszábai hercezet, miután a pápai követ közvetítésével vele kibékült; ő mutatott utat a törököknek és segítette őket ipja tartományát kirabolni. A pápa ezért egyházi átokkal fenyegette.

Mindezek daczára a bosznyák fejedelemnek az volt az ambíciója, hogy királyi czimre szert tehessen, s ezt a pápától óhajtotta elnyerni, mi nem történhetett volna a magyar király jogsérelme nélkül, miért a szentszék e vágyat mind- eddig nem akarta betölteni. II. Pius pápa még kevésbbé szándékozott ezt tenni, elsöben, mert az öreg István azon gyanúban állott nála, hogy a patarenusokat pártolja, aztán és főképen azért nem, mert Mátyás király rosszalt volna minden oly eljárást, mely a hűbéres viszonyt a magyar korona és Bosznyákország közt meglazíthatná. — Hogy a pápára nyomást gyakoroljon Tomásko István követséget küldött Rómába jelentvén, miszerint hithűsége bebizonyítására a patarenusokat országából kiüzte és püspökségek fölállításáért esedezett. De II. Pius csak annyiban teljesítette kérelmét, hogy követet küldött Boszniába, ki mindez állítások valóságáról a helyszínen meggyőződést szerezzen.*)

A vallásszakadás Bosznia veszedelmét csak sietteté. Ez állapot megmaradt daczára annak, hogy egy ízben manichaeus bosznyákok Rómába jöttek, eretnekségökről leteendőek és a király hűségéről a pápát biztosítandók. A tartomány már akkor inkább török volt, mint keresztyén; az alsóbb rendű nép az uralkodóház és oligarchák bal gazdálkodását megunván, vágyott ozman tartománynyá lenni.

Az öreg István királyt, mint hírlék, saját testvére és fia fojták meg. Utóda, Tomásevics István, ki a manichaeusok tévelygésétől távol tartá magát, sietett e körülmény következtében viszonyát a római curiához mind bensőbbre fűzni, hogy ez úton az atyjától megtagadott királyi czímet és koronát elnyerje. 1462. évi novemberben jelentek meg követei Pius

*) Theiner id. műve II., 501., 539., 540., 546., 559., 551.

pápa előtt. A fejedelem azon ígéretet tevő, hogy a tartomány hegyszorosait és erődített helyeit minden erejével megvédeni kész, ha a pápa őt a magyar királlyal kibékíti, az atyjának szánt, de Velenceze által visszatartott fegyvereket kiadatja, ha püspöki székek föllállítása és a királyi korona megküldése által népét a római egyház támogatásáról biztosítja.

II. Pius az egyház és hitvédelem érdekében e föltételeket elfogadhatóknak találta; csak a koronát tagadta meg Istvántól, melyet a magyar király jogsérelme nélkül nem adományozhatott, ezt illetően meg a jog hűbéresének a koronáztatást megengedni. Mind a mellett Miklós, modrusi püspök, kit a pápa követül küldött a bosznyák „király“-hoz, nem habozott őt saját felelősségére királynak koronázni. — Mátyás méltó panaszokra fakadt e miatt. Emlékezteté a pápát, hogy a bosznyák fejedelem, az ő hűbérese minden kényszerű szükség nélkül a törökhöz pártolt, a töröknek adót fizet, ugyan ő Szendrőt elárulta, hogy tehát az apostoli szentszék kegyelme, a püspökségek alapítása, főleg pedig megkoronáztatása őt még elbizakodottabbá, pártosabbá teendi. Azért kéri ő szentségét, ne haladjon tovább a kegyesség ez útján, sőt vonja vissza mindazt, a mit az apostoli követ fölhatalmazásán túl mívelt. — Mátyás a királyi czímet bitorló Istvánt hűbérétől szándékozott megfosztani; de a megrettent fejedelem a pápához folyamodott pártfogásért, melyet a pápa, írván a királynak és íratván Carvajal által Vitéznek, meg nem tagadott tőle. E levelekkel csaknem egy időben érkeztek Budára István követei, kik urok nevében az országgyűlés előtt hűséget esküdtek a magyar koronának, és szentül ígérték, hogy a török ellen mind pénzzel, mind fegyverrel segítendik a magyar királyt, és hogy a Száva mentében fekvő váraikba magyar őrséget fogadnak be: minek folytán Mátyás kiengesztelődött.*)

Úgy látszik, Tomásevics István szavát tartani készült, mert a szultán követeit, kik a szokott harácsot tőle követelték, fogságra vettette, mire Mohammed szultán 1463. évi május 29-én váratlanul Babicsa-Ocsac, Bosznia fővárosa előtt termett seregével. Az árulás, mely őt meghítta, hamar kezére juttatá a várost; árulás által esett István is fogságra. Hogy

*) Pii II. Comment. p. 297—8. *Epistolae Matthiae Corv. R. Hung.* II. rész, 26., 27., 28. számok.

életét mentse, átszolgáltató a hódítónak várait és kincseit; mégis lefejeztetett, vagy mások szerint: kínzások közt múlt ki. A királynét a lakosok ajándéku! küldék a szultánnak. Szinte kardesapás nélkül adta meg magát az egész ország. — Bosznia török pasalikká lett; előbb azonban vad hordák tüzzel-vassal pusztíták el vidékeit, a templomokat mecsetekké változtatták át, a nemességet és a lakosság egy részét rabszizjon Ázsiába hurczolták, a keresztyénség jelvényeit megbecstele-níték.

Mátyás Budán vette a hírt, hogy az utolsó bosznyák fejedelem, a magyar koronának — mint annyi elődei — kétcs hittü bérese, tönkre jutott. Megkötven tehát a békét, mint említök, Fridrik császárral, és szövetségre lépven Velencével, miről alább még bővebben szólunk, késedelem nélkül az Al-Dunához sietett. Sejtette ezt a szultán, s hogy öt lekötve tartsa a Szávánál, Ali béget bízta meg a sekélyebb révek őrizetével. Mátyás azonban két véres ütközetben verte vissza Alit, átment a Dunán és Szerbiát tüzzel-vassal pusztította. Azután erejét Bosznia visszavételére fordította, melynek nyílt helyeit a törökök azonnal elhagyák. Gyors menetekben ért Jajczáig. A város negyednapra adta meg magát, ellenben a várat három havi ostrom után vette be, miközben egyik erőd a másik után nyitotta meg kapuit. Csak a kemény tél és az élelemhiány kényszerítette vissza az elpusztúlt országból.

A napon, melyen Jajcza-vár megadta magát, 1463. évi karácsony ünnepén a pápa Rómában kardot szentelt s azt a magyarok dicső királyának küldé. „Még mindig el van tőkélve ő szentsége személyesen hadra kelni a törökök ellen?“ kérdé Mátyás az udvari tisztet, ki neki a pápa ajándékát meghozá. „Minden bizonynyal; volt a válasz, ebben csak az Isten akadályozhatja.“ Mire a király megindulva így szót közeyetéhez: „Mit szólotok tehát, urak? Ha az agg és beteg főpap harcra kel, én az erőteljes ifju nem fogok honn vesztegleni. E szablya fog nekem útát nyitni az ellenség rendein keresztül.“ — Szándéka volt, mihelyt kinyílik a tavasz, a háborút újra megkezdeni, nyolcz ezer emberrel Bosznián, ugyanannyival Szerbián át Drinápolyig haladni s e várost ostrom alá venni, *) mely hadjáratra Velencével szemben kötelezte magát.

*) *Pii Pont. Max. Commentariorum Liber XIII.*

VI.

A velencei köztársaságon múlt nagy részint, hogy a mantuai congressus határozatai végre nem hajtatván, az ozmán fegyverek föltartóztatás nélkül folytathatták hódításait. Mantuában a velencezek igen nehéz föltételekhez kötötték részvételüket a török háborúban. E föltételek valának, hogy a tengeri hadjárat vezetése egyedül reájok bízassék; övek legyen minden foglalás, minden zsákmány; a hajóhad hatvan gályából és húsz bárkából álljon, melyek a hajósokon és evezősökön kívül nyolcezer fegyveressel legyenek ellátva. A hajótestet és fegyverzetet a köztársaság adja, fölszerelésére pedig a területén befolyandó tizeden felül másfél millió arannyal járuljon a keresztyénség közös kincstárából. További föltételül szabták, hogy ez armadával egyidejűleg Magyarországból ötvenezer lovas és húsezer gyalogos sereg támadja meg a törököt. Világos, hogy ez „ajánlat“ visszautasítás volt.

Pedig belátták Velenczében, hogy a törökkel előbb-utóbb háborúra fordul viszonyuk, mert folytonosan készültek re. Mióta egy török hajóraj nyugtalanítá az aegeumi tengert, fegyverkezni kezdett a köztársaság. Negroponteba helyőrséget küldött, arzenáljaiban nyüzsgött a sok munkás, minden negyednap egy-egy galya szállott a sik tengerre. A magas portán megbizott követjök által sűrűn kerdeztek: mit jelentenek a szultán hadi készületei? Panaszt emeltek a fegyveres hordák becsapásai miatt Dalmáciába, Albaniába. A szultán biztosítá a signoriát, hogy barátja óhajt maradni, hogy fegyverei nem ellene fordítvák. A signoria tudomásúl vette a választ, de csalódásba nem ringatta magát; sőt elhatározta, miszerint hatezer aranyat kell havonkint félre tenni hadi célokra. Midőn pedig látta, hogy a Boszniában győzelmes sereg ellenállást nem találva végig vonúlt a dalmát partokon és Herczegovinán, és rabol Ragusáig, melynek lakói erős falaik mögöl mindenüvé segélyért folyamodának; Szlavonia, Friaul, de Lombardia is megtelt félelemmel: a háború megindításának szükségét határozattá emelte és szövetségeseket keresett. Ez időbe esik signoria és Mátyás király közötti sűrű érintkezés, mely a velencei-magyar ligában betetőzését találta.

Velence ez időben állandó követet tart Magyarországon, ki a török háború ügyét figyelemmel kísérfje, erről és minden más fontosabb körülményről szorgalmasan tudósítsa az államtanácsot, viszont pedig Velence harcziás készüléteiről értesítse a magyar királyt, hogy őt kitarásra ösztönözze. A velencei államtanács Magyarország érdekeit mindenütt támogatja. Ha magyar követség, mi elég sűrűn történt, Rómába megy és mint rendesen Velenczén át veszi útját, itt nemcsak barátságos fogadtatásban részesül, hanem mindig ajánló levelekkel látják el, és utasítják a Rómában tartózkodó velencei követet a magyar ügyek támogatására. Megeedik nem egyszer, hogy Velence külön követet küld a pápához és bíbornokokhoz, leveleket intéz a vele baráti viszonyban álló hatalmakhoz a magyar érdekek előmozdítása végett.

Ez érdekek az időben két pont körül forognak : az egyik, hogy a magyarok a külföldről mennél több segélyben részesüljenek ; a másik, hogy a pápa követet küldjön Magyarországra.

Alig távozott ugyanis Carvajal az országból, a sóvárgás általános volt utána. Nem vigasztalta meg a magyarokat Velence azon tudósítása, hogy a pápa külön, négy bíbornokból álló bizottságot nevezett ki, mely a magyar ügyek gondját viselje, és hogy e bizottság tagja sz. Angyalról nevezett bíbornok is : ők Carvajal visszaküldetését sürgeték. Velence, mint tolmácsa ez óhajoknak, sokszorosan közbenjár ez irányban. Már 1461 elején, tehát szinte egyidejűleg Carvajal távoztával, újra sürgeti a pápát, hogy követet küldjön Magyarországra ; 1462 tavaszán ismétli e sürgetést, melyben meg nem nevezi ugyan a követet, csak annyit jelez, hogy olyat küldjön, ki „kedves“ Magyarországon ; azonban ugyanez évi május 29-én nyíltan megjelöli már Carvajalt, mint e követségre legalkalmasabbat kiváló okossága, tapasztaltsága és tekintélye miatt, hogy az ország nagyjai buzgóságban és készségben gyarapodjanak és hogy a segélypénzek hasznosan kezeltesenek. Külön levélben utasítja Sagundino Miklóst, a velencei követet : ha ő szentsége még el nem határozta volna magát ez ügyre nézve, minden igyekezetét arra fordítsa, hogy a késedelem, mely csakis káros és veszélyes lehet, kerültesék. Sőt, hogy ő szentségét hajlandóbbá tegye, megengedi a követnek, hogy segélyigéretét évi háromezer aranyról

ötezerre fokozhassa. — Hanem Pius pápánál, jóllehet a legjobb indulattal viseltetett a magyar ügyek iránt, e pontra nézve a tárgyalások nem vezettek a kívánt sikerhez, először a költségek miatt, aztán és főleg azért, mert Carvajal vonakodott visszatérni előbbi állomására, melytől annyi keserűség közt vált meg. A velencei államtanács tehát utasítá követét Rómában, látogassa meg Carvajalt és mindent elkövessen, reá bírandó a bibornokot, hogy a magyar követség terhét vállalja föl, mint olyan, ki Magyarországon ügyeiben a legavatottabb, ki iránt a magyar urak csodálandó ragaszkodással viseltetnek, ki ennél fogva Isten dicsőségére, ez ország és a keresztyénség javára legtöbb eredményt arathat. A maga részéről ígéri a köztársaság, hogy ő atyaságát minden lehető kedvezményben részesítendő. — Velencezék fáradozásait némi siker kecsegtette. Értesíti, ugyanis, Mátyás királyt, hogy kérelmével Carvajal küldetése iránt annyira ostromolta a pápát, hogy a pápa már elhatározta e követe elküldetését. Mindamellet két nappal később (1462. június 28-án) új ostromot intéz a pápára és a bibornokokra; ismétli azt 1463. jan. 31-én és márczius 1-én, egész hévvel irván: „Ha valaha szükséges volt pápai követ Magyarországon, bizonyára a legszükségesebb a jelenben. E segély nélkül Magyarország vagy meghódol a töröknek, vagy békét köt vele, olyat, amilyet épen köthet. Azért oly esedezéssel, milyenre csak képesek vagyunk, esdeklünk ő szentségének és a legalázatosabban kérjük, hogy az egyenetlenségek lecsillapítása, és a szomszéd Bosznia, Cseh- és Lengyelország közös segélyezése végett, küldjön követet Magyarországba“. A pápa végre De Luca Domokost küldé követeül Budára; e követ útjában 1463. május 4-én Velenczét érinté. Viszont a velencei államtanács Magyarországnak a töröktől megvédelmeztetése ügyében Lengyel-, Cseh- és Németországba követeket küldeni elhatározá.*

Nem kevésbé szíven feküdt Velenczének, hogy Magyarország pénzbeli segélyezésben részesüljön a pápa és a többi keresztyén fejedelmek részéről. Már 1461. évi januáriusban találjuk nyomát annak, hogy a velencei államtanács követet küld Rómába, ki nemcsak szóval és írásban, hanem a bibor-

*) *Diplomatiai Emlékek Mátyás király korából.* I. kötet, 73., 78., 84., 85., 87., 96., 97., 116., 121., 122., 128. és 139. számú okmányok.

nokok közbenjárása által is arra hason, hogy a pápa Magyarországnak a török ellen mielőbb segílyt nyújtson. — A segílykérésben Mátyás király sem volt rest. A következő év elején jelenti Thomasi Péter, a velencei követ Budáról, hogy a magyar király a csanádi püspököt küldi követeül a köztársasághoz és a szentszékhez. E követ Velenczében megérkezvén, előterjeszté Magyarország veszedelmés állapotát: egy részről a török háborút, másról ama számtalan jogtalanságot, melyeket a német császár az ország ellen elkövet.

Mindezek folytán a magyar király többször fordúlt segílyért a szentszékhez, de innét csak szóval tartották. Jelenben ő, a követ, újra küldve van Rómába, ott előadandó, hogy a magyar királynak hatvanezer (talán csak negyvenezer olvasandó) katonára van szüksége, ha a keresztyenség ügyét a Dunánál sikerrel kívánja megvédeni; kéri tehát a pápát, hogy e katonák tartását a keresztyén fejedelmek fizessék legalább hat hónapra, azután megélnek a zsákmányból is. — E kívánságot a velencei államtanács méltányolta, s a magyar követ ügyét a pápához intézett levéllel támogatá, javasolván, hogy a magyar királynak havonként tizenkétezer arany segílypénz nyújtassék. Ez összeget Olaszország hatalmai adják össze a pápa kivetése szerint. Velence a czélra háromezer aranyat nemcsak fölajánl, hanem előlegül azonnal tizezer aranyat küld a magyar királynak azon ígérettel, hogy a hat hónapra még kijáró nyolezezer aranyat szintén készletben tartja, sőt szükség esetén többre és kiterjeszkedik, mint tényleg nem nyolez, hanem ismét tizezer aranyat küldött Mátyás királynak.

Mátyás ez ügyet szorgalmazandó, ugyancsak ezen 1462. év közepén Vezsenyi Lászlót küldé követeül ismét Velenczén át Rómába. A velencei államtanács most sem késett támogatni a magyar követet az által, hogy részéről szintén követeiket menesztett az olasz fejedelmekhez a kérelemmel, karolják föl a magyarság ügyét, és járuljanak ama tizenkétezer arany havi segílyhez részleteikkel. Pius pápa az indítványozott segílyhez havi kétezer arannyal járulni ígérkezett, Vezsenyit pedig a szentszék követe társaságában útra bocsájtá az összes olaszországi udvarokhoz, hogy ezek hozzájárulását kieszközöljék. E küldetésnek sikere nem lévén, a velencei államtanács arra kérte a pápát, hogy megajánlott járulékát

3—4 hónapra előlegezze, s így jó példával szolgáljon az olasz fejedelmeknek. A pápa fogadván a tanácsot, a távozó Veszse nyinek adott válaszában ezer magyar lovasnak három havi tartási költségét vállalá magára, s e célra az esztergami bibornoknál levő hét- (talán csak hat-) ezer aranyát utalványozá; a mi ez összegben felül szükséges lesz, azt mielőbb pótolja, mihez a velencei államtanács hozzátevésével, hogy igyekezni fog miszerint e pótlék legalább még hatezer arany legyen.*)

Velence ezen készséges barátsága a magyar király iránt megfajtását leli a lagunák városa megváltozott politikai hangulatában.

A békeszerető Malipiero Paskál doge 1462. május 12-én az örök béke hazájába átköltözvén, helyébe Moro Kristóf választott; a békére a háború következett. Velence, melyet Morea révipart városai és Negroponte védelme előbb-utóbb háborúba kevert volna a törökkel, azon elvből kiindulva: czélszerűbb alkalmas időben támadni, mint alkalmatlanban védekezni, 1462. december 28-án elhatározta a háborút, melyet mintegy tizenhat évig tengeren és szárazon folytatott.

Az időpont alkalmasan volt megválasztva. A szultán épen a Dunánál fegyverkezett, mint hívek, Magyarország — mint utóbb kiderült, Bosznia ellen. E közben — úgy számítanak — lehetséges a védelem nélkül hagyott Moreát gyors és combinált beütés által elfoglalni. Alig egy hónap múlva (jan. 25-én) vitorlázott el tizenkilenc gályával Morea felé Alvise Loredano, kinek teljhatalma volt a háborút megkezdeni, jól lehet az előlegesen megízenve nem volt. Az első hadi mívelet gyorsaságában keresték ez épen nem szabályos eljárás hasznát, melyért konstantinápolyi ügynökeiket és mindazon velencei alattvalókat, kiket a szultán keze elért, s a kik nagyobbán csakugyan a börtönben vesztek el, föláldozák; de ez áldozatot megkövetelte az állam, melynek Velenczében minden államérdeket alárendeltek.

Loredano hadiszert és építő anyagot sokat vivén magával, a mint Moreában kikötött, a hexamilioni falakat (a hajdani Thermopilaet) megerősítetté. Rövid időn az egész felszí-

*) *Diplomatiai Emlékek Mátyás király korából.* I. köt., 70., 71., 73., 78., 80—82., 93—97., 100. és 108. számok.

get az olaszok kezében volt, négy város kivételével, melyek közé azonban Korinthus és Patras is tartozának. Lemnoson és több cykladi szigeten szintén sz. Márk zászlója lebegett. — Örvendetes ámulatba ejtette e fényes eredmény a keresztyénséget. Pius pápa nem tudott örömeiben hova lenni. Bessarion küldé a csatornák városába, hogy a háború tüzét tovább éleszsze. Könnyű feladat volt ez ; Bessarion életének legszebb napjait élte Velenczében. A tanács és doge a Bucenteron mentek eléje. Most határozták el még csak nyíltan és izenték meg a háborút. A pápai követ kihirdette a mantuai decretum értelmében a papokra a tizedet, világiakra huszadot, zsidókra a harminczadot, és mindenki szívesen fizetett illetékén felül is. Önkénytes adakozások számára egy vas szekrényt állítottak föl a Márk-téren ; néhány nap múlva 700,000 aranynál többet találtak a szekrényben. Nem volt hiány sem tüzérsg- sem fegyverben, sem gályában vagy pénzben, sem kedv- és áldozatkészségben.

A fegyverkezések közepett több ízben kérdést intézett a doge a pápához az eszközök iránt, melyekkel a keresztyénséget megvédeni szándékozik. E kérdés sok álmatlan éjet okozott a pápának. Látta a mindenfelől tornyosuló akadályokat, melyek a mantuai határozatok ellen támadnak, a fejedelmek lelketlenségét, melylyel önhasznokat keresik és szomszédaikkal viszálykodnak, vagy irtóznak a háborútól és üres álmódosokban töltik henye napjaikat. Olyasmire határozta tehát el magát az agg főpap, mit csakis a veszély és felelősség nagyságának súlyos érzete sugalmazhatott neki.

Magához kérte hat legbizalmasabb bíbornokát és föltárta előtök gondolatait. Ne higyéek, mondá nekik, mit sokan hisznek, hogy Mantuából visszaérkezte óta nem törődik a török háborúval ; hallgatását ne gondatlanságának, hanem a kétségbeesés bizonyos nemének tudják be. Mindig azon tanakodik, miként lehetne a keresztyénséget a háborúra egyesíteni. Nem talál módot benne. Gyűlést híjon egybe? Megtanította Mantua, hogy ez hiú gondolat. Követeket küldjön szét a fejedelmektől segélyt kérni? Üres szavakkal tarják. Tizedet veszen a papságra ? A jövő zsinatra hivatkoznak. Bucsút hirdessen ? Kapzsiságról vádolják. Csak egy módot lát még, az utolsót : Konstantinápoly veszedelme évében Fülöp, a burgundi herceg Istennek azon fogadást tette, hogy a törökök ellen

indúl és párbajra hívja föl Mohammedet, ha Fridrik császár, vagy a francia király, vagy a magyar király, vagy oly fejedelem áll a vállalat élére, kit követnie nem állana méltósága alatt. Mindeddig senki sem vállalkozott. Rajta tehát, ő, a pápa, agg és beteg teste daczára vállalkozni fog, sikra száll a török ellen. A burgundi becsülettel meg nem hátrálhat. „Elhatározásunk mint a villám fogja a népeket álmukból fölriasztani s a hívek keblét a vallás ótalmára tüzelni“ e szavakkal fejező be a pápa.

A bíbornokok helyeslék a pápa e szándékát, mert méltó a Krisztus helytartójához a mester példáját követni, ki lelkét adá juhaiért. Mindenek előtt azonban a velenczések tanácsa kérendő ki: ha ők e tervet nem helyeselnék, hiú volna e gondolat is.*)

A doge a pápa levelét a nagy tanács elé terjeszté. Signori, úgymond, a levél a fán, az sem mozog az Isten akaratja ellenére. Minden egyebet félre kell tennünk és Isten akaratát teljesítenünk. Így cselekedvén, az állam mindinkább föl fog virulni. A mi a pápa fölhívását illeti, minden az urak elhatározásától függ. — Szavazásra bocsájtván a kérdést, azt határozták, hogy a doge személyesen kövesse a szentatyát, hogy a háborút nagyobb mérvben fogják folytatni, és minden hatalomhoz, melytől segély remélhető, követet küldenek. — A dogenak azonban a személyét illető végzés nem igen tetszett, azért azt még egyszer a titkos tanács elé terjeszté. Bővebb megfontolás után úgy találta a doge, hogy a tengerészeti ügyekben kevés jártassággal bír; igen öreg, ennél fogva a vállalatra alkalmatlan. Hanem fölszólalt a heves Vettor Capello: „Fenséges fejedelem, ha jó szerével menni nem akar, erőszakkal készíttetjük, mert az ország java és becsülete többre teendő, mint fenségéd személye.“ Mire a titkos tanács is azt végzé, hogy az állam nem nélkülözheti a doge tekintélyét a hadjáratnál, hanem négy hadértő tanácsost adnak melléje. Miben a doge, így kívánván az állam érdeke, megnyugodott.

Velence által ily lelkesült fogadtatásban részesülvén II. Pius pápa eszméje, a ferrarai püspök azonnal elküldetett Brüsszelbe a burgundi herceghez, hol az hasonló visszhangra találván, tervét immár a pápa Olaszország fejedelmeivel kö-

*) *Pii II. Comment.* p. 189—191.

zölte és tanácskozáásra hívta fel őket Rómába. A római congressus, ha nem volt is oly fényes, mint a mantuai, a fölajánlott segély elég jelentékeny volt arra, hogy Pius eszméjét immár az egész világgal tudassa. Nagy consistoriumot tartott tehát, melyben a bíbornokok megegyeztetével szerkesztett decretumát hirdetteté ki. Jelenté az összes keresztyénségnek, hogy jó pásztorként kész juhait a farkas ellen védelmezni, hogy a burgundi herczeg vele tart számos bíbornokkal és püspökkel együtt, hogy a velenceiek a háborút Moreában szerencsésen megkezdték; fölhítt minden egyházi és világi urat, várost és magánzót, hogy személyesen csatlakozzék, vagy katonát állítson, vagy pénzben áldozatot hozzon. Végre teljes bucsút engedélyezett a legbővebb mértékben mindazoknak, kik a szándékát előmozdítják. Elrendelé, hogy bulláját mindenütt kihirdessék, kerő napokat és más nyilvános imákat rendezzenek, hogy Isten a keresztyéneket győzelemre segítse.*)

Pius pápa ezen elhatározása roppant hatással bírt az egész keresztyén világra. Sajátságos, hogy e hatás a hír terjedésével nőtt, míg Rómában például nem kevesem zúgolódtak a miatt, hogy a pápai udvar és sok bíbornoké a városból ismét eltávozik.

Míg így vérmes remények gerjesztették a kebleket, Magyarország mentül kevesebb segélyt nyert... A velencei államtanács azon meddő fogadtatás hallatára, melyben Vezsenyi az olasz udvaroknál részesült, megígérte ugyan, hogy a magyar királynak hat óra fölajánlott segélypénzt a jövőben négy, egész ötezer aranyra emeli, de azon föltétel alatt, ha a pápa s az olasz fejedelmek szintén hajlandók lennének bővebb segélyt adni. De midőn e föltételt szabta, tisztában lehetett az iránt, hogy reá ez úton a sor vissza nem kerül. Fegyvereik váratlanul fényes sikere Moreában — úgy látszik — nagy ön-bizalommal tölté el a velencei kereskedőket.

Mátyás ellenben sűrűen küldé Velenczébe és Rómába segélykérő követeit. 1463. év elején a zengi püspök, májusban a veszprémi püspök és István, zengi gróf vannak Velenczében,

*) Ezen „Ezechielis prophetae“ kezdetű bulla az első, mely nyomtatásban megjelent; nyomtatott Faust és Schöffler mainzi nyomdájában 1464-ben. Egyébként föllelhető az idézett baseli kiadású *Pii II. Opp.* mint 412. számú levél és *Pii. II. Comment.* p. 331—347.

hogy szárazföldi segélyhadakat kérjenek. Az államtanács újlag följánlt háromezer aranyat hathavi időtartamra, de a magyar követek ez összeget keveselették és azt kívánták, miután hosszú csatákban a magyar sereg megfogyott, Velence fegyveres néppel segélyezze a magyar királyt, (mely bármily kevés leendett, havonkint többbe került volna a köztársaságnak háromezer aranyánál); mire aztán a segélypénz is, a segélyhadak is elmaradtak nagy panaszára Mátyás királynak. Míg végre a signoria 1464. év január 2-án arra határozta el magát, hogy nyolcezer aranyat és elégséges lökészetet bocsájt a magyar király rendelkezésére.*)

Mert ez alatt balra fordultak a dolgok mindenütt. Moreában Korinthus ostroma nem sikerült, és midőn az atheni pasa Loredano ellen indula, ez járvány által megtizedelt seregével szembe se mert vele szállani, hanem az isthmusi bástyákat védtelen elhagyván, hajóin keresett menedéket. Morea nagyrészt ismét a török iga alá került. — E hírek nagy megszeppenést keltettek Nyugaton. Fülöp burgundi fejedelem már most kezdett oldozkodni fogadalmától: a pápa alig győzte a lelket föntartani benne. — A szultán Mahmud pasát küldé Velenczébe, hogy a köztársasággal a béke iránt alkudozzék. A pregadik közt a békepárt fölemelte fejét, és kívánta, hogy ne folytassák a háborút, mely által Milano és Florenz rosszakaratának nyitnak szabad tért. — A római congressus alatt azon remény kecsegteté a pápát, hogy Olaszország hatalmasságai — talán az egy florenczinek kivételével — örömet vesznek részt a török elleni vállalatban. De itt a béke külső színe alatt a régi féltékenység tovább izzott és a török háborút ármányaik játékába vonták. Épen ez alkalomból közeledtek egymáshoz Milano és Florenz, hogy lehetőleg gátoljanak mindent, ami Velence nagyságának növelésére vezethetne. Sforza a hadjárat elhalasztását kívánta, a mi annyit tesz, mint közreműködését megtagadni; ezen fölül köztudomásra jutott, mint bujtogat a francia udvarnál, hogy a burgundi herceget a keresztes háborútól visszatartsák. Florenz erkölcstelen viszonyban állt a szultánnal: kegyelmeket és szabadalmakat fogadott el tőle; a velenceiek elfogott leveleit, melyekből

*) *Diplomatiai Emlékek Mátyás király korából.* I. köt., 110., 115., 129., 159. 160. sz.

ezek hadi tervei kitűntek, átküldé neki; tanácsokat osztogatott számára, s a keresztyének szövetségét szétesztatni, céljait kijátszani ígérkezett. — A mit Olaszország a török háború jávára tön, az jelentéktelen volt. És az Alpesentüli hatalmak? Oh mennyire csalatkozott a pápa, midön hasonlókat mondott vagy írt: „Ki nem szégyenlene otthon maradni, midön az öreg, beteges római pápa a harcra kel, hogy a hitet és keresztyénséget megvédelmezzé!“ Annyit hallunk, hogy a kereszthirdető barátok Németországban a népet nagy izgalomba hozták, de német fejedelmekről vagy főpapokról, kit a hitbuzgó pápa példája megindított volna, nem értesülünk. — A francia király eleinte alig bocsátotta színe elé a pápai követeket; értesülvén azonban a pápa nemes elhatározásáról kegyesebben gondolkozék: a bulla kihirdetését, a tizedszedést megengedte, sőt segílyt is ígért, ha sikerül fegyverszünetet kötnie Angolországgal. Hogy miként értette ígérétét, miként tartotta vissza a burgundi herzeget is, látni fogjuk. — A pápai követek és levelek hatásának Castiliában, Aragoniában, Portugaliában, Skóczyiában, Svédországban és Dániában nyoma nincs.

Ellenben a török szultán mindenről pontosan értesült. Hogy a támadásokat kellően fölfoghassa, Görögországban és Ázsiában katonákat toborzott, hadiszereket készítettett, Konstantinápoly falait és tornyait kijavíttatá, a Hellespontus hosszában tizenhat nagy bombavető ágyút állíttatott föl, és az erődöket, melyek a tenger szoros fölött uralkodtak, jó karba helyezteté. A kereskedők, kiknek Konstantinápolyból — kikerülvén a fogságot — menekülniök sikerült, hírlelék, hogy mintegy hatvan gálya fekszik a kikötőben, s hogy még mindig újakat készítenek.*)

Azonban Velence nem habozott egy perczig sem. Szerecsétlen hadvezérét visszahívta és mással pótolta; a békepártot leszavazta; a töröknek azt a választ adta, hogy a béke iránt szóba sem áll vele, Magyarországgal pedig szövetséget kötött.

E czélból már 1463. év február 25-én választotta meg a velencei államtanács rendkívüli követeül a budai udvarhoz küldendő Aymo Jánost, ki — kiállíttatván aprilis 18-án

*) *Pii II. P. M. Commentariorum lib. XIII.*

megbízó levele — június elején Budára érkezett. Az államtanács augusztus 14-én tudósítja e követét, hogy negyven gályával, és harmincezer embert meghaladó sereggel, melynek ellátása évi hatszáz ezer aranyába kerül, támadja meg a törököt; hogy a pápa és a burgundi herceg személyesen vesznek részt a török ellen indítandó hadjáratban, melyre István, bosznnyák fejedelem és Skanderbég is fölkészültek. Óhajtja az államtanács, hogy a magyar király szintén kötelezze magát minden erejével megtámadni a közös ellent. „Ha pedig király ö fensége megnyugszik ebben és alkalmazkodik szándékunkhoz, mi is megnyugszunk és akarjuk, hogy Isten nevében a szövetséget megkössétek. E végett mellékelve küldjük rendes alakban fölhatalmazványunkat, hogy nevünkben a szövetségre vonatkozó ígéreteket és föltételeket megtehesseitek.“

Ennek folytán a szövetség létre jött és Péterváradon 1463. év szeptember 12-én kihirdettetett. Ez okiratban kötelezi magát Velence a török ellen addig viselni háborút, míg a magyar király háborút visel, és pedig a tengeren negyven jól felszerelt gályával, a szárazon pedig: Moreában a törökkel szomszédos tengerparti vidéken és Dalmáciában minden kitelhető erejével. Ugyanúgy kötelezi magát a magyar király is, hogy minden igyekezettel harcolni fog a hitetlenek ellen. Kötelezik továbbá magokat a szövetséges felek, hogy egyik a másik nélkül békét, egyezséget vagy fegyverszünetet a törökkel nem köt, ellenben szabadságára hagyja minden fejedelemnek és államnak, hogy e szövetséghez társulhasson.*)

Aymo követ szeptember 16. és 17-én kelt leveleiben jelentí urainak e szövetség megkötését. A signoria örvend neki és a magyar kancellároknak fáradozásaik jutalmául 50—60 aranyat utalványoz. November 16-án pedig örvendezéssel tudósítja Mátyás királyt, hogy II. Pius pápa és Fülöp burgundi herceg hozzájárultak a szövetséghez, valamint hogy a pápa**) és burgundi hercegen kívül a doge is személyesen fog részt venni a hadviselésben.

Ez eseményekre következik Mátyás szerencsés hadjárata

*) Theiner, *Monum. Hist. Hung.* II. 566.

**) A pápa ez elhatározásáról egyébiránt Mátyás egyenesen Antal Antivari püspöke, mint pápai nuncius által is értesült. Lásd *Pü II. Comm.* I. XIII.

Boszniában, melyet már főlebb érintettünk, és diadalmenete Budán, mihez szerencsekívánatait fejezé ki a velencei államtanács és örömét bekövetkezendő koronáztatása fölött, melyhez Giustiniani Ferencz személyében díszkövetséget és ajándokot (duos pannos deauratos) küld. Sőt Velenczében is megkívánván ülni ez örvendetes eseményt, ugyancsak virágvasárnapján hirdetteté ki a közte és a magyar király közt megkötött líga oklevelét.

Mátyás ekkor már el volt határozva, ígéretet is tett a velencei államtanácsnak az iránt, hogy május közepén, mikorra a pápa is harcra volt kelendő, tizenkilencezer hadi néppel Boszniába tör. A signoria e végre hatvanezer aranyat ajánlott föl neki segélypénzül olyképen, hogy húszezret aprilisban, juliustól novemberig pedig nyolcezeret fizet havonkint neki, ezenfelül százötven barilia lőport bocsát rendelkezésére. — Mátyás, támogatva a velenceiek által, a pápát is megke-reste segélykérésével. A tinnini püspök járt el követeül. Nem értesülünk ugyan, de úgy hiszszük, kevés sikerrel, mert a pápa maga is nagyban készült a hadjáratra; tíz gályát, négy nagyobb és számos kisebb teherszállító hajót építettett saját költségén, hisz ekkor már belátta, hogy a keresztes háború terhei nagyrészt az ő vállaira nehezednek, mert még a burgundi herczeg is cserben hagyta.*)

VII.

Mióta II. Pius pápa Fülöp burgundi herczeget Regensburgban tíz év előtt először látta, a lovagias fejedelem eszményét megtstesülve benne ismerte föl. Legújabbán ismételt fogadalmak és ünnepélyes ígéretek által kötelezte magát a keresztes hadjáratra és szövetségre lépett a pápával, Velence és Magyarországgal, mely szövetség a nemzetközi szerződés jellegével bírván, megtartását a becsület és népjog követelték. — Ezek következtében maga elé hivatá a herczeg Brüggebe, 1463. évi május 15-ére országa főurait, lovagjait, főpapjait, városai követeit, és kijelenté előttök, hogy személyesen fog részt

*) *Magyar diplomatiai Emlékek Mátyás király korából.* I. köt. 118., 140., 141., 149., 161., 162., 164., 166.

venni a keresztes háborúban; a kik tehát fogadalma részesei, azok az ő példáján indulva fegyverkezzenek gyorsan, hogy májusig mindennel készen legyenek.

Egy udvari párt azonban, mely kiválóan oly urakból állott, kik annak idején a herczeggel együtt a fáczánra fogadák, hogy urokat a török háborúba kísérendik, most ármányt ármányra szőtt, a herczeg szándéka megghiúsítására. Eleinte ez urak terve, — mentségére mondjuk az agg herczegnek, — semmiképen sem sikerült. Végre azonban azt indítványozák: kísértse meg a herczeg, mielőtt kiindul, békét vagy fegyverszünetet eszközölni Francia- és Angolország közt, hogy e két hatalmasság szintén részt vehessen a dicső vállalatban. Midőn aztán XI. Lajos, francia király fölbujtásokra ugyanezen óhaját kifejezé, s e czélra egy, aprilban összeüzlendő értekezlet megtartását indítványozá; midőn ehhez a Moreából érkezett rossz hírek is járulának: a föltételében megingatott herczeg elindulásának két havi halasztását kérte a pápától.

Pius azonnal belátta a halasztásban rejlő veszélyt. Tanácsot ülven bíbornokaival, a herczeg kérésére határozottan tagadólag válaszolt: a népek megalatva hinnék magokat; kerülni kell az állhatatlanság színét; haladni kell a magyarokkal és velenceiekkal, így indokolá határozatát, melyet nehogy az ármánykohlók elsikkaszszák, négy példányban különböző úton bocsájta rendeltetése helyére.

Fülöp herczeg veven a pápa levelét, még nagyobb hévvel folytatá készülleteit; hanem amaz ármányos párt sem nyugodott. Lilleben 1464. évi február havában találkozást rendezett Fülöp és XI. Lajos közt. A francia király azon ígéretet tevő, hogy tizezer embert bocsát Fülöp vezénylete alá, ha ez hadjáratát a jövő évre halasztja, és a közbenjárást az angoloknál elvállalja. Hadd kísértsek meg ez idén a pápa és a velenceiek szerencsájöket önmagok, esztendőre meg ő egymaga, támogatva a francia és talán angol csapatok által, arassa a diadalt és dicsőséget! A herczeg mentegetődzése ellenében, ki fogadalmára, becsületére hívatkozott, a király hűbérnöki kötelességére figyelmezteté őt, melyek értelmében joga sem lett volna hasonló ígéretet tennie, és a hűtlenség vádja és jószág-elkobzás terhe alatt tiltá meg neki a részvételt a keresztes háborúban. A burgundi engedelmeskedett: „Minden torony, úgymond Pius, ha szakadatlan ostromolják, elvégre összedül“.

A burgundi herczeg szándéka megváltoztatásáról hamarabb értesült a pápa, mintsem a herczeg levele megérkezett. Legott egybehívatá a Sienában vele levő bíbornokokat, hogy véleményöket meghallgassa a teendők iránt, ha Fülöp ígérését csakugyan megmásítaná. A bíbornokok egyhangúan oda nyilatkoznak, hogy a pápának nem lehet eltérnie attól, a mit a világ előtt ünnepélyesen fogadott, hacsak a legkeserűbb szemrehányásoknak magát kitenni nem akarja; bízzék Magyarország, Velence, de főkép Isten segélyében. E nyilatkozat épen a pápa ínye szerinti volt, melyet, mint határozatát, a bíbornoktestület többi tagjaival s a burgundi herczeggel tudatott. Nagypénteken hozták meg ez utóbbinak, minden kétséget kizáró levelét: a szenvedés nagy napjára méltó levél, jegyzé meg Commentariusaiiban. „Husvét napján azonban vigasztalóbb levelek érkeztek Magyarországból, melyek tudaták, hogy Mátyás, az ország királya a pápa által küldött szentelt kardot nagy tisztelettel fogadta, és elhatározta, hogy kikeletkor a török elleni hadjáratban e kardot fogja használni.“ E hír megörvendezteté a pápát.*)

Mátyás és vele a velencei követ csakugyan Futakra indult, dandárai gyűlhelyére, hol a pápa által ígért további értesítést bevárni akarta, s a honnan, mihelyt a szövetséges olasz hadsereg kiindulásáról hírt veendett, részéről is a hadviselést a törökök ellen megnyitni szándékozott. A signoria figyelmezteté követe által a magyar királyt, hogy támadásával ne várjon akkorig, míg a pápa hajóra száll, mert Velence a hadjáratot Moreában már megkezdette és azt minden erejével folytatni szándékozik.**)

II. Pius pápa is június 18-án kora reggel sz. Péter templomába ment, hogy a kereszt jelét fölvegye, ügyét Istennek ajánlja és a szentek közbenjárását kikérje. Mindjárt az istentisztelet után elhagyá a várost. Könnyű lázban szenvedett már ekkor, de titkolá beteg állapotát, és az orvosoknak megtiltá, hogy róla beszéljenek. A szárazföldi utazás fáradalmait kikerülendő, kis járművön evezett a Tiberisen fölfelé.

*) *Pii II. P. M. Comment. Lib. XIII. V. ö.* Mátyás király levelét: *Epistolae M. R. p. I. XXX.*

***) *Diplomatiai Emlékek Mátyás király korából. I. 170.*

A parton összecsoportosult rómaiak bucsúja könnyekig megindítá. A quintusi rétnél még egyszer a város felé fordult: „Isten veled; élön engem többé látni nem fogsz!” e szavakkal bucsúzott. A kised hajón néhány kiválasztott útitárs, a paviai bíbornok, a torcellói és triferói püspökök, Agapito di Cenzi, Goro Lolli, és unokája Piccolomini András voltak vele. Az első napon Giubileo kastélyig, öt miglia távolságra Rómától érkeztek; a másodikon, noha Pius hajnalhasadtakor indult, Fianóig. Pius a hajón étkezett és aludt, mert a kiszállás igen nehezeére esett volna. A hajósok egyike, ki a járművet vontatá, az örvénybe került és bele fuladt a pápa szeme látára, ki könnyezve csöndesen imádkozott érte. Otricoliig haladtak a Tiberisen, de mert a pápa betegsége a vizen mindinkább súlyosbodik, zsöllyeszéken viteté magát tovább. Égető hőség uralkodott; a pápa pilledten, mintha szunnyadna, feküdt a zsöllyében. Rövid napjاراتokban érkeztek Lorettóba, a szent szűz kegyhelyére. Szépmívű kelyhet és csészét ajánlott föl azon kérelemmel, hogy távoztassa el tőle a szent szűz a forró lázt és heves köhögést.

Julius 18-án vonult be Pius Anconába, a szövetséges hadak gyűllyhelyére. A hatóságok és nép nagy tömege fogadák a város kapuinál. A püspöki palotába, mely a hegyen, a szent Czirjékről nevezett főtemplom szomszédságában épült, szállott meg. Öt bíbornok: Carvajal, Bessarion, Forteguerra, Erolo és Borja tartózkodának körülötte.

Miközben a velencei doge eljövételét várták, hírnökök érkezének Raguzából, jelentve, hogy a török közeledik városukhoz és azt megadásra szólítja föl. A pápa azonnal segítségkre indítá a testőrségét képező ijasokat és gabonát küldenekik. Azután az iránt tanakodott Carvajal és Ammannati bíbornokokkal, mit kelljen tenni, ha ama várost csakugyan megszállának a hitetlenek? Carvajal, ki „Isten ügye végzésére mindig készen volt,” ajánlkozott, hogy még ez éjjel két gályával a szorongatottak segélyére siet. „És mi akadályoz engem, — vága közbe Pius, — hogy veled ne hajózzam? El vagyok határozva erre, édes testvérem, ha a törökök ostromolnák a várost.” Carvajal helyeslé a pápa szándékát. „Én nyomorult azonban, — így vall, kitől e tudósításokat veszszük, Ammannati, — ki mindig többet törődtem a testtel, mint a lélekkel, minden erőmből ellenzém e jámbor szándék kivitelét.” Mind-

azonáltal már meg voltak téve a rendeletek, midőn a törökök elvonulását jelenték.

Közben a szentatya betegsége ijesztő mérvben súlyosodott. Iszonyú fájdalmakat szenvedett, a láz nem hagyott alább, sokszor emésztő forróságig fokozódott. Az orvosok nem palástolák a veszély közelségét s hogy a beteg napjai megszámlálvák. — Végre augusztus 12-én, napköltekor föltűntek a velencei armata árboczhegyei. E hírre Pius fölvonatta a zászlókat gályáira és a doge üdvözlétere küldé azokat. Négy bibornok fogadá az érkezőt, a többi főpapok és városi hatóságok a révparton várakozának reá. Harsogó zene és üdvölvések közt közeledett a kikötő felé a velencei hajóhad, mely a pápai gályák üdvözlésére levoná vitorlát. A szegény beteg pápa hallván a zajt, nagy bajjal alvóterme ablakához, mely a kikötőbe szolgált, viteté magát. — Eddigi keserű tapasztalatai után most azon is kételkedett, ha vajon a tengernagyi hajón csakugyan rajta van-e a doge? Leküldé tehát kamarását, hogy győződjék meg a valóságról. — Este felé Moro négy tisztet küldé a palotába jelentendő, hogy másnap óhajt ő szentsége lábsókolására lenni. A pápa azt válaszolá: Örömmel várja. Reggel azonban a paviai bibornok és két püspök arra kérék a doget, szíveskednék látogatását alkalmasb időre halasztani, mert a pápa eddigi súlyos bajaihoz még erejét igen lelohasztó hasmenés járult. A doge azonnal megparancsolta orvosának, siessen a pápai orvosok segélyére, ez azonban rövid észlelés után kétségtelennek mondá, hogy a szentatya rövid időn meg fog halni.

Valóban a beteg gyöngesége óráról órára nagyobbodott. Őmaga érzé végpercei közeledtét. Nagy-Boldogasszony vigélynén augusztus 14-én, miután a bibornokok megtarták a vecsernyét, magához kéréte őket, és halk, töredezett hangon mondá nekik, hogy a katolikus hitben hal meg, s hogy a reá bízott nyájról gondoskodni volt föladata mind ez óráig; kérte őket, hogy ez istenes művet, melyet felben hagy, tovább folytassák, és hogy a keresztyén vallás ügyét elmerülni ne engedjék; az egyházi államra is legyen gondjok, nehogy kárt valljon; ha pedig valamiben hibázott, bocsássanak meg a haldoklónak. Bessarion válaszolt némit, aztán mindnyájan ágyához térdelelnek és kezeit csókolák. A pápa még az nap magához vevé az oltári szentséget, melyben másnap is, az általa védсэн-

túl tisztelt Nagyasszony mennybevitale napján is részesülni kívánt. De e napnak csak hajnalát, reggelét már nem érte meg. A nap leáldoztával ő is halálnak vált. Föladták reá az utolsó kenetet. Csak a paviai bíbornok, néhány püspök, unokája András és Goro Lolli maradtak a szobában.

Még utolsó órájában is arra kérte a bíbornokot, hogy a keresztes háború eszméjét föl ne adja. S midőn ez azon kérdést intézte hozzá: Rómában óhajt-e eltemettetni? Sírva e szavakra fakadt: „Ki fog erről gondoskodni?” Megnyugodni látszott, hogy Ammannati e gondot magára vállalá. — Alig hallhatón imádkozott tovább az előtte levő feszülethez. A bíbornokhoz intézte utolsó szavát: „Kérlek, fiam, imádd az Istent érettem!” és minden tusa nélkül éjfél után három óraker elszunnyadt.

A következő napon a holttestet a főtemplomban kiterítették és a gyásztiszteletet körülte elvégezvén, a bíbornokok egybegyülekezének a palota nagy termében és kihallgatásra bocsájták a doget. Ez hosszú beszédben magasztalá a nagy halottat, gyászolá kora elhunytát és inté a bíbornokokat, hogy oly pápát válasszanak, ki elődje nyomdokiba lépjen. Moreába átvitorlázni kedve senkinek sem volt: emlékezünk, a doge is csak vonakodva indult hazulról; augusztus 16-án a velencei armata a dogeal együtt haza távozott. A pápai gályákat a bíbornokok Velence rendelkezésére bocsáták, fölvéve azon esetet, hogy a megválasztandó pápa II. Pius tervét, személyesen szállni ki a hitetlenek ellen, nem valósítja. A mit Pius pénzben hátra hagyott, az összeget 40—48 ezer aranyra tesszik, mint a török háborúra' szánt hagyatékot a magyar királynak küldék, miről a velencei államtanács augusztus 26-áról Mátyás királyt azon hozzáadással tudósítá, hogy ez összeget Zarában bármikor fölveheti.*)

Mátyás ekkor már Boszniában Jajeza felé haladt, melyet a szultán maga nagy erővel ostrom alá fogott. A pápától ugyan azt az utasítást vette, hogy táborba ne szálljon előbb, míg az olasz hajóhad, mely a közös ellent Konstantinápolyban fogja fölkeresni, Anconából el nem indul. A határidő június elejére volt kitzúve, de most, a határidő elteltével azt kellett tapasztal-

*) *Diplomatiai Emlékek Mátyás király korából.* I. kötet., 176. szám.

talnia, hogy míg a szultánt hátulról senki sem támadja meg, ez minden erejét ellene fordítja és Boszniát, „a keresztyénségnek — mint mondja — kulcsát és kikötőjét, honnét mindenfelé, nyugat- és éjszagnak nyitva áll az út,“ megrohanja. E miatt levelében keserű szemrehányást tesz a pápának. E levele azonban már halva találta II. Piust, mi kevéssé engesztelhette meg Mátyást, minthogy e második bosznyák hadjárata nem épen fényesen sikerült. Talán e boszúságának tudandó be, hogy az új pápát, II. Pált, késősen üdvözölte trónralépte alkalmából.*)

*) *Epistolae Matthiae Corv. Regis Hung.* II, 74. I, 7.

ÉLETEM ÉS KOROM.

Ötödik közlemény. *)

1840—1843.

A BÜNTETŐ-TÖRVÉNYKÖNYV-JAVASLAT SZERKESZTÉSE.

I.

A nemzetiségi mozgalom ez időben nagyobb figyelmet gerjesztett nálunk; mindenki látta, hogy a latin nem tarthatja fenn magát, mint állami nyelv, helyébe természetesen csak a magyar léphet, még pedig legközelebb; de a szlávok ellen-szenvvel viseltettek a magyarság ellen, különösen a horvátok, kik szintén államiságot követeltek az úgynevezett háromegy királyságnak; Bécsben pedig minden mozgalom pártolásra talált, mely a magyar elemet ellensúlyozhatná, mert ezt forradalminak tartották. E szerint Gaj Ljudevit Bécsből engedélyt nyert egy szláv nyomda fölállítására Zágrábban, Moszkvából pedig pénzt, ennek fölszerelésére, mert az oroszok mindig oda irányozták politikájokat, hogy a szláv mozgalom panszlávvá, vagyis oroszszá alakuljon. El kell ismernünk, hogy Gáj ügyesen látott hozzá földadatához, azzal kezdte, hogy megalapítá a délszláv irodalmi nyelvet; ő erre a ragúzai szójárást találta legalkalmasabbnak, mely az olasz irodalom befolyása alatt a XVI. században gazdagabban fejlődött ki, s e mellett közel állt a szerb és horvát szójáráshoz. Illyrnek nevezte e nyelvet s erősen hitte, hogy nemcsak a horvátokra, hanem szerbekre, dalmatákra és szlovénekre is ki fog terjedni. A horvát ifjuság rajongással fogta föl Gáj eszméit, s háttérben látta

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 13., 24., 26. és 39. számaiban.

már a délszláv birodalmat, melyben övé lesz a vezérszerep. A horvát katolikus clerus, mely tudta, hogy a protestansok kizárása Horvátországból, az úgynevezett valláségység, a magyar országgyűlésen fönn nem tartható, s azért is ellensége volt a magyarországi kapcsolatnak, pártolta az illyr mozgalmat.

Néhány szegényebb mágnás, kinek jövedelme nem engedte, hogy Bécsben, vagy Pesten töltsé idejének egy részét, de Zágrábban szerepet akart játszani, szintén fölkarolta e nemzetiségi izgatást, melynek éle nyíltan Magyarország ellen fordult s e mellett olesó dicsőségre tág tért nyitott. Ellenben a szlavóniai birtokosok s a turopolyai nemesek melegen vedelmezték a fönnálló viszonyt, a szoros összeköttetést Magyarországgal, sőt Szallopek, a verőczei követ, büszke volt reá, hogy a horvátok kalapácsának nevezték el, a szerbek pedig ragaszkodva a cyrilli betűhöz s katholizáló irányt gyanítva a római betűkben, ignorálták Gájnak illyr izgatásait. A nemzetiségi mozgalom egyébiránt nem szoritkozott kizáróan Horvátországra, Belgiumban is mozogni kezdtek a flamandok, elébb irodalmi, később politikai téren a francia nyelv s a wallon nemzetiség felsősége ellen; csakhogy monarchiánkban a bécsi kormány pártfogásába részesítette e nemzetiségi irányt, ugyan azért a ruthén parasztok s pópák Galicziában nemzetiségi szint adtak a lengyel földesurak ellen irányzott agrarius izgatásaiknak, nálunk pedig a felföldi lutheránus papok, Kollárnak, a pesti tót gyülekezet papjának, izgatása következtében, nem titkolták ellenszenvöket a magyarság irányában. Jozeffy, a tiszai superintendens kikelt gróf Zay egyetemes felügyelő ellen, ki a szlavizáló tendenciák tárgyában a felföldi lutheránusoknál egy főfelügyelői körlevelet bocsátott ki. Végre Csehországban Palaczky és Safárik IV. Károly és a huszszita idők dicsőségét hozták honfitársaik emlékezetébe s nemcsak ellentálltak az ország germanizatiójának, hanem támadólag is léptek föl a német gyártulajdonosok s gazdagodó kereskedők és polgárok ellen. A cseh aristocratia kezdetben nem vett részt e mozgalomban; hiszen eredetére nézve német volt, betelepítve a harmincz évi háború után, a kipusztúlt cseh főurak helyébe, nagy részök Wallenstein szerencsés tábornokaitól származott. Most azonban egy kitünő fiatal főúr, gróf Thun Leó bevonatott a cseh politikába, nem is tudott még jól csehül, de a cseh nyelv érdekében, panaszolva állítólagos elnyomatását Magyarország-

ban is, egy elég ügyes röpiratot adott ki, németül, mely neki annyira megtetszett, hogy azt Deáknak, Széchenyinek, Batthyáynak, Eötvösnek és nekem megküldte s véleményünket kikérte. Deák, Széchenyi, Batthyány ignorálták a cseh gróf levelét, Eötvös röviden azt felelte, hogy ő a Thun által pengett egyenjogúság elvét elfogadja, csehesítsen ez el minden németet és magyart, ki Csehországban él, de ne panaszkodjék, ha mi a tótokat magyarosítjuk. Én hosszabb levélben taglaltam állításainak sophistikáját, mely az államokat nyelvészeti alapra akarta fektetni s kifejtettem a történelem befolyását a nemzetek alakulására. Thun erre egy új levelet írt, melyre ismét feleltem, ő végre még egyet s e levelezést, beleegyezésem megkérése nélkül, ki is adta. Henszlmann barátom ez időben csak úgy érezte azon közönyt, sőt tudatlanságot, melylyel egész Európa a magyar viszonyokat ignorálta, vagy elferdítette, mint jelenleg Hunfalvy Pál s egy *Vierteljahrsschrift für Ungarn* című szemlében ígyekezett Németországban kimerítőbbshívebb tudósításokat terjeszteni hazánkról. E folyóiratban adtam ki én is a Thunnal folytatott levelezést, megtoldva azt egy csattanós végszóval, mely a közfigyelmet magára vonta.

E polemia természetesen a szláv izgatás tüzetesebb vizsgálatára indított, elolvastam Kollár elterjedett német röpiratát a szlávok irodalmi viszonzosságáról, melynek minden sorából kikandikált a magyar-gyűlölet s a panszlavismus, s ennek is igen éles bírálatát adtam a Henszlmann negyedévi füzeteiben; Kramáresik barátunk pedig, ki jobban tudott tótul, mint mi, megbírált Kollár híres tót költeményét, a *Slavi Dcérát*, mely egy pár száz sonettben, Dante módjára, a poklot és mennyországot írta le. Nagy csodálkozásomra azt találtam, hogy én is helyt foglaltam már a szláv pokolban, az apostaták közt, kik szláv eredetök daczára a barbár magyarokhoz átpartoltak; e szerint már negyven év óta folyvást pörköl a szláv pokol lángja, a nélkül, hogy érezném; legkisebb bajom is mindig nagyobb volt ennél.

II.

A nyarat a bártfai fürdőben töltöttem. Báró Vécseyné volt az idény királynéja, ki szellemes modorával a társaság központjává lett. Tánczoltunk, sétáltunk, kirándulásokat tet-

tünk a regényes szomszédságba, Bártfa városa régiségeihez, a zborói száz nyárfához, a makoviczai vár romjaira. Botocskám-mal piszkálván itt a törmelék, valamit fényleni láttam, ki-kapartam, egy rubintos tör volt Rákóczy idejéből; természetesen fölajánltam a szép nőnek, ki ellenajándékul egy cseh üveg pokált adott, azon fölirattal: Hazádnak rendületlenül légy híve. Láttam, hogy még most is kételkednek bennem, oka nemcsak az volt, hogy jóformán többet írtam németül, mint magyarul, hanem az is, hogy megkérdeztek Bécsből, nem fogadnék-e el bíróságot a váltótörvénytörvényésznél, — s azt hitték még nálunk, hogy a hivatal oly csáberővel bír, melynek ellen-állni nem lehet. Hiszen az öreg Beniczky is úgy tanította Lajos öcsését: opponálni — jó, alispánnak lenni — jó, követ-nek megválasztatni — jó, liberalis beszédeket tartani — jó, de akkor vess bukfenzet öcsém, akár a kerületi táblához, akár a consiliumhoz, akár a curiához, ezt teszi az okos ember.

Szüret alatt Patakon töltöttem egy hetet a Perényiek s Rákóczyak várában herczeg Brezenheimnél. Gróf Dessewffy Marczel is ott volt, Aurél s Emil genialis testvére s a katonatisztek a szomszédságból. Délutánonként kilovagoltunk a bájos, szellemes herczegnővel, este a salonnak s társalgásnak nyugat-európai színe volt, Magyarországra nem emlékeztetett semmi; akaratom ellen is eszembe jutott a zempléni közmondás: Patak nem tűri a németet, — s csakugyan másfél század alatt két német nagyúri család halt ki a várban, a Trautsohnok és Brezenheimok. A reggeleket a gazdag könyvtárban töltöttem s itt egy fantastikus cikket írtam németül, melyet a herczegné különösen megkedvelt, a keleti s nyugati fölfogás ellentétéről, s azt később Hugó, állítólag lengyel menekvő, adta ki *Croquis aus Ungarn* című könyvében. E Hugó az aristocratia sport-köreiben sokszor megfordult s híre volt, hogy neve álnév s ő egy compromítált lengyel főúr. Miután azonban kiadványa élcezen jellemzett sok magyar mágnást, egyikök boszúságában föladta a bécsi rendőrségnek, de a vizsgáltnál kiderült, hogy Hugó csakugyan Hugó s nem gróf, nem is lengyel, hanem sléziai porosz, nem is compromítált menekvő, hanem rendes utlevéllel ellátott utazó. Nimbusának vége volt s Eötvös megjegyzése: si tacuisses polonus mansisses, mindenütt úgy üldözötte, hogy Pestet egy időre elhagyta.

III.

Késő ősszel Bécsbe mentem; gróf Haller Ferencz barátunknak családi pöre volt ott a cancelláriánál, melyet csak két havi lótás-futás után sikerült gróf Dessewffy Auréllal együtt kiegyenlíteni. Németh Lajossal az udvari agenssel, Károlyi Laczival, ki később a provisorium idejében alcancellárrá lett s Pazziazzival az udvari titkárral bejártuk mind a mulató helyeket és színházakat; az estét sokszor Mérey Mórnál és szellemes nejénél töltöttük, hová néha német írók is vetődtek, mert unokahúga volt Carlnak, a híres színházigazgatónak; különben nagyon készültem a büntető törvénykönyv szerkesztéséhez, tanulmányoztam Feuerbachot, Mittermayert, Livingstont s eltökéltem magamban, hogy Heidelbergben fölkeresem Mittermaiert, a híres büntetőjogtanárt. Ámbár az útlevelet minden nehézség nélkül megkaptam, még is tudtam, hogy a rendőrség utasítást fog adni német közegeinek, ügyeljenek arra, hogy kivel társalkodom, én pedig a dél-német liberalisok főembereit csakugyan föl akartam keresni, szerettem volna tehát, hogy oly útitársra tehessek szert, kinek folytonos jelenléte még a gyanút is elfojtja. Németh s Méreyék ki is főzték a tervet; nagy búcsúvacsorára voltunk mindnyájan meghíva elutazásom estéjén s ennél Pazziazzi is jelen volt, beszéltünk München, Stuttgart, Karlsruhe, Heidelberg műkinceseiről s szépségeiről, ő ismételve említé, mennyire irigyli kirándulásomat, mire meghíttam jöjjön velem. „Nincs szabadsága“ volt az ellenvetés; tüstént kieszközlését magára vállalta Németh, egyéb kifogásait kibeszéltük fejéből, a pezsgő, a jó kedv megtette hatását, végre Pazziazzi szavát adta, félig tréfásan, félig komolyan, hogy, ha indulásomat két nappal elhalasztom, velem jő. Szaván fogtuk s harmadnapra csakugyan elindultunk együtt gyorskocsin Münchenbe.

Pazziazzi görög kereskedőktől származott, Patakon végezte jogi tanulmányait s minthogy anyagi körülményei nem szorították ügyvédi pályára, sokat foglalkozott irodalommal; mint a Kisfaludy-körnek jelentékeny tagja, szerencsésen fordított költeményeket és novellákat, sőt Széchenyi *Hitelét* is németre, de Pesten még sem érezte magát otthonosnak, olvasottsága mellett egyoldalúnak találta az itteni társadalmat,

szélesebb látkörénél fogva ki nem elégítette őt a megyei politika, élceinek német zamatját nem tudták itt megbecsülni. Bécsbe vágyódott. E szerint nagyon meg volt elégedve, hogy megbarátkozván az 1836-diki országgyűlésen Wirknerrel, ennek révén fogalmazóvá s rövidre titkárrá neveztek ki a canceláriához. A külföldet csak könyvekből és hírlapokból ismerte, a monarchia határait most lépte át először. Minthogy érzeke volt minden iránt, a mi szép és érdekes, utazásunk nagyon élvezetessé vált, reggel néztük a német városok nevezetességeit s műkincseit, délután látogatásokat tettünk híres íróknál, tudósoknál s politikusoknál, este elmentünk a színházba, kicserélhettük észrevételeinket, elsüthettük élceinket, elbeszélhettük egymásnak adomáinkat s hogy a mulatság teljes legyen, ott volt még ügyes, furfangos vadászom, igazi Sganarelle Molière vígjátékából, kinek henczegésén s kalandjain hol boszankodnunk, hol nevetnünk kellett. Így például a mint Münchenbe értünk, én Pazziazzinak mindjárt megmutattam az egész várost, melynek külseje annyira eltért az akkori Bécsből; el is vittem régi barátomhoz Thierschhez, hol a híres bölcészszel, Schellinggel, a szép ifjú öreggel ismerkedtünk meg. A mint este a szállodába értünk, ott várt már bennünket a házi úr levett süveggel s mély bókokkal, fölállítva maga mellé összes pinczér-személyzetét. Nem értettük mit jelentsen ez, megkérdeztem tehát Johannnt, ki bünbánatosan be is vallotta, hogy midőn a szobapinczér eljött a jelentőczédulával, hogy beírja kik vagyunk, a vadász rejtélyes arczkifejezéssel azt mondta: nevünk itt Pulszky Ferencz, utazunk titkárunkkal, Pazziazzi udvari titkárral, s egy vadászszal. Természetesen herczegnek tartottak, ki incognito utazik s nagy volt Johannak becsülete a pinczéreknél és szobalányoknál, de ennek következtében nagy a mi számlánk is, habár a mostani árakhoz képest még is igen szerény. Augsburghban nagyon szívesen fogadott az *Allgemeine* szerkesztősége s adott ajánlóleveleket egész Dél-Nemetországba. List Fridrik a nagynevű közgazdasági író, ki a védvámrendszer mellett oly tanulságos czikkeket s könyveket írt, melyek kitünő irálya Kautz közgazdasági tankönyvének szárazságától annyira elűt, elbeszélte nekünk amerikai élményeit. Kolb megvendégelt tulajdon hegyaljai borommal, melyet neki ajándékba küldtem volt, Pazziazzi rop-pant jól érezte magát s elfelejtette a gyorskocsi kiállhatatlan

döcögését, mely az utazást ezen időben még kellemetlenné tette. Stuttgartban Menzelt kerestük föl, Köllét, kit Rómából ismertem meg, hol, mint a württembergi király ügyviselője (chargé d'affaires) régiségekkel is foglalkozott, különben a diplomatiáról egy igen érdekes, most elfelejtett, de akkoriban zajt ütött könyvet írt; Römert, a württembergi ellenzék vezérét, kit a bécsi külügyi kormánykörökben igen veszedelmes izgatónak tartottak s ki később az 1848-diki időkben, midőn kormányra jutott, nagyon is jámbor, sőt reactionár államférfinak bizonyult be; az öreg Beniczkynek csakugyan igazsága volt, opponálni — jó, de kellő időben bukfenchezet vetni, be a kormánypadokra, ha sikerül miniszteri székre, — ezt teszi az okos ember.

Elmentünk Mergentheimba is, hol a németrend lovagjainak elhagyott palotájában Pál württembergi herceg székel, vőtársa herceg Esterházy Pálnak, nagy különöz, ki két évvel azelőtt Egyiptomból a felső Nilus mentében a néger fejedelemeket látogatta s onnét igen érdekes állat- s ásvány-gyűjteményt hozott. Én a gőzhajón Pest és Pozsony közt ismerkedtem meg s Bécsben is találkoztam vele, levelezésben is álltunk, küldtem is neki opálköveket s hegyaljai aszút, mind a kettőt meg tudta becsúlni s nagy vendégszeretettel fogadott; de mindjárt bocsánatot kért, hogy az ebéd rossz lesz, mert nála szoros szolgálati pragmatika van behozva, minden tisztnek s cselédnek meg van kiszabott rangja és fizetése, de minden kihágásért a rendes fegyelmi eljárás; a szakács ennek ítélete szerint éppen tegnap degredáltatott egy hétre, az inas helyettesíti, mint rangban a legközelebbi, ez pedig nem tud főzni. Mindamellett igen kellemes három napot töltöttünk itten a herceg gyűjteményei s könyvei közt, este elmentünk vele a városba, hol a sörházban kíséretével külön asztalnál ült a nagy teremben, melyben a polgárság java jókedvűen sörözött. Látszott, hogy a herceg nagy népszerűségnek örvend, de a német jellem, még a sör mellett is, kitűnt. Jó kedvűnkben voltunk én is, Pazziazzi is, és mulattattuk házigazdánkat adomáinkkal. Az összes vendégek legnagyobb figyelemmel hallgatták a beszélgetést, de a viláért sem mertek volna nevetni, mielőtt a herceg vastag kaczagása nem hallatszott, ekkor azután chorusban röhögtek utána, ezt kívánja a jobbagyi lojalitás. — Karlsruhében Nebeniust kerestük föl, végre Heidel-

bergbe értünk, hol délutánonként Mittermaierrel értekeztem; megkért fordítsam le számára javaslatainkat, ő szívesen megírja nekünk megjegyzéseit, egyáltalában különösen érdeklődött a magyar büntetőtörvénykönyv iránt s nagy reményeket fűzött hozzá, a mint megtudta, hogy azok közt, kik ki fogják dolgozni, nincs sem bíró, sem hivatalnok, sem professor, ugyanazért eredetit várt tőlünk, mi a francia, osztrák és porosz chablontól elüt.

Frankfurtnak tértünk vissza, Ulmban gőzhajóra ültünk. Útban megnéztük még a Walhallát Regensburg mellett, melyet Lajos bajor király, elterve a provinciális nézetektől, a német egység eszméjének szentelt, emléket állítva minden kitünő németnek, csak Luthert hagyván ki a nagyok sorából, mint azon szakadás előidézőjét, mely a német birodalom fölbomlására vezetett. Azóta csakugyan megszülemlett a német egység, talán nem egészen úgy, mint Lajos kívánta volna, mert a császári méltóság épen unokájának kezdeményezése következtében ruháztatott Versaillesban a protestans porosz királyra.

IV.

Bécsben ez időben pénzválság ütött ki, melynek legfőbb áldozata a Gaymüller nagy bankház lett s ennek bukása következtében Eötvös Ignác, a tárnok. Ez mindig acquirált jószágokat, nagy részben hitelbe; főleg az ercsi uradalmat, melyet ideiglenes jogcímvel bírt, minden áron meg akarta örökíteni családjában, de a mint a pénzpiacz állapotja szorult s a hitel szűkült, mindaz, kinek birtoka adóssággal volt terhelve, nem tarthatta fönn magát. Eötvös fiaival s az öreg Ullmannal közölte zavarát; az ügyes bankár természetesen azt tanácsolta, hogy a törvényengedte minden fufang fölhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával oly állapot állíttassék elé, mely időt engedjen az adósnak; mert ismervén a báró vagyonát, meg volt győződve, hogy nemesak minden hitelező ki lesz elégitve, hanem a családnak is megmenthető talán némi szerényebb vagyon. Pepinek egyenes jelleme fölháborodott e terven, mit Ullmann észrevéve e szavakkal fordult feleje: Az ifjú báró pirúl, az ifjú báró szégyenli magát, az ifjú bárónak nem lesz soha pénze! s ő csakugyan még ugyanaz

napon lemondott minden várható örökségről, nem akart részt venni a furfangos eljárásokban, elvitte könyveit s egy támlászekéet s elhagyta atyái házát. Treforthoz költözött át, régi jó barátjához s ennél élt szerényen másfél évig.

Nem sokára ezután azon hír lepett meg, hogy Kossuth megházasodott s hogy politikai hírlapot fog kiadni. Landerernek, t. i. a pesti nyomdatulajdonosnak voltak összeköttetései a bécsi titkos rendőrséggel s elfogadhatóvá tudta tenni tervét egy nagyobb szabású politikai hírlap alapítása iránt, mely Kossuth vezetése alatt állana, ebből a kormány az ellenzék minden nézetét s tervét sokkal jobban megtudhatná, mint ágensei által s a censura még is meggátolhatná azt, a mi valósággal veszélyes. Landerer e tervét pártolta a fiatal kormánypárt s az engedély csakugyan megadatott a *Pesti Hírlap*nak. Heckenast pénzével lépett Landererrel társaságba s Kossuth szívesen elvállalta a szerkesztést, mint harmadik társ. Voltak, kik nem sejtve a hírlap roppant hatását, gáncsolták Kossuth elhatározását, fölhozták, hogy ez által ő is elismeri a censurát s elveivel ellentétbe jő, szerintök igaz hazafinak nem szabad transigálni, politikai könyvet csak külföldön nyomasson, mint Wesselényi tette, hiszen útját mégis megtalálja a hazába.

A kormány egyébiránt gróf Majláth cancellársága idejében csakugyan föl hagyott azon buta conservativismussal, mely Lipót király halála óta csaknem félszázadig nehezedett az országra. A censura kivételett azon otromba kezekből, melyekre eddig bízták, könyvvizsgáló collegium állítottott föl, mely felsőbb útasítások szerint az írók kisszerű boszszantását nem tartotta föladatának, inkább az irányra figyelt, mint a szavakra. Czech, a volt győrvárosi követ, különben akadémiai tag s Engel, a híres történetíró fia, voltak e collegium főtagjai s Kossuthnak nem csináltak rendkívül sok alkalmatlanságot. Időről időre megmondták neki, hogy bizonyos tárgyakról nem engedik meg a vezérczikket, de e „ne nyúlj hozzám“ ügyeken kívül írhatott csaknem kénye-kedve szerint. Természetes, hogy a *Jelenkor*, Helmecey szerkesztése és Széchenyi pártfogása mellett, szintén részesült e szabadabb mozgásban, de már annyira meg volt kövesülve, hogy a *Pesti Hírlap*ot se utol nem érhetette, se ellen nem súlyozhatta.

Szeptemberben Pestre mentem föl az akadémia nagy-

gyűlésére, hogy székfoglaló értekezésemet olvassam föl, tárgyul választottam: az ókor emlékeinek befolyását művészeztünkre. Ez volt az első műtörténelmi fölolvadás Magyarországon.

V.

November végén ismét Pesten voltam, mert az ország-bíró behívta a büntetőtörvénykönyv készítésére kiküldött országos bizottságot. Első ülésünkben három szerkesztő albizottságra oszlottunk, az anyagi rész, a bűnökről s büntetésekéről, Deákra, Klauzálra, Bezerédjre, Eötvösre s reám bízott; a büntetőeljárás készítésénél Zsedényi volt az elnök, Szalay László a jegyző, a harmadik volt a börtönügy. Deák az Úri-útczában a Horváth-ház első emeletében lakott, s itt tartottuk üléseinket kilencztől egyig, mikor az angol királynéhoz mentünk ebédre, délután nagyot sétáltunk, este hol ismét dolgoztunk, hol látogattuk a színházat, sokszor az akadémia páholyában. Itt rendszeren Vörösmartyt, Toldyt, Bajzát találtuk; eljárt ide Gaal, Nagy Ignác s más író is, kik innét velem s Vörösmartyval a Sebestyéntérre szoktak menni a Csigához; itt Egressy Gábor s a színészek vacsoráltak s az oståbla mellett a társalgás sokszor éjfélentúl is eltartott. E vacsorákból nőtt ki később az úgynevezett Kör, mely a tagok szaporodtával a nemzeti s a pesti Körre oszlott.

Nagy Ignác, ki sokat járt a körbe, népszerű író volt azon időben, szerénysége által is megkedveltette magát, előjárói szerették és minthogy a kamaránál a számvevőségénél szolgált, gróf Keglevich, a kamara-elnök, meg szokta néha hívní ebédjeire s így szélesebb körökben is ismerték, de a természet nem áldotta meg szépséggel, nagy vörös orra mindenütt föl-tűnt. Egyszer a mint a farsang kezdetén a Zrínyiben vacsorált, asztalához két hegyke katonatiszt telepedett le, kiknek egyike fonszóval Nagy Ignác orrát tette durva élceinek czéljává. Ő ezt megsokalván, fölkel s más asztalhoz ült. A főhadnagy, valami német gróf, a bor befolyása alatt erre föl-ugrott, okát kérte az eltávozásnak, ezt személyes sértésnek állította s lovagi elégtételt követelt. Szegény Nagy Ignác csak regényekből ismerte a párbajt, s a mint éjjel a budai hegyoldalon haza felé ment a várba, gondolkodott arról, kit lehetne

ismerősei közül segédnek meghívni; nem ismert egyet sem, ki ilyen dologhoz értett volna, de a mint így búsulva a Teleki-palota mellett elhaladt, észrevette, hogy az ablakok még ki vannak világítva, Lederer a kommandirozó lakott itt. Bátorságot véve, fölment hozzá, elmondta néki, kit Keglevich ebédeiről ismert, jelenlegi baját, s fölkérte, legyen ő sekundánsa, hiszen katona s mindig szíves volt iránta. A kommandirozó mosolygott, biztatta, ne aggodjék, ő nem tagadja meg tőle kérését, segédje lesz. Nagyon megnyugtatta ment haza, másnap, harmadnap várta a katonatiszt segédjét, hiába, nem jött senki. Pár nap múlva végre esetleg találkozott az egyik katonatiszttel a Zrínyiből s megkérdezte, hogy miért maradt el a párbaj. »Hát nem tudja szegény barátom esetét? Igaz, hogy nem szépen bánt önnel, ki is egyeztettük volna talán a dolgot, de ugyanez este elhivatta magához a kommandirozó s egy transport vezetését bizta reá, mely Czernovitzba ment, Bukovinába; tüstént el kellett indulnia, s most a helyett hogy itt farsangolna, hóban és sárban marsiroz feneketlen úton.« Nagy Ignác látta, hogy Lederer csakugyan beváltotta szavát. Kortársai még emlékeznek talán, hogy ő indította meg a mozgalmat, hogy a *cz* helyett *c* írassék, s élte végéig következetesen Nagy Ignácnak írta magát. De a sors rosszul bánt vele mindig. A mint meghalt, íme, ott állt koporsóján arany betűkkel a név „Nagy Ignác“, a *z*, melyet ő az összetett betűknél egész életében üldözött volt, tüstént halála után belé bűjt még a nevébe is. Ilyenek a sors szeszélyei.

VI.

A mint a büntető törvénykönyv kidolgozásához hozzá láttunk, Deák mindjárt kifejtette nézetét, hogy a büntető törvénykönyv nem csupán a bírák s ügyvédek számára készül, hanem főleg a nép számára, annak tehát oly nyelven kell írva lenni, hogy azt megérthesse minden vádlott, e szerint világos legyen, egyszerű s kerülje ki a tudós technikai kifejezéseket. Ezután réám bizta az adatok összeszedését, minden cikknél elő kellett adnom a *Code Napoleon* s mintegy tizennégy codex szövegét, ezeknek egymástól való eltérését s a hol voltak,

Mittermayer nézeteit. Erre megindult a discussio, melynek bevégeztével mindegyikünknek a czikk szövegét kellett szerkeszteni és felolvasni; formulázásunkat Deák reassumálta, élesen megbírálta s végre maga megírta, vagy megdictálta a szöveget. A mint egy fejezetet bevégeztünk, lefordítottam németre s megküldtem Mittermaiernek, kinek észrevételeit még egyszer megfontoltuk s hol elfogadtuk, hol elvetettük. Munkánkban a tiszta, világos irányon kívül még három sajátosága volt, melyben az eddigi törvénykönyvektől eltért, hogy tudni illik a halálbüntetést életfogytig tartó börtönnel helyettesítettük; a büntetések kiszabásánál a büntetések minimumát meg nem szabtuk s azt a bíró lelkiismeretére bíztuk, végre, Mittermaier azon megjegyzését elfogadtuk, hogy azon büntényeknél, melyeknél a kísérlet is büntetendő, e kísérlet is mint külön bűntény volna felfogandó, ámbár ennek értelmezését még sehol sem kísértették meg; bele is ereszkedtünk e bokros kérdésbe és kihagyván a kísérlet eszméjét a törvényből, ezt mindenütt, mint külön bűntényt értelmeztük s szabatosan körülírtuk. Közel másfél évig tartott e munka, ekkor a plénumba vittük át s nagy csodálkozásunkra gróf Teleki József, Zarka, Vay Miklós, sőt maga az országbíró is a halálbüntetést eltörlendőnek vélték. A politikai büntényekre nézve szabatos, szigorú értelmezésünk el nem fogadtatott, erről tehát külön véleményt adtunk, Zsedényi büntető eljárására nézve is adtunk különvéleményt, melyben egy esküdt-szekforma eljárást javasoltunk, olyat, minőt a magyar megyei életben kivihetőnek tartottunk s tiltakoztunk a curia bírósága ellen a politikai perekben. Minđ e különvéleményeket Deák szerkesztette. Törvénykönyvjavaslatunk anyagi része általános elismerésre talált a külföldi szakférfiaknál, különösen Mittermaiernél. Szalay László ismertette meg egy röpiratban, minek következtében az érdemet, mely elsőrendben Deáké, másodrendben talán még is az enyém is volt, hiszen én voltam az albizottság jegyzője, Horváth Mihály téves állítása után Szalaynak tulajdonítják nálunk, pedig ő nem is dolgozott e részen, a szerencsétlennek teendője kellemetlenebb volt, mert az eljárást kellett szerkesztenie, mi csakugyan nagy munkába s fáradtságba került, mert Zsedényi összekuszált nézeteit, melyek a Szalayéval egyenes ellentétben álltak, logikai rendbe kellett szednie.

Mindjárt a munka kezdetén levelet vettem Fejérvárytól, hogy szegény atyám aggkori elgyengülésben csöndesen kimúlt. Nyolczvanöt éves volt s alig érezte az aggkor bajait, a legpontosabb, de a mellett a legelőzékenyebb férfiak egyike, ki különösen az evangélikusok egyházi s iskolai ügyeivel folyvást foglalkozott s azoknak sok áldozatot hozott. — Halála nem volt ugyan váratlan, de még is erősen meghatott, hogy nem lehettem jelen halálos ágyánál.

Üléseinkben sokszor volt látogatónk, kezdetben Dessewffy Aurél, Andrassy Józsi, Batthyány Lajos, Széchenyi, vásárok alkalmával vidéki volt követek. Kossuthal ritkábban találkoztunk, nagyon el volt foglalva hírlapjával, mert nem elégedett meg avval, hogy a vezércikket megírja, hanem a levelezések s vidéki hírek írásmódját is pontosan kijavította. Egyébként egész életében nem szerette a társaságot, pedig ha fölmelegedett roppantúl kedvesen s kedélyesen tudott elbeszélgetni. Egyszer elmondta nekünk fogságának körülményeit, kezdetben nagyon szigorúan bántak vele, nem engedtek semmi könyvet a *Corpus Jurison* kívül, hírlapról szó sem lehetett. Egész mulatsága néhány énekesmadár volt, melyet kalitkában tartott. Később megengedtek neki matematikai könyveket, egy táblát és krétát, végre az angol Shakespeare-t, egy angol nyelvtant s Walker *Pronouncing Dictionary*jét. Ezekből tanult ő angolul, ez volt három évi fogságának gyümölcse. Midőn az amnestiát neki is kihírdették, meglepetésében sem feledkezett meg madarairól, kinyitotta a kalitkák ajtait és szabadon bocsátotta őket, de az ablakküszöbre bőven hintett magokat, hogy madarai, ha kint nem találnának táplálékot, itt leljék meg. Másnap még egyszer fölment a börtönbe tudakozódni a porkolábtól, nem tért-e vissza valamelyik madara.

Egy sem.

Okosabbak voltak nálamnál, nem jöttek vissza, én pedig visszajöttem, nem teszem többé.

VII.

Kossuth hírlapja minden előrelátáson felül fölvilványozta az országot. Széchenyi kezdettől fogva a legnagyobb ellenszenvvel viseltetett iránta, a forradalom csiráit látta

benne s mindig sürgette, hogy ellensúlyt találjunk ellene, mert az óra, ha a nehezéket levágjuk, leperereg, ez volt legkedvesebb szójárása. Mondtuk neki írjon ő, hiszen ő is bírja a nemzet fülét, s írt is — vezércikknek ellen vastag könyvet, természetesen minden népszerűsége mellett ellenfeléé volt a győzelem, sőt még Eötvös Pepi is, ki különben nem igen szerette Kossuthot, mellette szólalt föl egy szépen és ügyesen írt röpiratban. Desseffy Aurél másképp fogta föl a dolgot, tudta, hogy hírlap ellen csak hírlappal lehet polemizálni, ő tehát Jablonczay által egy conservatív lapot, a *Világot* adatta ki, de ez író oly tapintatlanul goromba volt, hogy a közönség nem olvasta, ekkor Desseffy maga is kezdett cikkeket írni, sőt a lap szerkesztésével is foglalkozni, úgy, hogy ez a közvéleményre hatni kezdett, de lábba esett s váratlanul meghalt, senki sem parentálta szebben, mint Kossuth. Halála után Andrassy Józsi és Császár Ferencz vették át a lap szerkesztését, csak hogy ez bágyadt volt, nem többé a régi, még neve is megváltozott, lett belőle *Hiradó*. Ezt Eötvössel együtt folyvást bosszantottam élceinkkel, melyek a *Hírlap*-ban a hírharang rovat alatt jelentek meg. Cikkeket is írtam hébe-korba a *Hírlap*-ba, mit Széchenyi rossz néven vett, de a barátság azért nem bomlott meg köztünk, ő csak Kossuth személye ellen viseltetett ellenszenvvel, csak őt tartotta veszedelmesnek és Kossuth ez időben csakugyan nagy hatalom volt. A *Hírlap* befolyása a megyékre, a birtokos osztályra s az ifjúságra mindennap növekedett, a polgárság pedig, az iparosok, azon osztály, mely eddig távol állt minden politikai kérdéstől, szintén ragaszkodott hozzá, mert az ő viszonyaikkal is foglalkozott s megalapította az iparegyesületet. Midőn a kormány őt 1837-ben elfogatta, barátai s tisztelői aláírást nyitottak családja számára, Wesselényi fölszólítására tetemesebb összeg gyűlt össze, melynek főnmaradt része Kossuthnak a mint kiszabadult, 8000 frttal, kézhez szolgáltatott, ő ezt egy általa szervezett iparegyesületre szánta alaptókéül és a hírlapban sokat foglalkozott az ipar- és vámviszonyokkal. Batthyányi Lajos lett ugyan az egyesület elnöke, de Kossuth maradt annak éltető lelke, sőt 1842-ben az első magyar tárlatot is ő rendezte Pesten, mely igen szépen sikerült s kimutatta mi mindent gyártnak már nálunk is, s mit gyárthatnának, ha mi a bécsi piac helyett a honit fogadnók pártfogásunkba.

Perczel Mór felfogta az eszmét és Tolnában s a szomszéd megyékben megalakította a védegyeletet, melynek tagjai becsület-szavokat adták, hogy kizáróan honi gyártmányokkal fognak elni. Az eszme s az egyesület terjedett, a *Hirlap* pártolta, a kormány neveltségessé akarta tenni, Széchenyi nem szerette, mert ebben is elszakadási vágyat látott, holott számtalanszor ismételte nekünk, hogy viszonyunk Ausztriához olyan, mint a vegyes házasság, melynél férjnek, feleségnek folyton van panasza s pörlekedése. Okos ember azonban ilyenkor is azon lesz, hogy találjon oly modus vivendit, melynél legalább biztos, hogy leve-se nem lesz mindennap szándékosan kozmás s kedvencz étele nem marad el az ebéd-től, mert tudja, hogy a házasságot nem lehet fölbontani. Erre egyszer tréfásan azt feleltem, hogy protestáns vagyok s ismerem az elválás lehetőségét, Széchenyi megharagudott, szidott, hogy Kossuth-tól el hagyom magamat csábíttatni, ki akár akarva, akár akaratlanul bele hajtja a nemzetet a forradalomba. Ő pedig a forradalomtól borzadt, nem annyira conservatív, vagy nagyúri ellenszenvből, mint azért, mert meg volt győződve, hogy a forradalom megöli a magyar nemzetiséget és államiságot s beolvasztja a birodalomba, hol elnémetesedünk s eltötosodunk, mert a fölkelést le fogja verni a sereg, különösen a határőrség, hol a tisztek mind szlávok, mind magyar-ellenek s a mellett ismerik az administratiót is. Ő itt oly fenyegető veszedelmet látott, hogy minden lépést a magyar nyelv terjesztésénél kár-hoztatott, mely a horvátokat bánthatná ; még az akadémiának nagygyűlésén is, 1842-ben, erről szolt elnöki beszédeben, holott ő maga kívánta meg, hogy a politika az akadémia köréből az alapszabályok által zárassék ki. E beszéde valóságos botrányt szült, mert igazat látszott adni Gájnak s a lutheránus tót papoknak, kik a magyarságnak állítólagos, de sehol sem létezett túlkapásai ellen szót emeltek s erőszakos magyarosításról panaszkodtak. Nemcsak Wesselényi, Deák, Kossuth, de még a kormánypárti Andrassy Józsi és Császár Ferencz is, a *Hiradó* szerkesztői, rosszalták ez indokolatlan tüntetést.

Én is fölszó-laltam ellene a *Pesti Hirlapban*, és fölhívtam a nagy gróft bizonyítsa be vádjait, melyek a nemzet becsületét sertik s elleneinek adnak igazat, s második cikkemet a következő szavakkal fejeztem be:

„Midön a gróf akadémiai beszéde-ről szölok, nem titkol-

hatom el azon fájdalmas érzetet, melyet bennem azon elkese-
redett, fölizgatott hangulat ébresztett, mely minden lapján
előmlik, s mely csak akkor volna igazolva, ha méltánylat s
loyalitás nem volna többé hazánkban található, ha Mátyással
valóban kimúlt volna Magyarországból az igazság. Azon ke-
sérű s mégis általános szemrehányások, melyeket a gróf a nél-
kül, hogy bizonyos tényeket megróna, az egész nemzetre,
vagy legnagyobb részére kiterjesztett, nem állnak-e némileg
ellentétben azon főelvel, mely a grófot arra bírta, hogy az
akadémia alapításával kezdje meg haladási taktikáját, mit
t. i. azért tevé, mert a nemzet becsületének tisztába hozatala
mindenek elébe való, s azért ügyes tapintattal megmentett
bennünket az akadémia megalapítása által a szégyentől, hogy
vérünk legjelesbjei, kik napjaikat s éveiket a tudománynak s
így közvetve a nemzet dicsőségének szentelik, a nyomor ellen
biztosítva ne legyenek; és cselekvé, hogy oly jutalmakat nyer-
hessenek, melyek önérzetöket meg nem bántják, s független-
ségöket nem követelik árba; de vajon nem sértik-e a magyar-
nak nemzeti becsületét azon általános vádak, melyeket a beszéd
csaknem minden lapján olvasunk? Ha a gróf részletekbe eresz-
kedik, ha megmondja hogy mindenben hátra vagyunk, vagy
hogy értelmi súlyunk csekély: akkor hálával fogadjuk veszteg-
lésünkéből fölrázó szavait, mert igazak; de ha általánosan föl-
szólít, hogy legyünk végtére nyelvünk ügyében igazságosak,
ha arról gyanúsít, hogy erőszakkal akarjuk terjeszteni nem-
zetiségünket, s a törvény színe alatt elnyomni az idegen ajku-
akat: akkor föllázad minden magyar kebel, s kérdi: melyik
hát azon tett, melyért megtámadtatik és kárhoztattatik, s habár
elismeri gróf Széchenyinek számtalan érdemeit, melyekért a
nemzet a grófnak már régóta adósa: mégis megemlékezik
arról is, hogy a nemzet nagy adósságának kamatait elisme-
résben és hálás méltánylatban pontosan megfizeti; mert ime
még azok is, kiknek nézetei a gróf nézeteitől eltérnek, kik
politikai ellenei, kiket a gróf örökös megtámadásai, vagdalózá-
sai tárgyaúl választott, mindig a legmélyebb tisztelettel visel-
tetnek iránta. A köztapasztalás mutatja azonban, hogy oly
adós, a ki pontosan szokta kamatait fizetni, végre kedvetle-
nül veszi, ha hitelezője által arra, hogy adósa, úton útfélen
minduntalan emlékeztetik“.

Széchenyi nehezelt e cikkeimért, de tüzetes felelet

helyett ismét csak általánosságban panaszkodott a *Jelenkorban* a túlhajtás ellen. Legkellemetlenebb volt reá nézve az, hogy Gáj Lajos illyr lapjában melegen üdvözölte s megdicsérte, mi Széchenyi népszerűségét csaknem egészen megrontotta. Hiába, a nagy gróf Kossuth minden cikkében, az ellenzék minden eljárásában a forradalmat szaglálta, ez eszme üldözte folyvást; mi fiatalok pedig neveltük s rögeszmének tartottuk, mert szerettünk ugyan a jövőről álmodozni és tervezgetni, de a mi eszmekörünkben a magyar forradalom nem talált helyet, bármi kombinációinkban lehetetlennek tartottuk. Deák nem szerette az ily beszélgetéseket, ő a jelen helyzettel foglalkozott tüzetesen, ezt élesebben fogta föl mint bárki más, de a távol jövővel nem bibelődött. Egyszer elmondtam neki, hogy List Fridrik Augsburgban sokat kérdezősködött felőle, mert — úgy mond — tíz év múlva ő lesz Magyarország minisztere. Erre azt felelte, hogy mi lesz tíz év múlva azt nem tudhatja, de tudja mi nem lesz. Nem lesz többé sem Lajos főherczeg, sem Metternich és Kollowrat, kik most vezetik a monarchia ügyeit s nem lesz József nádor, ezek mind öregebbek, mint hogy addig éljenek, nem lesz Majláth Antal s nem lesz a mostani rendszer, mert ezek lejárvák magokat, de mi fogja e hézagokat pótolni, erről hiában kombináltunk.

„Hát ha be fogják olvasztani Magyarországot a birodalomba?“

„Nem teszik, lustábbak, mint hogy megkísértsék, hiszen még csak arra sincs se érkezésök, se munkaerejük, hogy törvényjavaslatokat terjeszszenek az országgyűlés elébe, melyekre nekik nem volna nehéz a vármegyékben többséget kieszközölni; most a törvényjavaslatok készítését az országgyűlésre bízzák, jóformán az ellenzékre s aztán csodálkoznak, hogy ezek nem az ő szellemükben készülnek. De külesemények hozhatnak s fognak hozni változást; az osztrák monarchia útjában áll mind az oroszoknak s mind a németeknek; ez a jövő veszélye.“

Eötvös Pepi házassága eltávolította őt egy időre körünkől, de politikában is elkezdett térni tőlünk. Kossuth s mi mindnyájan átláttuk, hogy nagy reformokat még soká nem lehet keresztül vinni az országgyűlésen, a mágnások s a kormány ellenére, ilyen volna például a mívelt nemnemes osztálynak, az úgy nevezett honoratoroknak, papoknak, tanítóknak,

nak, ügyvédeknek, orvosoknak politikai jogokkal való fölrházása, holott nézetünk szerint ezt a megyei autonomia terén megyénként is lehet életbe léptetni. Pestmegye ez alapon megteremtette a nemzeti színházat, Szemere Bertalan még a tűzkárbiztosítást is megyei alapon akarta létesíteni, szóval a fönnálló körülmények közt a megye volt az alkotmány bástyája a kormány túlkapásai ellen, s a legjobb keret reformok behozatalára. Nem is csodálkoztunk, hogy a kormány azon töprenkedett, miként szoríthatná meg a megyék hatáskörét és épen azért boszankodtunk, hogy ugyanekkor Eötvös is megindította a háborút a megyék ellen a haladás és európai cultura nevében s a centralizatiót s parlamentaris kormányt fejtegette. Mi is tudtuk, hogy a felelős kormány a végczél, de inoportunusnak tartottuk a távol jövőben lebegő eszmény miatt megtompítani legélesebb fegyverünket, megtörni legerősebb védfalainkat. Egyébiránt nemcsak a mi körünkben támadott meghasonlás, hanem a kormánynál is, hol a *Hirlap* agitációja, mely a megyei gyűlésekre nagy befolyással kezdett lenni, aggodalmakat gerjesztett; gróf Majláthot gyöngeséggel kezdtek vádolni, állása meg volt ingatva. Andrassy Józsi, ki a cancellár híve volt s nem szerette Apponyit s Jósikát, el is jött egyszer Deákhhoz s bizalmasan megkerdezte tőle, nem volna-e jó Reviczkyt vissza hozni Bécsbe, ki Florenzben, hol mint követ székelt, nem jól érzi magát. „Mit gondolok én bajaitokkal“, szolt Deák „tegyetek a mit akartok, mondd meg inkább tudod-e mikép lehet a házi tücsköt kipusztítani, ha az a kandalló mellett folyvást csiripelésével boszantja idegeinket.“

„Avval meg én nem gondolok.“

„Pedig azt neked is jó volna tudni; az ember mezei tücsköt fog, bebocsájtja a házi tücsök lyukába, az megöli a boszszantó házi tücsköt, de maga marad benn s még föntebb hangon csiripel.“

Andrassy megértette a mesét.

VIII.

A büntető törvénykönyv kidolgozása alatt laktam először húzamosabban Pesten, hol engem a politika mellett természetesen a tudományos és társas élet erősen érdekelt. Az aka-

démia üléseiben a Trattner Károlyi házban rendesen résztvettem s itt azon harczban is, melyet az újabb nemzedék, Bajza, Toldy és Vörösmarty háromfejű vezénylete alatt az előbbi időkben érdemeket szerzett, de most már czoffos régiiek ellen viselt, kik közt minden tekintetben Döbrentei Gábor, az akadémia titkára volt a legjelentékenyebb. Ez az ellentét leginkább a bírálatoknál, jutalomkérdések fölállításánál, díjazásoknál s választásoknál nyilatkozott, s neki köszöntem én is korai megválasztásomat a rendes tagságra. Döbrentei t. i. ez időben adván ki a *Régi nyelvmélekeket*, a *Bécsi s Müncheneri codex* másolását Jászay Pálra bizta, kit gróf Teleki József, az akadémiai elnök dicasterialis rokonszenvből is pártfogolt, s miután épen ekkor üresedett meg egy rendes tagság a nyelvészeti osztályban Döbrentei Jászayt ajánlta e helyre. A párt, — így hívták ez ellenzékét — ennek ellenében engem állított föl jelöltjéül, a választás e szerint erőpróbálkozás volt mind a két részről, mert a két jelölt közül ez időben csakugyan egyik sem érdemelte még meg a megválasztást. A sors nekem kedvezett, s ha jól emlékezem, két szavazat többséggel enyém lett a rendes tagság.

Döbrentei ezért megharagudott, annál is inkább, mert nem ok nélkül gyanította, hogy azon epigrammák tölem eredtek, melyeket néha titkári helyén talált. Így például midőn régi *Nyelvmélekei* jelentek meg oda írtam az előtte fekvő papírra:

Megmagyarázta nekünk nyelvünk emlékeit, ámde
Megmagyarázását ki magyarázza nekünk?

Ő is írt epigrammákat, melyekben a magyar nyelvészet és szófüzés némely különöségeit ki akarta mutatni, ilyen volt az *Árvízkönyv*-ben a következő:

Mózi „ne lopj”-ának nincs rajtam már foganatja,
Csóktolvaj lettem, azt lopok azt orozok.

Erre tüstént kész volt feleletem, mely a hiú öreg urat nagyon bántotta:

Csóktolvaj lettél, kellett tolvajlanod, önkényt
Mert nem adott csókot vén ajakidra leány. —

Ígaz, hogy Döbrentei iránt minden ok nélkül hiányzott

bennünk a kegyelet, de irányának különössége akaratlanul kihívta az élczeskedést; a Zugligetben például, mely akkor kedvenc nyári séta volt, a Disznófő forrás fölibe táblát alapított, melynek következő fölírata mindig mosolyra indított bennünket:

Csurogtam már hajdanában
S enyhítém a nagy királyt,
Vadkant üzve itt jártában.
Hú utód, ha felmelegszel
Fényt adóján nemzetednek,
Hívnál engem, őt becsülve,
Túl akár lány századon is,
Róla Mátvás-csurgatagnak.

Széchenyinél sokszor megfordúlt; emlékezem, hogy egyszer midőn nagy ebédre voltunk hivatalosak, könyvvel jelent meg hóna alatt s azt a grófnak ünnepélyesen azon megjegyzéssel nyújtotta át, hogy ez az első magyar munka, melyben sajtóhiba nincsen, hiszen négyszer javította ki, mielőtt rá tette az imprimaturt. Deák erre kezébe veszi a könyvet s nagy mulatságára azt találja, hogy a nyomtatásnál mégis szerencsétlenség történt, mert a cím szórul szóra ez volt: Shakespeare remekei, Döbrentei Gábor ordítása szerint, — minden javítás daczára az f betű a „fordítás“ szónál a levonásnál valahogy kiesett. Lehetetlen elképzelni Döbrentei meglepetését és boszszúságát, alig tudta az ebéd végét bevárni, elszaladt a nyomdába, hogy a könyvet szét ne küldjék, s a könyv-árusokhoz, hogy a kiosztott példányokat visszavegye tőlök s újra nyomathassa ki a szerencsétlenül járt czimlapot a hibátlan munkához.

Széchenyi keveset avatkozott az akadémia választásaiba és belügyeibe, de miután a legnagyobb magyar németül írta naplóját, tehát valószínűleg németül gondolkozott, s autodidact létére azt hitte, szükséges, hogy minden kifejezésre bármi nyelven, magyarban is, létezzék megfelelő szó, mely annak minden árnyéklatát fődözze; az akadémia üléstermében kifüggesztette mind azon szókat, melyekre egyenértékűeket nem talált nyelvünkben, s fölszólított bennünket, keressük meg e kifejezéseket, melyekre szüksége volt. Maga is nagy kedvvel adta magát reá a szófaragásra, ő volt az ki a német megszólítást *Sie*, francziában *Vous*, önnel fordította, midőn

az akademiának a *kegyedet* ajánlták, mit ő ünnepélyesebbnek talált mint hogy a német és francia megtisztelő névmásnak megfelelhessen. Ő hozta be az *ildom* szót a német Klugheit értelmében, minthogy a magyar okosság azt nem fejezi ki tökéletesen, de nem vette észre, hogy *ildom* az illik ige gyökére vezet vissza s azért inkább a conveniencenak felelne meg, és csakugyan az *ildomot* csaknem végkép ki szorította a nyelvből az *eszélyesség*. Kossuth is foglalkozott szócsinálással, még pedig elég szerencsésen, mert meg volt benne a nyelvérzék, mi Széchenyinél egészen hiányzott; legmerészebb szóalkotása volt a *tény*, mit előtte a német *Tathsache* szolgai fordításában *tettdolognak* írtunk. Eötvös Pepi találta föl a *kételyt*, Ballagi a *nővért*, Szemere Bertalan használta először a *jellemet* és *irodulmat*, Szemere Pál után, a ki többek közt a szilfából a *szilárd* szót is csinálta. Mind ez és számtalan más szó hamar terjedett el s közvagyonná vált a hírlapok által az öreg urak nagy bosszúságára, kik folyton panaszkodtak, hogy az írók megrontják a magyar nyelvet, s különösen Helmecezyt okozták, a *Jelenkor* szerkesztőjét, ki a szók megrövidítésében remekelt, el is mondogatták róla:

Helm (ez volt régi neve) most Helmecezi
A szó végét elmetszi.

Ez egyébiránt szerelmes volt nemcsak a kurta, hanem a hangzatos kifejezésekbe is s így például midőn a király névnapj ünnepét írta le, nem hagyta el az ágyúk „morgadalmas dörgedelmeit“. Még Széchenyi is gyönyörködött nagyhangú szavakban s boszszankodott a főváros nevére. „Pest“ mondá, akár németnél, akár francziánál, már hangzása által is kellemetlen benyomást tesz, nem volna-e szebb, ha *Honderü*-nek bérnálnók, mire Eötvös megjegyzi, hogy a francziák majd azt fogják mondani, hogy az csakugyan la honte des rues, az utcák gyalázata, de a kis púpos Petrichevich Horváth Lázár, ki Széchenyinek mindig hízelgett, csakugyan fölkapta a szót, s divatlapját e néven nevezte el. A nagy gróf, Lajos király Walhallája s még inkább a Pisai Campo Santo példájára tervezett egy nemzeti Pantheont: a Gellérthegy oldalán egy emlékszerű temetőt, melybe a legkitünőbb férfiak temettetnének el, kik e tiszteletre méltóknak ítéltetnének, s ezt *Üdvleldének* akarta elneveztetni. Mi fiatalok nevettük, de ő komolyan vette

a tervet, mind addig, míg egyszer Döbrentei elbeszélte, hogy ő is kiment a Gellérthegyre s kiszemelte a helyet hová el fog temettetni. Ezt Széchenyi megsokalta s az Üdvlelde tervével fölhagyott.

Az akadémia ez időben sokkal fontosabb befolyással volt az irodalomra s nemzeti életre, mint most, mert alkalmat adott azoknak, kik tudományjal foglalkoztak, tanulmányaik közrebocsátására, holott a könyvvarusok csak kivételképen adták ki, s alig fizették, még a szépirodalmi magyar munkákat is. Heckenast volt az egyetlen vállalkozó, ki magyar könyveket ki mert adni, s Jósika Miklós regényeit tisztességesen honorálta. Ellenben a hirlapoknak és folyóiratoknak nagyobb volt a befolyása akkor, mint jelenleg, hol sokaságuk neutralizálja hatásukat, sőt az akkori folyóiratok mellett csakhamar elavúltak az egy évtizeddel elébb oly kapós almanachok, melyeknek utolsóiba én is írtam népmondákat jambusokban. A színház szintén nevezetes tényező volt a nemzeti életben, a színészek méltán a nemzetiség fölként papjainak tartották magokat, s azért nem csodálkozhatunk, hogy Arany s Petőfi nem annyira kalandvágyból, mint hazafiságból a színpad deszkáira álltak. Ők ugyan csakhamar átlátták, hogy ez nem azon hely, mely őket megilleti, de az akkori pesti színészek csakugyan kitűnők voltak, Egressy Gábor, Lendvay, Szentpéteri, Megyeri bármely fővárosban föltűntek volna, Lendvayné pedig és Laborfalvy Róza bátran versenyezhettek akár a párisi akár a bécsi primadonnákkal. Széchenyi mind a mellett nem tudott megbarátkozni a nemzeti színházzal, ám-bár rendes látogatója maradt, restelte, hogy az Pestvármegye pártfogása alatt, a Józsefvárosban épült, holott ő azt a Duna-partra tervezte, egyébiránt tudtuk, hogy soha sem pártfogolja azt melegen, mit nem ő kezdeményezett.

A mi a társas életet illeti, Széchenyi ebédjei s estélyei voltak az egyedüliek, melyeknél föl nem tűnt a kasztszellem, s hol az ország minden rendű kitünőségei időről időre találkoztak. A salonélet kifejlését akadályozta egyébiránt azon körülmény is, hogy a főrendi nők egy részről, az öszszes polgárság más részről, nem tudtak magyarul, s a társalgás a megyei táblabírák s az írók körein kívül minduntalan németre fordult, s e némettség is erősen bécsies hangzású volt, hiszen Ferencz király nem szerette azokat, kik tiszta németséggel

beszéltek vagy épen válogatott szavakkal éltek, mert ő a magasabb művelődés ellen nyílt ellenszenvvel viseltetett, kormányzásának jellege pedig soká túlélte őt. Bécsi vagy pesti mágnások társaságában az ember sokszor azt hitte, hogy fiakerek közé keveredett, olyan volt a társalkodásuknak akár nyelve, akár hangja. Széchenyi nemesebb hangot igyekezett adni a társalgásnak, de épen ezért nem volt népszerű azok közt, kiknek a nemzet átalakításában oly szívesen főszerepet osztott volna ki. Közép és kisbirtokos táblabírák voltak a nemzet vezérei, s ezek nem érezték magokat jól a fényesebb főúri körökben, legfőleg a kaszinóban találkoztak még azon mágnásokkal is, kik elvtársaik voltak. Az írók ismét ritkán találkoztak a politikusokkal; ők a Csigánál a színészekkel ostábláztak s vacsoráltak, ez volt jóformán a legmulatságosabb társaság Pesten. A magasabb kormányhivatalnokok hetenként gróf Keglevich Gábor kamara-elnöknél kártyáztak Budán, a nádor udvara pedig, az osztrák ház hagyományait folytatva, egészen elszigetelte magát a társaságtól.

PULSZKY FERENCZ.

MUHAMMEDÁN FŐISKOLAI ÉLET.

A muhammedán tartományok azon iskoláiról szólván, melyek az oktatás haladó menetében körülbelül azon foknak felelnek meg, melyeket európai értelemben a főtanodák képviselnek, kétféle ily főtanodát kell megkülönböztetnünk. Először a felső oktatásnak szolgáló azon tanintézeteket, melyek az európai főiskolák mintájára keletkeztek némely muhammedán tartományban, különösen Egyiptomban és Indiában (természetesen ez alkalommal tekintetbe nem véve oly intézeteket, minő az úgynevezett amerikai egyetem Bejrutban); ez intézetek az európai művelődési szellemnek és az európai tudomány gyakorlati hasznának közvetítése céljából léptek életbe a nevezett muhammedán tartományokban a legújabb időkben. Másodszor oly intézeteket, melyek az eredeti muhammedán szellemnek és következményeinek szolgálnak, lévén akadémiái a muhammedán vallástudományoknak és azon segédtudományoknak, melyek a tudományok tudományának, tudniillik a kánoni tudományok elsajátítását elősegítik és a kútforrásainak mélyebb megértésére elkerülhetetlen segédismereteket nyújtvák.

Első tekintetre azt lehetne gondolni, hogy a muhammedán főiskolák e kétféle természete és minősége újkori, modern keletű és hogy régibb időben, az iszlám régibb fejlődési fokán a muhammedán főiskola körét kimerítette a főiskolák azon neme, melyről az imént második sorban tettünk említést. A dolog tényleg nem így áll. A régibb iszlámban is, — még pedig az iszlám fénykorában — voltak azon főiskolákon kívül, melyek a szorosabb értelemben vett kánoni tudományok tanítását és terjesztését tüzték ki főadatúl, oly főtanodák,

melyek a világi és exact tudományok művelésére voltak rendelve Ezek voltak azon iskolák, melyek szorgalmas és emlékezetes működésének az európai tudományosság ébredésében, a philosophiai kutatás fölelesztésében, az orvostan, a csillagászat és egyéb természettudományok kiművelésében oly előkelő és a műveltségtörténet részéről már kellőleg méltányolt része van. Ezek azon iskolák, melyekbe Raymundus Lullius, Michael Scotus, Matthaeus Platearius, Gerbert (később II. Sylvester pápa), Gerardus Cremonensis, Constantinus Afer és más tudományt szomjuhozó európai tudósok zarándokoltak, hogy ott a muhammedán ifjúság közé vegyülve, elsajátítsák azon ismereteket, melyeket az Európát szellemileg nagyban túlszárnyaló muhammedánok a görög tudomány alapján kiműveltek és áttiltettek a keresztyén világba, melynek az ily ismeretek irányában abban az időben oly kevés érzéke volt. Azon időben, midőn Európát a tudatlanság fekete sötétsége borítá el, e muhammedán főtanodák voltak a tudományos ismeretek fészkei, és valamint a jelenkor keleti embereit a tudomány utáni vágyakodás, vagy a gyakorlati élet követelményei a párisi, berlini, müncheni stb. európai főtanodák felé vonzzák, úgy a középkori európai barátot az arabok tudományos hírneve a bagdadi, cordovai, sevillai, murciai, salamancai stb. arab főtanodák felé vonta a híres tanárok előadásaihoz, és a philosophiai, orvostani, csillagászati arab műveknek, melyek a tudomány örök classicusainak, a görög íróknak magyarázatát nyújtják, megismerése végett. Hazatérve, e munkákat latin nyelvre tették át és ily módon fordították legelőször az európai műveltség fejlesztésének hasznára. Hogy mit köszön az európai tudomány ez iskoláknak, és hogy mily világosan látható e befolyás még mai nap is, egészen a tudományos terminológiáig, azt csak nem rég a tudomány egyik szakaszára — az anatómiára — nézve nagyon vonzó módon mutatta ki a híres anatómus, Hyrtl József egy úttörő munkájában, melyben egy tájékoztató bevezetés után sorra mutatja ki nekünk az anatómia műszavainak arab elemeit. *) Már pedig a nevek, melyekkel bizonyos tárgyakkal való foglalkozás alkalmával élünk, legbiztosabb keresztlevelei magok-

*) *Das Arabische und Hebräische in der Anatomie.* Von Dr. Joseph Hyrtl (Bécs 1879).

nak a tárgyokról való ismereteinknek. Voltak tehát az újabb európai befolyás kezdetei előtt is muhammedán főiskolák, melyek nem a muhammedán theológiának, hanem a philosophiai és exact tudományoknak szolgáltak; voltak pedig különösen Közép-Ázsiában és Spanyolországban. De a muhammedán társadalom e tudományos elete, oly okoknál fogva, melyek az iszlám politikai súlyedésével függnek össze, évszázadokon át elszibbadásnak indúlt, és azon virágzó tudományos műveltségnek, mely egykoron az európai tudományosság plántakertje volt, még utóhatása sem volt érezhető. A könyvtárakból, melyek a tudományos élet hű tükrői, kipusztultak az Averroesek, Avicennák, Avenpácék, ép úgy mint a tanszékekről eltűntek műveiknek magyarázói. Az iszlám váltotta föl Európát tudományos tevékenységében, és a legújabb időben törekedett is visszafizetni azon kölcsönt, melyből az újkor derengése előtt látta el szellemi szükségletét. De nem nagy haszonnal. Nem az európaiasodás az, melytől a keleti muhammedán világ szellemi újjászületése várható. Nem az európai iskolának Damaskusba és Kairóba való átültetése az, mi a muhammedán világ szellemi életrevalóságát fogja megmenteni, hanem az, a mi e fogékony társadalommal a középkorban a művelődés egyik legfényesebb korszakát teremtette meg: a haladás föltételeinek fejlesztése magának az iszlámnak szervezetéből kiindulva; a belső fejlődés és haladás elemeinek fölébresztése. És hogy ez elemek nem hiányoznak az iszlám szervezetében, azt e szervezet minden alapos ismerője könnyen kimutathatja.

E cikkben azonban nem foglalkozom a nem-theologiai természetű muhammedán főiskolával, hanem csakis azzal, mely a kánoni tudománynak úgy elméleti mint gyakorlati képviselőit, neveli; azon főiskolával, mely a koránt és magyarázatait, a traditio tudományát (hadith) a kánoni jog (fikh) terjedelmes és sokoldalú irodalmát, tanítja, hogy egyrészt tudósokat és tanárokat, theologusokat, másrészt a kánoni törvényt kezelő bírókat és hivatalnokokat neveljen. Az ilyen iskolában dívó külső és szellemi életet kívánám a következőkben az olvasókkal megismertetni.

Nincs a mai iszlámnak nagyobb és látogatottabb theologiai akadémiája, mint Kairónak nagy mecsetje és ha e főiskola viszonyaival, melynek magam is 1874-ben több hóna-

pon át egyik csekély hallgatója voltam, azok alapján, a miket ott magam tapasztaltam, valamint hiteles adatok nyomán, melyeket tavaly a kairói oktatási ministerium útján nyertem, az olvasót megismertetem, úgy nagyban vezettem eléje azon körülményeket, melyeket kisebb arányban a muhammedán főiskolákban egyáltalán tapasztalhatni.

Azon mecsetet értjük, melyet a kairóiak méltó büszkelkedéssel a „virágzó“-nak neveznek (Al-Azhar). A Nilus fővárosának a vallásos ájtatosság számára emelt helyei közt találunk ugyan több sokkal szebb és építészeti szempontból is remekebb művet, — de nem mutat föl az iszlám világa egy helyet sem, mely jogosabb öntudatossággal mondhatná magát az összes muhammedán tudományosság kútfejének és központjának. A muhammedán imaház rendeltetésénél fogva nem egyedül azon hely, hol a hívő imájában Alláhhoz fordul, sőt maga a muhammedán ima is olyan természetű, hogy kizáróan a mecsethez fűzve nincs. A naponként ötször végezendő ima bárhol elmondható, a hol arra alkalom kínálkozik, vagy a hol a muezzin kiáltása az igazhivőt éri. Csak pénteken kell a déli imának a mecsetben történnie; leginkább azért, hogy a hívők a törvény által elrendelt szónoklatokat végig hallgathassák, a mire csak a mecsetben kínálkozik alkalom. A mecset nem is csak a pusztá ajak-cultus számára van rendelve, hanem főképen még tanhelyiségül is szolgál. E tény abban leli magyarázatát, hogy a muhammedánok a tudományt — bármennyire fogják is rá vallásukra, hogy a tudomány iránt csekély érzéket nevel, vagy épen hogy a tudománynak ellensége — a vallás kiegészítő részének, sőt a valódi humanitás alapjának tekintik. Egy hagyományos muhammedán mondás szerint: „az emberek kétfélék: olyanok, kik tanulnak s olyanok a kik tudnak — a kik e két osztály egyikébe sem tartoznak, azok haszontalan férgek.“ E fölfogás szerint igazi muhammedán ember tudomány nélkül nem is képzelhető. Erre mutat azon körülmény is, hogy az arabok történetét két főrésze osztván, az iszlám előtti kort „a tudatlanság korá“-nak (al gáhilíjja) nevezik. A tudományok közül azok, melyek az iszlám fogalmával legerősebben vannak egybefűzve, természetesen első sorban a vallástudomány és összes ágazatai állanak, mint a theologiai ismeretek philologiai segédeszközei, mert csak ezek segélyével értelmezhető azon kánoni nyelv, melyen

a muhammedán vallás szent okiratai szerkesztve vannak. A hagyományok ismerete, az egyházi jog és törvény tudománya ezen tanulmányok mélységénél, bonyolódottságánál s a vele foglalkozók aránytalanul nagy számánál fogva oly szétágazókká váltak, hogy teljes felölelésök egy emberéletet teljesen igénybe vesz. Ezek mellett egyéb, nem vallásos tudományokat sem vetnek meg, de sőt melegen ajánlják is azokat. Egy igen népszerű arab mondás azt tartja: „Tanúlj a varázslóktól, de ne üzd mesterségöket: minden dolgot ismerni kell s egyikben sem szabad tudatlannak maradni.“ A muhammedán fölfogás ez iránya s azon szoros kötelék, melylyel az a tudományt és vallást egymással összeköti, legtalálóbbról kifejezését azon intézkedésben találja, mely szerint a mecset imaterme egyszersmind tanhelyiségül is szolgál a vallástudomány és segédszakai számára. A mecsetek alapítói szokásba vették, hogy valamely imaház alapításával együtt a tanárok és tanulók számára alapítványokat is hagyományoztak, sőt a tanítás módjára és irányára nézve föltételeket is szoktak ez alapítványokhoz fűzni. Jóllehet az alapítványok (vakf több: aukáf) sérthetlensége az iszlám egyházjogi törvényeiben elvül állittatik föl, és a nép öntudata is támogatja e fölfogást, nem mindig igyekeztek az egyiptomi fejedelmek azt a gyakorlatban érvényre emelni, a mennyiben a muhammedán uralkodók Egyiptomban oly alapítványokat, melyeket vallásos férfiak és nők föiskyolák (madrasza) és mecsettanárok tartása czéljából adományoztak, némelykor egyéb czélokra koboztak el és e tettök által igen gyakran virágzó akadémiák és mecsetiskolák fönnállását veszélyeztették. És akadtak muhammedán tudósok, kik nagy készültséggel és bö tudományos apparatussal védték az iskolai alapítványok konfiskálását, sőt codexeikből merítettek bizonyítékokat az elkobzás jogos volta mellett. Al-Makrizi, ki a kegyeletes fájdalom hangján írta meg Kairó feloszlott akadémiái és főiskoláinak történetét, szükségesnek látta művében külön fejezetet szentelni ez érvek czáfolatának; miből azt következtethetjük, hogy azok akkoriban igen valószínűeknek tetszettek. Más esetekben a mecsetiskola azon oknál fogva szünt meg, mert a mecset elemi vagy egyéb külső csapások miatt elpusztúlt; vagy azon városrész, melyben létezett, elveszté lakóit, kik más városrészek felé vonultak. Ez az eset állott be például Ó-Kairóban, mely egészen elveszté jelentő-

ségét Új-Kairóval szemben. Ily iskolák alapítványai aztán rendszeren más mecsetre szállottak át, a mennyiben nem használta föl a hatóság az ilyen alkalmat elkobzásokra. Ilyen körülmények és események együtthatásának köszönheti az Al-Azhar mecset azon csaknem meseszerű népességet, melyet bennetapasztalhatunk. Ezaz egy akadémia egymaga karolja föl amaz egész tudományos életet és munkásságot, mely annak előtte Kairó többi mecsetei közt oszlott meg; úgy hogy most igen kevés — s inkább csak magánjellegű — gyűpontja van a muhammedán tudományosságnak Kairóban, mely magát az Al-Azhar mecset mellett föntarthatná. A világ valamennyi akadémiai között ez afrikai főiskolán kívül egy sem nevezhető meg, melyben a tanárok száma a háromszázat, a tanulók száma pedig a tízezret fölül haladná.

Az Al-Azhar mecset és a benne levő akadémia siita alapítvány. Miután egy Abdallah b. Majmûn nevű mystikus kalandornak sikerült az aglabida-dynasziát 'Ali nevéhez fűződő irányok ürügye alatt a khalifaságról leszorítani, és a mi időszámításunk szerint 909-ben a fatimida-dynasztia uralmát megalapítani, — a nevezett kalandor unokája, Muizz-lidin Alláh Egyiptomra is kiterjesztette hatalmát és az ott uralkodó 'abbászidák trónját megdöntvén, létet adott egy bár türelmes alakok közt föllépő fanatikus mysticizmusnak (kivált az istenember Hákim uralkodása alatt), melynek fönmaradt nyomait még mai napig a Libanonban lakó drúzok között szemléllhetjük, de a melynek mindamelllett igen sok korszakot alkotó intézkedést is köszönhet a muhammedán világ. A fatimida hódítás vezére Gauhar megalapította a tulajdonképeni Kairót, a régi Kairótól (Fosztát) egészen különböző új várost s benne 970-ben (Krisztus után) az első mecsetet, Al-Azhart. A következő idők harcziás eseményei, egy nagy földrengés (1302 Krisztus után) és más már fent kiemelt körülmények időről időre szükségessé tették a mecsetnek újjáalakítását; a legutolsó nagyobb újítás 1720-ban történt. A mecset alapítása után tizenhét évvel meg is kezdte működését mint theologiai iskola s később mindinkább több tanuló gyült oda, kiknek gazdag alapítványok lehetővé tették azt, hogy egészen a tudományoknak szenteljék életüket. Egy ily nagyobb alapítványt hagyományozott a hírhedt khalifa Hákim, ki Egyiptomban, Szíriában és más tartományokban fekvő ingatlan birtokai

nagy jövedelmét a mecset rendelkezésére bocsátotta. Az e tényre vonatkozó érdekes és a mecsetek történetére nézve igen fontos alapítólevél arab szövege közölve van Makrizi művében (II. kötet, 274 l.).

A fatimida-dynasztia bukása után a siita irány helyébe uralkodásra került szunnita áramlat emelkedett érvényre a mecsetben is. E változás legközvetlenebb eredménye az volt, hogy az Al-Azhar akadémia, eme siita intézmény, mindinkább szunnita tudomány forrásává vált és pedig oly tágas értelemben, a mint ez csakis az iszlámban lehetséges, mely vallás ámbár a maga körén kívül esők ellenében exclusiv szellemet nevel, de a maga körén belül kifejlődött különféle irányokkal szemben a szó legteljesebb értelmében türelmes felekezetnek bizonyult. Ha e rendszert Európa vallásainak dogmatikai igazhitűsége mértékével mérjük, és ha Európa egyháztörténetéből merített tapasztalatok fonalán indulunk, meg leszünk lepve, ha látjuk, hogy az Al-Azhar mecset négy különböző, jóllehet egyaránt „igazhitűnek“ elismert vallásrendszert enged egymás mellett békén működni; mind a négy rendszer tanszéke nagytudományú tanárok és igen sok tanuló által van képviselve, kik tanítanak és tanulnak egymás mellett a nélkül, hogy köztük valaha surlódások vagy egyenetlenségek támadnának, sőt ellenkezően kegyeletes elismeréssel és türelemmel vannak egymás iránt, ámbár a muhammedán vallás hagyományait és a közéletre vonatkozó szabályait egymással ellenkező módon tanítják és értelmezik.

A koránnak antropomorphistikus kifejezéséhez szorosan ragaszkodik magyarázásaiban az imam Ahmed b. Hanbal által alapított „hanbalita“ irány, mely valamennyi közt a legtürelmetlenebb s számra nézve legcsekélyebb. Ez fészke azon fanatizmusnak, mely minden idegen elem ellen fordul, a mi nem muhammedán. S sokan elég hamisan az egész iszlám jellemzésére használják föl ez irány elveit, melynek kiinduló pontját képezik minden fanatikus túlesapongásnak, mint például a vahabismusnak Arábia fősíkján és Indiában. A muhammedán hagyományok zászlóját fönne lobogtatja a medinai tanító Malik b. Anasz által alapított „malikita iskola“, melynek hívei leginkább Algírban, éjszaki Afrika tartományaiban, nagy számmal felső Egyiptomban vannak elterjedve és az araboknak spanyol uralma idején Andalúziában is találhatók voltak. A legtávolabb terjedő liberalismus elvét képviseli a merev hagyomá-

nyos álláspontot meghaladó irány, mely az Imám Abû Hanífa által alapított „hanefita” iskola kiinduló pontját képezi. Ez azon számra nézve túlnyomó és uralkodó irány, a melyhez tartozóknak vallják magokat a hivatalos körök is. A liberalis és tisztán hagyományos irány közt áll a shafiíta iskola, melyet Imám Shafií alapított. A török hódítás előtt ez utóbbi irány volt Egyiptomban az uralkodó; de miután Egyiptom II. Szelim török szultán által a török birodalom pasalikjává tétetett, helyt engedett a hanefita iránynak, melyhez maga a szultán is tartozik. Ez idő óta az Al-Azhar akadémiának legfelsőbb (rectornak nevezhető) seikhje is a hanefita irányhoz köteles tartozni, és mióta ez egyiptomi kormány engedélyt nyert arra, hogy a nilusi tartományok muftiját függetlenül nevezheti ki, azóta megkövetelik, hogy e főpásztor is a Stambulban uralkodó hanefita irányhoz tartozzék.

A szunnita vallásfelekezet e négy iránya között levő különbség nagyrészt dogmatikai vagy magánjogi, leggyakrabban azonban egyházi szertartásokra vonatkozó kérdésekben, mint például mosdási, étkezési és tisztasági törvényekben stb. nyilvánul. Mindamellett láthatjuk, hogy e négy ritus-irány mindegyike — felekezeteknek nevezni őket fölületes fölfogásból eredő visszaélés — az iszlám nagyobb központjaiban, a mecsetekben, imámok által vannak képviselve. Így van ez az Al-Azhar mecset-akadémiában is. Itt ugyanegy időben ugyanegy csarnokban közvetlenül egymás mellett az egyik oszlopnál a négy szunnita irány egyikéhez tartozó seikh felekezete egyházjogának ugyanazon fejezetét értelmezi, a melyikből vele egyidejűleg a szomszéd oszlop mellett egy másik irányhoz tartozó seikh az előbbivel ellenkező tant ad elő.

A mi Mekka és Medina a muhammedán egyházi szertartásban, ugyanaz Al-Azhar az iszlám tudományos életében. A muhammedán birodalom minden nyelve és vidéke képviselve van az Al-Azhar látogatói között és nem létezik az iszlámnak egy tartománya sem, az európai Törökországtól kezdve az indiai szigettenger legutolsó szigetéig, — melynek képviselői e mecsetben találhatók ne volnának.

Azon 7695 tanuló közül, kik az 1877-ik évben az Al-Azhar akadémia hallgatói voltak, tartozott :

a hanefita irányhoz	1240,
a shafiita	„ 3192,
a malekita	„ 3240 és
a hanbalita	„ 23.

Mindenki elvárná az egyes irányok statistikájától, hogy a tanulók túlnyomó jutalékát a hanefiták szolgáltatassák, mint-hogy mennyiség tekintetében az iszlám vallóinak statisztikájában ők a túlnyomók. — De érthető lesz a két középső irány többsége az elsővel szemben, ha tekintetbe vesszük, először, hogy az iszlámnak azon tartománya, melyben a hanefita irány túlnyomó: Közép-Ázsia, a mecsetben legkevesebb hallgató által van képviselve. Ennek oka a nagy távolság és a közlekedési nehézségek mellett az is, hogy Bokhara és Szamarkand, valamint más középázsiai városok magok is az iszlám tudományának központjait képezik és így az Al-Azharba nem küldenek valami tömérdek sok polgárt. Másodszor: a shafiita Egyiptom és a malekita Éjszak-Afrika közelsége és alkalmas közlekedése igazolja e tartományok képviselőinek aránytalan többségét a mecset akadémiájában. Az 1877-ben működő 231 tanár közül a hanefita irány híve 49, a shafiita irányé 106, a malekitáé 75, végre a hanbalitáé 1.

Könnyen fölfogható, hogy a mecset belső tere a tanulók ily nagy számát, mely mellett egy bármennyire fölkeresett és látogatott európai alma mater hallgatóinak száma csaknem törpeszerűnek tűnik föl, — be nem fogadhatja; ezért idővel szükségessé vált, hogy a tanárok és hallgatók nagyrészt más szomszédos mecsetek falai közt éljenek tudományos foglalkozásuknak. A hallgatók és tanítók anyagi helyzete az alapítás ideje óta hagyományok által biztosított részint egyiptomi hatalmasok, részint azon különböző vidékek maecenásai részéről, honnan az ifjúság oda sereglett. Az utolsó nagyobb hagyományozást a híres Abd al-Rahmán Kihjá tette, kinek sírja a mecset egy mellékfolyosóján található s kinek nevével neveztetett el a szép 'Abdin úton épült mecset 105 évvel ezelőtt. Ez után hosszú szünet állott be, míg Rátib basa 14 évvel ezelőtt az úgynevezett „Rivák al hanafija“-t alapította, melyben jelenleg 152 tanuló nyer teljes ellátást. Ugyanezen jámbor ember gondoskodott arról, hogy a tanulók közt naponként 500 kenyér osztassék ki, melyekhez még az alapítványok miniszteriumának

költségén kiosztatni szokott 4000 kenyér járul. Ép így Szultán basa, ezelőtt felsőegyiptomi főfelügyelő, 200 kenyérral adakozik naponként, mely adomány maradandósága azonban alapítvány által biztosítva még nincsen.*)

Azok, kik a nagy Mohammed Ali valódi czélzatai felől kellőleg tájékozva nincsenek, e vakmerő reformátort, kinek dynasztiája ha nem is mindig szerencsés, de bizonyára jó szándék sugallta eszközökkel törekedett czéljait előmozditani, azon igaztalan szemrehányással illetik, mintha ő az Al-Azhâr-mecset vakfjait az állam javára kobozta volna el. Ez a legalaptalanabb ráfogás. Az Al-Azhar mecset alapítványai nem az állam javára confiscáltattak, hanem ez utóbbi által kezelés végett átvétetvén, állami főnhatóság alá helyeztetek, de mint előbb, úgy azután is kizáróan a mecset céljaira lőnek felhasználva. Igaz ugyan, hogy ez által a mecset, ez elszigetelt külön világ, önkormányzatában némileg korlátoztatott, de a nagy basa jól tudta, mily könnyen válhatnék reformatori terveire veszedelmessé, ha a régi szellemnek e hatalmas tényezőjét a világi uralomtól teljesen függetlenül hagyná. Öntudatos törekvésében folyton szem előtt tartotta, hogy a szellemi élet minden tényezője függővé teendő az állameszmétől, melynek megvalósítása dynasztiájának mindvégig programját képezte. Az államnak, távol lévén még csak gondolatától is annak, hogy a mecsetek vakfjait, melyeknek nagyságára nézve egyébiránt a közönség között kissé túlzott hírek kerüngenek, a maga javára lefoglalja, — amaz erkölcsi előnyért, mely reá a mecset-ügyek fölötti főnhatóságból háramlik, mintegy 1150 egyiptomi lira kezelési hiányt kell fődöznie, a mint ezt az 1877. közigazgatási évről szóló költségvetésnek következő tételei bizonyítják:

A mecsetháztartás összes bevételei, ideértve az alapít-

*) Az olvasó ezen, valamint a mecset legújabb statisztikáját előtűntető adatokat Dr. Dor Bey kitűnő tanférfiú szíves előzékenységének köszönheti, ki Riaz basa volt oktatás- és alapítványügyi miniszter úr ő excellentiája mellett, kihez engemet is tartós hála köteléke esatol, a Nilusvidék tanügyeinek újjászervezése alkalmával emlékezetes működést fejtett ki. A főntebbi adatokat a nevezett miniszterium részéről tisztelt barátom báró Révay Ferencz úr szíves közvetítése következtében nyertem.

ványokhoz tartozó fekvőségek hasznobére fejében befolyt összegeket is, 275946.14 török piaszterre rúgtak; a kiadás ellenben 390834.28 török piasztert tesz ki. Az 114888.14 piaszternyi hiányt a tanügyminiszterium budgetjének kellett fődöznie; megjegyezzük, hogy a kiadások összegében a mecset kezelése által a miniszteriumra háruló kiadások (39449.33 piaszterrel számítva) nem foglaltatnak. Csakis ráfogásnak nézhetjük ennél fogva azon állítást, hogy az egyiptomi kormány oly irányok kedvéért, melyek az iszlám eltörlését mozdítják elő, az ó-muhamedánizmust elhanyagolja, vagy egyenesen elnyomja. Legkevesbbé volna e felületes megítélésből eredő vád a jelenlegi kormány ellen emelhető, melynek érdemei között nem a legkisebb az, hogy a mecsetbeli oktatás menetébe, ha ugyan csak is külső alakjába, a tanítók és tanulók képességének ellenőrzése által bizonyos rendszert hozott, mely a tősgyökeres arab főiskolai viszonyokkal összehasonlítva, üdvös és a keleti kulturérdekeket hathatósan előmozdító reformnak tekintendő. Persze mindenki tévedne, ki azt hinné, hogy e reformok által Al-Azhâr valamely európai egyetem vagy fakultás fokára emelkedett. Tagadhatatlan azonban, hogy nagy lépés tétetett azon irány felé, melyből az akadémiai élet Európában fejlődött. 1871-ben Egyiptom muftija a kormány fölszólítására kifejtette a tanárok kinevezésének programját, melyben a mecsettanári állomásra pályázóktól megköveteli, hogy magokat egy képesítő vizsgálatnak vessék alá. E vizsgálat a négy rítus egy-egy seikhjének jelenlétében történik és sikerétől tétetik függővé a kormány részéről bekövetkezendő kinevezés. A tanárok a kiállott vizsgálathoz képest három rangfokozat szerint osztályoztatnak. Az első rangú tanároknak mindazon 11 tudomány-szakkból kell vizsgálatot állniok, melyek az iszlámtudomány encyclopaediáját képezik. Mielőtt azonban a jelöltek e rangra emelkednek, okvetlenül szükséges, hogy előbb mint másodrangú tanárok hosszabb ideig működtek legyen. Ha a vizsgálat kedvező eredménnyel folyt, a vizsgáló bizottság a jelöltet a belügyek miniszterének ajánlja, a ki aztán az alkirálynak jelentést tesz. Ez kiadja a kinevező fermánt, melyet az eddig másodrangú s most az első rangba való előléptetésre kijelölt tanárnak régi keleti szokás szerint egy diszöltöny kíséretében adnak át. A második tanári rangra jelölteknek hatnál több, a harmadrangra jelölteknek ellenben

hatnál kevesebb tantárgyból kell vizsgálatot tenniök. Kinevezetésük ugyanazon formasággal történik, mint első rangú kollegájuké, csak hogy náluk a díszruha elmarad. A mecset legújabb statisztikája csak három elsőrangú tanárt említ, és pedig az egyébiránt csak egy másodrangú tanár által előadott hanbalita ritusnak kivételével minden ritus számára egyet-egyet. A tanítás menetének fölügyelete a Nilus-vidék muftijára van bízva, ki egyszersmind a Seikh al-Gâmi (mecset rectora) címét és rangját viseli s a kairói muhammedán társadalom legtekintélyesebb és legbefolyásosabb egyéniségének nevezhető. A jelenlegi mufti 'Abbászí seikh, tiszteletet gerjesztő ősz tudós, ez érdekes melléknévvel „Al-Mahdi“ „a jó útra vezérelt“, melyet az áttért családok viselnek. 'Abbászí seikh atyja ugyanis iszlámra tért zsidó volt, kinek a zsidó község kötelekéből való kilépése, melyben tudományossága miatt kiváló állást foglalt el, — Kairó zsinagógái köreiben nem csekély föltűnést és megdöbbenést keltett. A mecsetben való tartózkodásom közben egy Muhammed nevű keresztyén kitérttel ismerkedtem meg, kit ugyanazon ok miatt hasonlóképen Mahdinak is neveztek s kiben hosszabb ismerkedés után magyar alattvalóra ismeretem. Érdekes tudni, hogy ez a Muhammed (eredetileg Randics Dénes) Fiumébe való fiú, ki a „Kroat“ és „Akrád“ szavak hasonlósága folytán a kurdok rivákjába (rivák al-Akrád) vétett föl. Abbászí elődje, a még életben levő al-Arúszi seikh Musztafa, több tudományos és költői mű szerzője, a többi közt egy vallás philosophiai, az isteni lény egységének tanával foglalkozó nagyrabecsült könyvé, mely a buláki állományomdában jelent meg, szeretetreméltó ősz tudós, ki díszes állásáról a *Côte Napoleon* elismerése ügyében közte és az ulemák közt fölmerült vitás kérdések miatt kénytelen lemondani. Abbászí az 1287 muhammedán évi (1871.) Schawal hó 16-ika óta működik. Tisztje a legjobban javadalmazott egyiptomi hivatalok egyike, a mennyiben 1730 egyiptomi lira tiszteletdíjjal van egybekötve (mely összegből 480 lira a mufti-állomásra esik) s viselőjét egy minden képzelhető kényelemmel berendezett palota lakójává teszi. Innen magyarázható meg, hogy az egyiptomi ember, fiára áldást akarván mondani, azt kívánja neki: „Allah engedjen Seikh-al-Gâmi-vá lenned!“ Aránytalanul kisebbek azonban a tanári állásokkal járó javadalmak s gyakran hallható e részen a panasz, hogy az új

rendszer állomásaikba rendet hozott ugyan, jövedelmeiket azonban jelentékenyen megcsökkentette. A régi rendszer szerint, melynek keretén belül a pártfogás, személyeskedés, a véletlen, sőt a szédelgés is napirenden volt, s melynek uralkodása alatt nem egy tanszék családi örökölhető birtokká fejlődött, mely apáról fiúra szállhatott, — különös tekintet nélkül ez utóbbinak képességeire, — a tanári fizetés maximuma havonkénti 1650 piaszter volt. E fizetési maximumot az új rendszer alapján kinevezett tanárok természetesen el nem érhetik, kiknek fizetése havonkénti 50 piaszter minimum és 500 piaszter maximum között váltakozik. Gondoskodtak azonban arról, hogy mindennapi kenyerőket egyéb hivatalok ellátása által, mint imámok, hitszónokok, muftik, vagy egyéb közigazgatási hivatalnokok megszerezhessék. A legtöbben kenyérjutalékban is részesülnek, mely a mecset növendékei és tanárai számára 1877-ben részint a vakfokból, részint az állami subventióból 320125·38 piasztert vett igénybe. Mindezek mellett az iszlám ez első főiskolájának tanárai igen szegényes anyagi viszonyok közt élnek. E sorok írójának alkalma volt lakhelyeiken győződni meg arról, hogy e buzgó és igazán nemes férfiak, bár nem dicsekedhetnek azzal, hogy a szegénységre formaszertint fogadalmat tettek volna, hű képviselői az iszlám megalapítójának tulajdonított eme jelszónak: „Fakrí fachri“, vagyis: „Szegénységem a büszkeségem“. Míg az egyik oldalról az újabb rendszabályok következtében közeledés tapasztalható a modern európai egyetemek rendszere felé, addig a kairói akadémiai élet másik tényezője élénken emlékeztet a középkori főiskolák intézményeire, melyeknek nyomai Európában immár csak elszórva s tűnedező jelleggel találhatóak. A mecset hallgatóinak élete a legszigorúbban beosztott illetőség szerinti collegiumok keretében mozog, mely az európai látogató szemében igen különösnek tetsző tömeges benlakással jár. A mecset épületének oldalszárnyaiban és melléképületeiben az úgynevezett rivakok vonják magukra a figyelmet, melyekben az előadások után mozgalmos élet szemlélhető s melyek a tanulóknak illetőségi helyeik szerinti korlátolt lakását képezik. Ezen, az európai paedagógia által elítélt benlakási rendszer azonban némi külső körülmények behatása alatt változást szenvedett. Magától értetődik, hogy a mecsetépület bár terjedelmes, de oly nagy számú tanulók befogadására nem elégséges helyisé-

geiben nem találhatnak helyet annyi sok ezren, kiket a tudományszomj a muhammedán tudományosság eme központja felé vonz. Térbeli nehézségek és bizonyos fokig a kényelemi hajlam, mely az anyagi javakkal áll arányban, arra készítik különösen a vagyonosabbakat, hogy kívül keressenek lakást, a mire a mecset-épület közvetlen közelében meglehetősen olcsó áron, bő alkalom nyílik. A legutóbbi kimutatásban 41 rivák és úgynevezett harát, (útczák, vagyis a mecset helyiségének közfal által el nem választott mellékútai) van említve, melyek közül legnépesebb a felső egyiptombelieké 1462 tanulóval (1871-ben 1061 ; 1873-ban 1166); tehát föltűnő szaporodás, daczára az összes tanulók számszerinti kevesedésének. A népes rivakok közül példaképen egyet említünk meg: az al-Fasnijje rivakot, melynek lakói Beni Szuéf egyiptomi tartománybeliek 703-an, a Basabsá harátját, vagyis azokét, kik a deltai Bisbis helységből valók, hol 326-an laknak (1872-ben 793-an, 1873-ban 800-an), a tebriziek rivakját 116 lakóval (1872 : 213 ; 1873 : 220) stb. Annál kevesebb tanuló képviseli az iszlám távolabb eső kerületeit; így p. o. Bagdadot 1, Indiát 7, Darfurt 6, a szent város környékét pedig 8 tanuló képviseli. Ugyszintén a Szulejmanijja rivakban is csak 8 Choraszan-beli tanuló lakik. A legújabb, sőt már az 1875-iki kimutatásban is, Java szigete képviselve nincs, holott az 1872-ikiben 6 Java-szigeti tanuló fordul elő. Több rivak nem illetőségi, hanem általános szempontból van megkülönböztetve; úgy pl. 23. hanbalita tanuló külön rivakot képez; a vakok a „Zavijat al 'Omjan“-t foglalják el, melyben csodálatos módon a legmegrögzöttebb fanatizmus uralkodik. Ezen rivak lakóinak száma 205 (1872 : 248 ; 1873 : 250). Az úgynevezett Ibn Mámar rivakot, melyben mindazon tanulók vannak elhelyezve, kiknek számára a mecset-akadémiában külön rivák berendezve nincsen, jelenleg 897 tanuló lakja (1872 : 988 ; 1873 : 995). Már említve volt a Rátib basa által hanefíták számára alapított rivak, jelenleg 153 lakossal. Van azonkívül egy régibb rivak is a hanefíták számára, melyben jelenleg 48 tanuló van elhelyezve. A rivakokon kívül még 217 tanuló említendő, kik rendkívüli hallgatók minőségében, a seikhek felelőssége alatt látogatják az előadásokat s egyik rivák kötelekébe sem tartoznak.

Egészben véve a mecset statistikája alapján az utóbbi években 1877-ig a népesség növekedése constatálható.

1872-ben az Al-Azhar mecsetnek volt 314 tanára és 9668 tanulója; 1873-ban 321 tanár és 10216 tanuló; 1876-ban 325 tanár és 11095 tanuló; ellenben az 1877-ik évben csak 231 (tehát 94-el kevesebb) tanár és 7695 tanuló. E fogyatkozás oka nem ugyan a muhammedán népnek a vallástudomány iránti érdeklődése csökkenésében, mint inkább e régi, de örök igazságú mondásban rejlik: „inter arma silent musae“. Az orosz-török háború, mely az egyiptom- és más tartománybeli fegyverképes ifjakat az iszlám világi hatalmát alapjában megrendíteni készülő orosz terjeszkedés ellen, mely fegyverfogásra szólította, — volt egyedül az ok, mely a hallgatók számának oly hirtelen s mintegy negyedfélezernyivel való megcsappanását vonta maga után. Ide jegyezzük még, mint adatot a régibb korból, hogy Makrizi, a XV. század körül élt író idejében a rivákok összesen 750 lakót fogadtak be.

Forduljunk már most a számoktól, melyeknek elősorolása egyébiránt, úgy gondolom, fölösleges nem volt, a mecsetbeli oktatás menetéhez. Mint látogatók lépünk az érdekes csarnokokba, honnan a muhammedán tudományosság az iszlámvilág minden iránya felé sugárzik szét. Nem mint kíváncsi, de különben közönyös turisták consulsági közvetítés következtében könnyen nyerhető rendőri engedéllyel, hanem mint résztvevő kulturbarátok, kik e csarnokokban egy jobbról és balról az európai áramlat hullámaitól nyaldosott sziklát pillantunk meg, mely a keleti világban az idegen elemnek vakmerően ellentállt és bámulatossá szilárdsággal elállja útját. Elhagyván az európai negyedet, melyet kényelemből választottunk lakhelyül, végig vándorlunk az európai és keleti élet zsváját elválasztó hosszú Muszki úton. Midőn e zajos utcának majdnem végére értünk, balra fordulhatnánk, hogy honlevő mieinknek keleti csecsebecsüket vásároljunk „emlékül“; de mi e helyett jobbra térünk s nemsokára egy utcát találunk, hol különböző bódékban (dukkan) két igen ellentétes dolgot árulnak: könyvet és papucsat. Sajátságos, hogy a keleti városokban (Syriában is tapasztalhattuk ezt) e két árúczikket egy és ugyanazon bazárban árulják, s még sajátságosabb ez összefüggés oka. A könyvek többnyire vörös bőrbe köttetnek s a papucsat is rend szerint ugyan oly vörös

bőrből készítik, minőbe a könyvek kötve vannak. Igen csábító volna ugyan itt maradni, hogy egy értékes buláki nyomtatvány iránt alkuba bocsátkozzunk Haszan barátunkkal, a könyvkereskedővel, vagy mekkai szomszédjával, ki nekünk minden könyvet, kivéve a koránt, vagy valami hagyományművet, vagy *Omar ibn al Fárid* divánját, — mérsékelt vételár mellett átengedni kész, s a kimaradhatatlan, a keleti kereskedelem kánonjához tartozó alkudozgatás által igen hosszúra nyújtott vételművelet tartama alatt pár tucatszor és pedig meglehetősen tolakodással kérdezősködik drága egészségünk felől s azonkívül a hangulat emelése céljából egy pár csésze kávéval és nargiléhvál is kedveskedik nekünk. Európai könyvbárárok itt oly dolgokat vehetnének észre, melyek valamely európai antiquarium, vagy könyvraktárban tapasztaltakkal összehasonlítva, vajmi furcsáknak tetszenének. Mi azonban ma nem akarunk könyveket vásárolni, s egyszerű üdvözléssel lovagolunk el könyvkereskedő barátaink mellett, hogy néhány pillanat múlva a mecset tarka téglájú délkeleti homlokzata előtt állapodjunk meg. Miután állatunkat a bennünket kísérő hajcsárgyerek gondviselésére bíztuk, szemünkbe ötlük a bejáratnak impozáns és erkölcsi komolyságra intő felirata: „A tettek a szándék szerint ítéltetnek meg s minden ember szándéka szerint jutalmaztatik“ (Al-a-mál bi'n — nijjati va — likulli mar' in ma navá). Itt levetjük saruinkat, hogy azokat vagy a kapus őrizetére bízva, az általa nyújtott szalmapapúceszal cseréljük fel, vagy hogy azokat kényelmetlen módon a nemsokára megkezdődő körszemle egész tartama alatt kezünkben hordozzuk. A borbélyok (al-muzajjinin) kapuján belépve, egy folyosón keresztül, melyben a fejobrotválás keleti módját közelről szemlélhetjük, csakhamar a mecsetnek nagy, márvánnyal bélelt szép előudvarába jutunk, hol az imák előtti szertartásos mosakodásra szánt medenczék előtt egy pár suhanczot látunk guggolni, kik felső testöknek ingaszerű ide s tova lóbálása közben bádog tábláikról a muhammedán tudomány első elemeit törekednek elsajátítani. Ezek azonban nem tulajdonképeni tanulói az Al-Azhar mecsetnek. Útunkat a mecset belseje felé folytatván, nemsokára látogatásunk tulajdonképeni céljánál találjuk magunkat. Sajátságos élet az, melynek most tanuivá leszünk. Az egész nagy terem, melynek terjedelméről azon körülmény enged fogalmat nyernünk, hogy

annak tetőzetét 380 oszlop támasztja s hogy ezekről mintegy 1200 lámpa lóg le, — félköralakú csoportokban ülő emberekkel van megtöltve, kiknek tekintete az egy-egy csoporttal szemben a félkör nyílásánál az oszlophoz támaszkodó seikhre van irányozva, ki tanítványainak az iszlám kánoni jogirodalma sok szövegének vagy kommentárainak egyikét fejtegeti. A seikh előadását a keleti tanulást annyira jellemző éneklő modorban tartja, melyet majdnem épen úgy az európai zsidó talmudistáktól hallhatunk. — Ha körültekintünk e nagy teremben, a pénteki isteni tiszteletnél használatni szokott emelvényen (dikka) kívül még két valamivel alacsonyabb emelvényt veszünk észre, melyek egyikén kollegáiénál sokkal nagyobb számú hallgatóktól környezett tiszteletreméltó ösz ül, — elmélyedve egy hanefita jogi könyv magyarázásába. Ez Asmuni seikh a mecset tanárai közt a legtekintélyesebbek egyike, ki tudományossága és asceta életmódja miatt nagy tiszteletben áll. Az elsőről alapos philologiai műve, mely a buláki-nyomdából került ki, az utóbbiról pedig nőtlen állapota — a muhammedán seikhelnél vajmi ritka jelenség — eléggé tanúsodik. Míg kartársai előadásaik alatt a padlót fődő gyékényen ülnek s csakis az oszlop melletti helyükről ismerhetők föl tanárokkul, (a mecset műnyelvében „az oszlop elé ülni“ annyit tesz, mint nálunk „tanszéket elfoglalni“), Asmuni seikhnek az emelkedettebb hely előnye jut, mit neki kartársai felsősége elismeréseül szívesen átengednek. A másik emelvény e pillanatban nincs elfoglalva. Ez a mecset legöregebb seikhjét Al-Szakkát illeti meg, kit betegeskedése és előhaladott kora akadályoznak meg abban, hogy helyét az oszlop mellett elfoglalja. A nép, mely keleten gyakran tetszeleg túlzásokban, több mint száz esztendőskort tulajdonít neki. Valóságban Al-Szakká legfőljebb nyolczvan éves vagy talán néhány évvel még idősebb. Csak ritkán jelenik meg a mecsetben. Néhány évvel ezelőtt még pénteki szónoklatai alkalmával feltűnést szokott volt kelteni retorikájának fényessége által. Előadásait, melyekben különösen korán-exegetikával és hagyománytannal foglalkozik, most lakásán szokta megtartani. Al-Szakkát általánosan Egyiptom legtudósabb muhammedánjának tartják, a ki, mint ezt a nép, mely szeret mecsetügyekkel foglalkozni, beszéli, bizonyára megnyerte volna a mecset-rector, vagy főmufti rangját, ha fiatal korában nem üzte volna a halot-

tak mosdatásának mesterségét. Mindenesetre érdekes tüne-
mény az, hogy a muhammedán nép közvéleményében az
ó-egyiptomi nézetek maradványait észlelhetjük ez alkalommal
(a régi Egyiptom fölfogása szerint is a halottakat mosók
— paraschíták — czéhje megvetésnek volt kitéve), de annak
oka, hogy Al-Szakká a mufti-állomásra nem volt alkalmas,
mégis másban keresendő. Már fentebb említettük, hogy a me-
cset-rector és főmufti méltósága csakis hanefitára ruházható.
Al-Szakká azonban shafiiita s úgy azon körülmény, melyet
a nép e tudós seikh mellőztetése okául említ, csakis egy
reánézve előnyös helyreigazítása azon kicsinyeskedő pedan-
tériának, melynek a nép közvéleményében épen semmi
alapja nincs. — Körüljártunkban a terem délnyugati ol-
dalan még egy vak seikh Ahmed al Szanhûri vonja magára
figyelmünket. A mecsetben az idős emberek nem tartoznak a
ritkaságok közé; gyakran láthatunk öszhajú tanítványokat,
kik kora ifjúságuk óta ott ülnek, ha nem is a padon, de a kere-
veten a félkörben. A vak seikhet azonban a legifjabb hallga-
tók környezik, többnyire 15—16 éves ifjak, kiknek a seikh a
muhammedán törvényből korukhoz nem épen illő fejezeteket
magyaráz. Az egyik tanuló fölolvassa a szöveget s az ösz
seikh oly kitünő emlékezőtehetséggel bír, hogy a legjelenték-
telenebb hibánál is botját, melyet ülő helyzetében sem tesz le
kezéből, fenyegetve emeli az illető tanuló felé. Szabad szóval
tartott előadás, vagy épen ily előadásoknak folytatólagos soro-
zata a tudománynak egy terjedelmesebb fejezetéről a muham-
medán főiskolában hallatlan valami. Minden előadás nem egyéb
egy meghatározott szövegről szóló magyarázó kollégiumnál s
a főiskolai előadásoknak e módja a muhammedán keleten
rendszerint annyira megy, hogy az olvasásra kijelölt szövegen
kívül még egy kommentár s a kommentáron felül sokszor
még egy mellékkommentár kerül magyarázatra. Még a mu-
hammedán tudományos élet kedvelői sem tagadhatják, hogy
e körök tudományos munkássága már évszázadok óta magán
viseli a termékeny geniálitás fokozatos tűnedezésének jel-
legét. „Standard work“-ok nem produkáltak; az egész
tevékenység a régi irodalom ismétlésében és magyarázá-
sában összpontosul. A muhammedán tudományosság ez
iránya természetesen a mecsetbeli tanítás egész menetének
megadja az irányt. A seikh elolvassa s elmagyarázza a szö-

veget a kommentárral együtt, miközben a kommentárnak a szöveg után való következését e szavakkal tudatja: „kála al-muszannif rahimahu 'llahu ta 'ála („— így szól a szerző, Isten irgalmazzon neki“) vagy kála al-muhassî („így szól a glossator“). Az előadás egyhangúságát csak nagy-néha szakítja meg egy-egy tanuló félénk közbeszólása, kinek a magyarázat nem volt elég világos, vagy a seikh kérdése: „fahimta?“ „Megértetted?“ mire az illető így szokott felelni: El-hamdu lillahi fahimtn „Hál' Isten, megértettem!“ Az „akadémiai negyed“ a mecsotelőadások rendszerében ismeretlen; e helyett aztán egy collégium másfél, sőt két óráig is eltart, mely idő alatt egy-egy jelentékeny szakasz fejeztetik be. Az előadás végét mindig valami jámbor mondás képezi; pl.: „Eddig . . . Alláh adjon belátást nekünk!“ vagy valami hasonló, az illető seikh egyéni szokása szerint. Erre fölemelkednek a tanulók helyeikről s egyenként közelednek a seikhhez, a köteles kézcsókkal búcsúzáván el tőle. Ezután füzeteiket az európai diákokéihoz hasonló börtáskába teszik s vagy magában a teremben, vagy az előudvarban hangos s a többi seikhet előadásaikban háborgató társalgásban keresnek üdülést, vagy rivakjaikba térvén vissza, ott „ismételnek“, vagy készülnek, vagy épen kenyérrészletöket fogyasztják el. Az elebb füzetekről szölgöttünk. Korántsem értetendők itt olyan füzetek, mint a melynek az európai tanulóknál vannak használatban az előadások alatti „jegyzések“ czéljából. Mert az előadások természeténél fogva a jegyzésnek itt helye sem lehet, mióta az előadó fejéből merített eredeti előadások, melyeket „dictatumok“ (amali)-nak neveztek, megszűntek, tehát évszázadok óta. A keleti kézirat úgynevezett kurrászákából áll, vagyis tíz-tíz lapból, mely füzetté van egyesítve. A tanuló sohasem hozza az egész könyvet az előadásra — mindig csak az illető füzetet. Mióta a buláki nyomdában, vagy más magánsajtókban a muhammedán irodalom legfontosabb munkáit nyomtatás útján sokszorosítják, a költséges kéziratok használatát a nyomtatott példányok használata váltotta fel, mely utóbbiakból azonban szintén csak az illető ívet hozza magával a tanuló. Mindazáltal oly tanuló, kinek anyagi viszonyai megengedik, szívesebben használ még most is írott példányt s a tanárok kezében az előadások alatt szintén csak kéziratú füzetek láthatók. Nem ritkaság, hogy egyik másik diák könyvtáskája a mecsetben el-

vész, s ez által kis könyvtárában több kevesebb mű — a szerint mint egyikből másikkól az elvesztett táská egy-két vagy több füzetet tartalmazott — megcsónkúl. Ily esetekben a vígasz-talhatatlan diák elvesztett kincseit hirdetések által keresi, melyeket a felügyelők engedelmével a mecsetterem oszlopaíra, az udvar néhány szögletébe s egyik-másik rivákajtóra is illeszt. Álljon itt próbaképen a következő oszlopi hirdetés, mely a mecsetben való foglalkozásom alatt egy hétig vonzotta magára a figyelmet: „O mugávirin (tulajdonképen „szomszédok“; ez a tanulók hivatalos czíme) ó keresői a tudománynak! Jaj a szegény szolgának, ki veszteséget szenvedett. Elveszett tőlem egy tok, melyben két kurrásza volt Tahtávi commentárjából a *Durr al muhtárról* (egy hanefita szövegmű), egy Kurrásza Bágúr commentárjából a *Gauharáról* (theologiai alapkönyv) s több lap az *Alfíjjából* Ibn-Málik commentárjával együtt (nyelvtani munka). A ki ez íveket megtalálja, adja át a kapusnak, a mint ezt a vallás követeli. Azonkívül kap tőlem egy „douceurt“ is (szó szerinti fordítása az arab halávanak = édesség) mihelyt a tok kezeimben lesz.“ Az előadás, melyen ép az előbb jelen voltunk, az nap a második volt. Reggel a reggeli ima (al-szubb) után a kórán- és hagyománytan nyitja meg az előadások sorozatát. Kevés pihenés után következik a kánonjog (fikh) előadása, mely közben körütunkat tettük volt. A most következő szünet alatta mecset udvarán és folyosóin időző ifjakat élénk társalgás közt látjuk ülő, álló, vagy föl s alá járkáló csoportokban. Idegen elemek is láthatók a mecsetben. Szabil-es emberek (ivóvizet kínálók), kiket ivóédényeik csörtetése jellemez, gondoskodnak arról, hogy a diákok, kik tudományszomjukat épen az előbb elégitették ki, anyagi szomjúságukat is olthassák. Más ételneműeket is hoznak a mecsetbe, hogy ott a rivákok lakói által elfogyasztassanak. Elfátyolozott nők megjelenése, kik itt fiaikat vagy rokonaikat keresik föl, az egyik- és másik föl-olvasás közti időközben nem tartozik a ritkaságok közé. Egyszer aztán megszólal a minaretről a muezzin érezhangja, mely a muzulmánt déli imára (al zuhr) híjja. Kiki az előudvarba siet a medenczékhez, a köteles szertartásos mosakodást (wadú) végezendő, melynek szabályai a kánoni törvényben egész könyvet foglalnak el, s mely még a legifjabb muhammedánok által is oly művészi ügyességgel teljesítetik, mintha az valami organikus cselekménynél egyéb nem is volna. — Erre aztán

kisebb és nagyobb csoportok képződnek egy-egy imám (elő-imádkozó) körül s arcezal a mecset déli fala felé fordulván, hol a kiblâ (tájékozási fülke Mekka irányában) s attól jobbra a szószék van elhelyezve, — a déli imát mondják el. Ez ima után a mecset ismét közönséges képet ölt. Az egyik tanuló rivákjába vonul vissza, mások ismét siestájukat is a teremben tartják, mely nem csak ima- és tanhelyiségül használtatik, hanem a tudomány ifjainál a kaszinót is helyettesíti. Délután fél három vagy három óra felé ismét halljuk a muezzin délutáni imára (al-'aszr) hívó szavát, melynek, mint a kötelezett muhammedán imáknál általában, csakhamar vége van. Ezután újból ugyanazon kép tárul elénk, melyet délelőtt szemléltünk. Ismét megtelik a mecset ama tompa zúgással, mely a sok tuczatnyi tanár egyidejű előadásából származik s ismét látjuk a félköröket az oszlop előtt szőrös szőnyegén (seggâde) ülő seikh körül megalakulni. De Asmûni seikh és többi kollegája nem a jogtörvényi casuistika fejtegetésébe van most mélyedve. A déli ima után tartott előadások tárgyait képezik a tulajdonképeni theologia segédtudományai, az arab nyelvészek nem kevésbé 'furfangos elméletei, vagy az ékesen szólás tana ('ilm al-ma'aniv' al-bajân), melyek annyiban tekintetnek a theologia segédtudományainak, a mennyiben az előbbi a szent vallási iratoknak nyelvtudományi szempontból való megértését közvetíti, az utóbbi pedig a szent könyvnek emberi művészet által túl nem szárnyalható ékesszólásához adja meg az elméleti mértéket. Az esti ima (al-magrib) előtt tartott előadás berekeszti a köteles napi munkák sorozatát. Az ötödik és utolsó kötelező imát, az éjjelit (al-'isha) a tanulók szobáikban végezik, a mennyiben nem maga a mecset képezi éjjeli tartózkodásuk helyét, mert sokan még az éjet is itt töltik, imádkozva, vagy magánszorgalomból tanulva. Sőt némelyek számára a mecset alvóhelyiségül is szolgál. E szokás nemesak a mi jobb érzéseinkkel ellenkezik, hanem már évszázadokkal ezelőtt erélyes intézkedésekre ösztönözte a muhammedán hatóságokat is ez illetlenség ellen. A XV. század első felében a hatóság rendeletéből a mugawirint a mecsetből és a rivákokból kiltiltották s ingóságaiikkal együtt kímélet nélkül az utczára helyezték, az összefutott csöcselek megrohanta őket és mindenükből kifosztotta ama visszaélések miatt, melyeket kereskedők, tanulók és katonákból álló vegyes társaság a mecsetben való éjjelezések folytán

elkövetett azon ürügy alatt, hogy az éjjel folytatott ájtatos gyakorlatok (zikr) folytán különös áldásban kívánnak Alláhtól részesülni. Föbnyire a Ramadán hó éjjelein volt alkalom a mecsetben maradást éjjelre is kiterjeszteni. Azóta ismét megengedte a hatóság az ájtatosoknak, hogy az éjjelt a mecsetben tölthessék. Kihágás azonban elő nem fordul.

Így megy ez mindennap. Szünidőt csak péntekenként engednek, mely napon az ünnepélyes déli ima, melyet sok ezren egy imám vezetése alatt végeznek, továbbá a szónoklat is, melyet mindenkinek meg kell hallgatnia, a mecsetnek kiváló fontosságot kölesönöz. Néhány seikh, p. o. Asmunî, csütörtökön sem tart előadást, mert e napot böjt között szokták tölteni. A legtöbben csak a délutáni előadást nem tartják meg.

Ilyen a muhammedán diákság külső élete az iszlám legjelesebb főtanodájában.

GOLDZIER IGNÁCZ.

CAMERON AFRIKAI ÚTAZÁSA. *)

Évezredek óta vonja magára kiválóan Afrika az emberiség figyelmét. Nechótól napjainkig indulnak expedíciók és egyes bátrak, világot vetni az ellentétek eme világára, hol viztelen sivatagok óriási vízrendszerekkel, kietlen síkok a tropicus égalj minden bujasága- és pompájával váltakoznak, s rég letűnt cultura ölelkezik a jelen félvad állapotokkal. A tagozatlanságból folyó merev elzárkózás, melyben túlsz a világ-részek mindegyikén, természet és emberemelte akadályok meghiusítottak minden kísérletet. „Nilust forrásánál keresni“ annyit jelentett a rómaiaknál: lehetetlen.

Kalandvágy, kereskedelmi tekintetek, hittérítői buzgalom s tudományszomj azonban e nehézségek daczára is újabb és újabb vállalatokra serkenté az embereket. A fölfedezések egyre tartottak s különösen nagy mérvet öltöttek a XIV. és XV. században, midőn Diaz Bertalan és Vasco de Gama megmutaták az Indiákba vezető utat s ezzel Afrika valódi alakja is földerítettett. A portugallok megfészkelék magokat a déli két partvidéken, de a belső részekről tudomást a világ nem igen nyerhetett, vagy mert magok nem igen törődtek vele sokat, vagy pedig, mert nem látták czélszerűnek dobra ütni azt, mit róla tudtak.

Ez állapot közel egész napjainkig tartott. Míg a múlt század vége fölötté sokat foglalkozott a Nilus forrásai földerí-

*) *Across Africa*. By. V. L. Cameron. vol. I. II. Leipzig. Tauchnitz 1877. — (*Quer durch Afrika*. Von L. Cameron. Autorisirte deutsche Ausgabe. In zwei Theilen. Mit 156 Abbildungen in Holzschnitt, vier Fascimiletafeln und einer lithographirten Karte. Leipzig: F. A. Brockhaus. 1877.)

tésével; míg a Zahara kikutatásában egymásután látjuk feltűnni a legfényesebb neveket: addig Afrikának aequatori s déli részén egyes parti útazásokon kívül egyebek nem történtek s a belső egész Livingstoneig terra incognita maradt.

Azon eredmények, melyeket Livingstone harmincz évi fáradhatatlan kutatása fölmutatott, egyszersmind ama nehézségek, melyeket e kitünő férfiú sem tudott leküzdeni s melyek őt műve befejezése előtt sírba vitték, osztatlanul e földrész felé fordíták a művelt világ figyelmét s indítottak másokat arra, hogy Afrikae nagy emberének művét befejezzék s az éjszakon és délen tett különálló útazásokat összekössék, egy szerves egészszé alakítsák.

A tudomány e magasabb érdekein kívül azonban bejátszanak ide más tekintetek is, s ezek közt ha tán nem is első sorban, de legsürgetőbben a rabszolgaság s a benszülöttek sorsának kérdése.

Ismeretes dolog, hogy mióta Nuno Tristão a XV. század közepén az első rabszolga-szállítmánynyal Lissabonba megérkezett, e gyalázatos üzelem óriási mérveket öltött és hurczolta idegen világrészekbe a teremtések e legnyomorultabbjait. A humanismus végre megszüntette ugyan az elhurczoltatást, visszaadta az elhurczoltakat önmagoknak s eltiltott minden ily embertelenséget, s mindennek daczára a rabszolgaság egyre tart, a benszülöttek állapota nem javul, sőt rosszabbra fordul.

Ez eredménytelenség meggyőzte az embereket, hogy itt többet kell tenni. Nem elég megszüntetni a kivitelt; nem elég, ha e czélból Anglia hajói ott czirkálnak a tengereken, hanem a gyökerére kell hatni a dolognak, mire egyedül csak Bel-Afrika társadalmi-természeti viszonyainak kutatása vezethet. Ez volt a második indok, mely Angliával megragadtatta a kezdeményezés zászlaját, s mely Livingstonet az önfeláldozásig lelkesíté.

Szerepet játszanak e mellett a kereskedelmi tekintetek is. Livingstone, Magyar, Pogge, Monteiro s más dél-afrikai útazók fölfedezéseiből kiténik, hogy eme részek meg vannak áldva mindennel, mi csak az emberi élet kényelmére szükséges. Állat-, növény-világa vetekedik Indiákkal, ásványvilága közel jár hozzá; egy óriási bánya, mely kiaknáztatlanul hever, melynek kincseit a benszülöttek nem értékesíthetik s mely

úgy azokra, mint a világ egyéb lakosaira haszontalanul áll. Nem lehetne-e ezt is a kereskedelembe vonni? nem útat, módot nyújtani-e erre a bennszülötteknek s azokat a cultura áldásaival megismertetni, melynek eddig csak átkát érezék? nem egymás fölöslegével egymás szükségleteit fődözni-e? Ezek azon kérdések, melyek Angliát jelenben foglalkoztatják s hitünk szerint nem hiába.

E humanisticus érzelmek s tudományszomj, a vágy, hazájának e téren is szolgálni, nem különben útazási kedv sarkalák Cameront is e „nagy ismeretlen“ belsejébe, noha jól ismerte mindazon vészeket, melyekkel ily útazás jár, hisz mint angol tengeresztisztnek, még inkább mint az abissziniai hadjárat egyik részesének, módjában állott azokkal megismerkedni.

Azt is hallotta, hogy zanzibári arab kereskedőnek sikerült volna a keleti partokról a szárazföldön át a nyugatiakra jutni. Ez előtte, mint angol tiszt előtt sem lehetett kivihetetlen, s nem kevéssé ösztönzé őt, hogy szolgálatát a londoni „Földrajzi Társaság“-nak följánlja, mely épen ez időben bajmoldott egy expedíciónak fölszerelésével a nagy Livingstone fölkeresésére; miután híre járt Stanley hasonczélú expedíciója tönkrejutásának, még mielőtt Livingstonéval találkozhatott volna.

Sok nehézség, halogatás, mellőzés után végre célhoz jutott s mint egy újabban fölszerelendő expeditio parancsnoka hagyta el Dillon orvos barátjával Angliát 1872. november 30-án. Adenben hozzájuk csatlakozott Murphy hadnagy az indiai seregben, és utóbb Moffat, Livingstone egyik derék rokona, ki, mihelyt hírt vett az expeditio indulásáról, nyomban eladta nataliai egyetlen birtokát, csakhogy részt vehessen benne.

Cameron ezen útazását tárgyalja az előttünk fekvő két kötet. Egyszerű, keresetlen stilje, élénk leírása, melyet még sikerült képek is támogatnak, igen elősegítve a felfogást: vonzóvá teszik e művet. Úgy tetszik, mintha magunk útaoznánk amaz ismeretlen vidékeken — persze, kissé nagyobb kényelemmel, mint ezt útazónk tette. Midőn e munka a múlt év elején megjelent, mindenki ismerte már az előre küldött levelekből annak főbb mozzanatait, sikerét és sikertelenségét a főczelra, melyet az ég egy más szerencsésebbnek tartott fönn: mégis

általános feltűnést keltett, mert ily rendkívüli útnak rendkívüli eleményekkel kellett járnia, s az előre ismertetett általánosságok csak fölzaklatták a részletek utáni vágyat. És a könyv meg is felelt a várakozásnak.

A jelen lapokon én is ez útazás főbb mozzanatait akarom megismertetni, tekintettel folyton arra: mi benne az új, mi az eltérő a már ismert adatoktól. Ezért csatlakozzunk útazónk karavánjához s útazzunk „Afrikán keresztül!”

I.

Útazóink Zanzibárba érve, azonnal hozzáláttak az előkészületek megtevéséhez. Cameronnak különösen szíven feküdt Bombay, Speke egykori hű kalauzának megnyerése. Később azonban tapasztalta, hogy ugyancsak kár volt magát annyira utána törnie, mert a kissé előregedett vezető többet kérkedett egykori szolgálataival, mint a mennyit segíteni tudott.

Ártott nekik bevallott céljuk, a rabszolgakereskedést illetőleg, még többet sietésök a közeledő esős évszak miatt s így történt, hogy minden giz-gaszt össze kellett szedniök, mert a tulajdonképeni teherhordók a belvidékbe indult karavánokkal eltávoztak volt, s mindeddig vissza sem érkeztek. E gyűlevész népség azután terhet hordani nem bírt s e mellett lopott, szökött, úgy, hogy e sietség miatt is örökös veszélyei voltak egész útazásában a continensen keresztül.

Február elején keltek át Zanzibárból a szemközt fekvő Bagamajóba, honnan az utazók rendszeren kiindulni szoktak. Bagamajóból a belvidékbe több felé visz az út. Burton és Speke 1857—8-ban a Duyról jövő Kiugani folyó völgyén jutottak az Uzagara hegységhez s keltek át Ugogóba; Stanley 1871-ben átlépte a Kinganit s Rozako falun át új, éjszakibb irányban haladt nyugot felé; útazónk egy darabig Stanley útját követte s azután a két útnak úgy közepe táján haladt.

Bagamajóban ugyancsak megrekedtek. A főnökök úgy mint a benszülöttek iparkodtak sietésöket kizsákmányolni, élelmiszerekért s szolgálataikért magas árt követeltek, s ha végre megalkudtak is, azok soha összegyűjthetők nem voltak s így nap nap után múlt a nélkül, hogy a szervezkedés végére jutott volna. Hiába vonult vagy négy mérföldnyire belebb s ütött ott

tábort, azért a pagazzik (teherhordók) csak nem siettek Cameron táborába; más részről Bagamajo a távolság daczára is bírt annyi vonzerővel, hogy minden reggeli szemlénél 30—40 pagazzija (teherhordó) hiányzott a már nehezen összegyűjtöttekből is. Kényes helyzetének szomorúra való fordulását kikerülendő, márczius 28-kán elindult Mszuvah felé, Murphy pedig Mofattal visszatért Bagamojóba, tovább folytatni a toborzást.

Cameron kíséretének magvát a Zanzibárból hozott jól fegyverzett 30 aszkari (fegyveres) képezte. Habár ezek büszkén harcosoknak nevezték magokat, mi sem bántotta őket kevésbé mint a bátorság, a mint ez csakhamar kitűnt. Alig haladnak néhány napig Mszuvah felé, midőn előre küldött aszkarii réműlve visszatérnek, hogy az utat fegyveresek állják el s a főnök nem engedi a birtokán való átkelést. Derék vitézeink majd megbomoltak félelmökben, mi elragadt a pagazzikra is, kik mind a visszatérésre kérték utazónkat, mert szerintök istenkísértés volna tovább menni. Cameronnak csak nehezen sikerült annyira vinni őket, hogy ama rettegett vitézek közül egy-kettőt megszólítottak és fölkértek, vezetnék őket a főnökhez, kik egész készséggel meg is tették s eszök ágában sem volt a karavánt megtámadni.

Mszuváig a parti síkság tartott, innen emelkedni kezd a vidék, jól művelve és sűrű népességgel, melynek falvai az erdők és dsunglák közül kandikáltak ki. A mind sűrűbbé váló kúpalakú emelkedések oldalain kaffergabna s burgonyafélék, míg a mélyebb fekvésű, különösen folyamvölgyelésekben a rizs a főtermesztmény. A nem művelt terek buja legelőkkel kínálkoznak, míg a mélyebb részeket roppant sás és nádfélék borítják, nem kevés alkalmatlanságot szerezve az utazónknak, ha rajtok visz útjok keresztül. Csudálkozását fejezi ki Cameron, hogy e legelőben és vízben gazdag vidékeken minden szarvasmarhatenyésztés hiányzik, holott ő még tsetsebogárt sem látott, a mivel ezt indokolhatná. Sajátságos, hogy Stanley ismét, ki két évvel ezelőtt, ugyanezen időtájban utazott keresztül, nem gyöz eleget panaszkodni eme rettenetes „benszülöttek» ellen, melyeknek áldozatává esett kedvencz paripája is. A dolog annyiban állhat, hogy e bogarak, ha nem is állandó vendégei e vidéknek, de elég gyakoriak arra, hogy megakadályozzanak minden ilyenmü törekvést.

Három heti út után értek a már rég híresztelt Makata síkságra, mely a Szimbaveni és Uzeghara hegyek között terül el. Száraz időben csak megjárja, de most, midőn a majd mindennapi eső következtében egy nagy iszapos területté változott, ugyancsak dolgot adott az átkelés. Számos kisebb-nagyobb folyón átgázolva, átúszva, csónakázva értek a mintegy 120 lábnyi széles, 8—9 láb mély és sebes folyású Makata folyóhoz; magok csak átjutottak az igen primitív szerkezetű hídon, de a szamarakat más módon kellett átszállítani; a mely mód azonban nekik aligha tetszhetik. E célra sikéribb helyet szemelnek ki s most a magas partról minden egyes állatot a hullámok közé dobnak, míg a túlparton állók az állat nyakához erősített kötéllel tovafutnak s így vonsozzák oda. A Makatán túl a némileg emelkedettebb vidék könnyebben járható, de míg neki lábdaganata okozott nehéz fájdalmakat, addig Dillonon mindinkább mutatkoztak a láz előjelei, úgy, hogy sovárogyva várták az egészséges levegőjéről híres Rehenneko elérését, hová ápril végén el is jutottak.

Rehenneko nagy népes falu; lakói a zanzibári rabszolgákhoz hasonlóan öltözködnek, feltűnő egyedül sajátságos nyakékök. Ez egymás mellé sorozott sárgaréz drótból áll, mely a nyaktól elállva, gyakran 2 láb átmérővel is bír s úgy tűnik föl, mintha mindegyiknek a feje egy-egy tányéron nyugodnék. Sehol másutt nem látott ilyet, de hallomás szerint az egész környéken viselik.

Dillon állapota mind aggasztóbbá vált, s egész május 20-káig kénytelen volt ágyban feküdni, míg Cameronnak, bár a láz őt is már több ízben elővette, nagyobb szenvedést okozott lábbaja. Nyugtalanította őket a karaván másik felének meg nem érkezése; hírt sem hallottak eddig felőlük, holott régóta várták. Végre levelben értesült érkezésökről s egyszersmind arról, hogy mindketten erős lázban szenvedtek s melyből még egyikök sem lábolt ki. Május végével meg is érkezett a karaván, de csak Murphyval. Mofatot elragadta útközben a láz, még mielőtt az annyi hévvel fölkarolt utazásban részt vehetett volna.

A megérkezés utáni napon készülteket tőnek a további utazásra. Az expedíció állt ekkor három európai, 25 aszkariból Bombayval élükön és 192 pagazziból, kikhez járult hat szolga, szakács és fegyverhordozó. Maradt még 22 szamaruk

három kutyájok, s minthogy a velök utazó férfiak némelyike asszonyokat, rabszolgákat is vitt magával, így az expedíció meg lehetős imposans számmal birt. Fegyverzetök kifogástalan s bár Murphy még nem volt egészséges, de Dillon tökéletesen fölgyógyult s így május 30-án a legszebb remények közt hagyák oda Rehenneket.

Útjok egyre nehezebb lön, egyik hegyről le, másokra föl-mászni, folyamokon átgázolniok kellett s némely helyen a csuszamos, minden lépésnél lefelé guruló laza granit és quarc-tömegeken az átjutás a legnagyobb fáradsággal volt csak esz-közölhető. A halmok egész terjedelmükön akácokkal voltak borítva, míg a mélyebb, vizenyösebb helyeken a pompás mpa-ramusi fák emelék pompás koronájokat. Sajátságos népszokás-sal ismerkedtek meg itten. A mint a vidék egyik falujába Muinyibe megérkeztek, egy asszony rohant táborukba s tol-mácsuk turbánján egy csomót kötött s ezzel oltalma alá adta magát, boszút állandó férjén, ki őt elkozmasodott ebédéért megverte. Férje csakhamar megjelent és visszakövetelte, de előbb egy ökröt s három kecskét kellett fizetnie s főnöke jelen-létében megfogadnia, hogy soha sem bántja többé. Ép ily úton cserélhet egy rabszolga is gazdát, tudniillik annak nyilat töri össze vagy ruhájának bármely részét megbogozza, a kinek tulajdonává akar lenni s volt gazdája csak tetemes váltságdíj-ert kaphatja vissza és mindig a jó bánás ígérete mellett. Du Chaillu az Asirák és Apingiknél az Ogové környékén említ hasonló szokást, hol a kéznek a fejre való föltevésével ajánlja föl magát egy másik úrnak s az ily rabszolgát azután családja is követi. Bizonyosága ez, hogy a négerek rabszolgáikkal nem bánnak embertelenül s mint Burton említi *The Lake-Regions of Central-Afrika* című művében: oly forma viszony van köztük mint védencz és védúr között.

Itt csatlakozott hozzájok még három kisebb karaván, úgy hogy midőn június 11-én innen kiindultak 500 főnél többre rúgott számok. Ugombától Upupuáig először kellett egy viz-telen, homokos síkon áthaladniok; igaz, hogy e gyér növény-zetű vidék nem tartott két napnál tovább, mégis mire Upuagua gyönyörű vidékének örülhettek s kristályvizében szomjukat olthatták volna, minden gondoskodás daczára egy pagazzi és egy számar a hőség és szomjúság áldozata lett.

Itt látták az első Tembe-kunyhót, mely egész Ugogón

keresztül az egyedüli emberi lakhely. Rendszeresen két egyenkö-
zűen futó falból áll, keresztfalakkal apróbb részekre osztva,
sik, elöl kissé emelkedett tetővel. Majd mindig négyszöget
képeznek, melynek beljébe hajtják éjjelre házi állataikat s
innen ez egyike a legkényelmetlenebb lakhelyeknek, melyeket
ember csak kigondolt. Ronda s csak úgy nyüzsög a féregtől.
Fegyverzetök hasonló a többi négerkéhez s öltözködnek is.
Ellentétben állott velök néhány uadirigo, kik látásukra szin-
tén ide siettek. Ezek büszkén sétálgattak végig a felénk falú-
siak közt s egész szemtelenséggel hirdették, hogy a legelső
alkalommal kirabolják őket.

Az uadirigók egy erős, nagy népfaj, megvetik a művelt-
ség minden nemét s mindkét nem egészen meztelenül jár,
legföljebb nyakok s karjokon pár gyöngysort viselnek. Úgyes
fegyveresek, ezért a körülakók rendkívül félnek tőlük s nem
fordul elő eset, hogy egy megtámadott falu ellenök merne
állni. Útazóinkat azonban Kisokhuében, hová pár nap múlva
értek, jól fogadták; potom áron adtak gazdag eleséget, iga-
zolva a közmondást: „ebül szerzett jószág, kutyául vesz el.“

Minden nagyobb baj nélkül átjutottak a Marenga Mkalin
s érték Ugogóba, melynek lakóiról idáig annyi rosszat halott-
tak. Híre járt, hogy tolvaj, szemtelen nép, kiktől minden
bántalmat el kell tűrni, míg viszont a legesekélyebb sérelem-
ért is, ha a karaván busás elégtételt nem ad, megrohanják
és kizsákmányolják. Hírek ilyen, tulajdonképen pedig gyá-
vák, és csak a velök szemben gyöngye wanyamweszi és
arab karavánokkal követelők. Sok panasz van rájuk vámsze-
désökért, pedig ezt igazságos alapon szedik, mert ha a süle-
vényes terek vízmedenczeit, kútait nem gondoznák, úgy a
száraz évszakban Ugogón át nem lehetne jutni, a mint egy
arab karavánnak esete mutatja, mely pár évvel ezelőtt állig
fölfegyverkezve elhatározta fizetés nélkül vonulni át. Az u-
gogók nem is állottak ellen, de betemették az egész út összes
vízmedenczeit, fölégették kunyhóikat s czók-móköstül a dsung-
lákba vonultak. A karaván csak erre nem készült el s oda
veszett 6—700 embere.

Ugogó úgy 100 □ angol mérföld területű számos kisebb
kerületekre osztott állam. Most mint barna, kiégett föld terült
el előttük, egyes esetlen baobab fákon s cserjéken kívül egyéb
zöldet nem látott szemök. Egészen más az esős évszak alatt,

akkor minden kizöldül s nagy területeket borít a matama; dohány és tökfélék, ez egyedüli természetmények. Az újtóktól éjszakra vonuló talajkiemelkedés képezi a vízválasztót a Nil és Ruahó, alsó folyásában Lufji, között, melynek számos mellékfolyója itten ered. Jellemző Ugagóra a számos zina vagy tó, melyek gyönyörű akácokkal körítve, kedves nyugvó helyül szolgálnak az utazóknak, épen mint a Zahara oázisai. Ilyenek majd mindenütt találhatók s a száraz évszakban ezek szolgáltatják a vizet; a hol nincsenek, ott folyamagyokban ásnak kútakat, a hol pedig ez sincs ott gödrökbe gyűjtenek annyi vizet, mennyi elegendő a következő esős évszakig. De ez oly leírhatatlan állapotba jut, hogy élvezésére (!) csak a leg-tűltöztább szomjúság vihet.

Az uagogók könnyen fölismerhetők azon szokásukról, hogy fülczimpájakat kifúrják s lassanként annyira tágítják, hogy vállaikig leér s úgy látszik a civilizált embernek zsebeit pótolják. Kifogyhatatlanoknak mutatkoznak a fejük formálásában. Némelyek baobab rostokat fonnak bele s így merevített gypjas hajokat vagy egész rendetlenségben hordják vagy természetesebben csüngeni hagyják s ilyenkor elől ki van vágva, hogy a homlok szabadon maradjon. Mások fonatokat viselnek s végeikre apró rézgolyócskákat aggatnak, ismét mások hajok nagyobb részét leborotváltják, s a meghagyott csomókkal bánnak el a főntebbi módon. Testök egyes részeit, némelyek az egészet vörös agyaggal befestik; vegyük ehhez, hogy avas zsiradéktól s ricinusolajtól formalisan csepegnek, és soha nem mosdanak: így lehet némi halvány fogalmunk undorító voltokról és illaturkról.

Kanyenye Uogogónak épen szívében fekszik, annak legnagyobb, legrégibb kerülete, sósvizei s ebből készített sójáról, melylyel a szomszéd tartományokban jelentékeny kereskedést üz, különben is nevezetes. Magomba főnöke, kit Burton is itt talált, még mindig élt, alattvalói állítása szerint 300 éves s most negyedszer fogadzik. Annyi áll, hogy a százat jóval felül kellett haladnia, mert már unokái is mind öszbe csavarodottak voltak. Vetélkedik ez hát Livingstone makazembéji emberével, kit 1871. vagy 1872-ben ott talált, s a kinek gyermekei 1796-ban midőn dr. Lacerda e Almeida ott járt, már 30 éven felül voltak. És ez ember arabok állítása szerint még 1874-ben is élt, tehát legalább 130 évesnek kellett lennie.

Mint a négereknél igen gyakran, itt is tág tere van

a babonának; minden betegséget, halált, gonosz szellemeknek tulajdonítanak s ezekkel egyedül a bűvészek bírnak. Ezek így kényelmes életre tesznek szert, habár sorsuk majd mindig utól éri őket, gyanuba jönnek s ilyenkor menthetetlenül családjokkal egyetemben megégetik őket.

Az ország nyugoti részeiben alkalma volt megismerkedni a temetési szokásokkal is, hol épen egy főnök halt meg, mikor odaérkeztek. Legelőször is megmossák s valóban bámulandó, hogy e szokatlan műtétre föl nem támad halottaiból. Mosás után egy odvas fába állítják, naponként kizarándokolnak hozzá, befecskendik pombeval s belintik hamúval. Ebből áll a szertartás s tart a végelerjedésig, mikor is onnan kiveszik, kiterítik napnak, szélnek, esőnek, míg csak fehérlő csontjai maradnak, ezt azután eltemetik. Még nem rég rabszolgákat is gyilkoltak le ily alkalomkor, jelenleg azonban fölhagyták már e rút szokással. Közönséges emberek tetemét egyszerűen a legközelebbi dsunglába dobják, étkül a hyenák és más ragadozóknak, melyek itt nagy számmal vannak.

Burton óta, mondhatjuk, sok megváltozott itt, főleg az élelmi szerek fölötté megdrágultak, tojás, vaj, tej, jóval drágább, mint Angliában. A népség mindenütt barátságos s ezért táboruk nem egyszer hemzsegett a benszülőttektől, kik üvöltve, vigyorogva bámulták a soha nem látott tárgyakat. Különös volt egyik öreg főnök, ki nagy érdeklődéssel szemlélte utazóink óráit, pisztolyaikat s egyéb műszereit, végre is arra fakadt, hogy minő szerencsések a fehér emberek, mi mindenfélét tudnak készíteni s bizonyára olyasmit is, mitől örökké ifjak maradnak és nem halnak meg soha. A jó öreg úr azt hitte, hogy utazóink legalább is pár ezer évesek s minden készüléket magok csinálták. Nehéz lett volna capacitalni, no de nem is háborgatták hitében.

Az egész országon keresztül egyedüli kellemetlensége volt a minden újabb tartományban ismétlődő mongo-fizetés, mely míg egy részről mindinkább megcsappantotta készletét, más részről folyton késedelmezésnek volt oka, mert a főnököket jobbára részegen találták; ezek kijózanodását pedig meg kellett várni, ha egy hétig tartott is. Az összes, így vámul adott tárgyak értéke Zanzibárban 500 dollárt ért meg, míg itt még egyszer annyi értékkel bírt; szerencséjükre, ez a vámolás ezen túl elmaradt.

Kedvezően változott vidékre találtak útzóink már Ugo-
gónak nyugoti tartományában. Ez sűrűn lakott, állat-növény-
világa egyaránt gazdag s vízben sem szűkölködik; ezért,
habár ugyanazon nép lakja, még is más geographiai beosztás
alá esik. E változás még nagyobb volt a szomszéd Mgunda
Mkaliban, mely csak Burton és Speke óta kezd a homályból
kibontakozni. Akkor még valódi őserdők voltak itten alig
néhány faluval; víz- és élelem-beszerezés annyi bajjal járt,
hogy minden karaván csak jelentékeny emberben és vagyonban
szenvedett kár árán juthatott keresztül. Mióta azonban a nyu-
gotiabb wanyamwesziektől lakhelyeikről elűzött wakimbok
itt új hazát alapítottak, előnyösen megváltozott a helyzet.
Ezek az erdőket, dsunglákat kiirtották, kútakat ástak, a földet
szorgalmas művelés alá vették, szóval alig egy évtized alatt e
vad vidéket Afrika egyik legtermékenyebb s áldottabb vidékévé
varázsolák.

Lakosai békeszeretők; annál nagyobb volt útzóink me-
lepetése, midőn mindjárt az első falunál, hol letelepedtek, nagy
izgalom szállotta meg kísérőiket, kik mindannyian fegyvereik-
hez kapva a falu felé rohantak, kiabálták, hogy viszály ütött ki
a benszülöttekkel. Puskáikat fogva útzóink is odasiettek, de
annak kapuit elzárva találták, a falut körző kerítés mögül
pedig puskák, lándzsák kandikáltak ki, készen minden megtá-
madás visszaverésére. Egyetlen esetleges lövés a karavánra
nézve végzetes harcnak lehetett volna megnyitója, mert a
benszülöttek jól voltak fődve, fegyverkezve, míg útzóink gyáva
kísérői az első sebesülésre mindannyian megfutottak volna.
Cameron, fölismerve a helyzet veszélyét, rögtön visszaparanc-
csolta embereit, de az eset előidéző okát a nagy izgalomban
tőlük nem tudhatá meg, azért tolmácsát a falu főnökéhez
küldé, megtudni: mi okból fogadja őket ily ellenségesen.
E tapintatos eljárása a legjobb fordulatot szülte s kitünt, hogy
az egésznek egy kirangoz volt oka, kit Murphy hozott Baga-
mójából. Ez ugyanis e faluból nagy mennyiségű elefántcsontot
vitt magával Zanzibárba, becsereleendő ott löporért és kelmék-
ért, de csak annyit adott át, melynek értéke meg sem közelíté
az elvitt elefántcsontét, miért is a falu főnöke jószerével
jobb kiegyenlítést óhajtott, de emberünk és kísérői gúnynyal
utasíták vissza. Útzóink rendbe hozta csakhamar a dolgot
oly megelepedésére a falubelieknek, hogy egész éjen át dalol-

tak, tánczoltak s ittak, míg a vendégszerető főnök társaival meglátogatta a tábort s nagy fazék pombét hozott ajándékol. A látogatást utazóink is viszonozák s nem győzték csudálni szokatlan tisztaságát, mi nagyban elütött Ugógo tembeitől. A tetővel ellátott házak hosszúkás négyszögben sorakoznak egymás mellé s arányítva a található anyaghoz: művészien épültek. Az egész falunak csak két, sánczkosarakkal megerősített bejárata van, hol folyton örködnek. De nem csak ezen, hanem az ország többi falvairól is el lehet ezt mondani, valamint lakóiról is: hogy értelmes, szorgalmas emberek s a műveltség jelentékeny magaslatán állanak, ha könyvből merített tudományuk nincs is. Országuk egyike a legszebbeknek, pedig annak művelése sok gonddal jár. Földeik rendszeren árkokkal, kerítésekkel vannak egymástól elkülönítve s imitt-amott nyoma látható a mesterséges öntözés kísérleteinek is, míg gyepes rónáikon nagy marhaesordák legelnek.

Néhány napi út után eljutottak annak nyugoti széléhez, de ez már nem oly gazdag; a víz hova-tova gyéribben fordul elő, dsunglák, erdőségek és sivatag váltakoznak, s még kietlenebb színben tüntették föl a gyakran óriási mérvű, leégett síkok, melyeknek röpködő hamúja szemök-szájukat telehordta s szomjukat pokoli kínig fokozta. Különösen Kipihen túl, hova egyik nap délutánján érkeztek, jutottak szorult helyzetbe. Ennek gazember lakói elhitették velök, hogy minden aggodalom nélkül tovább utazhatnak, mert még est előtt bővizű állomásra jutnak. Útazóink, kik mielőbb óhajtottak Unyanyembébe érn, kaptak a tanácson, de keserűen csalódtak, mert csak másnap reggel találtak némi vízre egy szikla aljában s az is oly sűrű volt, hogy a pagazzik valódi akasztófa-humorról pombénak keresztelték.

Keresztülhatolva még egy szomszéd erdőborította országban, 107 napi útazás után — ide nem értve a Rehennekóban töltött 30 napot — Unyanyembébe, útazásuk első nevezetesebb nyugvóhelyére érkeztek. Cameron már ezzel is bebizonyította rátermettségét, mert ily rövid idő alatt előtte ezt az utat senki sem tette meg. Burton és Speke 134 nap alatt tette meg ez utat 1857-ben; Speke és Grant pedig 1860 és 61-ben 114 napi időközben. Unyanyembében számos arab telep van, egy Kukuruloban székelő kormányzóval. Ez előre értesülvén jöttük-ről, rendkívüli nyájassággal fogadta őket s ugyanazon, elég

kényelmes, tágas lakást rendezte be számukra, hol az előbbi évben Livingstone és Stanley szállásoltak. Itt töltött idejök azonban egyike volt a legszomorúbbaknak, s ama lapok, melyeken leírja állapotukat, megdöbbenő hatással vannak az olvasóra.

Augusztus elején értek ide s már másodnap mindhár-mokat elővette a láz, miben egész ittlétök nagyobb részében egyszerre vagy felváltva szenvedtek. Betegségöket emberek fölhasználták, szöktek, loptak, s úgy látszott, hogy az expedítio végére jutott. Kétségbeesett állapotuk legjobban kitűnik ama levelekből, miket innen a jókedvű Dillon időről-időre hazairogatott; továbbá Cameron naplójegyzeteiből. Álljon ezek nehánya itten.

Augusztus 23-án írja Dillon: „— Halljatok rémséges dolgokat. Augusztus 13-án vagy a körül, (egyikünk sem tudja) Cameron rosszul lett, én soha nem éreztem magamat jobban, Murphy szintén. Este azonban nálunk sem volt már minden rendén, de én nem akartam beteg lenni. Murphy már ágyban feküdt, engem pedig úgy rázott a hideg, hogy egy közönséges ház bedőlt volna tőle, végre is ágyba kellett mennem. A következő öt napot tejen és kenyéren töltök, senki sem gondolt velünk, fölkelünk, sétáltunk tetszésünk szerint, a szolgálk nem tudták, mihez fogjanak velünk. . . Egyik nap Cameron így szól hozzám: „A legények nem jól ütötték föl sátramát, a szűk helyen alig bírok megfordulni; de ez csak hagyján, legczudarabb az, hogy a nagy zongorának a lába fejemen áll és hogy az emberek egész nap csörömpölnek rajta. Egészen egy salonbutorzat közé zártak.“ Nekem magamnak is úgy tetszett, mintha ágyam löszerekkel telt kosarakon állna, majd ismét egyszer bocsánatot kértem Murphytól hosszas elmaradásomért, de az ugondai király volt nálam. . . Valamennyien, úgy hiszem, ötödnapra jobban lettünk s vallomásainkért egymást kölcsönösen jóízűen kinevettük. Az arabok folyton gondoskodtak rólunk s különféle hűsítő szereket hoztak.“

Szeptember 8-án: „Újabb rohamunk volt ama czudar lázból. Harmadnapon látom, a mint Murphy fölkel s a szoba negyedik, nyitott oldala felé evezett; erre-arra szédelegve akart kikászolódni egy rakás töltény közül, mely a kosarakból kidőlt. Szembetűnően azon rögeszméje volt: hogy neki most valami nagy sziklát kell megmásznia, mert oly lassan ment.

s mindig apróbb lépéseket tőn, míg végre egy rakás üres töltenyhez jutva, arra egy mély sohajtással, kezét lábát használva, leült. E pillanat, — hogy erős, természetes ember nem bír egy ajtó és negyedik oldal nélküli szobából kijutni — oly nevelésesnek tűnt föl: hogy oly hangosan fölkaczagtam, mint nyomorúlt helyzetem csak engedte. Minek az lett a következménye, hogy erre fölocsúdott, fölkelt és kiszédelgett. De mind ezt látni kell s oly nyomorútnak lenni, mint minő maga az áldozat! Ti el sem képzelitek, hogy megviseli e láz az embert. Legelőször mint főfájás jelentkezik, s a nélkül, hogy betegek volnánk, készlet a lefekvésre. A következő napokon megkísértjük körüljárni a szobát s érezzük, hogy testünket oda kell engedni, hova lábainknak azt épen vinni tetszik, ezért aztán gyakran ugyancsak czifra út kerül ki. Inni! inni és inni! hideg vizet, tejet, theát, mindegy, akár vizeshordó, akár theáskanából.“

Maga Cameron szeptember 20-án így ír: „Rendkívül izgatott vagyok, két nap óta hiában fáradozom emberek gyűjtésén a tovább útazásra, mert minden pagazzi kijelenté: hogy fél. Remélem, hogy lázam nem soká véget ér, mert már hat-szor gyötört s újabb rohamai gyöngülnek, csak egy bajom van, hogy jobbik szemem igen meggyúlt; de ez is javúl.“

Szeptember 30-án: „Még mindig itt vagyok, elegszer kísérlem az előnyomulást, de egy pagazzi sem akar hozzám csatlakozni; legalább azon 130-ból, kiket béreltem, egy tucznál többet nem bírok összecsoportítani, s azokkal sem lehet semmit sem kezdeni. Szemem még egyre fáj.“

Október 14-én: „Újra írhatok, de tökéletesen vak voltam s előbbi levelem óta ismét erős lázban szenvedtem. Ez utolsó jobban megviselt, mint az előbbieket összesen; vágyam volt: egy-két napot köztetek élni... De most ismét remélem, hogy nem sokára távozzunk. Dillon ismét jókedvű, csak haragos, hogy még nem indulunk... Ezt én csak úgy egymás után írogatom, mint épen szemeim engednek; azért ne várjatok sok összefüggést vagy értelmet leveleimben.“

Egy másik, más egyénhez intézett levelében így szól szeptember 15-ről: „— Igen félek, hogy Dillonnak vissza kell fordulnia szembaja miatt, mert egészen megvakult s két-három nap óta sem írni, sem olvasni nem tud. Először egyik, majd a másik szeme támadtatott meg, véleményem szerint

számára legjobb volna a visszatérés, s én komolyan ösztön-zém erre.“

Szeptember 20-án: „E várakozás borzasztó; már szeptember 20-ika van s én még mindig itt vagyok visszatartva, mert nincs pagazzim. Ha egészséges lettem volna, már rég távol volnánk; de így 45 nap alatt négy lázrohamom volt, melyek 8, 7, 5 és 4 napig tartottak, s midőn helyre állott egészségem, egy öt napos fejfájásban kínlódtam. Egészben 16 napig valék egészséges. Dillon jobban van, velünk jönni szándékozik, de még nem a régi . . .“

Szeptember 26—27-én: „Ismét lázrohamom volt s ma az első nap, melyen valamit újra tehetek. Dillonnál, úgy látszik, rendszeres a láz, egyik napról a másikra, ha nem is erősen; de félttem arczát, a balszemével mit sem lát s a jobbikat is ugyanazon veszély fenyegeti. . . Ha megvakúlna, visszaküldésnél egyebet nem tudok vele tenni, mert lehetetlen, hogy utunkat velünk folytathatná, s maga is azt mondja, hogy egyedül mérsékeltőbb clima volna az, mi helyreállíthatná. . .“

A munkában közlöttek közül e néhány is föltűnteti, minő nyomorúságban volt ekkor az expeditio. Betegségükhöz hozzájárúlt, hogy pagazzijai folyton kínozták fizetésjavításért, őt ugyan hiába, de Murphy és Dillonnál nem egyszer sikerült célukat elérni. Sok fölfogadott megszökött, miután pár napig ette az expeditio kenyerét, az előleggel, mások a rájuk bízott árukkal egyetemben, úgy, hogy Cameron kényszerült az itteni arab kereskedőktől négyszeres árért új készletet beszerezni.

Ez egész idő alatt egyetlen vigaszuk, támaszuk volt az araboknak irányukban tanúsított, valóban megbecsülhetetlen figyelme. De mind e bajokhoz még nagyobb szerencsétlenségeknek is kellett jönniök.

Október 20-ka volt. Cameron ágyán feküdt, elgyöngülve a folytonos láztól. Kedélye lehangolva, agyában zavart gondolatokkal; míg magányát az elhagyott édes haza s szeretteinek képei rajzolták körül, szolgálja sietve ront be egy levéllel kezében. Venni azt, és kérdeni: kitől jön? egy volt; de a szolga csak azt bírta válaszolni: „egy ember hozni“.

Nagy fáradtságába került felvad létre kibetűznie és mert akkor sem tudta megérteni, Dillonhoz ment: de annak agya is ugy össze-vissza volt zavarva, hogy a közös olvasás után sem tudták a levél egy főpontját: „Atyád legyen-e az, a ki meg-

halt?“, kieszelni. Csak akkor értették meg, miután a levél hozója Dsuma, Livingstone-nak hű kísérője, elibök bocsáttatott. A levél írója, — egy arab, — ugyanis azt gondolta, hogy az expeditiot Livingstone egyik fia vezeti. Rögtön segélyt küldtek a Livingstone holttestét hozó, nagy nyomorban sinlődő, hű karavánnak, más részről hírnököket menesztettek a partok felé, hírül adandó a nagy ember halálát.

Livingstone halálának közelebbi körülményei, működésének méltánylata nem lehetett itten feladatomban, csak annyit említek, hogy miután a szomorú hírt megtudták, s pár nap múlva a karaván is megérkezett: az expeditio nem kis zavarba jött a további teendők iránt; mert annak vezetésére számított, kinek csak holttestével találkozhatott. Murphy, a sok bajtól elkínózva, elkedvetlenítve: visszatérést javasolt; Cameron Dillonnal mindenekelőtt Udsidsibe akartak hatolni, biztosítandók ama kézírattal telt szekrényt, mely Livingstone utolsó útjának eredményét tartalmazta, s melyre a nagy halott utolsó pillanataiban is gondolt; azután pedig Nyangwe felé tovább menni s az elhúnytak fölfedezéseit folytatni, a Lualaba-kongót illetőleg.

Dillont azonban újabban kitört láza, szembaja, melyekhez még egyéb betegségek is szegődtek, kényszeríték a visszafordulásra. November 9-én indult el Dillon és Murphyval a Livingstone holttestét vivő karaván a keleti partok felé; míg az ő jelszava volt: „Föl nyugatra!“

Az utolsó estét Dillonnal, kihez szenvedélyesen ragaszkodott, komoly beszélgetések közt tölték, álmodozva az egykori viszontlátásról hazájukban, noha kevés reményök volt hozzá. Dillonnál valószínűbb volt ez és mégis, alig váltak el, már pár nap múlva tudatta Murphy a szomorú hírt Dillon haláláról, ki a borzasztó afrikai láz áldozata lön. Szerencsétlen véletlen löfegyvert hagyott közelében s ő lázdüheben, kétségbeesve betegségei fölött, véget vetett életének.

Rettenetes e láz s alig gondolható el hatása, írja útonk. Olykor a nélkül, hogy eszméjét egészen elveszítené, oly phantasiái voltak, mintha neki két feje volna s érzé, hogy ez állapotban nem élhet. E helyzet annyira élénk; a vele járó fájdalmak annyira gyötrők: hogy gyakran ösztönözve érzé magát e második fejnek minden áron való eltávolítására, távol azonban minden öngyilkossági szándéktól.

II.

Soká tartott, míg e csapásokból kiépült, s e napok eseményei mint álom tűnnek föl előtte, melyekről számot adni nem bírna, annyival kevésbbé, mert saját egészsége is tönkre volt téve; lesoványkodott, mint egy csontváz, szembaja egyre tartott, láza meg-megújult, s valóban bámulandó lélekerő kellett ahhoz, hogy ily állapotban mégis tovább mert haladni. Csak midőn e közben beállt az esős évszak, mely újra fölfrissíté a hőségtől eltikkadt természetet és legtarkább virágokkal diszítvén lombot, pázsitot, a tropicus égalj egész pompáját fejté ki előtte: ocsúdott föl nyomott kedélye s szállta meg új élet, habár a folytonos szökések következtében oly lassan haladhatott előre, hogy december 8-ika volt már, midőn Unyanyembe szomszéd országába, Ugundába érkezett.

Itten tölté még a karácsony ünnepeit is, mert némi viszály miatt a szomszéd tartománnyal, nem engedték meg neki az átkelést. E hosszas tartózkodása alatt alkalmá nyílt a népelet és szokások közül egyet-mást tapasztalni. E szerint e népek egész idylli életet élnek, korán kelnek s reggelire kiszíván pipájokat, sietnek a mezőre, végezni napi teendőjüket, otthon csak a főnökök, öregek és gyermekek maradnak. Este azután megindul a táncz, zene, ének, csak az a különös, hogy a két nem nem egymással, hanem külön-külön tánczol, nem épen a legillendőbb mozdulatokkal, miben természetesen a nőké az elsőség. Azzal azután megint édes-keveset törődnek, ha megbámulja is őket ez vagy az a másik nemből.

Lapos födelű kunyhójok, igaz hogy több, rendesen három részre van osztva, de azért igen piszkos, kényelmetlen, tele mindenféle féreggel, melyek közt valami kullancs-fele, annyira fájdalmasan csíp, hogy az arabok mérgesnek tartják.

Mint a kereskedőkkel gyakran érintkező nép, ruházódik; a gazdagabbak vásárolt kelmékből, a szegényebbeknek egy fügefafélének hámjából készített belföldi szövettel is meg kell elégedniök. Tettovirozzák magokat, mindkét felső metszőfoguk széleit letördelik, szóval az unyamweszik már ismert szokásaival élnek.

Végre január 28-án megkötötték az egyezség, s ő tovább

vonúlhatott Ugaraba. Ugunda még sík, de igen egyenlőtlen vízviszonyokkal; rizstermelésre a legnagyobb rész csak az esős évszakban alkalmas, oly száraz; másutt ismét egész mocsarassá válik, főleg a Tanganyikába ömlő Malagarazzi s mellékfolyói mentén. Ugara felé, már hullámos kezd lenni a talaj, s mennél közelebb jutunk a Tanganyikához, annál hegyesebb, szakgatottabb a vidék. A hegyek egymás mellé sorakozva, keletről lassan emelkednek, míg nyugatról meredeken szállnak a síkságra s köztük legjelentékenyebbek a 7000 láb magas Kavendi hegyek, számtalan, a Tanganyika felé siető folyóval átszakgatva. Ugara már nem tartozik a tulajdonképi Unyamweszihez, de mert lakói ugyanazon szokásokkal, ismertetőjelekkel bírnak; mert nyelvek is csak dialectusban különbözik, igen nehéz őket megkülönböztetni. Általában a nyelvre nézve meg kell jegyeznünk, hogy a Tanganyika körül lakó népek is azon, egyéb négerekétől elütő nyelvet beszélnek, mely éjszak felé a nilusi tavakig és gallák földéig, keleten a tengerpartig, nyugat felé ismeretlen határokig el van terjedve s előragok szolgálnak képzőként. (U, va és M.)

Ugara gyönyörű egy ország, megáldva mindennel, mi csak az ember élete fentartására, kényelmére szolgál; de annál szomorúbb volt látni a sok romot, elpusztított vidékeket, melyeknek szorgalmas lakói rabszolgákul hurczoltattak vagy legyilkoltattak az arabok és egy benszülött fejedelem közt példátlan embertelenséggel vívott, már évekig tartó harcban, melyről útagónk sok érdekeset közöl könyvében. Ily garázdálkodás annyival könnyebben megy, mert majdnem minden falu független egymástól, s a közös veszedelem sem tartja őket együvé. A nép szép termetű és csak ott barátságatlan, hol a rabszolgahajásároktól sokat szenvedett s minden idegenben ilyet lát. E szép vidék tartott a következő tartományokon is, míg nem február 18-án az óriási Tanganyika tavat pillantották meg szemei ép tizenöt év és öt nappal utóbb, mint Burton azt fölfedezte. Útagónk elragadónak írja a gyönyörű panorámát, s először nem is akart hitelt adni saját szemeinek. Egy mély lejtősödés alján, úgy egy mérföldre terjedő világoskék sujtás terült el, azután jött néhány fa s hátuk mögött szürke sík, mely távolabb felhős éghez hasonlított.

„Ez uram a tó, bizonyitgatták emberei, de ő soká lehe-

tetlennek tartotta, hogy ama keskeny, világos szalag az óriási Tanganyika volna, míg csak meg nem villant agyában, hogy az a szürke felület a tó, a mit ő felhőnek nézett, míg a világos kék sujtás csak a tónak egyik napsütött öble. Gyorsan haladtak a partokhoz; hová már az udsidsi arabok számukra csónakokat rendeltek s rövid óra múlva már Kavele felé eveztek. A tájkép gyönyörű. Nyugaton Ugoma gigasi hegységei emelkedtek, míg a keleti partokat buja, világoszöld nádféle borítá, csak imitt-amott engedve egy szabad pillantást a sárga fövenyű partra, élénk piros pálmaborított zátonyok s a tözsomszédságukban elterülő falvakra. Számos kisebb-nagyobb jármű úszott a víz tükreán; bűvárok s más vízi madarak bukdácsoltak föl-le, míg a távolban nagy kiterjedésű úszó növény-szigetek egészíték ki a képet.

Kavelebe érve, miután eddig fogadott szolgálait elbocsátotta, s a legszükségesebb teendőket elvégezte, nyomban Livingstone papírjai után nézett, miket nagy öröme az oda való arab főnök kezénél elég biztosságban talált. Annál kellemetlenebbül lepte meg, midőn saját holmijának átvizsgálásánál azon keserű tapasztalatra jutott, hogy őt az egész úton rendszeresen meglópták, a min végre sem lehetett segíteni.

Kavele Udsidsinek egyik legjelentékenyebb helye a Tanganyika mellett. Számos arab telepedett meg itten, kik utazónkat mind igen szívesen fogadták. Az ország kisebb kerületekre van osztva, mindegyik élén egy-egy kapitánynyal, míg az egésznek főnöke egy távolabb eső hegyi faluban székel. A lakosság iszákosság és tolvajság gyanújában állt, legalább Burton és Speke ilyeneknek festi, de úgy Livingstone mint Cameron is mentik őket s nem lehet róluk ezt annyira mondani, mint a tengerparti lakókról. Ők jó kovácsok, teherbíró hordárok, ügyes hajósok és halászok.

A mi a legérdekesebb látnivaló van Kaveleben: az a vásár. Naponta kétszer van, 7—10 óráig dél előtt az első, s délután a második. Jelentékenyebb a delelőtti. Az egész körző országok lakói gyűlnek itten össze; a warundák rozs és evezőkkel, a szigetlakók a hálókészítésre alkalmas kenderfélével kereskednek. Uvira edény és vaseszközöket, Uvinza sót, mások ismét mást szállítanak s árulják azt oly tüzzel hévvel, hogy a borzasztó lármába az ember füle megfájdul.

Pénzül apró gyöngyöket (sofi) használnak, miket egyes

emberek zsákszámra hoznak s itt úgy szerepelnek, mint nálunk a bankok. Minden venni szándékozó ily apró pénzre váltja föl jószágát, vásár után pedig a bankárok azt ismét visszaváltják bizonyos százalék mellett.

Útazónkat itt ismét útolérte a láz, még mielőtt jóformán a Tanganyikára szállott volna, s a legvadabb rémképekkel gyötörte. Úgy tetszett neki, mintha ő legalább 15 „én“-ből állana, kiknek mindegyike az övéhez hasonló fájdalokat érzett. Más ízben csolnakában fekvé úgy látta, hogy másik „én“-je a csolnak túlsó végében van s annak ugyanazon főfájása volt, mint neki. Azt is gondolta, hogy a hideg theával telt edény, mely a csolnak túlsó felén volt, egyedül a másik én számára helyeztetett oda s hevesen kapott utánna, mikor hánykolódása közben odajuthatott, s itta mint a hal, mód nélkül örülve: hogy rászedhette azt a másikat.

Néhány nap múlva azonban jobbra fordúlt állapota s útazása egyik legnagyobb eredményének kezdő pontján állt, midőn márczius 13-án Bombary és 37 emberrel, két csolnakban a Tanganyika fölmérését megkezdette.

Hogy Afrika belsejében egy kifejlődött tőrendszer van, melynek egyik tagját a Tanganyika is képezi: úglátszik már a régiék előtt is ismeretes volt s korábbi afrikai útazók is gyanították. Újabb geographusainknak azonban tetszett ezek helyébe egy nagy közép-afrikai pusztaságot helyezni.

Az első portugall útazók, missionáriusok gyanításai föltűnőleg közel járnak a valósághoz úgy, hogy a 200 évvel ez előtt készített afrikai térképek sokkal helyesebben tüntetik föl a belföld viszonyait, mint a századunk elején készültek, még mielőtt Cooley teoriája a régi útazók tapasztalatai nyomán egy részről, másrésztől Burton, Livingstone felfedőzései, halomra nem döntötték azt.

A Tanganyika, Nyassza és Albert-Nyanza, (Mvutan-Nzige) véleménye szerint, ugyanazon nagy mélyedési vonalban fekszenek, mely időelőtti emelkedés által képződött. Útazónk előtt a Tanganyikát úgy rajzolák, mintha az délről egyenesen éjszakra haladna; ő bebizonyítá, hogy az igen is nagy hajlással bír az egyenlítő felé és hiszi: hogy tüzetesebb kutatások ugyanezt derítendik ki a Nyasszáról is; mert mindkettő parallel fut a parti hegység és Madagaskar hegyeivel. Ép ily parallelismusban áll a Mvutan-Nzige is az éjszaki part-

hegységgel, melynek keleti nyúlványai egy magas fenföldet képezve, egész a Quardafin-fokig, sőt azon túl terjednek, mert a Sokotra s a többi szigetek ennek töredékei.

E szó „Tanganyika“ annyi mint „keverék“ s valóban helyes elnevezés, mert 96 folyó ömlik beléje a Cameron által kikutatott partok mentén, ide nem értve a számtalan patakot és csermelyeket.

Kaveléből elindulva, a keletről körző hegyek alacsony homokkőből állanak, de hátuk mögött egyre erdősebbek, magasabbak lesznek, a mily arányban távolodnak a tótól. Kissé délre egészen a tó mellé húzódnak s végre a kabogói kettős csúcsban csomódnak. Kabogón alúl egész a Kungve fokig a part alacsony s nagy öblöt képez, melyen túl hirtelen emelkednek ismét s ezek egyikéről a Massowahról, látták Livingstone és Stanley együtt utólszor e tavat.

A Kungve-foknál alig szélesebb 15 angol mérföldnél a Tanganyika s az eddig látott vidékek fölötté szépek; utazónk el van ragadtatva s csak azt sajnálja, hogy emberei bátortalansága miatt a partoktól nem távozhatott s kényszerült öbölbe evezni. E vidékek lakosai rabszolgakereskedésből élnek, mely czélból megtámadják gyöngébb szomszédaikat s érlelmi szerért és egyebekért Udsidsiben becserelik, mert magok a dohányon kívül mást is termelni lusták.

A Kungve fokon alúl még egy darabig kísérik a hegyek a partot, azután visszavonulnak s köztük egy kisebb füves-fás dombor marad. Itt a tó erősen nyomul a partokhoz s folyton változtatja azt. Hol előbb népes falvak voltak, ma csak napról-napra fogyó homokpadok láthatók, mint ez a Musamwira torkolatnál legjobban kitűnik.

Ezen túl a hegyek majd a tó mellett, majd ismét távolabb haladnak, mindenütt vad rendetlenségű gránittömegekből állva, mintha óriások hányták volna össze. Leginkább ilyen már a tó déli vége felé a Polungo szigeteknél, hol azok minden pillanatban lezuhanással fenyegetnek s ugyancsak veszélyes volna alattuk táborozni. A tóból imitt amott tuffképződésű zátonyok, mint oszlopok emelkednek ki, melyek délebbre hatolva mind magasabbak s a római téglánál nem vastagabb vörös körétegekből épültek. Időjárás és hullám egymástól elszakította s vad phantasticus alakot adott nekik, melyek

csalódásig utánozzák a régi várak erősségeit apró kiemelkedéseikkel s tornyaikkal.

Itt egy érdekes optikai csalódásnak is volt tanúja. Úgy tetszett, mintha a tó túlsó, nyugoti oldalán húzódó hegyek hóval lettek volna borítva s már-már hitelt adott neki, midőn egyszer csak szétfoslott a kép, mely nem volt egyéb sugártörésnél. Talán sok útazónak hóval borított hegyei ilyesmire reducálhatók vissza.

Humorosan jegyzi meg útazóink, hogy a Tanganyika fölötté sok ördögnek lehet lakóhelye, mert majd minden sziklatorokban ilyeneket hisznek a benszülöttek s pár gyöngyszemet áldozva nekik, kibékéltetik. A beömlő folyók a Miszissippiéhez hasonló növény-szigeteket hordanak bele, gyakran egy negyed mérföld átmérővel, gazdagon fűvel, fával borítva. Az a déli tengerkar, mely Liemba név alatt egész külön tóként szerepelt, a mesék sorába tartozik, mint ezt már Livingstone is állítá. A vidék egyáltalán gazdag, de gyér népességű, főleg a rabszolga-hajhászat következtében, mely egyre nagyobb mérvet ölt. Lerombolt falvak, elpusztított vidékek, aratatlan, legázolt gabonák hirdetik e gyalázatosságot, a lakosság egy része rabszolgaságba hurczolva vész el, a megmenekültekre pedig éhhalál vár a dsunglák sűrűjében. Csak megerősített helyek kerülnek el e sorsot, s ezek lakói bizalmatlanok s ellenséges indulatúak minden idegen iránt.

Kazangalovába érve, itt vatuta lakosságra találtak, míg a tulajdonképeni lakosok a dsunglákba menekültek. E vatuta férfiak kivétel nélkül ív és nyilakkal s paizszsal vannak fegyverkezve, sőt már a gyermekek is. Koromsötét testök egészen meztelen, ép úgy a nők is, s kicsi előkötőjük épen nem arra való, hogy testök bizonyos részeit elfödje, hanem talán inkább arra, hogy kiemelje. Mindkét metsző fogukat, némelyek az egész fogazatukat hegyesre fűrészelik s alsó állkapcsuk két középfogát kihúzzák. Főismertető jelük azonban nem ez, hanem azon egyenes tettovirozott vonalok, melyek egyike a homlokon, ketteje pedig a halánték mentén húzódik le.

Útazónkat megérkezésénél mindjárt nagy tömeg fogta körül s elég barátságosan fogadták, habár máskép a legvadabb rablók. Nincs is állandó hazájok, rablásból élnek, elűzik az egyes helyek gyöngébb lakóit, — mint itt is az eset — s addig lakmároznak ott, míg mindent föl nem emésztettek. Akkor

fölkerekednek s elülről kezdik; nincs lakosság, mely vad ember-telenségöknek ellenállani merne.

Valamint kelet, úgy délfelé is a tó egyre növekvőben van. Sok helyen észlelt fölbugyogása a víznek oda látszik mutatni, hogy a számos folyón, patakon kívül még víz alatti forrásokból is nyeri vizét, mi annyival inkább hihető, mert az egész vidék egy vízzel telt szivacsához hasonlítható. Nyugaton a déli fősík egy meglehetősen hegylánczczá egyesül, mely megszakítás nélkül halad a partok mentén körülbelül a tó hosszúságának feléig, hol is a déli Mulangó-fokot képezve, nyugot felé kanyarodik.

Vele szemben az éjszaki Mulangó fokkal kezdődik a 2—3000 láb magas, meredek Ugomahegység, mely onnan a tónak egész nyugati partjait környezi. A két fok közt, mintegy kaput képezve a tóhoz, (innen mulango = kapú) terül el egy alacsony, sötétvörös homokkőhalmokkal borított vidék; egyedüli megszakítása a Tanganyikát körző folytonos hegylánczoknak és itt van a Tanganyikának sokat keresett és emlegetett lefolyása: a Lakuga, melynek fölfedezése Cameron koszorújának egyik legszebb levele.

E nyugati partok lakói hasonlítanak az említett vatutákhoz s mint minden néger faj, úgy ezek is a hajnak legczifrább, majdnem leírhatatlan elrendezése, jobban mondva elrendítlentésében találják örömeiket. Értem a hölgyeket, mi nem csudálandó utóvégre sem, ha elgondoljuk, miszerint ruhájuk nem lévén, az az egész czifrázkodási hajlam, mely a mi nőinknél az egész testre kiterjedve megoszlik, ott egyedül a fejre szorúl. E mellett még az az előnyös oldala is van, hogy a férjeknek nem kerül semmibe.

Legfeltünőbbnek találta útaxónk egyik törzsnél, hogy épen a legszebb, legerőteljesebb nők mellbimbója hiányzott s helyét egy gödörke foglalta el. Nyilván való a kivágatás, de azt már nem tudta kitudakolni, valjon divatból, önkénytesen vetik-e e fájdalmas műtét alá magokat, vagy pedig büntetésből történik. Cameron elég gonoász az utóbbit hinni.

Különben a népesség itt már barátságos, falvaik meg erősítés nélkül állanak a hegyoldalokon; jelétül a békésebb, biztosabb állapotoknak; az egész vidék emlékeztet Svájcra s a legváltozatosabb állat- és növényfajokban egyaránt gazdag.

III.

Május 9-én értek vissza Udsidsibe s ezzel a Tanganyika fölmérése be volt fejezve, mert az éjszaki részeket már az előző évben fölmérte volt Livingstone és Stanley, midőn az ottan befolyó Ruzicze-folyóban annak kifolyását keresték. E szerint a tó a déli szélesség $3^{\circ} 8'$ — $8^{\circ} 47'$ közt terül el, hosszan nyúlva éjszaknyugatról délkeletre. Legnyugatibb pontja a keleti hosszúság $29^{\circ} 10'$; legkeletibb a $32^{\circ} 30'$ érinti. Legnagyobb szélessége 12 geográfiai mérföld s területe az 500 négyszög mérföldet felülmúlja.

Cameronnak szándéka volt a Lukugán át a Lualabába menni, de Kaveleben nem kaphatott e czélra csolnakokat, hanem értesülvén, hogy Nyangvében annyit bérelhet, a mennyi csak tetszik, azért május 31-én igen jó kedvvel hajózott át a Tanganyikan s vette útját Nyangve felé, habár készletének nagyobb részét ellopták azalatt, míg ő a tó fölmérésével el volt foglalva.

A Tanganyikát körző hegyeken túl egy új földrajzi, ethnologiai, zoologiai, entomologiai és botanikai zona kezdődik. Az Ugoma-hegység nyugati felén támad a Rugumba és délkeletre tartva a Lukuga síkság éjszaki szélén ömlik a tóba, míg a Rubumba, mely egészen a Rugumba forrásainál ered, mielőtt a tó partjait érné, megfordul és éjszaknyugot, majd nyugatnak tartva, Nyangvén alul Luana néven a Lualabába ömlik.

Ubudsá s a töle nyugatra fekvő több pogány nevű tartományok mind, Afrika e részének legmagasabb hegysége, a Bambarre ágaitól borítvák, melyeken túl terül el az óriási Lualába síksága. Mind e hegyek gránit, gneisz és kvarzból állanak; imitt-amott porphyris fordul elő, míg a völgyelések homok- és kavicsrétegei élénken emlékeztetnek egy hajdani tengerfenékre. E homokrétegek kiterjedése változó, de mindenkor gazdag vasérczekben, melyekből a benszülöttek kitünő szerszámokat kovácsolnak. Magának a Lualabának mellékén a talaj ismét réteges homok és kavics, jobb oldalán vannak ugyan sziklás oldalai is, de túlfelén egész a Lomániig egy nagy síkság terül el, barázdálva számtalan vízfolyások és patakok medrével.

Miután az Ugoma-hegységen és a Lukuga Rugamba víz-környékét elválasztó emelkedésen áthatoltak, a szép fekvésű Meketo helységbe jutottak. Mindenütt barátságosan fogadták a benszülöttek, kik közül jobbra csak az asszonyokat találták honn, a férfiak kereskedéssel foglalkozván, hazájuktól távol voltak. Hajviseletök egyez a már látottakkal, míg ékszerűl réz-sodronyból álló karpereczeket, vasgyűrűket, gyöngyös zsinegeket hordanak. Némelyeknél a homlok élénk vörös és fekete sujtásokkal van festve, mi — útazónk állítása szerint — nem is áll nekik oly rosszul, mint gondolnók. A nők egy, körülbelül 18 hüvelyk széles, alúl rojtos övet kötnek ölük körül, mely elülről nyitva van s onnan egy keskeny, kaurisok vagy gyöngyökkel díszített kötényke lóg le egész a térdekig.

Elhagyva Meketót, útjuk egyes folyókon, gyönyörű erdő-kön vitt keresztül, mi gyakran sok ügyyel-bajjal járt s a sűrű folyondárok közt formalis útat kellett vágniok. Főleg a kaucuk fordul elő oly bőségben, hogy vele az egész művelt világ szükségleteit ki lehetne elégíteni. Majd halmos, majd nagy, leégetett területeken haladtak keresztül, s míg amott mindenöket össze-visszasértegette a majdnem áthatatlan növényzel, itt ismét, ha egy kis szél kerekedett, szemök, szájuk telehordta növényezésen és hamuval s pár órai ily út után úgy néztek ki, mint a szénéégetők.

Uhújában már sokban eltér a népdívat és szokás az eddig látottaktól. Valamennyinek foga ki van élesítve s ez vadállati külsőt kölcsönöz nekik. Hajviseletök ép oly különös, mint rút, leggyakrabban bekenik agyag és olajjal, s ekkor a legkülönfélébb alakokba sodorják, keverik össze. Mindkét nem tettovirozza magát, de nem valami szabályos vonalok és rajzok maradnak fenn, hanem viaszszító sebforradások a mély bevágások nyomán. A férfiak csak viselnek némi kabátfelet bőr vagy belföldi szövetből, de a nők kicsi előkötője alig érdemel ruha nevet. Útazónk hallá, hogy tovább nyugatra ennyi sincs, de pótolja más. Ugyanis altestök hájtakaróját már a gyermekkoruktól kezdődő manipulálással annyira nyújtják, hogy az mint egy kötény czombjaikig ér. Ily dívat a Mozambique mellett lakó törzseknél is előfordúl s mindenesetre olcsó ruha. Kunyhóik négyszögletűek, elég csinosan készítvék, de rajtok az alacsony bejáraton kívül más nyílás nincs és éjjelre

ezt is gondosan elzárják, noha együtt lakik benne a 7—8 főre menő család, minden kecskéje, juha és kutyájával.

Rohomo környékére érve, mely első falva Manyvenianak, figyelmezteté Cameront az Udsidsitől vele haladó arab karavánfőnök, hogy senki el ne maradjon, mert egyes manyvemák az erdőkben leskelődnek s az ily magánosan csatangolókat elfogják, leölik és — megeszik. Útazónk soványságával vigasztalta magát ilyen sors ellen. A manyvemák különben már ismeretesek; Livingstone hónapokig tartózkodott köztük az egyik főnöknél s szelid bánásmódja eredményezé, hogy minden angol iránt a benszülöttek igen barátságosak s a főnökök vetekednek a szívességben. De a lakosság azért ugyan csak jött bámulni a fehér embert, akár evett, akár ivott, néző volt annyi mindig, hogy sok európai színház megirigyelhetne ily szorgalmas közönséget. Az igaz, hogy belépti díj nem volt. Különben barátságosak úgy az idegenek, mint egymás iránt is; itt már nem áll minden falu ellenségképen egymás mellett, de minden szép tulajdonságuk mellett is kannibalok, s még a félrothadt holtakat is fölfalják. Még Livingstone előtt, ki először ismerteté őket, az arabok hír után ilyeneknek festék; Livingstone iparkodott őket tisztázni e vád alól, azonban Cameron elbeszélése a szárnyaló híreket igazolja.

Sok érdekes népszokást, divatot, vadászkalandokat, botanikusok és zoologusokat érdeklő dolgokat közöl itt útazónk könyve, képen és írásban, melyekre ki nem terjeszkehdhetünk. A többi közt érdekesen leírja a barátságkötés hosszú czeremóniáját is, mely igen sokban hasonlít ahhoz, melyről Magyar László a kiszokóknál emlékezik. Útazónk sémi eredetet tulajdonít neki s ezt azzal indokolja, hogy mielőtt az arabok a Tanganyikán át nem keltek, az ettől nyugatra eső vidékeken e szokás ismeretlen volt. De ez átkelés csak nem rég történt, az ötvenes években még nem voltak a túlparton s mégis Magyar a nyugati tengerpartokon már akkor ily szokást talált, holott a nyugati partvidékeken arabok nincsenek. Különben lehet, hogy Marokko felül terjedt le.

A száraz évszaknak közepe felé jártak (július), midőn a már fentebb említett Luama folyón áthaladtak. Daczára ennek mégis volt annyi vize, hogy egy gőzöst könnyen elhordhatna. Hemzseg a vízi-lovaktól, hala is igen sok, s érdekes a mód, melylyel a halászatot üzik. Nem kevésbbé érdekes azon keres-

kedő karavánok rajza is, melyek itt keresztül mennek a távolabbi nyugot felé. Ezek lopnak, rabolnak, s ha a szegény benszülöttek ezért szót emelnek, vagy épen hasonló módon magokat kárpótolni iparkodnak: egész háborút viselnek ellenök, gyilkolnak, égetnek s rabszolgaságba hurcolják az ártatlan elfogottakat. Ezt tette a kísérő arab karaván is és Cameronnak ezzel fölötte sok kellemetlenséget okozott.

Ez iszonyatosságokat a mindinkább elönyomuló arabok terjesztik s emlékezni fogunk annak helyén: hogy minő akadályai ezek a fölfedezőknök és utazóknak. Ma már Kwakasongoban is jelentékeny arab telepek vannak, noha Livingstone előtt a Tanganyikán túl nem terjeszkedtek. Ezek uyanymuesziktól álló karavánjaikat kiküldik, bért nem kapnak, élelmiszerekkel magok látják el magokat, azaz lopják, rabolják, a mint jön, ép így a rabszolgákat is. Az így szerzett rabszolgák egy része tulajdonuk lesz, más részét gazdájuknak szolgáltatják át a kapott lőpor és puskákért. A rabszolgákat azután becserelik elefántcsontokért s ezt expedialják a partokra; ebből áll az itten dívó kereskedés.

Augusztus 3-án pillanták meg utazóink a Lualabát, mely itt egy angol mérföld széles s piszkossárga vize 3—4 csomó sebességgel halad. Sok erdős, a wagenyák által lakott szigete van, kik a folyó balpartjain is hosszan elterjedvök s az összes vízi járművek kizárólagos tulajdonosai. Magát a folyamat veszélyessé teszik a krokodilok s igen nagy vízilovak.

Minden falu szabályosan ültetett szűrő kaktuskerítéssel van körítve, belül olajpálma-ligetekkel, míg a két bejáratnál egy-egy kunyhó van az ör számára. A sövényen kívül fogó veremkör van alkalmazva; farkasveremnek mondanók, ha főleg nem elefántok s más vadállatok ellen készítenék azokat, melyekre ugyancsak ügyelniök kell az utazóknak, ha egy faluhoz közelednek.

A Lualábához érve, embereinek nagyobb része szárazon folytatta útját Nyangvé felé, ő pedig egy pár ügyesebb egyénnel csolnakon tette meg ez útát, hogy onnan hasonló módon eljusson a fehér embertől soha nem látott, ismeretlen, mesés országokon át a tengerhez!

TOLDY FERENCZ HÁTRAHAGYOTT IRATAIBÓL.

Harmadik közlemény. *)

IV.

VEGYESEK.

Helyet érdemelnek itt Toldynak némely apróbb — részint annak idejében lapokban megjelent, részint kiadatlan cikkei is, vagy dologi tartalmuknál, vagy annál fogva, hogy világot vetnek az író nézeteire s gondolkozásmódjára.

* * *

A magyar nyelv az ausztriai ház tagjainál. Febr. 13. Azon időben, midőn a magyar kebel lelkesült örömmel csügg fölséges királya ajkain; midőn a nemzethez a nemzet nyelvén szól, és szól az előadás azon bevégzett művészetével, melyet először ama felejthetetlen napon, 1847-ik október 16-án Pest-megye termeiben volt alkalma bámulni; — azon időben, midőn a magyar királyné, nemcsak megtanulta nyelvünket, s irodalmunkat is bevette olvasmányai körébe, hanem szépségénél is bájlóbb kellemmel szól, szónokol, sőt társalkodik édes magyar nyelvünkön; s a magyar minden szónak, mely a fölséges asszony ajkairól megzendül, hírét sováran és dobogó kebellet lesi, nem egyszer halljuk társaságokban e kérdést: mikor szűnt meg a magyar szót hallani a magyar, uralkodói ajkairól?

*) Az I., II. közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 37. és 38-dik füzetében.

A kérdés a magyar nyelv történetéhez van intézve; lásuk válaszát.

A nyomozás először a rég múlt századok királynéi felé fordul.

Sokáig Erzsébet királyné, ausztriai Albert királyunk neje, tartatott utolsónak, kiről a magyar nyelvtudást föltenni lehetett. Hiszen mióta a magyar korona az Árpád-ház nőági vonalaira szállt, az udvarnak mindig volt gondja reá, hogy a királyok nejei ne csak, hanem vejeik is jókorán beavattassanak a nemzet nyelvébe. I. Károly, V. István Mária leányának unokája, kire e gond nem vala kiterjesztve, mélyen érezve a nemzet nyelve nem bírásának hátrányait, nem csak saját gyermekeinek adatott Gyulafi által magyar nevelést, hanem fia Lajos első mátkáját, az utóbbi német császárnak, IV. Károlynak leányát Margitot, királyi udvarában neveltette, hogy a magyar szokásokkal és nyelvvel korán megismerkedjék. Így Nagy Lajos viszont, Mária leánya jegyesét, Zsigmondot, Hedvig leánya első jegyesét Vilmos ausztriai hercezet, a magyar nyelv végett neveltette a királynéi udvarban; így gondoskodott Zsigmond császár és király a maga leánya Erzsébet jegyeséről, ausztriai Albertről, hogy ne bírta volna tehát Erzsébet maga is a nemzet nyelvét? De erről most már, komornája Kottannerné naplójából biztos adatot is bírunk. Azonban nem ő volt utolsó, magyarul beszélő királynénk. Beatrixról, a szicíliai királyleányról, Mátyás hitveséről, még nem rég ellenkezőt hittünk, de most Bergamói Jakab Fülöp egykorú tanútételéből határozottan tudjuk már, hogy e királyné is, nemcsak értette a tisztelgők magyar beszédeit, hanem azoknak „magyar nyelven“ (idiomate ungaro) alkalmasan felelt is, „még pedig könnyűséggel folyóan, nyájasan és igen művelt módon“ (prompte et expedite, ac semper comiter et perurbane). — Hasonlót II. Ulászló francia hitveséről, Annáról nem mondhatunk: a nem-tanúlekony király oldalán Anna csak négy évig élt. — Annál kevésbbé kételkedhetünk ausztriai Mária királynéről, II. Lajos hitveséről, ki tíz éves korában vala már szerencsétlen férjének eljegyezve, s ki fiatalsága daczára oly bátran és buzgón képviselte ura érdekeit személyes érintkezésben a hatalmas és deáktalan oligarchákkal, hogy őt, a deákul tudót, más mint a nemzet nyelvén velök szólva nem is képzelhetjük. — Ugyanezt tehetjük föl méltán

Annáról, II. Lajos nővéréről, a trón egyik jelöltje, Ferdinand főherceg mátkájáról, s utóbb, mint hitvese, magyar királynéről, kinek atyjánál, II. Ulászlónál, alkalma volt jökorán tapasztalhatni azon szomorú következeseket, miket ez a magyar nyelv nem-értése miatt is, túrni kénytelen volt. — De itt megszakad a fonál, és im háromszáz év után az első nők az uralkodó házban, Mária-Dorottya főhercegné, ki magyarul értett, s ünnepélyes válaszbeszédeit meglepő correctséggel adta elő, és leánya Mária főhercegné voltak, a jelenlegi belga királyné, ki nyelvünket beszélve és írva teljesen bírja. De Beatrix óta az első magyar királyné a most élő felséges Erzsébet, ki biztos könnyüséggel s azon ritka bájjal kezeli nyelvünket, melylyel már eddig is, ellenálthatatlanul meghódított minden magyar szívet.

A felséges uralkodó ház férfiú tagjai közül I. Ferdinánd már 1527. január 19-én kelt (tudtomra eddig csak német egykorú fordításban ismeretes) kiáltványában biztosította a nemzetet, hogy a „magyar nyelvet és nemzetet teljes erejével föntartandja („Wollen och zukunfftiger Zeit die hungerische Sprach und Nacion mit allen vnseren krefftten vnd vormogen handthaben“;) mely biztosítást azon évi julius 18-án kelt körlevelében ismételt („nationem et linguam vestram servare intendimus“). S nyelvünk csakugyan az országos életben, sőt a diplomatiában is, a XVI-ik és XVII-ik században mind nagyobb tért foglal. Arra azonban egész Mária Terézia idejéig nincs adat, hogy valamely király vagy főherceg birta volna azt. E valóban nagy és nemes királynéről gyakran mondatott, hogy a magyart ki akarta vetköztetni nemzetiségéből, holott azon igyekvései, melyek ekkép félremagyaráztatnak, csak is oda valának irányozva, hogy a magyar nemzetet minél szorosban magához csatolja; és ha őt körülvevő nagyaink ép oly hűséggel ajánlják vala neki a nemzet nyelvét, a mily becsületes képviselői voltak előtte közjogainknak, nyelvünk sem maradt volna általa pártolatlan: s így is e nagy királyné volt első, ki hír szerint fiait a magyar nyelvben oktattatta; annyi bizonyos, hogy korán elhunyt második fia Károly főherceg (született 1745., + 1761.) magyar beszéddel válaszolt egy alkalommal az őt üdvezlett magyar nraknak, kételkedhünk-e tehát, hogy koronája örökösével Józseffel is megtanultatta azt, de ki azt, az akkori viszonyok közt és a nyelvek

körül nézetei mellett könnyen elfeledte. II. Lipót fiai, Florenzben nevelkedvén, nem tanúlták meg nyelvünket: annál inkább méltatandó fia József főherczeg buzgótsága, ki, miután a nemzetet s annak legszentebb vágyait megismerte, nádorsága tizedik évében nagy szorgalommal tanulta azt, s utóbb, bár nem tartózkodás nélkül, s leginkább csak falusi mulatásain saját jobbágyaival beszélt nyelvünkön, de ismerte s becsülte irodalmunkat, s magyarul jól írt; fiai pedig, István, Sándor és József főherczegeket a nemzet nyelvébe már kora ifjúságukban beavattatta. Ferencz császár és király Görög Demetert adva fia V. Ferdinánd mellé nevelőül, a tantárgyak közé a magyar nyelvet is beiktatta; másod szülötte Ferencz Károly főherczeg pedig saját fönséges fiai oktatása ez ágáról már korán s hathatósban gondoskodott. Királyaink közül azonban (1540 óta) most uralkodó fölséges Fejedelmünk az első, ki nem csak az országhoz a trónról, hanem fogadásaiban is, s bármely téren, hol hű magyarjai közé lép, azon méltósággal elegendy kegygyel használja nyelvünket, mely ennek valódi fejedelmi jellemet kölcsönöz.

Vannak, de csak olyak, kik a magyar szívet nem értik, kik azon lelkesült szeretetet, melyre a királyát és királynéját halló magyar gerjed, gyöngeségnek, kisszerű hiúságnak értelmezik. Oh ne irigyeljétek örömeinket, melyek eddig oly gyerekek voltak, s ne illessétek az érzéketlenség hideg lehelletével azon bizalom-virágot, melyet a minket nálatok jobban ismerő fejedelmeink közeledése keblünkben fakaszt. Nem ismeritek ti azon fájdalmat és pirulást, melyet egy önérző nemes nemzet érez, mely királyához szíve nyelvén nem szólhat. A mi nyelvünk egy a mi létünkkel; szívével ért a magyar; s ha hívei vagytok a fejedelemnek, hagyjátok meg nekünk e gyöngeséget, mely a mi erőnk, és alapja azon lelkesedésnek, mely ápolója minden nemesnek, gerjesztője annyi nehéz áldozatnak, mely 1741 óta annyiszor tanúsította tisztaságát és hatalmát a vérmezőn, s melyre a vész napjaiban a Bízó soha meg nem csalatkozva hivatkozhatik. Sokféle út van a nemzetek szívéhez: ez anyagi jólét és hatalomban, amaz dicsőségben, egy más a szabadságban, bár a nemzetiség költészete nélkül, ismeri föl világelete célját: a magyar csak a szabadság és nemzetiség szorosán frigyesült birtokában lehet boldog, s nem csak boldog, hanem erős és nagy is. Nem lehet az gyön-

geség, a miért egy nemzet nem csak áldozni tud, hanem tud meghalni is. (1866.)

A trónörökös vizsgálói. Április 16-án. Tegnap és ma, mindkét nap reggeli fél 8-tól 11-ig, egy az egész nemzetet érdekelhető családi ünnep ment véghez Budán, a királyi ház belsejében: a koronaörökös Rudolf főherczeg rendes félévi vizsgálata fölséges Atyja előtt. Vendégül Hoffmann tüzértábornok, Horváth Mihály püspök, Hegedüs Candid közoktatási miniszteri tanácsos és Toldy Ferencz egyetemi rektor hívatlak meg. A vizsgálatot Latour tábornok, a főherczeg nevelője, vezérlete alatt a koronaörökös rendes tanárai intézték: Mayer bécsi kanonok a vallásból, Christ tanfölügyelő a matematikából és természetrajzból, Zhisman tanár a latin nyelv, egyetemes történelem és földrajzból, Rónay Jáczint osztálytanácsos a magyar történelemből és egy külön tanár a német irodalomból. A főherczeg 1858. augusztus 21-én született, s így csak négy hó múlva tölti be 14-ik évét, s már is oly terjedelmű ismeretek fölött rendelkezik, a fő momentumok oly tapintatos kiérzésével bír a gazdag részletekből, mi a beható fölfogás és szellemes átértés tanúsága, ment minden betanulási izzól, nem ritkán az önitéletnek is villanataival; úgy hogy a hallgatók, kik először lehettek a gazdagon megadományozott gyermek próbatételének tanúi, kellemesen meglepve, hazafiúi örömmel eltelve voltak. Őszinte elismerést érdemelnek a főherczeg tanárai is: nem iskolás, betanító modor uralkodik itt, hanem a komoly életcélra való tekintettel, az élő szabad szó, kérdésekre, észrevételekre fölhívás, a lényegyet nem illusztráló részletesség távoztatása mellett mindenben az ismeretek magvára irányzás. A vallásban nem érthetetlen dogmákat, hanem a megváltó életét és tiszta erkölcszert hallottuk. A földrajzban a természeti és történelmi viszonyokra, a történelemben az okbeli összefüggésre van ügyelet, és főleg a politikai momentumokra; s itt örömmel konstatáljuk, mikép sokkal szabadabb és elfogulatlanabb fölfogással találkozunk, mint a szellemi gyámkodás boldogult korában, iskoláinkban, és a conservatív urak házaiban. A főherczeg tanárai előtt — kétségkívül a fölséges Atya akaratából — nincs e téren „noli me tangere“: egy majdani uralkodó áll szemeik előtt, ki előtt semmit sem szabad titkolni, vagy épen elferdíteni, mit a hű történet fejedelmeknek tanulságost nyújt.

A történettanár a spanyol örökösödési háború elbeszélését kívánván, a fönséges növendék nem késett mind azon fejedelmek hatalmi állását s országaiknak hosszabb idő óta előkészült állapotait rajzolni, melyek amaz európai történetre mint tényezők befolytak. Hallottuk a pragm. sanctio magyarázatát, sőt politikai bírálatát is, Mária Terézia veszedelmét, hol a magyar hűség is teljes méltatását találta; Lengyelország fölosztása végzetességét, Mária Terézia ez ügybeni gondolkodásával; a francia forradalomnak a zsarnok XIV. Lajosig visszavezető okait stb. — Az abroszokon teljes biztossággal végigvezetett bennünket a főherczeg a skandináviai éjszakon, Anglián, Spanyol-, Olasz-, Törökországon, Ázsiában, Indián a Himalayaig; itt-ott a partképződést, nevezetes hegylánczok összehasonlító sajátságait (érdekes volt a Balkán és a Kaukasz párhuzama), a folyamrendszereket, a cultura fő székhelyeit stb. kiemelve. — S e tárgy körül épen bámúlnunk kellett a gazdag részletességet, mely inkább a hallgatót, mint a kimeríthetetlen növendéket fárasztotta. A történetben, melyben a vizsgálat az egész Árpád-korra, tehát négy századra terjedt ki, a nemzeti momentum, például az ős-szerződés s az István szerkezete, mint a magyar alkotmányosság ezeréves alapjai, Péter királynál az idegen szellemű és erkölcsű uralkodás végzettsége stb., de az erkölcsi szempont is, mint például Ausztriai (Bábenbergi) Frigyes viseleténél IV. Béla ellenében, vagy Kún Lászlónál, kifejezést talált a főherczeg elbeszéléseiben és nyilatkozataiban, melyeket folyamatos magyar nyelvezet és fölötte kedves elfogulatlanság jellemez. A demonstratív tárgyak mind szem elébe vezettettek: öröm volt látni, mily készséggel és biztossággal magyarázta a kis főherczeg például a jegecz-alakokat, mint határozta meg a számos ásványokat, jelölte ki ezek alkotó részeit, physikai sajátságait, mily tájékozott az állati test boncztanában, amennyiben tudni illik az az életfolyam megértésére szolgál. S itt ő fölsége engedelméből két saját dolgozatát mutatta be, egyet a fajdról, egyet a ragadozó madarokról, melyben különösen szép volt annak fejtegetése, mennyiben igazságos ez állatok elnevezése. Nem említettük, mily gyorsasággal dolgozta le a főherczeg a táblán geometriai és algebriai föladatait, különösen a pythagorási tételt. E nagy körökön kívül emlíendő a latin vizsgálat is, mely egy liviusi fejezet s a *Meta-*

morphosisok egy szakaszkája fordítása és magyarázatából állott, de kitérve több az interpretációban fölmerült mellék-kérdésekre is. A történet és természetrajz látszottak a főherczeg kedvenc tárgyainak; de valósággal épültünk széptani műveltségén is. Német tanára Schillernek egy előjátékát (*Die Huldigung der Künste*) használta föl számos széptani, poetikai, metrikai fogalmak fejtegetésére; a *Niebelung-ének* szinte, melynek a fönséges növendék nemzeti és széptani jelentőségét, egész expositióját adta, mely alkalommal némely részeknek közvetlen ismerete tűnt ki, miket mind az eredeti nyelven, mind összehasonlítva újnemet, és mint értesülünk, Szász Károly magyar fordításával, tanulmányozott. — Egy tanult, s nemcsak tanult hanem művelt, erős értelem, melegséggel, ízléssel, szép előadással párosúlva, állott előttünk, s hazafiúi hálával tekintettünk a híven gondoskodó királyi Atyára, ki nepeinek, e tehetséges és szeretetreméltó fiúban, oly fejedelmet készít, ki a tudományt, az emberiséget, a nemzetet, gvöngye korában már, így tanulja szeretni. Tu marcellus eris! De legyen ő hosszú életű is — Magyarország boldogságára! (1872.)

Karolina Augusztá. (Naplómból.) Karolina Augusztá meghalt. — Ki volt az? kérdi a jelen kor fia, nem tudva, hogy az özvegy császárné félszázad előtt Magyarországnak legtiszteltebb, legszeretettebb asszonya volt; nem tudva pedig azért, mert a történelem nálunk megszokván csak országos tetteket és eseményeket jegyezni föl, hallgat azon hatásokról, melyeket egyesek csupán személyiségök által gyakorolnak. Így Karolina Augusztáról sem beszél egyebet, mint hogy 1825-ben Magyarország királynéjává koronáztatott.

Mennél ritkábbak fejedelmi körökben azon erények, melyek főkép a középszer kiváltságának tekinthetők, annál magasabbra becsülhetők azok, ha uralkodó személyekben tűnnek föl. Ily erényről tanúskodik halottunkra nézve bold. Ferencz császár és királynak egy mondása, mely 1817—18-ban szájról szájra ment, s mely szerint I. Ferencz magát házi körében soha boldogabbnak nem érezte, mint mióta e negyedik házasságot kötötte, a miért egy bizodalmas embere előtt úgy nyilatkozott volna: „három nőm volt (Frau), most feleségem van“ (ein Weib). 1817-ben a császár meglátogatta Erdélyt. Kolozsvártt megjelentek a felséges asszony előtt a

főméltóságok s a főnemesség női tagjai is, s a kormányzó-
nak, gr. Bánfy Györgynének, volt szerencséje a dámákat fejen-
ként bemutatni. A császárné mindenkihez nyájas szívességgel
intézett egy-egy kérdést. Egy kiválóan szép fiatal grófné
arczát a szemérem pírja borította el, midőn a sor, melyből
már el nem vonúlhatott, őt érvén, Karolina Augusztá őt is
megszólította. A fiatal nő majd elsülyedt néma zavarában,
melyből hogy kimentse, Bánfyné egész tisztelettel tudatta a
császárnéval, miszerint a grófné szerencsétlennek érzi magát,
hogy nem tudván németül, Ő Felségének felelni képtelen.
Erre a felséges asszony e történelmileg nevezetes szavakat
mondta: „Idegen nyelvet tanulni nem kötelesség, a hazai
nyelvet nem tudni szégyen“. A röpke szó bejárta a két hazát,
pár éven át száz meg százszor ismételve és idézve a nemzeti
nyelv buzgó barátjai által női körökben; s Kisfaludy Károly
1822-ben azt *Auróra*-ja első folyamába, melynek ajánlását a
császárné elfogadni kegyes volt, jelige-kép iktatta be, intésül
akkori főrangú asszonyságainknak, kik igen nagy számának
szólt, bár czélzás nélkül, a leczke. Kik akkor éltünk, tanúságot
tehetünk róla, mennyi foglalást tett a királynői szó előkelő
köreinkben, bár egyelőre most is inkább — csak a férfiak
közt; s hogy az *Auróra* ajánlatának elfogadása s a császárné
arczképe közlésének megengedése mily tekintetet kölcsönzött
az előkelőleg nőknek szánt elegáns vállalatnak, s azzal nyelv-
vünknek is a női, és általában a felsőbb körökben*). Karolina
Augusztá pedig azon percztől fogva általán kedvelté és nép-
szerűvé vált.

1820-ban szeptember—októberben a rákosi nagy tábor
alatt a felségek egy hónapig Pesten laktak, a gróf Károlyi
házban. Rendkívüli meleg és őszinte volt a fogadtatás, mely-
ben a királyné minden útain találkozott. Intézeteink közül,
szeptember 15-én az egyetemi könyvtárt is meglátogatta. Mint
egyetemi polgárnak csak különös pártfogóm s tanárom, Tom-
csányi szárnyai alatt sikerült becsúsznom a nagy könyves

*) Többféle variánsok keringtek akkor a császári nyilatkozatról
a közönségben. Némelyek a báró Bruckenthálné leányaira alkalmaz-
ták, kik magyarul nem tudtak. Kisfaludy Bécsbe ment 1821-ben és
személyesen igyekezett a felség környezetében konstatálni a tényt,
melynek közölhetésére (az akkori időben!) szintén az uralkodó bele-
egyezése kellett.

terembe, hol az egész szenátus, és a szűnődő daczára itthon volt tanárok nagyrésze fogadta. A tiszteletreméltó Tumpacher kanonok mint rektorunk szép német beszéddel üdvözölte a magas vendéget, Schwartner Márton pedig, a könyvtárnak akkor igazgató öre, mutogatta a jelesb ritkaságokat. Bizonyos önérettel adta elé egy régi német kéziratnak Pesten akkor megjelent kiadását, mely ó-német költeményeket tartalmazott, s melyeket nem tudom micsoda magyarországi könyvtár őrzött meg*). A császárnét az nem látszott érdekelni, de alkalmat adott neki (Schwartner vesztére) kérdést tennie, hogy vannak-e a könyvtárban ily régi magyar költemények? Az ör azt felelte, hogy nincsenek, hogy ilyek egyáltalában nem léteznek, hogy az összes régi magyar irodalom néhány vallásos kéziratból áll, de nem mutatott elé egyet sem. (Gyanúm van, hogy az általa igazgatott könyvtár kódexeit vagy nem ismerte, vagy tartott tőle, hogy vagy egy sor olvasására szólíttathatik föl, mire elkészülve alig volt, diplomatikus léte daczára.) Van-e az újabb időben a magyaroknak irodalmok? kérdezte tovább a császárné. — József császár óta némi buzgóságot kezdtek kifejteni, felele az ör, de eddig csak a költészetben mentek valamire. — Ki a legjobb magyar költő? — Az egy Minnesaenger, monda Schwartner, Kisfaludy Sándor. — Olvasson ön nekem valamit belőle, sürgeté a császárné, érdekel e nyelvnek hangzását hallanom. Schwartner intett egy öreg írónak — (Biankovics volt az, kit az Isten áldjon meg sírjában is, mert ő ismertetett meg engem a könyvtár valamennyi magyar költőivel) — s az eléhozván *Himjyt*, stentori szavával, nyitra, tán egy fél dalt szavalt el, mire ő felsége azt az észrevételt tette: „Es scheint eine sehr heroische Sprache zu sein.“ — Én, és tán a tudós urak is, (kiknek hátok mögött húztam meg magamat) dicséretnek vettük a nyilatkozatot; pedig tán nem is volt az, mert valóban a Schwartner nyers, darabos, heroikus előadása furcsa képet nyújthatott egy magyar „Minnelied“ zengzeteről. Én, fejletlen ítéletem szerint, rendkívül örültem a kitüntetésnek, melyben nyelvünket részesítve láttam; de jött idő, hogy valahányszor visszaemlékeztem ez érdekes jelenetre, pirúltam, hogy

*) Most, természetesen, tudom. A *Kalocsai Codex* volt az, melyet gróf Majláth János és Köffinger Pál adtak ki 1817-ben.

nyelvünk és irodalmunk csak ily képviselőt lelt az érdekeltséget mutatott császárné előtt.

De mily örömet hozott vagy egy héttel utóbb nemcsak nekünk fiataloknak, hanem az összes pesti magyarságnak, szeptember 28-dika, midőn a városi nagy színházban, a nézőhely fényes kivilágítása mellett, Kisfaludy Károlynak akkor epochális szomorújátéka: *A tatárok Magyarországnak* adattott, az egész udvar jelenlétében. Az udvari páholy tömve volt az aranytól fénylő legmagasb vendégekkel: Ferencz császár, magyar tábornagyi öltözetben; ugyan így mellette nyolczvan éves nagybátyja, Albert szásztessényi herceg, Mária Terézia kedvelt veje és Magyarországnak félszázaddal azelőtt kormányzója; ugyan így József nádor és Estei Ferdinánd főhg, az ország főparancsnoka, ki mellett az angol Cambridgei herceg aranyhímzetű vörös frakkja vonta magára némi figyelmünket; de egészen beletapadtak szemünk a fiatal (28 éves) és véghetetlen kellemű császárnéba, ki gyémánt koronával fején, gyöngyöktől ragyogó nehéz fehér atlasz magyar ruhában ült férje jobbjá mellett. A tömérdek vivát (t. i. akkor az „Éljen“ még nem volt föltalálva) leginkább csak őt illette. Már a budai első nagy fogadás alkalmával is magyarban volt, és lett sürgés-forgás, zavar és kétségbeesés főúri asszonyaink közt és a pesti gyakorlatlan német női szabóvilágban, hogy magyar nőruhát teremtsenek elő, miután a császárné ilyet viselt. Emlékszem, hogy szegény anyám barátnéi körében vagy két héten át egyébről sem folyt a beszéd, mint a szabók bajairól, kiknek hol a szabás, hol a gyöngyök meg a drágakövek mikép alkalmazása a ruhákra csak nagy nehezen bírt sikerülni. Azonban jött a nagy nap (akkor hallottam először a „théâtre paré“ műszót emlegettetni,) s a terjedelmes színház első emeleti és földszinti páholyai csak úgy ragyogtak az asszonyok új ruhái szemvaktató fényétől. Mindazáltal a közönség figyelme nemcsak a nézőhely e még nem látott pompája, hanem a darab által is igénybe volt véve. Hányszor tört ki a nemzeti lelkesedés zajos tapsokban! — mire egy mellettem ülő dörmögő német szánakodva megjegyezte, hogy ezek a magyarok még azt sem tudják, hogy az udvar jelenlétében a tapsolás illetlen. Ki is hitták a színészeket, de kik nem jelentek meg; s a közönségnek ezekre való várakozása közben sikerült, bár nem minden életveszély nél-

kül a parterrből kinyomúlnom, s elég jókor az első emeleti nagy lépcsőhöz férkezni, hol nem ugyan már a fejedelmi párt, de igen a rozzant, görnyedt, ezüsthajú Albert hercezet láthattam, ki mintha régi huszárkardját és fejér huszárméjét is alig bírná többé, s kin vörös nadrágja úgy lötyögött, hogy az inkább lengyel mint magyar nadrágot mutatott.

Ha a császárné erdélyi útja óta már közdedveltségben állott az egész nemzet előtt: azóta hogy a magyar játékszint így megtisztelte (tudniillik neki tulajdonították ez estét) épen imádták őt. — Mily olesó áron volt e rokonszeny vásárolva! mondja tán a mai kor fia: igen; de épen e hatás mutatja azt, hogy akkor nemzetiségünk szánandó állásában, egy nagy elv proklamálása erejével birt azon szó, mely egy ausztriai császárné ajkairól hangzott le Kolozsvártt, s megjelenése egy magyar szindarab előadásán esemény a magyar nyelvnek tüntető megtisztelése volt, holott csak két évvel előbb, a magyar Thalia Pesten még a Hakker és Beleznai „szalákbán“ sinlődött, s olynak tekintetett a crême által, mely csak a nemzetes szücs és csizmadia czehek számára találtatott föl. E nap óta lett az valóban megnemesítve.

Azonban e derüs perczek után jöttek még borús idők: az 1823-ki események. Hatásukon a király maga megdőbent; új, alkotmányos politika kövgtésére határozván el magát, 1825-re országgyűlést hirdetett, és azt a császárné megkoronázásával rendelte megnyittatni. Tudta ő azt, mily közjogi értelme és hordereje van ily aktusnak; ismerte ugyan a nagyok gyöngeségét, kik ilyenkor ragyogtathaták egész fényökben — drága diszruháikat, de ismerte hitvese népszerűségét is, ki a nemzeti nyelv védangyalának tekintetett. S ezeket tudva fogjuk az 1825. első törvénycikknek e szavait érteni: „A Karok és Rendek kéri a királyné asszony ő fölségét, hogy a magyar nemzettel eddig is kegyelmesen éreztetett hajlandósága szerint ez ország javát közbenjárása által felséges férjénél előmozdítani méltóztassék.“ Ezeket tudva fogjuk érteni, miért az ország 1825-ben első példával ötven ezer aranynyi tiszteletdíjt ajánlott koronás királynéjának, holott Ferencz második és harmadik hitvesének koronázati ajándoka huszonöt ezer volt.

És Karolina Auguszta azon meleg ragaszkodást, melyet a nemzet irányában mutatott, méltányolta is. Nemcsak az

országgyűlések alatt, hanem azokon kívül is koronként lerándult egy-egy napra Pozsonyba, meglátogatni ott a női nevelő intézeteket, jelen lenni azok közbizsgálataikon, s a pozsonyi társaságok soká emlegették intéseit, biztatásait, melyeket ilyenkor a nevelőnőkhez s a gyermekekhez intézett. Koronázási ajándokát úgy tekintette, mint sáfárkodása alá adott tőkét, melynek kamatai nagy részben ez országba folytak vissza, mint erről meggyőződtem 1842-ben, midőn néhai gróf Teleki Lászlónénál a királynénak hozzá intézett több leveleit adatott olvashatnom. Egy ízben a grófné egy szükölködő agg nő részére folyamodott ő felségéhez segélyért; Karolina Auguszta küldött, kérve egyszersmind Telekinét ne tekintse hidegségnek, hogy ama szerencsétlennek állapotát többel nem enyhítheti. Ön tudja, kedves grófné, úgymond, hogy egyetlen jövedelmem, melyet jótékony czélokra fordíthatok, koronázási díjam kamataiból áll: s ez idén annyi ment már el abból, hogy félek a percztől, midőn képtelen leszek a szenvedőknek egy ideig bár csak ily keveset is tehetni. — Oh bár leírtam volna magamnak az egész levelet, sőt többieit is, melyeket a felséges asszony e lelelkesebb és legnemesebb magyar nőnek írt, kit ismertem, kit a királyné szívesen tisztelt és szeretett. E levelek nemzetünk iránti rokonszenvének, a szegények iránti érzékeny részvételének oly meleg kifejezői voltak, hogy azoknál szebb emléket a már elhunyt nemes királynénak nem állíthatna senki.

Az idők múltak, s harmincznyolcz éves özvegsége alatt lassanként elhaltak mindazok, kik közte s a nemzet közt a szívélyes kapcsot fentartották; megszakadtak azon fonalak, melyek őt egykor összekötötték velünk. Bizonyos kényes tekintetek őt idővel teljes visszavonulásra bírták; nem ismerte az új ivadékok, mely tőle távol nőtt fel, s mely őt sem ismerte. Az őt közvetlenül körülvevő szűkebb körre szorult soha nem nyugvó jótékénysága; s a Karolina Auguszta név nálunk végre feledékenységbe ment. De a ki maholnap a magyar nemzeti-ség történetét megirandja, annak e névről megfelekednie nem lesz szabad. (1873.)

V. Ferdinánd király emlékezete. I. Nem mindig a nagy elme, s még kevésbbé a nagyon is gyakran erős akaratnak vett makacsság az, mely a népeket boldogítja. Más-más korok és lízhatnyok más és más erényeket követelnek az uralkodó-

tól; s boldog az az ország, melynél a maga idején jutott a lángész, vagy a kitűrő akarat, vagy, ezek hiában bár, a lágy, az engesztelékeny és engedékeny kedély a trónra. Az utóbbit nagyon a maga idejében adta a népeknek, s főkép Magyarországnak, az ég V. Ferdinándban.

Királyunk 1793. ápril 19-én született. A közbirodalom külső viszonyai, a II. Lipót politikájának utánrezgése, s az az állás, melyet hazánk e század elején az udvar irányában vett, daczára, vagy tán némi befolyása alatt is az 1795-ki szomorú emlékezetű budai dolgoknak, rá bírta I. Ferencz királyt 1803-ban arra, hogy tíz éves első szülött fiának magyar nevelőt adott Görög Demeterben, mi a nemzet által nagy elégtételül fogadtatott, és Berzsenyit azon szép ódára lelkesítette, melyben jós lelke a többi közt e sorral apostrophálja a nagy hazafi nevelőt: „Adj Trajánt nekünk s kegyes Antonust“, s megnyugodva végzi e versszakkal:

„Már ma nem félek. Sem idők zavarja,
Sem gonosz vádak soha fel nem oldják,
A magyar szívnek kötelit. Királyunk
Ismeri népét!“

Különben az ifjú hercegről kevés hír hatott ki kamarájából, míg 1815-ben, az európai háború befejezése után, világismeret szerzése végett a közbirodalom nyugoti tartományait, Olaszországot, Svájcot s egy részét Franciaországnak beutazta. Megnyerő jóságáról, nyájas leereszkedéséről, zenekedvelése-, növényteni szenvedélyéről, az ipar iránti érdekelt-ségéről beszéltek; némelyek, gyöngé alkata s beteges idegzete mellett szellemi lassú fejlődést emlegettek, mások a Schiller Don Carlosával hasonlították össze, kinek, politikai tárgyak forogván fenn a legmagasabb körben, különösen 1823-ban, hallgatagsága mellett is néha elejtett egy-egy szavából elégtelenséget véltek kiolvashatni a miniszteri politikával. Mondták, hogy azon előszeretettel, melyet több alkalommal József főherceg-nádor irányában, midőn ez a bécsi udvarnál néha (nem gyakran) meg-megjelent, el nem rejtett, ugyanott nem szívesen vétetett észre. Az 1825-ki országgyűlés első havaiban, midőn ország és király közt az ismeretes conflictus, de mely szerencsés kiegyenlítéssel végződött, nyugtalanította az udvart, Pozsonyban arról beszéltek, hogy a koronaher-

czeg, atyja előtt több ízben a magyarok mellett szólott, mi az udvart és a mindenható minisztert, Metternich hercezet, kelleetlenül érintette volna. Ez óta Magyarországon a főherczeg erélyét magasztalták, s belőle egy II. Józsefet, de alkotmányszeretőt, jósoltak, míg a bécsi nép mindenkép ellenkezőt akart tudni, de végtelen szívjóóságát elismerőleg emlegette. E véleménykülönbség közepett 1826 elején egy aggasztó hír járta be a hazát, mely szerint szándék volna a koronaherceget a trón örökléséről lemondásra bírni. Jog- és igazságszeretetétől és engedékenységtől féltek, s azt szellem- és szívgyöngöseségnek adták ki, mely a mesterségesen fentartott monarchiát veszélyes válságoknak tehetné ki. Távolabb látó férfiak a pragmática sanctió sérelmétől, s egy európai rázkodás esetén Magyarországra nézve ennek létét fenyegető bonyodalmaktól rettegtek. Az akkor virágzott rendőri államban csak félve tanakodtak a hazafiak az ily államesinyről, mely aggodalomba a főherczeg iránti részvét is vegyült, ki atyja nagy kora daczára még mind nem avattatott be gyakorlatilag hivatása teendőibe, s kinek a kormányzatba semmi befolyás nem engedtetett. Azon személyes rokonszenv is növelte a gondosan rejtett fájdalmat, melyet a fiatal herczegnek látása keltett, midőn 1820-ban a pesti táborozáskor Pesten, az 1825-ki koronázatkor Pozsonyban, 1826-ban Budán sz. István napján, köztünk megjelent. S bár e hírek lassanként elhallgattak — mert tény, hogy a miniszterium előtt rejtve nem maradhatott magyarországi hangulat vele letétette a végzetes tervet, — tökéletesen csak az 1830. év szüntette meg az aggodalmakat, midőn az európai conjuncturákkal szemben, I. Ferencz, Reviczky főkancellár tanácsára elhatározta magát egy, IV. Ferdinánd óta példátlan módon, biztosítékot adni a nemzetnek, hogy a trónöröklést szabályozó alaptörvény sértetlenül fentartatik, s fiát mint V. Ferdinándot magyar királylyá megkoronáztatta, mi több tekintetben Magyarország állami önállásának is új elismerése volt. Innen azon lelkesedett öröm, mely a nemzet minden rétegeit áthattotta, s melyre az ifjú király magát legott oly méltónak bizonyította, midőn az országgyűlés által neki följánlott 50,000 aranynyi koronázási ajándékot viszont részben a rossz termés miatt szűkölködő szegénységnek, s részben a magyar akadémia alapjának, odaajándékozta.

„Mily boldogabb kor éve következik!“

kiált föl Vörösmarty :

Midőn Te lépsz föl, és legelső
 Tettetted is kegyadás jelenti.
 S hová jutánk már, mily alacsony fokig?
 Még a vad is hű ősfaja hangihoz;
 Mi megtagadtuk önmagunkat,
 Megtagadánk, haza nyelve, téged . . .
 S éltünk, bitang nép . . .
 De hála Néked . . .

 Te fölsegélted a lesujtott
 Árva szavát, s hogy örökre zengő
 S tanú lehessen nemzeti fény felől:
 Te kincset adtál s bátorodást neki stb.

S e percz óta minden magyar szív a „kis királyért“ dobogott.

II. — Lajos Fülöpnek, a Lafayette e „legjobb köztársasága“ trónra jutásával s a nem-interventió elvének az európai udvarok által elfogadásával a föltámadt országok így vagy úgy elintézték dolgaikat, elintézte esztendő múlva a czár is a lengyel fölkelést: Európa ismét nyugodt volt, s a bécsi kormány, hogy magának is nyugodalmat biztosítson, a demokracia felé hajló Széchenyi-féle reformmozgalom ellenében tett készüléteket. Ezekben Ferencz királyt, különben oly nagy befolyású kegyencze, Reviczky főkanczellár sem bírta megakadályozni, s bírta még kevésbbé az öreg király halála után, ki végintézetében kormánypolitikája két fő oszlopára: Lajos főherczeg és Metternich herczeg kezeire, rendelte bízni a kormányzatot: mely végakarát mellőzésére a trónra lépett új fejedelemnek elégséges ereje nem volt. Ekép uralkodása első részében a reformküzdelmek kevés szerencsével folyhatnak, sőt Reviczky megbukása után a munkába vett megfélemlítő rendszernek sem vehette elejét, mely különben annyira ellenkezett szíve szelíd hajlamaival. De midőn a bekövetkezett négy évben a merőben reactiv, s részben kegyetlen kormányzás a haza minden szabadelvű elemeit addig nem létezett erélyes egységgé tömörítette: bár a bécsi kormányvezetők indítva érezhették magokat, nehogy a nemzet milliói szívéből a hagyományos ragaszkodás utolsó szálaít is kitépjék, szívós

ellenzésökkel felhagyni: mégis oly engesztelékeny fejedelem kívántatott, mint V. Ferdinánd, ki Deák Ferencz közbelépésére, egy évvel elébb már, az elítélt Wesselényit gyógyfürdőre bocsátotta, hogy 1840-ki május elsejét, teljes amnestia által, nemzeti ünneppé avassa; ily barátja a lelkiismeret szabadságának kellett, hogy az 1844-ki vallástörvényt, ily barátja a jogegyenlőségnek, hogy az aristokratiko-monarchikus országban az általános hivatal- és birtokképeségi törvényeket elfogadja; s ily barátja a magyar nemzetnek, hogy a magyar nyelv egész jogteljességbe behelyeztessék: a miért csak a köz örömmek és lelkesedésnek adott kifejezést Bajza, midőn a királyt így éneкли meg:

Áldd meg, isten, Ferdinándot,
 A magyar királyt;
 E nemzet nagy seregéből
 Áldd meg őt kivált!
 Három század óta ő az
 Egy király maga,
 Akinek magyar szavakra
 Nyílt meg ajaka.
 Ő az, aki ősi nyelvünk'
 Fényre emelé,
 Ő, ki fölcent jobbja mellé
 Trónra ülteté!
 Hitszabadságunknak ő lett
 Uj apostola,
 Türelemben példa és jel,
 Béke angvala!
 Veszni indúlt életünkben
 Ő mentő leve:
 Légyen elfelejtethetlen
 A király neve!

És két legsajátabb elhatározását hozta Ferdinánd királyunknak az 1847-ik év. Tudva van, hogy a családi tanács s a bécsi miniszterium rég elhatározta volt, hogy a nádorságra Rajner főherczeg, I. Ferencz testvérének fia, léptetessék egykor, mely végre az a magyar nyelvben és jogban oktatást is vett; István pedig valamely nem-magyar tartomány helytartójává jelentetett ki. Ferdinánd korainak tartá közbevágni, s hagyta történni a történeteket. 1847. januárban bekövetkezett József nádor halála. Amint a hír Bécsbe érkezett, nagy családi tanács tartatott az uralkodó elnöklete alatt. Metternich

herceg volt az előadó, s a régi megállapodás szerint Rajner főherceg fiát hozta javaslatba az azonnal betöltendő magyar helytartói méltóságra. Ferdinánd fejével tagadólag intett. Az előadó bővebben kezdé indokolni a javaslatot, azon „magas tekinteteket“ kívánván érvényesíteni, melyek e lényeges befolyású tisztnek a család egyik ágában mintegy megörökítését egyáltalában nem teszik javallhatóvá. Ekkor a király, kinek kevéssel azelőtt János főherceg meghozta volt a beteg nádor kérését, melyre Ferdinánd azonnal ki is nyilatkoztatta beleegyezését, szokott egyszerű de határozott módja szerint, a szólónak előadásába bele vágva, kimondta, hogy: „Hiába! én, megígértem atyjának: István a helytartó. Írjátok meg Prágába és Budára.“ S fölkelt. A nagy kérdés el volt döntve. — Kedélyesebb volt a trónbeszédről folyt értekezés. Annak nyelve jött szóba. „Deák legyen; a királyt nem kötelezi személyére nézve az 1844-ki törvény“ így hangzott a vélemény. „Még is magyarul beszélek“ mondá Ferdinánd. „Nevetni fognak“ mondá Lajos főherceg, ki tudta, hogy ő Felségének kiejtése fölötté lágy. „Nem“, felelé a király, „az én magyarjaim nem fognak nevetni; én magyarul fogok beszélni“. Ilyenkor aztán a dolog nem volt folytatható. És Ferdinánd nem csatlakozott. Az öröm, mely a primási palota ablakaiból éljenekben kiharsogott, megindító lehetett. Nekem azt két koros úr beszélt vagy egy hét múlva, midőn Pesten meglátogattak, kiki külön; s beszélték sírva, e boldogságra visszaemlékeztökben; de hozzá téve, hogy nem maradt odafönn is egy magyar ember szeme sem száraz. Így érzett és így tudta méltányolni a kegyes akaratot azon ivadék, mely a félszázados küzdelem utolsó tizedeiben részt vett.

A mi jelen állami létünk lapját tevő 48-ki törvénykönyv is e jóságos király nevét viseli. Könnyű mondani, hogy az érdem nem a királyé; s hogy vannak idők, midőn a viszonyok hatalma nagyobb az emberekénél, ha ez emberek királyok volnának is. Igen, de a historia beszél oly királyokról is, kik makacsságokban megvakulva, nem engedtek, és megbuktak. De Ferdinánd nem csak engedett, ő többet tett: ő, a mit nem minden fejedelem tesz vala hasonló viszonyok közt, ő a személyes kész hozzájárulás zálogával is meg akarta nyugtatni a nemzetet, midőn önkényt személyesen lejött ápril 11-én magyarjai közzé, hitvesével, testvérével, s maga adta át nem-

zetének az Új Szövetség nagy aktáját, és pedig praesumtiv trónutódja, a mi mostani nemes és nagy királyunk jelenlétében — mintha kötelességet rótt volna reá — melyet ez megértett; s midőn kormánya sok és nagy tévedései és vétkei után maga is teljes szabadsága birtokába jutott, oly dicsőn teljesít, hogy ahoz a történelemben hason példát hiában keresünk.

Áldott legyen tehát a jóságos Ferdinánd emlékezete közöttünk mindenha; buzgóbb hálát mint ő, csak az érdemel, ki a tőle nyert 48-at valósággá tette: a mi élő dicső királyunk. (1875.)

A német zene. Hetek, sőt hónapok óta a válság az, mely minden magyar ember egész érdekeltségét elnyeli, s a meny nyiben ez érdekeltség a haza java iránti gondban bírja gyökereit, méltánylást érdemel az; de ha e mellett minden egyébről megfeledezünk: ha ma a válság, holnap, midőn ez végét érte, az ismét megkezdendő parlamenti tárgyalások, holnapután a választások előkészületei, majd a választások magok, s ezek után az új kormány s az új parlament működései s így tovább és végesvéig mindig a politikai actiók, és csakis ezek tartanak elfogva minden érzést és gondolatot: mi jut, és mikor jut ismét figyelem, sőt cselekvőség, ama másik érdeknek, melynek ápolására első sorban nem is a parlament hanem épen a közönség, a nemzet, s annak minden egyes hű és belátó tagja, van hivatva a társadalmi úton? tudni illik a nemzetiség érdeke, melynek soha sem szabad háttérbe szorúlnia, melyről a legelénkebb politikai küzdelmek közt sem szabad csak múlólag is megfeledezni?

Mert ne feledjük: nemcsak a magyar államnak, hanem azon összes földirati terület, melyen a magyar állam egy évezred előtt fölépült, s magát az egész világnak körülötte geographiai és politikai tekintetben való teljes átalakulásai között, lényegében változatlanul föntartani sikerült, ez egész terület összes lakóinak föntartása és megőrzése a magyar államnak föntartásától függ kétségtelenül és egyedül. Ennek kettős alaposzlopa pedig a magyar szabadság és a magyar nemzetiség. Az elsőről, a népképviselőten alapuló alkotmány, s annak hordozói, kormány és parlament, gondoskodnak, s képesek is lesznek a boldogtalan és természetlen nagy scissió megszűnése után, sikeresen gondoskodni: a másíkról, a nem-

zetiségről azonban, csak a hazafias társadalom gondoskodhatik. S mert mikép fõnn mondtuk, ama gondoskodásnak soha egy perczig sem szabad szünetelnie, bátrak vagyunk a jelen politikai actiók közepett is fölkiáltani a 48-iki nemzetörök éjjeli parolája szavaival: Ébren légy oh magyar és pedig mai nap: mint magyar!

Szólalnak is föl koronkint itt-ott hazafiúi hangok, melyek a „germanisatió“ veszélyeire figyelmeztetnek, mik annál nagyobbak, mert műveltség kíséretében lépnek föl, melyet elfogadnunk kell, s el is fogadunk — de csak az oltárig, melynek illetetlenül kell maradni: a nemzetiség oltáráig. Egy tényezője azonban van a műveltségnek, mely észrevétlenül, s annál hatalmasban és veszélyesben terjeszti a társadalomban hódításait: a német zene, s annak közvetítõi, a német zenészek, a német zenetanítók, kik minden művelt családokba behatnak, s mint egy ártatlan, hiszen nem szavakban, nem idegen nyelven, hanem neutrális és egyetemes hangokban szóló, művészet profétái gyanú és féltés nélkül bebocsátást nyernek.

Németek voltak a negyvenes és ötvenes években is a zenészet e missionáriusai: és mit tapasztaltunk akkor? Azon két évtized még — idegen zenetanítóink közreműködésével is — a magyar zenészet művészi fejlődésének, terjedésének évtizede volt, s míg ez így nálunk, a külföld is megismerkedett azzal, s méltatni, kedvelni, becsülni kezdte azt. Miért? Mert a magyar nemzetiség veszélyei közt a magyar társadalom, imponáló magatartásával e téren is érvényesíteni tudta igényeit, tekintélyét: s mit látunk ma? Mintha csak az új Bismarck-Németország gyermekei volnánk, kik véres győzelmek után a legyőzött nemes nemzet nyelvét a diplomatiából úgy mint a hotelek menuiból, a francia drámát és operát a színpadokról, a gyönyörű chansonokat a zongora mellől kiírtani törekszenek: rajongni kezdünk, klavirmestereink es klavirvirtuózaink német lelkesedése által elragadtatva, a dallamtalan dallamok s a dissonanciák zenéje mellett, behivogatjuk az új profétákat és teljesen sutba dobva nemzeties zeneművészetünk szép műveit, egész odaadással a gyönyörű új német zenében (?) kirekesztőleg édelgünk. Concertjeink ízetlen programjairól teljesen lemarad a magyar dallam s a magyar szöveg, s magyar nevű kisasszonyok s magyar nevű zeneszerzők német dalokkal éreztetik, hogy mai

zenevilágunkban a magyarság meghaladott álláspont. A negyvenes és ötvenes években Thern úr — ki egyik nem utolsó érdemű magyar zeneszerző volt — ha tán csak illemből és kedvesség-hajhászatból egy-két magyar számot is fölvelt volna programjába, ma már szükségtelennek, fölöslegesnek tartja azt; s a külföldi az ő concertjében bizvást úgy érezhette volna magát, mint ha Berlinben volna.

Vigyázzunk, s ne kicsinyeljünk egy szellemi tényezőt se a társadalmi téren! Gondoljuk meg ez idegen érzésű művészboldogítók hatását a családokban; gondoljunk reá egy nemzeti zeneakadémia szervezésénél; ne feledjük, hogy a nemzet szorúl ugyan e nemes művészet szívképző erejére, de azt sem, hogy ennek, főleg nálunk, más hívatása is van, s neveljünk hazafiakat annak művelésére és terjesztésére, hogy e szellemi ügyben is mielőbb nélkülözlessük az importált mótelyt. (1875.)

* * *

Toldy Ferencz hátrahagyott iratai közt van néhány levél is, mely ugyan nem tőle ered, de hozzá van intézve, s írójánál fogva megérdemli a kiadatást. István főherczeg levelei ezek, melyek ép úgy megtisztelők arra nézve, kihez, mint arra nézve, a ki által íratlak, mert az új magyar historia legrokonszenvesebb alakjainak egyikét azon oldalról mutatja be, mely a magyar közönségnek emlékezete iránt táplált háláját és tiszteletét csak fokozhatja. A levelek Schaumburgból, a főherczeg száműzetése helyéről keltezték; s míg az elsőt titkári kéz írta s a főherczeg csak aláírta, a második és harmadik egészen saját írása István főherczegnek. A levelek a következők:

Tekintetes úr!

Mint szívélyesen adta, szívélyesen vettem és köszönöm a küldeményt.

Nem tudom, a munkát, vagy az ezt kísérő őszinte érzetet becsüljem-e többre? igen vedes előttem mind a kettő.

Jól esett nekem is, mint Önnek visszaemlékezni a múltra. Úgy sem hagyom azt feledékenységre menni nálam; — ne is hagyja, ki jó hazafi, soha! Vissza emlékeztem Füredre is 1847-ben, és ha az íge testté nem lett, higgye el uram, jó szándékomon nem múlt.

Mit csöndes magányomban vajmi sokszor teszek, kivált ha hazulról újat hallok, — de ha nem hallok is, — képzelem magamnak a jelent, a hogy képzelni tudom. De :

Jó az Isten, jót ad ; — adjon a javából a hazának! lesz akkor fiainak is.

Üdvözlöm Önt, mint szoktuk, meleg kézszorítással.

Önnek uram

Schaumburgban, 1860. aug. 25-én.

őszinte jóakarója

István, s. k.

Tekintetes úr!

Amint becses leveléből tapasztalom, Ön azok közé tartozik, kiknél a jó szándék is ér valamit, azért köszöni.

Elszoktam tőle ; de mégis jól esett.

Hogy a Tekintetes úr valahára e részben is *) 'ezélhoz jutott, annak szívemből örülök. De hogy tizennégy év előtti pártolásom arra a jelenben hatást gyakorolhatott vala, nem hinném, ha Ön nem mondaná. Mind emellett engedje meg azt is hinnem, hogy Ön a hatás mértékét irántami vonzalma szerint becsülte annyira föl. Fogadja azért viszonzlagosan tőlem is a köszönetet.

Megolvastam Önnek beiktatási jeles beszédét, és épültem rajta. Adjon Isten jó törekvéséhez többet, mint nekem adott : jó sikert, dús eredményt.

Váltig maradván a Tekintetes úrnak

Schaumburgban, aug. 31-én 1861.

őszinte jóakarója

István, s. k.

Schaumburg, ápril 1-én 1862.

Tekintetes úr!

Könyvtáram és ásvány-gyűjteményem öre közelebb múlt januáriusban meghalt. Üres helyét akarnám hova hamarabb betölteni.

*) Ez Toldy Ferencznek a magyar nyelv és irodalom rendes egyetemi tanárává történt kinevezetésére vonatkozik. Szerk.

De van egy másik üreg is házamban: nincs izolált lakomban orvos!

Egy személyben ohajtanék orvost és könyvtárnokot bírni.

Könyvtáram nevezetes része, kivált az, melyet boldogúlt atyámtól öröklöttem, magyar, kell tehát, hogy az orvosi képzettség mellett könyvtárnokom magyar legyen. Aztán tudjon más nyelveket is, minél többet, annál jobb. — És értsen ásványgyűjteményem ellátásához is.

Alkalmas egyénekből a hazában, hála Isten, nincs szükség; most pedig még kevesebbet, mintsem valaha.

Ilyenekből nekem valót kiszemelni és ajánlatba hozni, meggyőződéseim szerint különösen a Tekintetes úr tudna jól. Nem veszi úgye rossz néven tőlem, hogy erre fölkérem?

Jár nálam ez alkalmazással a helyi viszonyoknál fogva 1200 forint fizetés délnémet értékben; bútorozott lakás schaumburgi kastélyomban, failletékkal együtt. Egyebekre, ha mi még tudni kívántatnék, titoknokom, Szuborits Antal, kit e végre módban hagytam, határozott válaszzsal szolgál; állandó lakása Pozsonyban, Duna-útcza 144. sz. a.

Bocsánat ha terhelem, de bizodalmomat a Tekintetes úrból merítettem, és hogy onnét merítettem, Ön az oka, — kinek vagyok

őszinte tisztelője

István, s. k.

A leveleknek, melyek Dietzben adattak postára, címezte szintén magyar, csak „Pesth, in Ungarn“ van alúl rájok írva, hogy a németországi póstatiszt eligazodhassék rajtok.

T. I.

F A U S T.

Beszély kilencz levélben.

„Entbehren sollst du, sollst entbehren.“
Faust (első része).

ELSŐ LEVÉL.

(Alexandrics Pál Nikolaics Simonhoz.)

M. . . lak, 1850-iki junius 6-án.

Negyed napja, hogy ide értem, kedves barátom, és ígéretemhez képest tollat fogok s írok. Reggel óta eső permetez: kimenni nem lehet; de kedvem is van veled egy keveset fecsegni. Hát megint saját fészkemben vagyok, a melyben — furcsán esik mondanom — egész kilencz évig nem voltam. Igazad van, ha hiszed, hogy belőlem bizonyosan más ember lett. Igen, én valóban más ember vagyok: emlékszel-e ősanyám kis sötétes tükrére, mely a látogató-szobában áll, azokkal a sajátságos czikornyákkal, — te mindig azt állítottad róla, hogy már száz esztendő — mihelyt megérkeztem, bele néztem és akaratlanúl elszomorkodtam. Megláttam benne mennyire megvénültem s megváltoztam az utolsó időben. Házacskám, régen ócska, most már alig áll, oldalra dült, elsúlyedta a földbe. A jó Vasziljevnam, a gazdasszony (te bizonyosan el nem felejtetted: jól tartott téged pompás befőt-
tel) teljesen kiaszott s elgörbült; midőn engem meglátott, nem tudott felkiáltani nem is sirt, csak nyögdel s köhécselt, ki-
merülten a székre ült s öntudatlanúl mozgatta a kezét. Az

öreg Terentij még legénykedik, mint előbb; egyenesen tartja magát s járás közben kifelé fordítja lábait, melyek még ugyan abban a sárga nankin nadrágba, s ugyan azokba a csikorogós bakbőrös cipőkbe vannak burkolva, magas szárral és pántlikákkal, a melyeket te nem egyszer megbámultál . . . de istenem! hogy lóg most ez a nadrág sovány lábán! hogy megöszült a haja! és arca egészen összezsugorodott; midőn elkezdett velem beszélni, a mellék szobában intézkedni, parancsokat adni a többi cselédeknek, mosoly s szájalom leptek el. Fogait mind elvesztette, fütyülve s sziszegve gagyog. De a kert bámulatós módon megszépült: a szerény, picziny orgonafa s akáczeserjék meg a jerikói loncz (emlékszel, mi ketten ültettük) gyönyörű, sűrű bokrokká nőttek fel, a nyír és juharfák, — mind megsudarasodott és terepélyesedett; különösen szépek a hársfasorok. Szeretem ezeket a sorokat, szeretem a szürkés zöld gyöngye virágot és az összehajló ágak alatt elterjedő finom illatot; szeretem a világos köröcskéknek tarka hálóját a fekete földön — tudod, hogy homokom nincs. A kedvelt csemete tölgyem már fiatal tölgygé lett. Tegnap fényes nappal több óráig ültem árnyékában a padon. Igen jól éreztem magamat. Körülöttem, a fű oly szépen díszlett; minden aranyos, erős és mégis szende, világosság terjedt el; még az árnyékba is belehatolt . . . s mennyi madárhang hallatszott! Reménylem, nem felejtetted el, hogy a madarakat szenvedélyesen szeretem. A gerliczék folytonosan turbékolnak, koronként fütyült a sárgarigó, a pinty zengte kedves dallamát, a rigók haragudtak és lármáztak, messziről hallatszott a kakuk; egyszerre csak élesen fölkiáltott a harkály, mint egy örült. Hallgattam, hallgattam, mind ezt a lágy, összeillő zajt s nem volt kedvem onnét mozdulni, pedig szívenben nem éreztem se lomhaságot, se megilletődést. De nem csak a kertben nőtt meg minden: folyton szemembe ötlenek az erős, zömök legények, a kikben semmikép sem tudom megismerni az előbbi ismerős fiúkat. Timotheuska kedvenczedből olyan Timotheus vált, hogy azt el sem képzelheted. Te akkor féltetted az egészségét s aszkórt jósoltál neki; csak látnád most nagy vörös kezeit, a mint kilátszanak a nankin kabát szűk újjasából, s a mint mindenütt kidomborodnak gömbölyű, vastag izmai. Nyaka olyan, mint a bikáé, feje egészen el van borítva sűrű szőke hajzattal — egy valóságos

farnesi Herkules! Különben az ő képe kevésbé változott, mint a többieké, nem is nagyobbodott igen, és a vig, a mint te mondad, „báméskodó“ mosoly szintén megmaradt. Magamhoz vettem komornyiknak; a pétervárit tudniillik elkergettem Moszkvában: már nagyon is szeretett engem megszégyeníteni és éreztetni velem a túlsúlyát a fővárosi közlekedésben. Kutyaím egyikét sem találtam: meghalt mind. Nefka túlélte a többit — de az sem várt be, mint Argos Ulissest; nem lehetett még egyszer látnia csukódó szemével volt gazdáját s vadász társát. Én a te régi szobádba költözök. Igaz, a nap nagyon besüt, sok benne a légy is; de nem érzik benne annyira a régi épület szaga, mint a többi szobákban. Sajátságos dolog! ez a dohos, kicsit savanyús s fonnyadt szag erősen hat a képzelődésekre: nem mondom, hogy kellemetlen rám nézve, ellenkezően, de bánatot kelt bennem s végtére levertséget. Én szintúgy mint te, szeretem a régi öblös pléhlemezes szekrényeket, a fehér karszékeket kerek támaszszal s görbe lábbal, a légy lepte üveg csillárokat — szóval, minden ősi bútort; de nem vagyok képes azt minduntalan nézni: egy bizonyos nyugtalanító unalom fog el. Abban a szobában, a melybe költözök, a bútor egészen közönséges, egyszerű; mindamellert oda állítottam a sarokba egy keskeny magas szekrényt, melynek deszkáin a portól alig látszik mindenféle ódon, öblös, zöld és kék üvegből készült edény; a falra pedig, tudod, azt a fekete keretben levő női képet akasztattam, a melyet te Manon Lescaut képe nék nevezél. Kissé elhomályosodott e kilencz év alatt; de szeme még mindig oly mélyen, ravaszúl s szeliden pillant, ajka még mindig oly könnyelműen s mélabúsan mosolyog, és a félig eltépett rózsa még mindig oly gyöngén hajlik ki finom újjáiból. Nagyon mulattatnak engem szobám függönyei. Valaha zöldek voltak, de a naptól megsárgultak; ezekre fekete festékkel le voltak rajzolva a d'Harlincour-féle „remete“ egyes jelenetei. Az egyik függönyön ez a remete, óriási szakállal, kiálló szemmel és sarúban, elhurczol a hegyekbe egy bozontos kisaszszonyt; a másikon — vad viadal látszik négy lovag közt, fejükön barét, vállukon bouffette; az egyik ott hever, en raccourci, holtan, — szóval mind borzasztó képek, de köröskörül olyan zavartalan nyugalom van, s magoktól a függönyöktől olyan szelid fény sugárzik a padolatra. . . . Egy bizo-

nyos lelki csend szállt meg, mióta ide költözöktem ; nincs kedvem valamit tenni, nem akarok semmit sem látni, semmiről sem képzelődni, lusta vagyok arra, hogy valamire gondoljak. De nem vagyok lusta arra, hogy elgondolkozzam : ez két különböző dolog, mint magad is tudod. Először rám tolultak a gyermekkori emlékek . . . hová nem mentem én, mit nem néztem meg, minden oldalról kikeltek, tisztán a legesekélyebb körülményig tisztán, s mintha mozdulatlanok voltak volna, pontos határozottságukban. . . . Azután felváltották ez emlékeket mások, azután . . . azután elfordultam lassan a múlttól, s csak egy kellemes lankadtság, egy elaltató elnehezítés maradt hátra keblemben. Képzeld csak ! a töltésen egy fűzfa alatt ülve, egyszerre csak elkezdek sírni s sirtam volna sokáig, előre haladt korom daczára, ha nem szégyeltem volna egy elmenő anyóka előtt, a ki kíváncsian tekintett rám, azután fejét nem fordítva felém, egyenesen és mélyen meghajtotta magát s elment. Én nagyon ohajtanám, ha ilyen hangulatban maradhatnék (sírni természetesen már nem fogok) addig míg innét elutazom, azaz szeptember haváig, és nagyon boszankodnám, ha szomszédaim egyikének eszébe jutna engem meglátogatni. Különben, úgy látszik, nincs miért félnem ; nincs is közel szomszédom. Te, meg vagyok arról győződve, értesz engem ; te magad tudod tapasztalatból, milyen gyakran tesz jót a magányosság. . . . Nekem most szükségem van rá annyi kóborlás után.

Únni nem fogom magamat. Magammal hoztam egy pár könyvet és itt szépen berendezett könyvtáram van. Tegnap kinyitottam valamennyi szekrényt és sokáig kotoráztam a poros könyvek közt. Sok érdekes dolgot találtam, a mit előbb észre nem vettem : a *Candide* fordítását kéziratban az 1770-es évekből, folyóiratokat és újságokat ugyan abból az időből, *A diadalmaskodó chaméleont* (ez tudniillik Mirabeau), *Le paysan perverti* stb. Kezembe akadtak gyermekkori könyvek, nem csak saját könyveim, de atyáméi is, nagyanyáméi. sőt, képzeld csak, ősanyméi is : egy réges régi francia nyelvtanon, tarka kötésben, nagy betűkkel rá van írva : *Ce livre appartient à m-lle Eudoxie de Lavrine*, s mellette áll az évszám — 1741. Láttam azokat a könyveket, a melyeket régente külföldről hoztam haza, többek közt Goethe *Faustját* is. Te talán nem tudod, hogy volt idő, mikor *Faustot* könyv

nélkül tudtam (az első részét, természetesen) szóról szóra; nem győztem olvasni. . . . De más idők, más álmok, s az utolsó kilencz év alatt alig vettem kezembe *Goethét*. Milyen leírhatatlan érzéssel tekintettem e picziny, előttem nagyon is ismeretes könyvecskére (egy rossz kiadás 1828-ból)! Magammal vittem, ágyba feküdtem s elkezdtem olvasni. Hogy meghatott az egész nagyszerű első jelenet. A föld szellemének megjelenése, szavai, emlékszel: „In Lebensfluthen, im Thatensturm“ fölkeltették bennem az elragadás rég nem ismert remegését és lázát. Mindenre emlékeztem: Berlinre, a deákkorra, Stich Klára kisasszonyra, Seidelmanra mint Mefistofelesre s Radsiwill zenéjére, mindenre, mindenre. . . . Sokáig nem tudtam elaludni: ifjúságom tűnt elém, ott állt mint egy kísértet; mint tűz, mint méreg keringelt ereimben, szívem kitágult s nem akart össze szorúlni, valami megpendítette húrjait, felforrtak benne a vágjak. . . .

Lásd milyen ábrándoknak adta magát át a te csaknem negyven éves barátod, magányosan ülve magányos házában! Ha valaki engem látna? Nos, hát mi volna aztán? Bizony nem szégyelném. Szégyenkedni — az is az ifjúság tulajdona; de én, tudod min veszem észre, hogy öregszem? Lám azon, hogy most igyekszem magam előtt a vig érzelmeket fölesigáznai, a szomorúkat pedig lecsillapítani, ifjúságom napjaiban épen ellenkezően tettem. Akkorában megtörtént, hogy egy bánatot úgy hurczoltál magaddal, mint egy kincset, az öröm egy viharos kitorését szégyelted.

És mindamellett, úgy tetszik nekem, minden élettapasztalatom daczára, van még valami a világon, Horacio barátom, a mit még nem próbáltam meg, s ez a „valami“ — majdnem a legfontosabb.

De elég már, belefáradtam. Bocsáss. Majd máskor. Hogy vagy Pétervárott? A propos: Szavelij, a falusi szakácsom, kért hogy tiszteltesselek. Ő is öregedett, de nem túlságosan, megkövéredett s kicsit földuzzadt. Jó csirkelevest készít elfőtt hagymával, szép mintával diszített sajtlepényt és savanyú ugorkát, azt a nevezetes tál ugorkát, a melytől megfájdult a nyelved s huszonnégy órára elvásott a fogad. De persze a pecsenyét, mint hajdan, úgy ki hagyja száradni, hogy akár dobolhatsz vele a tányéron — valóságos karton. De Isten veled.

Barátod Pál.

MÁSODIK LEVÉL.

(Ugyanattól ugyanahhoz.)

M. . . lak, 1850-iki június 12-én.

Elég fontos újságot kell közlenem veled, kedves barátom. Tegnap ebéd előtt kedvem jött sétálni — csak nem a kertben; elmentem az országúton a városba. Minden czel nélkül gyors léptekkel menni hosszú, egyenes országúton — igen kellemes. Mintha valami munkát végeznél, úgy sietsz. — Nézem, elémbe jön egy hintó. Csak nem jön én hozzám? gondoltam magamban ijedten. . . . De nem: a hintóban előttem ismeretlen bajuszos úr ül. Visszanyerem nyugalmamat. De egyszerre, midőn közelembre ér, ráparancsol a kocsisra, hogy állítsa meg a lovakat, udvariasan leveszi a sapkáját s még udvariasabban kérdez: nem vagyok-e ez meg ez? — és nevemet mondja. Én részemről megállok s egy vádlott elszántságával, a kit vallatásra visznek, felelek: „az vagyok“ s én is úgy nézek a bajuszos úrra, mint egy birka, és gondolom magamban „hiszen ezt láttam valahol!“

— Maga nem ismer meg? mondja ő kiugorva a hintóból.

— Éppenséggel nem.

— Én pedig mindjárt megismertem.

Egy szó érte a másikat: kisült, hogy ez Prijimkov, tudod, volt egyetemi társunk. „Milyen fontos újság az?“ gondolod, e perczen, kedves Nikolaics Simon. „Prijimkov, a mennyire emlékszem elég üres fiú volt, ha nem is rossz meg ostoba.“ — Az mind igaz, barátom, de halld csak tovább.

— Én, mondja, nagyon örültem, midőn hallottam, hogy maga visszajött a birtokára, szomszédságunkba. Különben nem csak én örültem.

— Szabad tudnom, kérdeztem én — ki volt még olyan szíves . . .

— Feleségem.

— Az ön felesége?

— Igen is, feleségem: régi ismerőse.

— Kérem, hogy híják a feleségét?

— Nikolajevna Vэрának híják, született Jeljcova.

— Nikolajevna Véra! kiáltottam föl önkénytelenül . . .
Íme ez az a fontos újság, a melyről neked a levél elején
beszéltem . . .

De meglehet, te ebben sem látsz semmi fontosat . . .
Hadd beszéljek el neked valamit múlt . . . régen múlt éle-
temből.

Midőn veled együtt elhagytam 183—ban az egyetemet,
23 éves voltam. Te szolgálatba léptél; én, a mint tudod, elha-
tároztam magamat Berlinbe menni. De Berlinben október
előtt nem lehetett semmit se tenni. Szándékom volt a nyarat
Oroszországban tölteni, még egyszer utóljára jól kiherverni
magamat, de ott azután már komolyan neki menni a munká-
nak. Mennyire valósult az utolsó föltevés, arról nem érek
most rá beszélni . . . „De hol töltsen a nyarat?“ kérdeztem
magamat. Birtokomra menni nem volt kedvem: atyám nem
rég meghalt, közel rokonom nem volt, féltem a magány-
tól, unalomtól . . . Azért örömmel fogadtam el egy rokonom,
egy nagybátyám ajánlatát, hogy legyek vendége T. kerületben
fekvő birtokán. Gazdag, jó és egyszerű ember volt, úriasan
élt s úri lakásban. Hozzá költözökdttem. Nagybátyámnak nagy
családja volt: két fia és öt leánya. Azonkívül egész csapat
ember élt házában. Vendégek minden perczben jöttek — de
mindamellet nem volt az élet víg. Zajosan folytak a napok,
lehetetlenség volt visszavonulni. Mindent közösen tettek, mind-
nyájan iparkodtak valamivel szórakozni, valamit kigondolni
és a nap végén mindnyájan borzasztóan ki voltak merülve.
Olyan izetlen volt ez az élet. Én már kezdtem elútazásomra
gondolni és csak azt vártam, hogy nagybátyám nevenapja
múljék el; de éppen nevenapján láttam a bálon Nikolajevna
Vérát — és maradtam. Ő akkor tizenhat éves volt. Anyjával
kis birtokon élt, öt versztnyire nagybátyámtól. Atyja — a mint
mondják, igen kitünő ember — gyorsan érte el az ezredesi
rangot és többre is vitte volna, de fiatal korában elveszett
a vadászatón, a hol egy társa véletlenségből agyon lötte.
Nikelajevna Véra akkor még gyermek volt. Anyja is rendkívüli
nő volt: több nyelven beszélt, sokat olvasott és sokat
tudott. Hét vagy nyolcz évvel idősebb volt férjénél, a kihez
szerelemből ment; ez titokban elvitte a szülei házból. Az asz-
szony alig tudta elviselni férje halálát és haláláig (Pryimkov
ertesítése szerint nem sokára leánya férjhez menetele után

halt meg) csupán fekete ruhát viselt. Élénken emlékszem arczára: sokat mondó, barna kép, vastag szürke hajjal, nagy, szigorú, mintegy elalvó szemmel, egyenes finom orral! Atyja — ő a Ladanov családból való volt — tizenöt évig Olaszországban élt. Nikolajevna Véra anyja közönséges albanoi parasztleánytól született, a kit a szülésre következő napon megölt a völegénye, a kitől Ladanov amazt elcsábította . . . Ez a történet nagy zajt ütött a maga idejében. Visszajöven Oroszországba, Ladanov a házából, de még a szobájából sem ment ki, vegytannal, boncztannal, kabalistikával foglalkozott, meg akarta az ember életét hosszabbítani; azt képzelte, hogy lehetséges a szellemekkel összeköttetésbe lépni, holtakat idézni . . . A szomszédok bűvészek tartották. Rendkívül szerette a leányát, maga tanította mindenre, de meg nem bocsátotta neki, hogy megszökött Jeljcovval, nem eresztette szeme elé sem őt sem férjét, mindkettőnek szomorú életet jósolt s magányosan halt meg. Jeljcovné, özvegyen maradván, egész üres idejét leánya nevelésére fordította és alig fogadott vendéget. Midőn Nikolajevna Véréval megismerkedtem, ő, képzeld csak, még nem volt születése óta semminemű városban, még a saját kerületbeliben sem. Nikolajevna Véra nem hasonlított a közönséges orosz kisasszonyokhoz: egészen különös valami volt rajta. Legelőször föltűnt nekem beszédjének és minden mozgásának bámulatos nyugodtsága. Ő, úgy látszott, semmivel sem törődött, nem nyugtalankodott, egyszerűen és okosan felelt, figyelmesen hallgatott. Arcza kifejezése őszinte és nyílt volt, mint egy gyermeké, de néha hideg és egykedvű, de nem gondolkodó. Ritkán volt vig és nem olyan módon mint a többiek: egy ártatlan szív vidámsága, mely a vígságnál is kedvesebb, sugárzott egész lényén. Nem volt nagy, de igen jól megtermett, kissé finom, arczvonásai szabályosak és szelídek voltak, homloka szép, sima, haja aranyos szőke, orra egyenes mint az anyjáé, ajka meglehetősen tele, feketés szürke szeme mintegy igen is nyíltan pillantott a sűrű, fölfelé hajló pillák alól. Keze kicsiny volt, de nem igen szép: tehetséges embernek nem szokott olyan keze lenni . . . és valóban Nikolajevna Véra nem mutatott semmi különös tehetséget. Hangja olyan volt, mint egy hét éves gyermeké. A nagybátyámnál tartott bálon bemutattak anyjának és egy pár napra rá legelőször mentem hozzájuk látogatóba.

Jeljcova asszonyság igen sajátságos nő volt, jellemes, szilárd és határozott. Rám nagy benyomást tett: tiszteltem őt és feltem is tőle. Nála rendszer szerint történt minden, leányát is rendszer szerint nevelte, de nem korlátozta szabadságát. Leánya szerette őt és vakon hitt neki. Megtörtént például, hogy Jeljcovné neki egy könyvet adott s azt mondta: ezt a lapot ne olvasd, — a leány inkább kihagyta az előbbi lapot is, de az eltiltottra rá sem pillantott. De Jeljcovnének voltak rögeszméi, bogarai. Ő például, mint a tűztől, úgy félt mindentől, a mi a képzelődésre hathat; azért leánya tizenhét éves koráig egyetlen egy elbeszélést vagy költeményt nem olvasott, de a földrajzban, történelemben, természetrajzban ugyancsak zavarba hozott engem, egy kandidátust, még pedig a mint emlékszel, nem az utolsók egyikét. Próbáltam egyszer Jeljcovnéval a rögeszméjéről beszélni, noha bajos volt őt belevonni a társágásba: nagyon hallgatólag volt. Csak fejével intett.

— Maga azt mondja, — mondá elvégre — költői műveket olvasni hasznos is, kellemes is . . . Én azt hiszem, hogy előbb meg kell az életben választani: vagy a hasznost, vagy a kellemest, és így egyszerre és mindenkorra elhatározni magát. Magam is össze akartam valaha ezt is azt is kapcsolni . . . Az lehetetlen és elveszti az embert vagy képtelenséghez vezet.

Igenis, bámulatos lény volt ez az asszony, becsületes, büszke lény, nem egészen ment neme előítéleteitől. „Én félek az élettől“, — mondta egyszer nekem. — És valóban, ő félt tőle — félt azoktól a titkos erőktől, a melyeken az élet alapszik, és melyek ritkán, de egyszerre föltűnnek. Jaj annak, a kit játékok tárgyává kiszemelnek! Ezek az erők rettenetes módon tüntek föl Jeljcovné előtt: gondolj csak anyja, férje, atyja halálára . . . Ez bár kit megijesztett volna. Nem láttam őt soha sem mosolyogni. Mintha lakattal elzárta volna magát és a vízbe dobta volna a kulcsot. Ő bizonyosan sok bánatot viselt életében és soha senkivel nem közölte: mindent magába zárt. Annyira hozzá szokott, hogy érzelmeinek ne engedjen, hogy még a leányához való szenvedélyes szeretetét is restelte mutatni; egyetlen egyszer sem csókolta jelenlétében, soha sem hívta kedveskedő, enyelgő névvel, mindig Véréának. Emlékszem még egy szavára: én valamikép azt találtam mondani, hogy mi, jelenkorú emberek, mind meg vagyunk

törve . . . — „Nincs semmi ok rá magát megtörni, mondá ő :
— vagy össze kell törni magát, vagy hozzá sem fogni . . .“

Igen kevesen látogatták Jeljcovnét; de én gyakran mentem hozzá. Titokban bevallottam magamnak, hogy ő engem kedvel; Nikolajevna Véra pedig nagyon tetszett nekem. Társalogtunk, sétáltunk együtt . . . Anyja nem zavart bennünket; maga a leány nem szeretett anyja nélkül lenni, én pedig részemről nem éreztem szükségét, hogy magányosan beszélgessek vele. Nikolajevna Vérának az a sajtáságos szokása volt, hogy főnhangon gondolkozott; éjjel álmában hangosan és tisztán beszélt arról, a mi nappal rá hatott. — Egyszer figyelemmel rám nézve és szokása szerint kissé kezére támaszkodva, mondá: „Nekem úgy tetszik, hogy Alexandrics jó ember; de nem lehet benne bizni.“ Köztünk a legbarátságosabb és legjobb viszony uralkodott; csak egyszer tetszett nekem, mintha ott, messze valahol, a fényes szeme legmélyében valami szokatlant, bizonyos örömet és gyöngédséget vettem volna észre . . . De meglehet, hogy csalódtam.

Azonban elmúlt az idő és készülnöm kellett az útra. De mindig halasztottam. Ha rá gondoltam, ha eszembe jutott, hogy nem sokára már nem fogom látni ezt a kedves leányt, a kihez annyira vonzódtam — nehezemre esett. . . . Berlin vonzó erejét el kezdte veszteni. Nem mertem magamnak bevallani, hogy mi történt velem; de nem is értettem, hogy mi történt velem, — mintha lelkemben köd kószálna. Utoljára egy reggel minden világos lett előttem. „Mit akarok még keresni“ gondoltam „mire törekedni? Hiszen az igazságot úgy sem adhatják a kezembe. Nem jobb itt maradni, megnősülni?“ És képzeld csak, ez a gondolat, hogy nősüljek, akkor egy cseppet sem ijesztett meg; ellenkezőleg örültem neki. Szóval: ugyanaz nap kijelentettem szándékomat, csakhogy nem Nikolajevna Vérának, a mint várni lehetett, hanem magának Jeljcovnének. Az öreg asszony megnézett.

— Nem, mondta — kedves barátom, utazzék Berlinbe, törje csak meg magát. Maga jó ember; de Vérának nem ilyen férj kell.

Lesütöttem a szememet, elpirúltam, és a min valószínűleg még jobban fogsz csodálkozni, rögtön egyetértettem bensőleg Jeljcovnéval. Egy hét múlva elúztam és azóta nem láttam se őt, se Nikolajevna Vérát.

Egész röviden írtam le viszontagságaimat, mert tudom, hogy nem szereted a „hosszadalmasságot“. Elútaztam Berlinbe, nagyon hamar elfelejtettem Nikolajevna Vérát. . . . De, megvallom, a váratlan hír megindított. A gondolat, hogy ő olyan közel van, hogy ő a szomszédom, hogy egy pár nap múlva látni fogom, megdöbentett. A múlt mintha csak a földből nőne ki, úgy állt előttem, úgy rohant felém. Prijimkov kijelentette nekem, hogy ő engem épen azért látogatott meg, hogy fölfrissítse a régi ismeretségünket, és hogy reményli, hogy a legrövidebb idő alatt magánál fog látni. Tudatta velem, hogy a lovasságnál szolgált, hadnagyságáról leköszönt, birtokot vett, nyolez versztnyire tölem, és hogy szándéka gazdasággal foglalkozni, hogy három gyermeke volt, de hogy kettő meghalt, egy öt éves leánya maradt.

— És neje emlékszik rám? kérdeztem őt.

— Igenis, emlékszik, felelt ő kicsit megakadva. — Persze akkor, azt lehet mondani, még gyermek volt; de az anyja magát mindig nagyon dicsérte, és maga tudja, mennyit tart boldogult anyja minden szavára. — Eszembe jutottak Jeljeovné szavai, hogy én nem vagyok Vérának való férj. . . . „Hát talán te neki való voltál, gondoltam félszeggel nézve Prijimkovra.“ Egy pár órát nálam töltött. Igen jó, kedves fiú, olyan szerényen beszél, olyan jószívűen pillant; lehetetlen meg nem szeretni. . . . de szellemi tehetségei azóta nem fejlődtek, a mikor őt ismertük. Én okvetetlen meg fogom látogatni, talán már holnap. Rendkívül kíváncsi vagyok arra, mi lett Nikolajevna Vérából.

Te, gonosz ember, valószínűleg nevetsz most rajtam, ülve igazgatói székesen: de azért mégis meg fogom neked írni, milyen benyomást tett rám. Isten veled, majd a következő levélben.

HARMADIK LEVÉL.

(*Ugyanattól ugyanahhoz.*)

M. . . . lak, 1850. június 16-án.

Nos, barátom, voltam nála, láttam őt. Mindenekelőtt egy csodálatos körülményt kell veled közölnöm: hidd el nekem vagy ne hidd, a mint tetszik, de ő csaknem semmit sem változott, sem arczában sem alakjában. Midőn kijött elémbé,

csaknem fölkiáltottam volna: egy tizenhét éves leány, teljességgel az! Csak szeme nem olyan mint egy leányé; különben hajadon korában sem volt a szeme olyan mint egy leányé, nagyon fénylő volt. De ugyanaz a nyugodtság, ugyanaz a vidámság, a hang ugyanaz, egyetlen egy picziny ráncz sincs a homlokán, mintha az egész ideig valahol a hóban feküdt volna. Pedig most huszonnyolcz éves, három gyermeke volt. . . Megfoghatatlan! kérlek, ne gondold, hogy én elfogultságból nagyítok; ellenkezőleg nekem ez a „változatlanság“ semmi-kép sem tetszett.

Egy huszonnyolcz éves nőnek, a ki asszony és anya, nem szabad leányhoz hasonlítani: nem hiába élt. Ő igen szívesen fogadott; Prijimkovt pedig az én jöttem épenséggel örömmel töltötte el: ez a jó fiú úgy néz az emberre, mintha hozzá akarna símulni. Házok nagyon kényelmes és tiszta. Leánykájok igen kedves és mamájához egy cseppet sem hasonlít: nagyanyjára emlékeztet. A vendégszobában a pamlag fölött csüng e különös nő arczképe. Úgy tetszett mintha szigorúan és figyelmesen nézne rám. Leültünk, emlegettük a múlt időket, el is beszélgettünk egy kicsit. Én akaratlanul néztem Jeljcovné mogorva képét. Nikolajevna Véra épen alatta ült: ez a kedvencz helye. Képzeld meglepetésemet: Nikolajevna Véra mindeddig még nem olvasott egyetlen egy regényt sem, egyetlen egy költeményt sem — szóval, egyetlen egy, a mint mondja, kigondolt művet sem. Ez a megfoghatatlan egykedvűség a lélek legmagasztosabb élvezetei iránt engem boszantott. Egy okos, és a mennyire meg tudom ítélni, finoman érző nőben ez épenséggel megbocsáthatatlan valami.

— Hogyan, kérdeztem: — ön föltette, hogy soha sem olvas ilyen könyveket?

— Még nem történt, felelt: — nem értem rá.

— Nem ért rá! Csodálkozom! De hát maga, folytattam Prijimkovhoz fordulva, mért nem bírja rá feleségét?

— Én örömmel . . . akarta Prijimkov kezdeni, de Nikolajevna Véra félbe szakította.

— Ne tettesd magad: te sem vagy nagy barátja a verseknek.

— A verseknek, igaz, kezdte ő, — nem igen; de a regények, például. . . .

— De hát mit tesznek, mivel foglalkoznak este? kérdeztem — kártyáznak önök?

— Néha kártyázunk, — felelt Nikolajevna Véra — de hát olyan kevés az, a mivel foglalkozni lehet? Mi olvasunk is: vannak jó művek a verseken kívül.

— Miért üldözi annyira a verseket?

— Nem üldözöm őket: én gyermekkoromtól fogva megszoktam ezeket a kigondolt műveket nem olvasni; édes anyámnak úgy tetszett, én pedig mentül tovább élek, annál jobban meggyőződöm arról, hogy mind, a mit édes anyám tett, mind, a mit ő mondott, helyes, igaz volt.

— Nos, a mint önnek tetszik, de én nem érthetek önnel egyet: én meg vagyok arról győződve, hogy ok nélkül tagadja meg magától a legtisztább, legártatlanabb élvezetet. Hiszen ön nem veti meg a zenét, a festészetet: miért veti meg a költészetet?

— Nem vetem meg: én eddig nem ismerkedtem vele — ez az egész.

— Így jövök a dolognak nyomára! Hát az anyja nem tiltotta meg egész életére, hogy ismerkedjek meg a szépirodalommal?

— Nem; mihelyt férjhez mentem, édes anyám visszavett minden tilalmat; magamnak eszembe sem jutott olvasni . . . hogy mondta ön? . . . nos, szóval, regényt olvasni. — Én gondolkodva hallgattam Nikolajevna Vérát: én ezt nem vártam. Ő rám nézett nyugodt pillantásával. A madarak néznek úgy, ha nem félnek.

— Elhozok önnek egy könyvet! kiáltottam fel. (Eszembe jutott a nem rég olvastam *Faust*.)

Nikolajevna lassan felsóhajtott.

— Az . . . az nem lesz George Sand? kérdezte nem minden félelem nélkül.

— Ah! tehát hallott róla? Nos, ha az is volna, mi baj? . . . Nem, hozok önnek más szerzőt. Úgy-e nem felejtette el a német nyelvet?

— Nem, nem felejtettem el.

— Úgy beszél, mint egy német asszony, — vágott Prijmikov közbe.

— No szép! majd hozok önnek . . . meglátja majd, hogy milyen bámulatos dolgot hozok önnek.

— Jól van, meg fogom látni. De menjünk most a kertbe, Natalia már nem győzi az ülést.

Fejére tett egy kerek szalmakalapot, egy gyermekkalapot, egészen olyant, a milyent leánya is föltett, csak kicsit nagyobbat, és a kertbe indultunk. Én mellette mentem. A friss levegőben, a magas hársfák árnyékában, még kedvesebbnek tetszett nekem a képe, különösen ha kicsit visszafordult és fölemelte a fejét, hogy a kalap alúl rám pillantson. Ha Prijimkov nem ment volna utánunk, és a leányka nem ugrált volna előttünk, valóban azt hihettem volna, hogy nem vagyok harminczöt, hanem huszonhárom éves, hogy épen készülök Berlinbe; annál is inkább, mert a kert is, a melyben voltunk, nagyon hasonlított a jelj covi birtokon levő kerthez. Nem állhattam meg, hogy ne közöljem benyomásomat Nikolajevna Véréval.

— Mindnyájan azt mondják nekem, hogy külsőleg keveset változtam, — felelt — különben belsőleg is ugyanaz maradtam.

Egy kis chinai házikóhoz értünk.

— Lássá, ilyen házikónk nem volt Oszinovkában, — mondá — ne törődjék avval, hogy annyira megviselt és kopott színű: belül igen szép és hűvös.

Beléptünk a házikóba. Körülnéztem.

— Tudja mit, Nikolajevna Véra, — mondám — parancsolja meg, hogy jöttömig egy asztalt és egy pár széket hozzanak ide. Itt, valóban pompás időzni. Én itt fölolvassom önnek . . . Goethe *Faustját* . . . meglátja, milyen dolgot olvasok.

— Igen, itt nincs légy, — jegyzé meg egykedvűen — de mikor jön?

— Holnap után.

— Jól van, — mondá — meg fogom parancsolni. . . .

Natalia, a ki velünk együtt bejött a házikóba, egyszerre fölkiáltott és félre ugrott, egészen halaványan.

— Mi az? — kérdezte Nikolajevna Véra.

— Jaj, mama, — szólt a leányka, újjával a sarokba mutatva — nézd milyen borzasztó pók! . . .

Nikolajevna Véra a sarokba nézett; egy nagy tarka pók gyorsan mászott föl a falra.

— Miért félsz tőle? — mondá — nem harap, nézd.

És előbb, mintsem sikerült volna őt visszatartanom, kezébe vette ezt az utálatos állatot és tenyerén keresztül futtatta, azután eldobta.

— Milyen bátor ön! — kiáltottam fel.

— Miben áll itt a bátorság? Ez a pók nem mérges.

— Látszik, ön mint hajdan, most is jártas a természet-tanban; de én kezembe nem vettem volna.

— Nincs miért tőle félni, — ismételte Nikolajevna Véra. Natalia hallgatag tekintett mind kettőnkre és nevetett.

— Milyen hasonló az ön anyjához! — jegyeztem meg.

— Hasonló, — felelt Nikolajevna Véra az öröm mosolyával — ennek nagyon örülök. Adná Isten, hogy nem csak arczban hasonlítana hozzá.

Ebédre hittak mindnyájunkat és ebéd után elútaztam.

NB. Az ebéd igen jó és ízletes volt — ezt zárjel közt jegyzem meg a te számodra, te gourmand! Holnap elviszem neked *Faustot*. Tartok tőle, hogy meg találunk bukni az öreg Goethével. Majd megírom neked pontosan.

No de mit gondolsz te mind ezekről az eseményekről? Úgy-e azt, hogy Véra nagy benyomást tett rám, hogy én kész vagyok bele bolondúlni stb.? Bolondság, barátom! Ideje már a tisztességet is megtanúlni. Elég bolondot tettem, tökéletesen eleget! Az én éveimben nem illik újra kezdeni az életet. Azután nekem azelőtt sem tetszettek az ilyen nők. . . . Egyébiránt, milyen nők tetszettek nekem!!

Minden esetre nagyon örülök ennek a szomszédságnak, örülök, hogy alkalmam van okos, egyszerű, vidám emberekkel találkozhatni; a mi majd később történik, azt meg fogod tudni annak idejében.

NEGYEDIK LEVÉL.

(Ugyanattól ugyanahhoz.)

M. . . . lak, 1850-iki június 20-án,

A fölolvadás megtörtént tegnap, kedves barátom, még pedig hogyan, arról íme következnek a fejezetek. Mindenek előtt meg kell mondanom: a siker váratlan volt. . . . No, hallgassd. Ebédre érkeztem oda. Az asztalnál hatan voltunk: ő,

Prijimkov, a leányka, a nevelő (egy jelentéktelen halavány alak), én és egy öreg német, rövid barna frakkban, egy tiszta, borotvált, síma ember, roppant békés és becsületes képpel, fogatlan mosolylyal, és czikória-szaggal . . . az öreg németek mind ilyen szagúak. Bemutatták nekem: ez egy bizonyos Schimmel volt, a német nyelv tanítója X. herczegnél, Prijimkov szomszédjánál. Nikolajevna Véra, úgy látszik kedveli őt és meghitta, hogy vegyen részt a fölolvásban. Későn ebédeltünk és sokáig ültünk az asztalnál, azután sétát tettünk. Az idő gyönyörű volt. Reggel eső esett és szél fújt, de este felé minden lecsöndesedett. Én ő velem együtt kimentem a szabad mezőre. Egyenesen a mező fölött magasan egy nagy rózsaszínű felhő állt; mint füst mentek végig rajta szürke csikok; épen a szélén, hol mutatkozva, hol eltűnve, csillámlott egy csillag; de kissé távolabb a hold látszott a lassan piruló égen. Én megmutattam Nikolajevna Vérának ezt a felhőt.

— Igen is, — mondá ő — ez szép; de tekintsen csak ide.

Hátra néztem. A leáldozó napot eltakarva, egy igen nagy, sötétkék felhő emelkedett, alakja egy tűzokádó hegyhez hasonlított; teteje széles csoportokban az ég felé nyúlt; baljóslatú biborszín világos szegélylyel fődte be és az egyik helyen, épen a közepében, egészen keresztül ment a nehézkes roppant tömegen, mintha csak a tüzes örvényből ömlene ki. . . .

— Égi háború lesz, — mondá Prijimkov.

De eltérek a fődologtól. Elfelejtettem az utolsó levelemben neked megmondani, hogy, midőn Prijimkovéktól elúztam, sajnáltam, hogy épen a *Faustot* neveztem meg; az első alkalomra Schiller sokkal jobban illett volna, ha már német könyvet kellett olvasnunk. Leginkább feltem az első jelenetektől, míg Faust Gretchennel megismerkedik; Mephistophelest illetőleg sem voltam megnyugtatta. De én *Faust* hatása alatt álltam és semmi mást nem tudtam volna örömmel fölolvasni. Mikor már teljesen besötétedett, elmentünk a chinai házikóba; előtte való este rendbe hozták. Épen az ajtóval szemben, a pamlag előtt, egy kerek, szőnyeggel fődött asztal állt; köröskörül székek voltak elhelyezve; az asztalon égett a lámpa. Én a pamlagra ültem és kihúztam a könyvecskét. Nikolajevna Véra egy karszékba ült kissé messzire tőlem, közel az ajtóhoz. Az ajtó előtt kilátszott a sötétből egy lassan

meg-megmozduló zöld akácza-ág, a lámpától megvilágítva; olykor-olykor beáradt a szobába az éjjeli levegő. Prijimkov az asztal mellett ült, közel hozzám, mellette a német. A nevelő Natáliával a szobában maradt. Én kis bevezető beszédet tartottam: megemlítettem a régi legendát, mely Faust doktorról szól, beszéltem Mephistopheles jelentőségéről, magáról Goethéről és kértem, hogy állítsanak meg, ha valami megfoghatatlannak tetszik. Azután köhintettem egyet. . . . Prijimkov kérdezett, nem kell e nekem cukros víz és mindenképpen ki lehetett venni, hogy igen meg volt magával elégedve, hogy ezt a kérdést hozzám intézte. Én megköszöntem. Mély csend uralkodott. Elkezdtem olvasni, szememet föl nem vetve; kellemetlen érzés fogott el, szívem dobogott és hangom reszketett. A részvét első fölkiáltása a német ember kebléből támadt, és a fölolvadás folytán csak ő zavarta a csendet. . . . „Bámúlato! magasztos“, mondá, néha hozzá téve: „milyen mély ez“. Prijimkov unatkozott a mennyire észrevehettem: némely elég rosszul ért és maga bevallotta, hogy nem szereti a költeményeket. . . . De hát ki mondta neki, hogy olyan bolondnak kell lennie! — Én ebéd után meg akartam vele értetni, hogy a fölolvadás nála nélkül is meglehet, de resteltem. Nikolajevna Véra meg nem mozdult; egy párszor lopva tekintetem rá: szeme figyelmesen és egyenesen én rám nézett; arcza halaványnak tetszett nekem. Faust első találkozása után Gretchenel fölegyenesedett a karszékekben, összekulcsolta kezét és mozdulatlanul ebben a helyzetben maradt mindvégig. Én éreztem, hogy Prijimkov kényelmetlen helyzetben van, és ez engem eleinte bántott, de nem sokára elfelejtettem őt, neki melegedtem és olvastam hévvel, elragadással. . . . Én csupán csak Nikolajevna Véra számára olvastam: egy belső hang súgta nekem, hogy *Faust* hat reá. Midőn bevégeztem (az intermezzót kihagytam: ez a szakasz modoránál fogva már a második részhez tartozik; a *Brocken* éjjelből is kidobtam egyet-mást). . . . Midőn bevégeztem, midőn elhangzott az utolsó „Heinrich!“ a német meghatva fölkiáltott: „Istenem! milyen szép!“ Prijimkov fölugrott, mintha örülne (szegény!) föl-sóhajtott és meg kezdte köszönni az élvezetet, melyet nekik szereztem. . . . De én nem feleltem neki: Nikolajevna Véréra tekintettem. . . . Szerettem volna hallani, mit szól ő. Fölkelt, határozatlan léptekkel az ajtóhoz ment, megállt a küszö-

bön és azután lassan kiment a kertbe. Én utána rohantam. Ő már egy pár lépésnyire haladt; ruhája alig fehérett ki a sűrű sötétségből.

— Hogyan? — kiáltottam föl — önnek nem tetszett?
— Ő megállott.

— Itt hagyhatja-e e könyvet nálam? — szólott.

— Oda ajándékozom önnek, Nikolajevna Véra, ha bírni kívánja.

— Köszönöm! — felelt és eltűnt.

Prijimkov és a német utól értek.

— Milyen bámulatos meleg van! — jegyzé meg Prijimkov — valóban tikkasztó. De hová ment a feleségem?

— Úgy látszik be a szobába, — feleltem én.

— Azt gondolom, nem sokára vacsora ideje lesz, — mondta rá. — Maga kitűnően olvas, tette lassan hozzá.

— Nikolajevna Vérának, úgy látszik, tetszett *Faust*, — mondtam.

— Kétség kívül, — kiáltott fel Prijimkov.

— Oh természetesen! — vágott közbe Schimmel.

Bementünk a szobába.

— Hol van az asszony? — kérdezte Prijimkov a velünk szembe szövő szobaleányt.

— A hálószobába méltóztatott menni.

Prijimkov a hálószoba felé ment.

Én Schimmellel a terraszra léptem ki. Az öreg úr égfelé emelte szemét.

— Hány csillag! — szólott lassan, egyet tubákolva — és ezek mind egész világok, — tette hozzá, még egyet tubákolva.

Én nem tartottam szükségesnek, hogy feleljek neki, és hallgatag néztem föl. Rejtélyes nyugtalanság nehezedett lelkemre. . . . Nekem úgy látszott, mintha a csillagok komolyan tekintenének reánk. Mintegy öt percz múlva megjelent Prijimkov és az ebédlőbe hitt bennünket. Nem sokára bejött Nikolajevna Véra is. Leültünk.

— Nézzen csak Véréra, — szólott hozzám Prijimkov.

Én rá néztem.

— Nos? nem vesz észre semmit sem?

Én valóban változást vettem észre az arcán, de nem tudom miért, azt feleltem:

— Nem, semmit sem.

— Nem vörös-e a szeme? — folytatta Prijimkov.

Én hallgattam.

— Képzeld, fölmegek hozzá és megtalálom: ő sír. Az régen nem esett meg rajta. Meg tudom önnek mondani, mikor sírt legutoljára: midőn Sándorkánk meghalt. Lásd, mit tett az ön *Faust*jával, tette mosolyogva hozzá.

— Tehát látja most, Nikolajevna Véra, — kezdém, — hogy igazam volt, mikor . . .

— Nem vártam ezt, — viszonzá ő — de tudja Isten, igaza van-e önnek vagy sem. Meglehet, édes anyám épen azért tiltotta meg az ilyen könyveket, mert tudta. . . .

Nikolajevna Véra megakadt.

— Mit tudott? — ismétellem én. — Szóljon.

— Minek? Én úgy is reteletem: minek is sírtam? Egyébiránt, még beszélgetünk egymással. Én sokat nem értettem tökéletesen.

— Hát mért nem állított meg engem?

— A szavakat értettem mind, de értelmeket, de . . .

Nem fejezte be a mondatot és gondolkodóba esett. Ebben a perczen a kertből behallott a lomb suttogása, a mint egyszerre a szél megrázta. Nikolajevna megijedt és arcát a nyitott ablak felé fordította.

— Mondtam, hogy zivatar lesz! — szólt Prijimkov.

— De Vércskám, miért remegsz te annyira?

Véra csöndesen nézett rá. A gyöngén távol és cikázó villámok rejtélyes világosságot vetettek mozdulatlan arczára.

— Ez mind *Faust* tiszteletére történik, — folytatta Prijimkov. — Vacsora után jó lesz mindjárt lefekünni . . . úgy-e Schimmel úr?

— Szellemi élvezet után a testi nyugalom ép oly kellemes, mint hasznos, — jegyezte meg a derék német és kiűritette a kis pálinkás üvegecsét.

Vacsora után mindjárt elváltunk. Nikolajevna Vérától búcsút véve, kezet szorítottam vele, keze hideg volt. Elmentem a számomra berendezett szobába és sokáig álltam az ablak előtt, mielőtt levetkőztem és ágyba feküdtem. Prijimkov jóslata beteljesedett: közeledett a zivatar és kezdett dühöngeni. Hallottam a szél fúvását, az eső csepegését, láttam, a mint a tó közelében álló templom mindig, ha villámlott, rögtön föl-

tűnt, feketének fehér háttérrel vagy fehérnek fekete háttérrel, azután megint eltűnt a sötétségben. . . . De gondolataim messze voltak. Nikolajevna Vérára gondoltam, gondoltam arra, hogy majd mit mond nekem, ha maga elolvassa *Faustot*, gondoltam könyeire, emlékeztem, a mint a fölolvastást hallgatta. . . .

A zivatar már rég elmúlt — a csillagok kijöttek, minden köröskörül csöndes volt. Egy előttem ismeretlen madár különböző hangon többször egymásután elénekelte egy és ugyanazt a dallamot. Tiszta, magányos hangja különösen hangzott a mély csöndben; én még mindig nem aludtam. . . .

Más nap reggel korábban keltem föl a többieknel, kimentem a vendégszobába és megálltam Jeljcovné képe előtt. „Nos látod“ gondoltam magamban gúnyos diadal-érzéssel „még is felolvastam leányodnak a megtiltott könyvet!“ Egyszerre csak elbámúltam . . . te, valószínűleg, észrevetted, hogy a szem en face-ban mindig egyenesen a nézőre látszik tekinteni . . . de most valóban csodálkoztam, hogy az öreg feddőleg néz rám. Elfordultam, az ablakhoz mentem és megláttam Nikolajevna Vérát. Napernyő a vállán, kis kendőcske a fején, így ment a kertbe. Én azonnal kimentem és üdvözöltem őt.

— Egész éjjel nem aludtam, — szólt hozzám — fejem fáj; kimentem a friss levegőre — talán elmúlik.

— Talán a tegnapi fölolvastástól? — kérdeztem.

— Természetesen, én ilyenekhez nem vagyok szokva. Ebben a könyvben vannak dolgok, a melyektől semmiképp sem tudok szabadúlni, úgy látszik, ezek nyomják úgy a fejemet, — folytatta ő, kezét homlokára téve.

— Ez pompás, — mondtam — de tudja mi a rossz: tartok tőle, hogy ez az álmatlanság és ez a fejfájás elveszi önnek a kedvét, ilyen dolgokat olvasni.

— Gondolja? — viszonzá és elmenőben vad jazminágot tört le. — Tudja isten! Nekem úgy tetszik, a ki egyszer ez útra tért, már vissza nem fordul. — Egyszerre eldobta az ágat.

— Jöjjön, ülünk e lugasba, — folytatta — és kérem, addig, míg magam nem beszélek róla, ne említse nekem . . . ezt a könyvet. (Mintha félt volna a *Faust* nevet kimondani.)

Bementünk a lugasba és leültünk.

— Nem fogok önnek *Faustról* beszélni, — kezdtem, —

de megengedi, hogy szerencsét kívánjak önnek és megmondom, hogy én önt irigylem.

— Ön irigyel engem?

— Irigylem; a mennyire én önt ismerem, az ön lelkével, mennyi élvezet várja! Vannak nagy költők Goethén kívül: Shakespeare, Schiller . . . és a mi Puskinünk . . . ezekkel is meg kell ismerkednie. — Ő hallgatott és a napernyővel rajzolt a homokban.

Oh, barátom Nikolajics Simon! ha láthattad volna, milyen kedves volt e perczen: halvány, csaknem az átlátszóságig, kissét meghajtvá, fáradt, bensőleg megzavarva — és mindamellett, arca olyan tiszta, mint az ég! Beszéltem, sokáig beszéltem, azután hallgattam — és úgy ültem szótlanul és órá néztem. . . . Ő nem vetette föl a szemét és tovább rajzolt a napernyővel, meg kitörülte a mit rajzolt. Egyszerre füрге gyermekléptek hallatszottak: Natalia befutott a lugasba. Nikolajevna Véra fölegyenesedett, fölkelt és csodálkozásomra szenvedélyesen megölelte gyermekét. Ez nem szokása. Azután megjelent Prijimkov. Az ősz hajú, de pontos Schimmel már szürkület előtt indult el, hogy el ne mulasztja a leczkét. Teázni mentünk.

De elfáradtam; ideje ezt a levelet befejezni. Neked bizonyosan ostobának és zavartnak tetszik. Én nem érzem magamat jól. Nem tudom, hogy mi a bajom. Mindig szemem előtt lebeg az a kis szobácska a pusztá falakkal, a lámpa, a nyílt ajtó, az éj illatja és frissesége, és ott, az ajtó mellett, a figyelmes fiatal arc, a könnyü fehér ruha. . . . Most emlékszem, miért akartam őt nőül venni; úgy látszik még sem voltam oly ostoba, mielőtt Berlinbe útaztam, mintsem eddig gondoltam. Igenis Nikolajics Simon, sajtóságos állapotban van a barátotok. Mind ez, tudom, elmúlik . . . és ha nem múlik — nos, hát mi? hát nem múlik. . . . De mindamellett meg vagyok magammal elégedve: először gyönyörűen töltöttem az estét; másodsor, ha ezt a lelket fölébresztettem, ki kárhöz-tathatna érte? Az öreg Jelcovné oda van szögezve a falhoz, neki hallgatnia kell. Hej az öreg! . . . nem ismerem életének minden viszontagságát; de tudom, hogy megszökött az atyai házból: látszik, nem hiába született olasz anyától. Leányát meg akarta örizni. . . . Majd meglátjuk.

Eldobom már a tollat. Te, gúnyolódó ember, gondolj,

kérlek, rólam, a mi neked tetszik, csak ne csúfolj ki leveledben. Mi régi barátok vagyunk és az egyiknek a másikat kímélnie kell. Isten veled.

ÖTÖDIK LEVÉL.

(Ugyanattól ugyanahhoz.)

M. . . . lak, 1850-iki jul. 26-án.

Sokáig nem írtam neked, kedves Nikolajics Simon, — úgy látszik, több egy hónagnál. Volt miről írnom, de a lustaság nem hagyott. Az igazat megvallva, alig emlékeztem rád ez idő alatt. Pedig utolsó leveledből következtethettem, hogy te az én rovásomra oly föltevéseket teszesz, a melyek nem jogosultak, azaz nem egészen jogosultak. Te azt hiszed, hogy én el vagyok ragadtatva Vérától (nekem olyan kényelmetlen őt Nikolajevna Vérának nevezni): csalatkozol. Természetes, gyakran látjuk egymást, ő nekem tetszik . . . de kinek ne tetszenék? Szeretnék téged látni, ha te nekem volnál. Bámulatos lény! A legélesebb elme és a mellett, egy gyermek tapasztalatlansága, tiszta, egészséges ész és a szép iránt való született érzés, folytonos törekvés az igazságra, a fönségesre és mindennek, még a bünösnek, sőt a nevetéségesnek megértésére — és mindenek fölött az a gyöngéd női báj, mintha csak fehér angyali szárnya volna . . . de minek ez a sok szó! Mi sokat olvastunk, sokat beszélgettünk együtt e hó folytán. Vele olvasni — olyan élvezet, milyent még nem tapasztaltam. Mintha új tájakat fődöznél föl. Semmi sem ragadja el: ilyen háborgó érzéseket nem ismer; ha valami tetszik neki, egész lénye csöndesen ragyog és arca olyan hálás és jó . . . igenis olyan jó kifejezést ölt. Véra gyermekkorától fogva nem tudta, mi a hazudság: megszokta az igazságot, él benne, és ezért a költészetben is csak az igazság tetszik neki természetesnek; megismeri rögtön, fáradság és erőlködés nélkül, mint egy ismerős arcot . . . az nagy előny és szerencse! Lehetetlen azért hálát nem adni anyjának. Hányszor gondoltam, hogy Véről szól Goethének e verse:

„Ein guter Mensch in seinem dunkeln Drange
Ist sich des rechten Weges wohl bewusst.“

Csak egy borzasztó: férje mindig ott lábatlankodik. (Kérlek ne neved olyan ostobául, ne sértsd még gondolatodban sem ezt a tiszta barátságot.) Ő ép annyira képes a költészetet fölfogni, mint akár én a fuvolán játszani, de nem akarja a nejét magára hagyni és művelődni is akar. Néha Véra maga kihoz engem a türelemből: egyszerre csak valami bogara jön; nem akar sem olvasni, sem beszélgetni, hímez, Nataliával bajlódik vagy a gazdasszonynyal egyszerre szalad a konyhába vagy pedig csak amúgy ül, ölébe teszi a kezét és néz az ablakra, sőt nem restel a dajkával kártyázni . . . Észrevettem, hogy ilyenkor nem jó őt megszólítani; jobb várni, míg ő maga jön és kezd beszélgetni vagy könyvet hoz. Nagy benne az önállóság, és én azt nagyon szeretem. Emlékszel ifjú korunkban, ha bármely leány, a mennyire tudta, ismételte szavaidat, hogy gyönyörködtél ebben a visszhangban, hogy meghajoltál előtte, míg át nem láttad, hogy miben áll a dolog; de ez . . . nem: ez a maga esze után indul. Ő valóban nem tágít; tekintélyt nem ismer el; nem fog ugyan vitatkozni, de nem is adja meg magát. *Faust*ról nem egyszer eltértek véleményeink, de — sajátságos! — Gretchenről ő maga nem szól soha se, csak hallgatja, hogy én mit mondok. Mephistopheles mint ördög ijeszti őt, hanem mint „valami, a mi minden emberben meglehet . . .“ Ezek saját szavai. Én elkezdtem neki arról beszélni, hogy ezt a „valamit“ mi reflexiónak nevezzük; de ő nem értette a reflexió szót német értelmében, ő csak a francia „réflexion“-t ismeri és azt hasznos dolognak tanulta tekinteni. Sajátságos a mi viszonyunk! Bizonyos tekintetben mondhatom, hogy nagy befolyással bírok rá és mintegy nevelem őt; de ő is, a nélkül hogy maga észreveszi, sok tekintetben javít rajtam. Például csak ő neki köszönhetem, hogy nem rég fölfedeztem, hogy milyen tömördek hagyományos, retorikai elem van sok szép ismert költői műben. A mi iránt ő hideg marad, az előttem már gyanús. Igenis, én javultam. Közelemben lenni, őt látni és a réginek maradni — lehetetlen.

Mi következik ebből? kérdezed. Igazad van, azt hiszem, hogy semmi. Én igen kellemesen töltöm az időt szeptemberig és azután elútaozom. Az élet az első hónapokban majd sötétnek és unalmasnak tetszik . . . Azután megszokom. Tudom, milyen veszedelmes mindennemű összeköttetés egy férfi és

fiatal nő közt, tudom milyen észrevétlenül váltja föl az egyik érzés a másikat . . . Én képes volnék tőle elválni, ha nem tudnám, hogy mindkettőnk teljesen nyugodt. Az igaz, történt köztünk egyszer valami sajátságos. Nem tudom hogyan és minek következtében — de emlékszem *Anyegint* olvastuk — kezét csókoltam neki. Ő kicsit hátrált, rám vetette pillantását; soha másnál olyan pillantást nem láttam: gondolkodás, figyelem és bizonyos szigorúság volt benne . . . egyszerre elpirult, fölkelte és kiment. Azon a napon már nem sikerült vele egyedül lennem. Került engem és négy álló óráig kártyázott férjével, a dajkával és a nevelővel! Más nap reggel fölhítt, sétáljak vele a kertben. Elmentünk egészen a tóig. Egyszerre, felém sem fordúlva, lassan sutogott: „kérem máskor ne tegye ezt!“ és azonnal elkezdett valamit mesélni . . . Én nagyon szégyenkedtem.

Meg kell vallanom, képe nem megy ki a fejből és aligha nem azért kezdtem neked levelet írni, hogy alkalmam legyen gondolkodni és beszélni róla. Hallom a lovakat lihegni és kaparni: befogják őket a hintóba. Elmegyek hozzájuk. Kocsisom már nem is kérdez, hová megyünk, ha a kocsiba ülök — egyenesen Prijimkovékhoz hajt. Két versztynyire a birtoktól, a hol az út kicsit kanyarúl, látszik a kastély a nyírfa-erdőből . . . Örül a lelkem, valahányszor csak meszsziről csillogni látom az ő ablakait. Schimmel (ez az ártatlan öreg ember csak ritkán jön hozzájuk: X. herceget pedig, hála Istennek, mindössze egyszer látták) . . . Schimmel nem hiába mondta azzal a neki tulajdon szerény ünnepélyiességgel, a házra mutatva, melyben Véra lakik: „ez a béke lakhelye!“ Valóban mintha ebben a házban a béke egy angyala telepedett volna le . . . No de elég; te, Isten tudja, mit fogsz gondolni. Majd a következő levélben . . . Mit fogok a következő levélben írni? — Isten veled. — A propos, ő soha se mondja: Isten önnel, hanem mindig: no Isten önnel. — Ez nekem szörnyen tetszik.

Barátod *Pál*.

P. S. Nem emlékszem, megmondtam-e neked, hogy ő tudja, hogy én megkértem a kezét.

HATODIK LEVÉL.

(Ugyanattól ugyanahhoz.)

M. . . lak, augusztus 10-én.

Valld meg, te tölem vagy kétségbe esett, vagy rajongó levelet vársz . . . De azt nem kapsz. Levelem olyan lesz, mint minden levél. Újság nem történt, de úgy látszik, nem is történhetik. E napokban csolnakáztunk a tón. Le fogom neked írni ezt a csolnakázást. Hárman voltunk: ő, Schimmel és én. Nem értem, milyen kedve telik abban, hogy ezt azt öreget annyiszor meghíja. X-ék panaszkodnak fölötte; azt mondják, elhanyagolja a leczkéket. Különben ez egyszer mulatságos volt. Prijimkov nem jött velünk: feje fájt. Az idő gyönyörű volt; nagy, mintegy eltépett fehér felhők a kék égen, minde-nütt világosság, a fákon víg zaj, a víz csapkodása a parton, múló, aranyos karikák a hullámok közt, élet és napsugár! — Először eveztünk, én meg az öreg német; azután fölhúztuk a vitorlát és gyorsan haladtunk, a víz színén. A csolnak orra be-be merült, a hátsó része meg sziszegő, habos nyomot hagyott hátra. Véra a kormányon ült és vezette a csolnakot; fejére kendőt kötött, mely alól fürtei kiszabadultak, úgy hogy a szellőben könnyedén lengedeztek. Erősen tartotta a kormányt barna kezével és mosolygott, ha olykor kis vízsugár csapott az arcába. Én a csolnak fenekére dűleszkedtem, nem messzire lábától; a német elővette pipáját, szitta a maga knaszterját és — képzeld — énekelt, elég kellemes bassushangon. Először énekelt a régi dalt: „Freut euch des Lebens“, azután egy áriát a *Varázsfuvolából*, azután egy *A szerelem abc-je* című románczot — „Das A B C der Liebe“. Ebben a románczban előfordúl — természetesen igen tisztességes élczekekkel keverve — az egész a b c, elkezdve ilyen formán: „A, Be, Ce, De, Wenn ich dich seh — és végezve: U, Fau, Ve, Iksz, Mach meinen Kniks. Minden couplet-t nagy érzéssel énekelt, de a mint a Kniks szónál bal szemével hunyorított, azt látni kellett volna. Véra nevetett és fenyegette újjával. Én észrevettem, hogy Schimmel úr, a maga idejében nem volt ügyetlen legény . . . „Oh igen, én is kiállhattam a gátra!“ mondá dicsekedve, pipájából kiverve a hamut a csol-

nakba és míg újjaival a dohányzacskóba nyúlt, legénymódragogaival tartotta a szópókát szája egy oldalán. „Mikor én deák voltam“ — tevé hozzá — „o-ho-hó!“ Többet nem mondott, de milyen volt ez az: o-ho-hó! Véra fölkérte, énekelne bármily deák-nótát és ő elkezdte: „Knaster, den gelben“ de az utolsó hangot hamisan énekelte. Már kiadta az erejét. Addig a szél erősebb lett, a hullámok meglehetősen nagyra emelkedtek, a csolnak kicsit oldalt hajlott; a fecskék egész alatt repdestek körülöttünk. Más irányba fordítottuk a vitorlát és kezdtünk lavirozni. A szél hirtelen megfordult, nekünk nem sikerült a kellő intézkedést megtenni — a hullámok átcsaptak az oldalon, a csolnak sok vizet merített. És itt az öreg igazi legénynek mutatta magát; kiragadta kezemből a kötelet és oda igazította a vitorlát, a hová kellett, azt mondva e mellett: „Így csinálják, ezt Cuxhafenban!“ — „So macht man das in Cuxhafen!“ — Véra valószínűleg megijedt, de szokása szerint, nem szólt egy szót sem, megigazította ruháját és föltette lábacskáit a csolnak egy keresztdeszkájára. Nekem egyszerre eszembe jutott Goethe költeménye (az utolsó időben egészen bele bolondultam Goethebe) . . . tudod:

„Auf der Welle blinken
Tausend schwebende Sterne.“

és elmondtam azt főnhangon. Midőn ahhoz a sorhoz értem: „Aug', mein Aug', was sinkst du nieder?“ ő kicsit fölütötte szemét (én alantabb ültem nála: pillantása fölülről esett rám) és sokáig nézett a távolba, a szél miatt pislogva . . . Gyöngye eső permetezett egy perczig és kis cseppekben ugrált a vízen. Én fölajánlottam neki a felöltömet, ő vállára akasztotta. Partra szálltunk — nem a rendes kiszálló helyen — és gyalog mentünk a kastélyig. Én karon fogva vezettem. Mintha szerettem volna neki valamit mondani; de hallgattam. Mégis emlékszem, kérdeztem őt, miért ül otthon mindig Jeljcovné képe alatt, mint egy madárka anyja szárnya alatt? „Az ön hasonlata egészen helyes“ felelé, „én soha sem kíváncz-nám szárnya alól kimenni.“ „Hát nem kívánna saját lábára állni?“ kérdeztem újra. Nem felelt semmit.

Nem tudom, miért mondtam el neked ezt a sétát, — talán azért, mert emlékezetemben megmaradt, mint a múlt napok legfényesebb eseményeinek egyike, noha, a valót nézve,

milyen esemény ez? Olyan jól, olyan kimondhatatlan vígan éreztem magamat, és könnyek, könnyű és boldog könnyek tódultak szemembe.

Igenis! képzeld, másnap, a mint a kertben elhaladok a lugas mellett, egyszerre hallok — valami kedves, szép női hangot énekelni „Freut euch des Lebens“ . . . Betekintettem a lugasba: Véra volt. „Éljen! — kiáltottam föl — nem is tudtam, hogy önnek olyan pompás hangja van!“ ő elszégyenlette magát és elhallgatott. Komolyan mondom, kitünő, erős sopran hangja van. De ő, azt hiszem, nem is sejtette, hogy jó hangja van. Mennyi érintetlen kincs rejlik még benne! Ő maga magát nem ismeri. Úgy-e, ilyen nő a mai világban ritkaság?

Augusztus 12-én.

Tegnap sajtószerű beszélgetésünk volt. Eleinte, szó volt a kísértetekről. Képzeld: hisz bennök és azt mondja, hogy oka van rá. Prijimkov, a ki jelen volt, lesütötte szemét és úgy csóválta a fejét, mintha Véra szavait megerősítené. Én ki akartam őt kérdezni, de gyorsan észrevettem, hogy ez a beszéd rá nézve kellemetlen. Elkezdtünk a képzelődésről, a képzelődés hatalmáról szólni. Elmondtam, hogy én fiatal koromban, midőn sokat ábrándoztam a szerencséről (olyan emberek rendes foglalkozása, a kiknek a szerencse életükben nem mosolygott vagy mosolyog) többek között arról ábrándoztam, milyen gyönyörűség volna egy pár hetet szeretett nővel Velenczében tölteni. Annyiszor gondoltam erre, kivált éjjel, hogy lassanként egész kép képződött, melyet kedvem szerint elő tudtam idézni: csak be kellett húnynom a szememet. Íme, mi tűnt föl előttem: éj, hold, halvány, szende holdvilág, illat . . . te azt fogod hinni a citrom illatja, nem, vanília, kaktusz illatja, nagy víztűkör, sík, olajfákkal benőtt sziget, a szigeten mindjárt a parton, egy kis márvány palota nyitott ablakokkal; zenét hallani, tudja Isten honnét; a palotában sötét lombú fák állanak, félig lefátyolozott lámpák világosságot árasztanak el; az egyik ablakból lecsüng egy nehéz bársony köpönyeg aranyos szegélyvel és egyik vége a vizen; a köpönyegre támaszkodva, egymás mellett ül egy férfi és egy nő és messze eltekintenek, oda a hol Velence látszik. Mind ez oly tisztán állt előttem, mintha saját szememmel láttam volna.

Véra végig hallgatta bolond álmomat és azt mondta, hogy ő is gyakran ábrándozik, de hogy az ő ábrándjai mások; az afrikai sivatagokon képzei magát, egy úttalozóval együtt, vagy pedig Franklin nyomát keresve a jeges tengeren, élénken képzei mind a nélkülözést, melynek alá kell magát vetnie, mind a nehézséget, a melylyel meg kell küzdeni . . .

— Te sok úti rajzot olvastál, — jegyzé meg a férje.

— Meglehet, — felelt — de akár miről ábrándozzék az ember, milyen élvezet lehet az, valami lehetetlenről ábrándozni?

— Miért ne? — vágtam közbe. — Mit vétett az a szegény lehetetlen?

— Nem úgy fejeztem ki magamat — felelt — azt akartam mondani, hogy milyen élvezet lehet saját magáról, saját szerencséről ábrándozni? Arra nem kell gondolni, úgy sem köszönt be — minek hát üldözni. A szerencse olyan mint az egészség; ha észre nem veszed, megvan.

Ezek a szavak megleptek engem. Ebben a nőben nagy lélek lakozik, hidd el . . . A beszéd Velenczéről Olaszországra, az olaszokra tért át. Prijimkov kiment; egyedül maradtam Véréval.

— Az ön ereiben is foly olasz vér.

— Foly, — felelt ő — ha tetszik, megmutatom magának nagyanyám arczképét.

— Kérem.

Bement szobájába és meglehetősen nagy medaillont hozott ki, s midőn kinyitotta — megláttam Jeljcovné atyját és nejét — azt az albanoi parasztleányt. Véra nagyatyja föltűnően hasonlít leányához. Csak hogy fehér poudre-feleleggel beszegélyezett vonásai még szigorúabbaknak, élesebbeknek tetszetek és a sárga szeméből rideg makacsság csillogott. De milyen képe volt az olasz leánynak! kéjlgő, nyílt mint viruló rózsa, nagy nedves kiálló szemmel és meglegedetten mosolygó, biborszín ajakkal! A finom, érzékeny orrcimpák, úgy látszott, reszkettek és kitágultak, mint nem rég kapott csókok után; barna arczáról hév és egészség, ifjúság és női erő áradt. Ez a homlok nem gondolkozott semmiről és mondhatni, hála Istennek. Albánói viseletben van lerajzolva; a festő (valóságos mester!) szőlőágat fűzött hajába, mely fekete mint a korom, világos szürke fénnyel: ez a bachanális díszítmény pompásan

illik az arcz kifejezéséhez. És tudod, kire emlékeztetett engem ez az arcz? A fekete keretben levő Manon Lescau-mra. És a mi leg is legbámulatosabb: midőn ez arczképre tekintettem, eszembe jutott, hogy Vэрánál is, noha vonásai egy csepet sem hasonlók, olykor valami e mosolyhoz, e pillantáshoz hasonló föl-fölvillan . . .

Igenis, ismétlem: se ő maga, se más valaki e világon nem tudja, mi rejlik benne. . . . A propos! Jeljcovné, leánya menyegzője előtt, elmondta neki egész életét, anyja halálát stb., valószínűleg oktató czélből. Vэрára különösen az hatott, a mit nagyatyjáról, arról a rejtélyes Ladanovról hallott. Talán azért hisz kísértetekben? Sajátságos! ő maga olyan tiszta és vidám és fél minden sötét és földalattitól és hisz benne . . . de elég ebből ennyi. Minek írom én mindezt? különben, ha már meg van írva, hadd menjen el te hozzád.

HETEDIK LEVÉL.

(Ugyanattól ugyanahhoz.)

M. . . . lak, aug. 22-én.

Megint kezembe veszem a tollat, a mely utolsó levelem óta kilencz napig hevert. . . . Oh, barátom, már nem tudok titkolózni. . . . Milyen szomorú vagyok én! mennyire szeretem őt! Képzelheted, milyen lázas fölindulással írom ezt a végzetes szót. Nem vagyok gyermek, ifju sem; már nem vagyok abban a korban, mikor mást ámitani csaknem lehetetlen, de maga magát ámitani olyan könnyű. Én mindent tudok, tisztán látok. Tudom, hogy közel negyven éves vagyok, hogy ő másnak a neje, hogy ő szereti a férjét; igen jól tudom, hogy attól a szerencsétlen érzéstől, mely elfogott, mást mint titkos kint és az életerő teljes elfecsérlését várni nem lehet — mind ezt tudom, semmit sem reménylek, semmit sem akarok; de azért nem könnyebb nekem. Már egy hónapja, hogy észrevettem, hogy mindig erősebben és erősebben vonzódom hozzá. Az engem egy részt szomorított, más részt örömet kellett bennem. . . . De várhattam-e, hogy mind az ismétlődni fog bennem, a mi úgy hittem, nem tér vissza, csak úgy mint az ifjúság nem. De mit beszélek! Így soha sem szerettem, nem,

soha sem! Manon Lescau, Fresillon — íme, ezek voltak bálványaim. Ilyen bálványokat könnyű összetörni; de most . . . csak most tudtam meg, mit jelent az, egy nőt szeretni. Restelek még csak beszélni is erről és még is így van. Restelem. A szerelem mégis csak önzés; az én koromban pedig nem szabad már önzőnek lenni: lehetetlen harminczhét éves korában az embernek maga számára élnie; használnia kell, kell hogy czelja legyen e földön, kötelességét, munkáját kell végeznie. És én hozzá fogtam volna a munkához. . . . De most minden szétfoszlott, mintha a forgó szél vitte volna el! Most értem, a miről első levelemben neked írtam; értem, milyen tapasztalásokat nem tettem még. Oly hirtelen ütött fejemre ez a csapás! Állok és semmit sem gondolva pillantok magam elé: egy fekete lepel csüng szemem előtt; lelkemnek ez olyan nehéz, olyan borzasztó. Én tudok uralkodni magamon, nem csak külsőleg vagyok én nyugodt, nem csak mások előtt, hanem egyedül is: valóban már nem nekem való dühöngni, mint egy gyermeknek! A féreg bemászott szívembe és marja nappal éjjel. Mi lesz ennek a vége? Eddig az ő távollétében nyugtalankodtam és fölhevültem, de mellette mindjárt lecsillapultam. . . . Most ő mellette sem vagyok nyugodt — lásd ez megijeszt. Oh, barátom! milyen nehéz, ha az embernek saját könnyeit átallni, titkolni kell! . . . Csak az ifjuságnak szabad sírnia; csak övéi a könnyek. . . .

Nem vagyok képes ezt a levelet elolvasni; önkényt kijött belőlem mint egy sóhaj. Nem vagyok képes még valamit hozzá tenni, valamit elbeszélni. . . . Hagyj nekem időt: majd magamhoz térek, erőt veszek lelkemen, beszélni fogok veled, mint férfihoz illik, de most kedvem volna fejemet kebledre hajtani és . . .

Oh Mephistopheles; te sem segítsz rajtam. Én szándékosan álltam meg, szándékosan keltettem föl magamban az ironikus ért, emlékeztettem magamat, milyen nevetségeseknek milyen utálatosaknak fognak majd egy év, egy fél év múlva nekem ezek a panaszok, ezek az ömlengések tetszeni. . . . Nem! Mephistopheles erőtlen, foga eltompúlt. . . . Isten veled.

NYOLCZADIK LEVÉL.

(Ugyanattól ugyanahhoz.)

M. . . lak, 1850-iki szept. 8-án.

Kedves Nikolajics Simon barátom!

Te nagyon is szívedre vetted utolsó leveletem. Tudod, mennyire hajlandó voltam mindig magamat érzéseimtől elragadtatni. Ez önkényt megtörténik velem: asszonyi természet! Idővel természetesen el fog ez múlni; de fájdalom, be kell vallanom, eddig még mindig nem tudtam helyre jönni. De e miatt nincs mért nyugtalankodnod. Nem fogom eltagadni a benyomást, a melyet Véra rám tett, de mondhatom: mind ebben nincs semmi rendkívüli. Ide útnak, a mint írod, épenséggel nem kell. Ezer versztnyire ide nyargalni, Isten tudja milyen viszonyok közül — hiszen az örültség volna! De én nagyon hálás vagyok barátságod ezen új jeléért, és soha el nem fogom felejteni. Ide útnak már azért sem szabad, mert én nekem szándékom nemsokára Pétervárra menni. Pamlagodon ülve, elbeszélek majd neked sokat, de most valóban nincs kedvem: minnek is, megint el talállok fecsegni és téged nyugtalanítlak. Indulásom előtt írok még neked. Tehát, nemsokára viszontlátjuk egymást. Légy egészséges és vig és ne törd a fejed annyira sorsomon.

KILENCZEDIK LEVÉL.

(Ugyanattól ugyanahhoz.)

P. . . lak, 1853. márcz. 10-én.

Sokáig nem válaszoltam leveledre; e napokban mindig gondoltam rá. Éreztem, hogy nem haszontalan kíváncsiság, hanem őszinte baráti részvét sugalta azt neked; de mind amellett haboztam: kövessem-e tanácsodat, teljesítsem-e kíváncságodat? Utoljára elszántam magamat; mindent el fogok neked mondani. Könnyíteni fog-e az lelkemen, a mint te fölteszed, nem tudom; de nekem úgy tetszik, hogy nincs jogom

előttem titkolni, a mi egész életemet megváltoztatta; nekem úgy tetszik, hogy épenséggel bünt követnék el . . . jaj! még nagyobb bünt azon felejtethetlen, kedves árnyék iránt, ha szomorú titkunkat be nem vallanám annak az egyetlen léleknek, a mely engem még szeret. Te talán egy magad emlékszel e földön Véréra és könyelműen, ferdén ítélsz róla; azt nem szabad túrnóm. Tudj meg mindent. Jaj! ezt a mindent két szóval el lehet mondani. Az, a mi köztünk történt, hirtelen fölillant mint a villám és halált és vést hozott, mint a villám. . . .

Azóta, a mióta ő már nincs, azóta, a mióta e magányos helyre letelepedtem, a melyet napjaim végéig már el nem hagyok, több múlt két évnél, és mindamellett olyan tiszta minden az emlékezetemben, olyan frissek a sebek, olyan erős a fájdalom. . . . Nem fogok panaszkodni. A panaszok csilapítják a bút, de nem az enyimet. El fogom az egészet beszélni.

Emlékszel utolsó levelemre — arra a levélre, a melyben el akartam aggodalmadat oszlatni és mondtam, hogy ne indulj el Pétervárból. Te gyanúsna találtad azt a tettettet nyugodtságot, te nem hitted, hogy nemsokára viszont fogjuk egymást látni: igazad volt. Egy nappal, mielőtt neked írtam, megtudtam, hogy ő engem szeret.

Leírva ezeket a szavakat, észre vettem, milyen nehéz lesz elbeszélésemet végig folytatni. Az elkerülhetetlen gondolat az ő halálára kétszeres erővel fog engem kínnani, ezek az emlékek égetni fognak. . . . De iparkodni fogok magamon uralkodni, és vagy abba hagyom az írást, vagy nem mondok egy fölösleges szót sem.

Íme, hogy tudtam meg, hogy Véra engem szeret. Minde nek előtt meg kell mondanom (te pedig higgy nekem), hogy azon napig épenséggel semmit sem gyanítottam.

Igaz, ő néha elmerült gondolatokba, a mit azelőtt nem tett; de én nem értettem, hogy mi okból történik az. Végtere egy napon, szeptember 7-én — rám nézve emlékezetes nap — íme, mi történt. Tudod, mennyire szerettem őt és milyen nehéz volt a szívem. Én kóborogtam, mint az árnyék, nem tudtam helyemet lelteni. Otthon akartam maradni, de nem bírtam és elmentem hozzá. Egyedül találtam szobájában. Prijimkov nem volt otthon: vadászatra ment.

Midőn beléptem Vérahoz, ő mereven rám nézett és nem felelt üdvözetemre. Az ablaknál ült; térdén egy könyv hevert, melyet rögtön megismertem: ez az én *Faustom* volt. Az arca kimerültséget mutatott. Én vele szemben foglaltam helyet. Fölkért, olvassam föl azt a jelenetet, a hol Gretchen Faustot kérdezi, hisz-e Istenben. Kezembe vettem a könyvet és elkezdtem olvasni. Midőn befejeztem, rá tekintettem. Fejét a karszék támaszára hajtva és kezét keblén összekulcsolva, ő még mindig oly mereven pillantott rám.

Nem tudom, mért dobogott egyszerre a szívem.

— Mit tett ön velem! — mondá halk hangon.

— Hogyan? — szóltam én zavarral.

— Igenis, mit tett ön velem! — ismétlé.

— Ön azt akarja mondani, — kezdém — miért tanítottam meg ilyen könyveket olvasni?

Ő szótlánul fölkelt és kiindult a szobából. Én utána néztem.

A küszöbön megállt és felém fordult.

— Én szeretem önt, — mondá — ez az, a mit velem tett.

A vér fejembe tódult. . . .

— Én szeretem önt, én szerelmes vagyok önbe, — ismételé Véra.

Kiment és betette maga után az ajtót. Nem fogom neked leírni, hogy mi történt akkor velem. Emlékszem, kimentem a kertbe, elbújtam egy magányos helyre, egy fához támaszkodtam és nem mondhatom, meddig álltam ott. Mintha meghaltam volna, a boldogság érzete olykor olykor hatalmasan fölébredt szívemben. . . . Nem, erről nem akarok szólni. Prijmikov hangja kiragadott ebből a megmerevedett állapotból; utána küldtek azzal az üzenettel, hogy én látogatóba jöttem; visszatért a vadászatról és keresett engem. Ő csodálkozott, midőn engem egyedül talált a kertben kalap nélkül és bevezetett a szobába. „Feleségem a vendégszobában van“ mondá „jőjjön hozzá.“ Képzelheted, milyen érzéssel léptem át a vendégszoba küszöbét. Véra a sarokban ült és himzett: én csak félszemmel pillantottam rá és azután sokáig nem ütöttem föl a szememet. Csodálkozásomra ő nyugodtnak látszott; abból, a mit beszélt, hangjából nem lehetett semmi felindulást kivenni. Utoljára elhatároztam, hogy rá nézek. Pillantásunk találkozott. . . . Ő alig-alig pirúlt el és lehajlott a munkájára.

Én elkezdtem őt megfigyelni. Mintha habozott volna; néha egy szomorú mosoly szállt ajkára. Prijimkov kiment. Ő hirtelen fölemelte fejét és elég hangosan kérdezte:

— Mit szándékozik most tenni?

Én zavarba jöttem és hamar, tompa hangon, feleltem, hogy szándékozom egy becsületes ember kötelességét teljesíteni — eltávozni, „mert, hogy én“ tevém hozzá „önt szeretem, Nikolajevna Véra, azt valószínűleg rég észrevette“. Ő megint lehajolt a munkájára és gondolkozott.

— Nekem beszélnem kell önnel, — mondá — jöjjön ma este a téa után a kis házikónkba tudja, a hol *Faustot* olvasta.

Ezt olyan tisztán mondta, hogy most sem értem, hogy Prijimkov, a ki ebben a perczen jött be a szobába, nem hallott semmit. Lassan, roppant lassan múlt ez a nap. Véra néha olyan kifejezéssel tekintett körül, mintha magát kérdezné: nem álmodik-e? És ugyanabban az időben arcán határozottság tükröződött. De én . . . én nem tudtam magamhoz térni. Véra engem szeret! Ezek a szavak folytonosan forogtak a fejemben; de nem értettem őket — sem magamat, sem őt nem értettem. Én ilyen váratlan, megrendítő szerencsében nem hittem; erőlödtem a múltra visszaemlékezni és szinte úgy tekintettem, beszéltem, mintha álmodnám . . .

A téa után, midőn már elkezdtem arról gondolkozni, hogy lehetne észrevétlenül a házból kiszökni, ő maga jelentette ki, hogy sétálni akar és fölkért, hogy kísérjem őt. Én fölkeltem, fogtam a kalapomat és utána mentem. Nem mertem szólni, alig vettem lélekzetet, vártam az első szavát, vártam fölvilágosítást; de ő hallgatott. Szótlanul értünk a chinai házi-koig, szótlanul mentünk be és ott — egyszerre egymás karjában voltunk. Milyen láthatatlan erő vitt engem ő hozzá, és őt — én hozzám. A leáldozó nap fényénél az arcza egy perczre az önmegfelelkezés és gyönyör mosolyát mutatta és ajkunk csókba olvadt . . .

Ez volt az első és utolsó csók.

Véra hirtelen kiszabadult karjaimból, és ijedt képpel, nagyra nyílt szemmel, hátra tántorgott . . .

— Nézze, — mondá reszkető hangon — nem lát valamit?

Én gyorsan megfordultam.

— Semmit. Hát ön lát valamit?

— Most nem látok semmit, de láttam.

Ő mélyen és ritkán vett lélekzetet.

— Kit? mit?

— Anyámat, — felelé lassan és egész testén reszketett.

Én is összeborzadtam, mintha hideg vízzel öntöttek volna le. Egyszerre olyan rosszul éreztem magamat, mintha gonosztevő volnék. De hát nem voltam én e perczen gonosztevő?

— Elég! — mondtam — mit törődik azzal? Mondja meg inkább.....

— Nem, az istenért, nem! — vágott ő közbe és fejéhez nyúlt. — Ez örütség... Én megörülök... Ezzel nem lehet tréfálni — ez a halál... Isten önnel...

Oda nyújtottam neki a kezemet.

— Maradjon, Isten áldja meg, egy perczre, — kiáltottam föl akaratlan szenvedélyességgel. Én nem tudtam, mit mondok, és alig tartottam magamat fön lábamon. — Isten kegyelméért... hiszen ez kegyetlenség.

Ő rám pillantott.

— Holnap, holnap este, — tevé gyorsan hozzá — ma nem, kérem önt... menjen ma haza... holnap este jöjjön a kert ajtajához, mely a tó mellett van. Én ott leszek, el fogok jönni... esküszöm neked, el fogok jönni, — tevé elragadtatással hozzá, és szeme ragyogott — nincs a ki engem vissza tudna tartani, esküszöm! Mindent elmondok majd neked, csak ma ereszs el.

És mielőtt szólhattam volna, eltűnt.

Egészen megrendítve álltam ott. Fejem forgott. Az örült örömbe, mely egész lényemet átjárta, egy mélabús érzés vegyült... Föltekintettem. Az az üres, nedves szoba, a melyben álltam, olyan szörnyűnek tetszett alacsony bejárásával és sötét falaival.

Kimentem és nehéz léptekkel a ház felé tartottam. Véra a terrazon várt, bement a házba, mihelyt közeledtem és mindjárt a hálószobájába ment.

Én haza mentem.

Hogy mikép töltöttem az éjt, és a következő napot egész estig — azt nem vagyok képes elmondani. Csak azt tudom, hogy a földön hevertem, arczomat kezembe szorítva emlé-

keztem az ő mosolyára a csók előtt és sóhajtottam: „tehát végtére...“

Emlékeztem Jeljcovné szavaira is, a melyeket Véra elbeszélt nekem. Ő egyszer azt mondta neki: «Te olyan vagy, mint a jég: míg föl nem olvadsz, kemény vagy, minő a kő; de ha fölolvadsz, nyomod sem fog maradni.»

Még valami eszembe jut: mi Véréval beszélgettünk arról, hogy mit jelent a philosophia, a tehetség szó.

— Én csak egyhez értek, — mondá, — az utolsó perczig hallgatni.

Én akkor nem értettem semmit.

„De mit jelent az ijedtsége?“ kérdeztem magamat... „Valóban látta Jeljcovné? Pusztá képzelődés!“ gondoltam magamban és újra átengedtem magamat a várakozás kínos érzelmének.

Aznap írtam én neked — milyen gondolatok közt, szomorú dolog arra emlékezniem — azt a ravasz levelet.

Este — a nap még nem áldozott le — már ott álltam vagy ötven lépésnyire a kert ajtajától, magas és sűrű bokrok közt a tó partján. Én gyalog jöttem hazulról. Szégyenemre meg kell vallanom: félelem, a leggyávább félelem fogta el lelkemet, minduntalan megijedtem, de bánatot nem éreztem. Elrejtve az ágak között, folyvást az ajtóra tekintettem. De az nem nyílt. Leáldozott a nap, besötétedett; kijöttek már a csillagok. Senki sem mutatkozott. Engem hideg rázott. Beállt az éj. Én már nem gyöztem tovább, vigyázva kiléptem a bokrok közül és az ajtóhoz lopódtam. Minden csöndes volt a kertben. Lassan súgtam Véra nevét, másodszor, harmadszor... Semmi hang sem hallatszott. Elmúlt még egy fél óra, el egy egész óra; teljesen sötét lett. A várakozás kimerített; magamhoz vontam az ajtót, egyszerre kinyitottam és lábujjhegyen, mint egy tolvaj, mentem a ház felé. Megálltam a hársfák árnyékában. A házban csaknem minden ablak ki volt világítva; emberek mentek ide-oda a szobákban. Ez furesának tetszett nekem: az órám, a mennyre a csillagok gyöngé világánál ki tudtam venni, fél tizenkettőt mutatott. Egyszerre kocsizaj hallatszott: egy hintó ment ki az udvarból.

„Nyilván vendégek“, gondoltam. Minden reményt elvesztve, hogy Vérát láthassam, elhagytam a kertet és sebes léptekkel haza mentem. Az éj sötét volt, de meleg és csöndes.

Azon érzés, mely előbb elfogott és a mely inkább szomorúság, mintsem harag volt, lassan-lassan eloszlott, és kissé fáradtan a gyors menéstől, de az éj csöndességétől megnyugtatta, boldogan, csaknem vígan értem haza. Bementem a hálószobámba, elküldtem Timotheust, le nem vetkőzve az ágyra borúltam és gondolatokba merültem.

Eleinte kedvesek voltak a gondolatok; de nemsokára sajátos változást vettem észre magamban. Kezdtem valami titkos, maró bűbánatot érezni, valami benső nyugtalanságot. Nem foghattam meg, hogy ez honnét eredt; de lelkem olyan nehéz és szomorú volt, mintha közel szerencsétlenség fenyegetne, mintha egy kedves emberem ebben a perczben szenvedne és engem segítségül hína. Az asztalon viaszgyertya egett, mozdulatlan kis lánggal, az inga nehézkesen és lassan mozgott. Kezemre támasztottam fejemet és elkezdtem a magányos szobám üres homályába tekinteni. Véréra gondoltam, és szívem összeszorúlt: minden, a minék annyira örültem, most nekem, a mint kellett is, szerencsétlenségnek, kikerülhetetlen vésznek tetszett. Az aggodalom nőttön nőtt bennem, nem tudtam tovább heverni; egyszerre megint úgy tetszett, mintha valaki esengő hangon hína... Főlemeltem a fejemet és összeborzadtam; valóban nem csalatkoztam: messziről siralmas hang hallatszott, mely gyöngé rezgéssel ablakom sötét táblájához ütődött. Összeborzadtam; fölugrottam az ágyból, kinyitottam az ablakot. Hangos nyögés hatott a szobába és mintha fejem fölött lebegett volna. Egészen megdermedten az ijedtségtől hallgattam az utolsó, elhaló suttogását. Úgy tetszett, mintha valakit messze valahol megölnének, és szegény hiába eseng könyörületért. Bagoly kiabált a ligetben, vagy más lény nyögött-e így, arról nem adtam magamnak számot, hanem úgy mint Mazepa Kocsubejnek, kiáltással feleltem a vészes hangnak.

— Véra, Véra! — kiáltottam, — te hísz-e engem?

Timotheus álmosan és ijedten jelent meg előttem.

Én magamhoz tértem, kiittam egy pohár vizet, elmentem a másik szobába: de az álom nem jött rám. Szívem fájdalmasan, noha ritkán dobogott. Már nem voltam képes szerencséről álmodozni; már nem bíztam benne.

Másnap délelőtt Prijimkovékhoz mentem. Prijimkov aggodó képpel jött élembe.

— Feleségem beteg, — kezdé — ágyban fekszik; orvos után küldtem.

— Mi baja van?

— Meg nem foghatom. Tegnap este el akart menni a kertbe és egyszerre visszajött magánkívül, egészen megijedve. A szobaleány utánam fut. Oda megyek, kérdezem őt: mi bajod? Ő nem felelt semmit és mindjárt lefeküdt; éjjel félre beszélt. Isten tudja, mit beszélt össze, magát is emlegette. A szobaleány csodálatos dolgot mondott nekem el: Vérácskámnak a kertben boldogúlt anyja jelent volna meg, úgy tetszett, mintha tárt karral elébe menne.

Képzelheted, hogy mit éreztem e szavakra.

— Ez természetesen bolondság, — folytatta Prijimkov — de mindamellet meg kell vallanom, hogy nőmmel e tekintetben rendkívüli dolgok történtek már.

— És mondja csak, Nikolajevna Véra nagyon beteg?

— Igenis, beteg: éjjel rosszul volt; most elájúlt.

— Az orvos mit mondott?

— Az orvos azt mondta, hogy a betegség még nem mutat határozott jelleget....

Márczius 12-én.

Nem vagyok képes úgy folytatni, a mint kezdtem, kedves barátom: nagyon megvisel és sebeimet nagyon is ingerli. A betegség, az orvos szavai szerint, határozott jelleget öltött. Véra meghalt. Ő nem élt két hétig azon vészes nap után, a melyen egy perczre láttuk egymást. Még egyszer láttam őt halála előtt. Szörnyebb emlékem nincs ennél. Későn este, midőn már mindnyájan aludtak a házban, oda lopódtam a hálószobájának ajtajához és megnéztem. Véra az ágyban feküdt, nyílt szemmel, sovány, picziny alak, lázas pír az arcán. Mintha kövé váltam volna, úgy néztem rá. Egyszerre kinyitotta szemét, felém fordította, megnézett és kinyújtva kezét, fölkiáltott:

„Was will er an dem heiligen Ort
Der da der dort“

olyan szenvedélyes hangon, hogy futásnak indúltam. Betegségének tartama alatt csaknem folyvást *Faustal* és anyjával

álmodott, a kit majd Martának, majd Gretchen anyjának nevezett.

Véra meghalt. Jelen voltam temetésénél. Azóta mindennel fölhagytam és örök időre ide telepedtem.

Elmélkedjél most arról, a mit neked elbeszéltem; elmélkedjél ő róla, erről a lényről, a mely oly hirtelen elveszett. Hogy ez hogyan történt, hogy egy holt embernek a beleavatkozását az élők dolgába hogyan lehet magyarázni, azt nem tudom és nem fogom soha sem tudni; de te át fogod látni, hogy nem szeszélyes rosszkedv, a mint kifejezed magad, bírt rá, hogy a társaságból eltávozzam. Én nem vagyok már az, a minek te ismertél: én sokban hiszek most, a miben előbb nem hittem. Az egész időn át annyit gondolkoztam e szerencsétlen nőről (csaknem azt mondtam volna: leányról), származásáról, a sors titkos játékaról, a melyet mi vakok vak véletlennek nevezünk. Ki tudja, mennyi magot hint mind-egyik élő lény a földön, melynek hívatása csak halála után kelni ki? ki annak a megmondhatója, milyen titkos láncz fűzi össze az ember sorsát gyermekei, utódai sorsával, és mikép tűnnek föl bennök az ő törekvései, mikép lakolnak ők az ő tévedéseierért? Meg kellene mindnyájunknak hunyászzkodnunk és hajolnunk az Ismeretlen előtt.

Igenis Véra elveszett és én épen maradtam. Emlékszem, gyermekkoromban házunkban szép átlátszó alabastromból készült edényünk volt. Egy foltocska sem szennyezte be szüzi fehérségét. Egyszer, magamra maradván, hintázni kezdtem az állványt, a melyen az edény állott... egyszerre leesett és ezer darabra törött. Csaknem meghaltam ijedtségemben és mozdulatlanul álltam ott a cserepek előtt. Bejött az atyám, meglátott engem és azt mondta: „Látod, mit tettél; már nem lesz nekünk olyan szép edényünk; nem lehet azt már semmivel sem jóvá tenni“. Én elkezdtem sírni. Úgy tetszett nekem, mintha valami bünt követtem volna el.

Férfi lettem — és könnyelműen eltörtem egy ezerszer értékesebb edényt...

Hiába mondom én magamnak, hogy nem várhattam olyan hirtelen fejlődést, hogy ő engemet is meglepett rögtöni kitörésével, hogy én nem gyanítottam, milyen lény volt Véra. Ő valóban az utolsó perczig tudott hallgatni. De nekem meg kellett volna szöknöm, mihelyt éreztem, hogy őt szeretem,

hogy másnak a feleségét szeretem; de én maradtam — és darabokra tört a szép edény, én pedig néma kétségbeeséssel nézem kezem művét.

Igenis, Jeljcovné irigy szemmel őrizte leányát. Őrizte egész végig és az első vigyázatlan lépésnél elvitte magával a sírba.

Ideje, hogy végezzek... Századrészét sem mondtam el annak, a mit el kellene mondanom; de már ez is elég volt nekem. Hadd szálljon megint a szívem fenekére, a mi fölmerült... Végezetül azt mondhatom neked: egy meggyőződést nyertem az utolsó évek tapasztalataiból: az élet nem tréfa, nem mulatság, az élet nem is élvezet... az élet nehéz munka. Lemondás, folytonos lemondás — ez a titkos értelme, rejtélye; nem kedves gondolatok és eszmék valószínűsítése, ha még olyan magaslatosak — a kötelesség teljesítése az, a mi után az embernek törekednie kell: ha nem köti meg magát lánczsal, a kötelesség vaslánczával, nem juthat bukás nélkül pályájának célpontjához, de ifjúságunkban, azt hisszük: mentől szabadabban, annál jobb, annál meszszebbre jutunk. Az ifjúságnak szabad így gondolkoznia, de szomorú dolog csalódás árán okulni, ha majdan az igazság mord képe szembe pillant.

Isten veled! Azelőtt hozzá tettem volna: légy boldog; most azt mondom: iparkodjál megélni, nem olyan könnyű dolog az, mintsem látszik. Emlékezzél meg rólam, nem a bánat percében — hanem a kétség percében, és őrizd meg lelkedben Véra képét teljes tisztaságában.... Még egyszer, Isten veled!

Barátod Pál.

Oroszból TURGÉNJEV után

ASBÓTH OSZKÁR.

PUSZTÁN.

Lenn föl se száradt még a harmat,
Nem csokolá föl még a reg,
De itt e napsütötte halmon
Már bársony ágyon heverek.
Elöttem zöld mező terül el,
Mint szép jövő, reménybeli . . .
Harsog, ropog a harmatos fű,
A mint a gulya legeli.

Kolompja felhallatszik hozzám,
Mint lágy szavú hajnalharang,
A jószág szerteszét a pusztán
Kedvére elcsapong, barang ;
Meglippent darvak sergeként, ott
Látom távol fehérteni . . .
Harsog, ropog a harmatos fű,
A mint a gulya legeli.

Körülem illatos virágok :
Vadszálya, ménta, kankalin,
Szálló lepék, sürgő bogárraj
A kis domb lejtős oldalán.
Tündérpohár minden virágkelyh,
Harmattal, balzsammal teli . . .
Harsog, ropog a harmatos fű,
A mint a gulya legeli.

Fejem fölött' gólyák csapatja,
 Hangos keleppel szárnyal át;
 A sűrűben rigó füttyenget
 S egy pinty folytatja víg dalát.
 Méh döngicsél, kis szöcske czirpel,
 Megannyi ima, reggeli . . .
 Harsog, ropog a harmatos fű,
 A mint a gulya legeli.

Kék fellegek, kék szigetekként
 Lebegnek az ég tengerén,
 Lenn aranyos köd párájában
 Fürdik a napsütött cserény.
 A légekprázat tünde álmin
 Oly édes elmerengeni . . .
 Harsog, ropog a harmatos fű,
 A mint a gulya legeli.

Lelkem mereng — s a múltba téved . . .
 Mint álomkép tűn föl nekem:
 Mikor mint kis gyerek futostam
 A vadvirágos réteken;
 Elöttem lepkék karikáztak:
 A gyermekszív örömei . . .
 Harsog, ropog a harmatos fű,
 A mint a gulya legeli.

Bolyongva jártam össze-vissza
 Az erdő árnyas útait,
 S mikor játékba fáradottan
 Anyámnak hangja visszahítt:
 Izzadt fejem' ölébe hajtám,
 S az altató dal zenge ajkán:
 „Beli, kicsi fiam, beli . . .“
 Harsog, ropog a harmatos fű,
 A mint a gulya legeli.

CATULLUSBÓL.

I.

QUAERIS QUOT MIHI BASIATIONES...

Azt akarod tudni, szépem,
 Hogy hány csókod elég nékem?
 A hány porszem van a pusztán,
 A Zahara sivatagján,
 A hány csillag csöndes éjen
 Tündököl a magas égen,
 Sugarával leskelődve
 A sok boldog szeretőre:
 Esze-veszett Catullusnak
 Annyi csókot adjon ajkad;
 Ne tudja a sok kíváncsi
 Megolvasni, kikiáltni.

II.

NULLI SE DICIT MULIER MEA...

Mondja rózsám, senki sem kell
 Rajtam kívül néki,
 Nem, ha maga nagy Jupiter
 Feleségül kéri.

Mondja! . . . de mit kedvesének
 Sűg-bűg a leánya,
 Ird azt csak a forgó szélbe
 S rohanó vízárba.

III.

LESBIA MI DICIT SEMPER MALE ...

Lesbia csak szid, gyaláztat
 Szakadatlan engemet :
 Bizony Isten sülyedjek el,
 Ha Lesbia nem szeret.

Honnan tudom ? jó magamról,
 Ez történik ép velem —
 Átkozam öt szüntelenül
 S halálosan szeretem.

Latinból

CSENGERI JÁNOS.

A DÉLAFRIKAI BONYODALMAK.

A londoni földrajzi társaság egy ülésén Dufferin lord a délafrikai népekről szólván, egy jellemző nyilatkozatot beszélt el a kafferek fejedelméről a most oly gyakran emlegetett Cetyvayoról. Midőn ugyanis egy missionarius járult eléje s a civilisatió és az angol barátság előnyeit bizonyítgatta: a kaffer fejedelem azzal válaszolt: „Először jön missionarius, azután a consul, azután a hadsereg.“

Jellemző e nyilatkozat éppen úgy a gyanakvó kafferfőnök előrelátására, mint azon eljárásra nézve, melyet a britt hódítás követ az általa „civilisált“ földrészekben. Különösen a délafrikai gyarmatok története nyújt sok érdekes és tanulmányos adatot e tekintetben, s Angolország eljárása e vidéken egész irodalmat teremtett, mely részint keserűen megtámadja, részint melegen védelmezi a britt kormány politikáját. Sőt magában az angol sajtóban is igen tekintélyes hangok rosszal-ták a kormány eljárását. Legtöbb föltűnést keltett a *Quarterly*

Review 1877. évi január havi füzetében megjelent egy tanulmány, mely élesen elítéli az angol kormány eljárását, mire *Edinburgh Review* ugyan azon évi ápril havi füzete felel, szenvedélyvel bizonyítgatva, hogy Angolország politikája Dél-Afrikában „becsületes, bölcs és sikeres“ volt.

Tév-úton járnánk azonban, ha a délafrikai eseményeket csupán az angoloknak nyilatkozatai szerint akarnók bírálni, a kik, akár védelmezői akár megtámadói legyenek a kormány eljárásának, — mindenesetre legtöbbször elfogúltan ítélnék. Megvesztegeti s elhomályosítja biztos látásukat vagy a nemzeti nagyság és büszkeség fénye, vagy a pártszenvedély izgatottsága. De nem is vagyunk csupán az angol irodalomra szorúlva, — bár a dolog természeténél fogva ők foglalkoztak irodalmilag is legtöbbet Dél-Afrikával; — mert más nemzetek elfogúlatlan szemlélei és útazóinak számos becses munkája is megkönnyíti az áttekintést. Ezek között első helyen kell említenünk Weber *Vier Jahre in Afrika* című művét, 1878. és dr. Fritsch Gusztáv munkáit, (*Die Eingeborenen Süd-Afrika's*, 1872. — *Drei Jahre in Südafrika* 1868. stb.), melyek nem a legkedvezőbb végeredményre jutnak Angolország eljárását és politikáját illetőleg, bár ez írók különben épen oly lelkes előharczosai a civilisatióknak, humanizmusnak és haladásnak, mint bármely angol philantrop. *)

Hogy a helyi zilált és fejletlen viszonyokról kellő fogalmat szerezhessünk, mindenek előtt meg kell jegyeznünk, hogy egész Afrikában (az egy Egyiptomot kivéve), már földrajzi sajátságainál fogva is, a legrégebb időktől kezdve egészen napjainkig a legelszomorítóbb barbarizmus és vadság található. Valamennyi földrész között Afrika a legegységesebb. Körvonalait is egyszerű gömbölyded határ képezi minden nagyobb öböl vagy félsziget nélkül (a milyenek például Euró-

*) Az e tárggyal foglalkozó nevezetesebb írók közül legyen szabad még fölemlíteni a következőket: Grout, *Zululand*; — Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*; — Lichtenstein, *Reise im südlichen Afrika*; — Livingstone, *Missionary Travels and Researches in South Afrika*; — Kay, *Travels and researches in Kaffraria*; — Mackenzie, *Ten years north of the Orange River*; — Fleming, *Kaffraria and its inhabitants*; — Trollop, *South Afrika*; — Döhne, *Das Kafferland und seine Bewohner*; — Andersson, Alberti, Bleek, Burchel stb.

pában és Amerikában oly lényegesen előmozdítják a közlekedést, s fejlesztik az élénk tevékenységet); sőt a szigetcsoportokat is, melyek más földrészeknek oly gyakori előőrseit képezik, Afrika körül legnagyobb részben nélkülözzük. S a nagy kiterjedésű földrész belseje is, mely három negyed részben a tropikus éghajlat alatt fekszik, alig bír egy-egy közlekedési érrel. Egyhangúság egész Afrikának jellege. Nagy ellentétek mutatkoznak ugyan éghajlatában s talajában is, de nincs átmenet és nincs összekötő kapocs, s így minden külön rész megmarad saját egyhangúságában. Az egész földrész e jellege természetesen nagy befolyással volt a fekete benszülöttekre, s népeinek életére és fejlődésére. A művelődést Afrikában csakis az idegen bevándorolt népek képviselik; a mohamedánok is csak kevés államot voltak képesek megteremteni; Afrika belseje azonban mindig megmaradt ősi vadságában, s megtartotta e vadság minden hajmeresztő borzalmait, vérengző szokásait, az emberevést sem zárva ki. Hozzájárul, hogy egészségtelen climája megnehezíti a művelt népek megtelepedését.

Ez utóbbi körülményt kivéve Afrika déli része még mostohább sorsban részesült, mint éjszaki fele, s népei is megérzik ezt. Itt egyáltalán hiányzanak a nagy, hajózható folyók, sőt karaván-utak is, a melyek éjszakon még a nagy sivatagot is megélnkítik. A mohammedanismusnak népeket összekötő eleme délen egészen hiányzik s így itt még nagyobb barbarismussal kell megküzdenie a civilisáló elemnek, mint éjszakon. Ennek természetes következménye, hogy a fentebb említett vérengző vad szokások itt még sokkal mélyebb gyökereket vertek s míg az emberevő csoportok és népfajok igen gyakoriak, a rabszolga-kereskedelem éppen általános a benszülöttek között.

Maga a britt gyarmat, Capland Afrikának legdélibb részét képezi. 10,490 □ mérföld területtel bír és 27 mérföld hosszú tengerparttal. Vizszegény tartomány. Csakis keleti részén van számosabb forrása és folyója, a melyek az esős évszakban roppantúl megnőnek és kiáradnak, a nyári melegben azonban kiszáradnak. Legjelentékenyebb, s egyedüli állandó folyója az Orange-folyó. (Eredeti hottentott nevéen: Gosib-víz. 1777-ben fődözte föl Gordon, s adta neki az oraniai ház tisztelőtére az új nevet.)

Míg azonban egyéb éghajlati viszonyai követeztében e déli rész még hátrányosabb helyzetben van, mint Afrika többi vidékei: addig egészségi viszonyai nem kedvezőtlenek, s az angolok, kiknek egészségét Keletindia megrongálta, gyakran menekülnek ide egészségök helyreállítása végett. A nyár szeptemberben kezdődik s ekkor reggelenként a hőség igen tikasztó; de csakhamar fölülkerekedik a délkeleti szél, mely ismét meghűti a levegőt, s melyet e jótékonyágaért az ott lakók „doktor“-nak hívnak.

Ezt a földdarabot a benszülött vad népektől nem az angolok hódították el először.

Eredeti benszülött lakosai a hottentottok és buschmanek voltak. Ezeket részint kiszorították, részint leigázták a kafferek, kik Afrika éjszakkeleti részeiből szorítottak le ismét más törzsek által. Megjegyzendő, hogy Afrikában még most is örökös népvándorlás van. Részint az idegen, európai és ázsiai bevándorlók, részint a benszülött, egymástól a közös fekete szín daczára lényegesen különböző népfajok örökös mozgásban és vándorlásban tartják Afrika lakosságát. Így a kafferek is kizavartatván saját eredeti lakhelyökből, a hottentottokat támadták meg, s ez utóbbiak különböző alfajaikkal (korana, namaqua, stb.) afrikaiak és európaiak által két tűz közé szorítva, már-már egészen kivesző félben vannak. Különböznél is igen kevésbé rokonszenves emberfaj. Alacsony termetűek (alig 4 láb) csunyak, gyöngék s oly kellemetlen bűzök van, hogy rabszolgákkul sem kellenek. Megesznek mindent, még a hernyót és pókot is.

Európaiak először 1652-ben jutottak oda. Hollandiak voltak, kik itt letelepedve az első gyarmatot alapították véres küzdelmek után. Ezt a kis gyarmatot azonban 1795-ben az angolok hódították ott el tőlük. Ez utóbbiak 1803-ban ugyan visszavonultak, de 1806-ban ismét mint hódítók jelentek meg.

S ez a kettős hódítás, ez a versenyzés angolok és hollandiak között képezi a délafrikai kérdés tulajdonképeni sarkpontját.

A múlt század végén és a jelen század elején Németalföldön Franciaország volt az úr, és Angolországnak érdekében állott, hogy az Indiába vezető út kulcsa francia kézbe ne essék. Ezért kellett erőszakkal állást foglalni ott s kiszorítani az első jogos (?) foglalót. Ez erőszak szentesítést nyert

ugyan az 1814-ik évi párisi béke által, a hol a gyarmat az angoloknak engedtetett át; de a küzdelem nincs még végig harczolva, s Angolországnak még most is folytonosan két, részint nyílt, részint titkos ellenséggel kell küzdenie. Egyik a benszülöttek vadsága, a másik a holland gyarmatosok elkeseredettsége.

E gyarmatosoknak általánosan elfogadott neve „boer“ (kiejtés: „bür“ = paraszt; Hollandban csakis többes számban használtatik: „boeren“ = parasztok). Foglalkozásukhoz képest bor-, gabona- vagy marha-boer nevet viselnek. Ezek közül legműveltebbek a bor-boerek, mert legtöbbet érintkeznek a városokkal. A műveltség legalacsonyabb fokán állanak a marha-boerek. — A boerek általában nyers, szögletes, de erőteljes emberek, az angolokat — nem ok nélkül — gyűlölik s csakis saját körükből házasodnak. Írni, olvasni majdnem kivétel nélkül tudnak. Nőik bizonyos erőteljes szépség hírében állanak.

Ez az első foglaló elem még az említett hódítások után, sőt még a párisi béke után is túlsúlyban maradt a gyarmaton, mert angol gyarmatos elem tulajdonképen a hódítókkal nem is jött. Csak 1820-ban hozták oda — hogy az angol uralmat megerősítsék — az első nagyobb gyarmatos szállítmányt, mely egyesesen angolok-, skótokból és irekből állott. Ezek a gyarmat keleti részén telepedtek le s után-vándorlók által e keleti rész mind sűrűbben benépesült, míg a boerek nyugaton tömörültek. S ez által ugyanazon gyarmatban magok a bevándorlók két, egymástól nyelvben, szokásokban, erkölcsökben és műveltségben különböző, ellentétes telepet teremtettek. Ez ellentét ma sem vesztett végzetes jelentőségéből. Nyugaton a számszerint többséget képező boerek, *) kik földműveléssel foglalkoznak és szegényebbek; keleten kisebb számban a kereskedő és gazdagabb angolok.

Ez állapot tartósan békés viszonyokat nem teremthetett. A boerek, kik saját határukban még folytonos küzdelmeket vívtak a benszülöttekkel, eleinte türelmesen viselték az angol fenhatóságot, a míg ez végre okot, vagy ürügyet talált a békés állapot fölbontására.

A boerek ugyanis, — mint régebben minden gyarmatos

*) A gyarmat mostani fehér lakosságának két harmada boer.

— természetesnek találták, hogy az őket folytonosan zaklató s általok legyőzött vad benszülötteket saját szolgálatukban használják. Angol írók és jelentések szerint korlátlan és kegyetlen rabszolgá-gazdálkodást gyakoroltak; német írók szerint azonban e szolgál-tartás igen szelíd és patriarchalis jellegű volt. Angol tollak e tekintetben egyáltalán a legsötétebb színeket használják, s a boereket nyers, tudatlan, bigott, kegyetlen és fanatikus embereknek rajzolja, a kik a feketéket nem is nézték emberi lényeknek; míg a németek mindezt túlzásnak mondják, s bár elismerik, hogy a boerek műveltség tekintetében messze maradtak az angolok mögött, Weber mégis őket nevezi a cultura előharczosainak Afrikában, sőt Hellwald az ő érdekében azon egy kissé merész állítást is vitatja, hogy vad emberfajok számára a rabszolgaság szükséges iskola; hogy csak ez úton lehet őket fokról fokra nevelni az észszerű szabadságra és művelődésre; s az angolok eljárását barbar humanismusnak nevezi, mely a vad népfajok állítólagos föl-szabadítását és oltalmazását más emberek nyomorának s vér-fürdőknek árán gyakorolja.

Sem terünk, sem kedvünk e különböző nézeteket mérlegelni. Azt azonban angol írók is kénytelenek elismerni, hogy Dél-Afrikában a civilisatió úttörői a boerek voltak, s másrésről — bármily kegyetlenséggel vádoltassanak is ez utóbbiak angol részről — azt sem lehet tagadni, hogy az angolok sem voltak nagyon szelídek, a hol mint foglalók fölléptek; Amerikában, Ausztráliában, Keletindiában elkövetett kegyetlenkedéseiket ismeri az egész világ s hódításaik rendezésén a benszülöttek kiirtását vonták magok után.

Bátran mondhatjuk tehát, hogy az angolokat a Jóreményfokánál is nem csupán a humanismus érzelmei, nem csupán a benszülött vad népek sorsának javítása vezérelték, hanem saját uralom- és terjeszkedési vágyok is sarkalta, midőn a boerekkel folytonos ellenségeskedésben élő feketék pártját fogván, hirtelen s váratlan elrendelték a rabszolgaság megszüntetését. S tették ezt épen akkor, a midőn a boerek a kafferekkal vívott véres háború után kimerülve fogtak újra földjeik műveléséhez. E rendszabály a legérzékenyebben sujtotta a boereket; váratlanul s minden átmenet nélkül megfosztotta őket az addig használt munkaerőtől és számtalan családot koldúsbotra juttatott. Másrésről viszont a gyarma-

tot csakhamar tolvaj- és rabló-népség árasztotta el, s e csöcselék még a kormány védelme alatt állott, mert ez a boereket az önvédelem jogától is megfosztotta, maga pedig nem volt elég erős, hogy a személy- és vagyon-biztosságot kellően megőrizze.

Ezt a rendszabályt tekinthetjük körülbelül minden további bonyodalom magvának. Ez által az angolok egy részről ellenségeiké tették a boereket, a kiknek legéletbevágóbb érdekeit sértették meg, s más részről fölélesztették a benszülött vadak merészségét, mit később gyakran volt okuk megbánni.

E politikát a missionariusoknak tulajdonítják, a kik ez időben nagy befolyásra jutottak az angol kormánykörökben, s a philantropia és humanismus nevében követelték e rendszabályokat. A boerektől és velök rokonszenvezőktől azonban nem vehetjük rossz néven, ha e humanismust csupán ál-humanismusnak; e philantropiát képmutatásnak neveztek és nevezik.

Mindenesetre érdekes tanulmányra nyújtana anyagot azon kérdés, vajon a boerek durvább szokásaikkal s rabszolgatartásukkal nem kíméletesebben honosították volna-e meg a vad népek között a civilisatiót, a rend- és munka szeretetét, mint az angolok, kik a rabszolgaság eltörlésével egyúttal magokat a vad népeket is eltörlik e föld színéről? Érdekes tanulmányul szolgálhatna annak eldöntése is, hogy mennyiben volt a rabszolgaság e hirtelen eltörlése őszintén az emberiség érdekében tett intézkedés vagy mennyiben volt csupán a boerek ellen hozott rendszabály? Ha ez utóbbi akart lenni, úgy pillanatnyilag sikeres volt, mert a boerek fölháborodva az eljáráson, az 1837—1839. években elhagyták eddigi lakhelyeiket s a gyarmat akkori határain túl a vadonban új hazát kerestek. Ezen — azóta kényszerülve többször ismételt — vándorlásukat, mint válságos történelmi eseményeket „trekken“ néven emlegetik s nevezik ma is. Egy részök az Orange folyó éjszaki részétől a Sárkány-hegyeken áthatolva, s a benszülötteket mindenütt véres küzdelmek után legyőzve, a tengerpartig hatolt, hol Natal köztársaságot alapították. Angolország azonban ez esetben épen nem respectálta a népek ön elhatározási jogát, a melyet különben, a hol érdekeivel nem ellenkezik, oly nagyon szeret hangoztatni; a boereket, ezeknek akarata és joga ellenére, mindig és mindenütt saját alattvalói-

nak tekintette; nem akarta elismerni azt, hogy ők a birodalom határait elhagyva, ennek kötelekei alól is kimenekültek; lépésről lépésre követte őket s egyszerűen elfoglalta tőlük és velök együtt Natalt is, angol gyarmatnak nyilvánítván.

A boerek nagy része erre ez új hazáját is ismét elhagyta, s visszavándorolván a Sárkány-hegységen, az Orange folyó mentén ütött tanyát. Az angolok azonban ezt a vidéket is magokénak mondták s fegyveres erővel foglalták el. A boerek a döntő ütközetben megveretvén, újra elvándoroltak éjszak felé s a Vaal folyón túl új telepet alkottak Transvaal néven. Ezt a kis államot később délafrikai köztársaságnak is nevezték.

Ezalatt azonban más részről is érezni kezdték az angolok eljárásuk hézagosságát. A vad benszülöttek dédelgetése a boerekkel szemben meghozta gyümölcseit, s különösen a kafferek vérszemet kapva, mindig több és több alkalmatlanságot okoztak az angol kormányzatnak, mely egymagában nem volt elég erős e vad törzsek pusztító támadásait ellensúlyozni. Hogy a kizaklatott boerek helyét betöltsék, 1849-ben azon eszmével foglalkoztak, hogy e gyarmatot fegyencz-gyarmattá alakítsák. E terv azonban a már ott lakó gyarmatosok erélyes ellenszegülésén megghiúsult. — Az 1850—1853-ik években tarthatatlanná vált a két felé megfeszített erőt igénylő helyzet. A hottentottok és kafferek valóságos pusztító hadjáratokat vittek véghez, melyeket ellensúlyozni annál kevesebb ereje volt az angol kormányzatnak, minthogy a lakosság túlnyomó része, mely a boerek maradványaiból áll, az angol kormányzattal ellenséges viszonyban levén, nemcsak erélyes ellentállást nem fejtett ki, hanem bizonyos mértékig örömet érzett az angol csapatok minden veresége fölött.

Ekkor kénytelenek voltak az angolok megszüntetni a boerek folytonos üldözését. Eloldázhatatlan szükséggé vált, hogy a boerekkel folytatott viszálykodás legalább egy időre felbeszakkítsák, s célszerűnek mutatkozott, hogy az éjszak felé tartózkodó boerekből az angol kormányzat természetes védfalat teremtsen a benszülöttek ellenében. Angolország ennél fogva kétes nagylelkűséggel lemondott az Orange-vidék fölötti souverainitásáról s elismerte Orange és Transvaal tartományok, illetőleg köztársaságok függetlenségét. — Ugyanakkor nyerte a gyarmat azon alkotmányt is, a melylyel maig bir.

Mindazonáltal a terjeszkedési vágy ezentúl sem szűnt meg, s a pillanatnyi veszély elmúltával újult erélyvel érvényesült. A benszülött népekkel szemben az önvédelem és a civilizáció szolgált ürügyül, mindig nagyobb területek elfoglalására, s a két paraszt-köztársaság belügyeibe is volt mindig alkalom és ok beavatkozni. Kétségtelen egyébiránt, hogy az utóbbiaknak államszervezeti és önvédelmi képtelensége keresetlenül is elég alkalmat nyújtott a beavatkozásra. A köztársaságok a fennálló ellenszenv daczára gyakran voltak kénytelenek a benszülöttek ellenében az angolok segélyét kikérni; de rendesen megkeserülték a nyújtott segélyt, mert az angolok a boerek szerződéseit mindig úgy magyarázták, a mint saját érdekeknek leginkább megfelelt, s nem egy igazságtalan, sőt erőszakos tény által tették nevöket mindinkább gyűlöletessé a boerek előtt. Legszembeszökőbb tettök volt e nemben a gyémántföldök annexiója a Vaal folyó mentén, mely területet 1871-ben egyszerüen britt birtoknak jelentett ki az angol kormányzat, ámbár az addig tagadhatatlanul az Orange köztársaság birtoka volt. E hatalmaskodás igen nagy elkeseredést idézett elő, a melyet félig-meddig, némi pénzbeli kárpótlással igyekeztek az angolok ellensúlyozni. Együttal gondoskodtak azonban, hogy az elkeseredés új tápot nyerjen s a másik boer telepet: Transvaalt, melyet a kafferekkal folytatott hoszzas küzdelem nagyon megviselt, egyszerüen elfoglalták s bekebelezték.

Valószínű, hogy az Orange köztársaságot, a melyet már minden oldalról angol birtok környez, rövid idő múlva hasonló sors fogja érni.

Az angolok ezen rohamos, méltánytalan és erőszakos terjeszkedése azt eredményezte, hogy ott nem csak számtalan oly nagy horderejű kérdés vár megoldásra, a melynek a gyarmat életképessége és ereje érdekében már régen megoldatnia kellett volna, hanem ezenfelül az ellenségek száma is szaporodik s a külső ellenségnél még veszedelmesebb belső ellenség is mindinkább félelmissé válik. — A boerek elkeseredése nem angol írók szerint oly nagy, hogy nem volna meglepő, ha a boerek közös ellenségül többé nem a fekete benszülötteket, hanem az angolokat tekintenék, s ez utóbbiak ellen szövethözvenének a vad népfajokkal.

Hozzájárul e veszélyhez, hogy a kaffereken kívül éjszak-

ról mindig új és új vad csapatok nyomódnak dél felé. Így Transvaal határán a matabele törzs tesz már betöréseket, a kiket ép oly vakmerő és bátor harcosoknak mondanak, mint a zulukat. Kétségtelen, hogy az angol hatalom ezúttal le fogja győzni a kaffereket; de aligha ez lesz utolsó küzdelme. A benszülöttek veszedelmesen növekszenek hatalomban és számban; s a boerek most jobban el vannak keseredve az angol kormányzat ellen, mint 70 évvel ezelőtt.

A benszülöttek közül legveszedelmesebb ellenségek a kafferek, más néven az „A-bautu“ népfaj. Nevöket régebbi tartózkodási helyökön, Afrika éjszakibb részén nyerhették, hol a mohammedánok nagyobb számmal vannak s e vad, pogány népet az arab „Kafir“ = hitetlen névvel ruházták föl. E néven egy egész népcsoportot ismerünk, mely Afrika keleti tengerpartján tartózkodik a Jóremény fokától föl az egyenlítőig. A kafferek főbb törzsei vagy népfajai: Ama-Xosa; Ama-Zulu; Be-Chuana v. Betsuana; Ova-Hesero. — A két első annyira, mint Xosa népe, Zulu népe.

Éjszokról dél felé szorítatván, a hottentottokkal és buschmanekkel jöttek összeütközésbe s ezeknél sötétebb színűek. A Xosa és Zulu férfi átlag 171 cm magasságú. Lapos orruk, széles szájuk és duzzadt ajkuk egészen sajátos jeleget adnak nekik. Nyúlánk, de csontos, ruganyos termétek. Csontjaik képződése és alakzata — mint Fritsch mondja — úgy aránylik az európai emberéhez, mint a vad állaté ugyanazon fajú szelíd, házi állatéhoz. A kaffer törzsek valamennyien nomad-életet élnek s kiváló előszeretettel foglalkoznak a marha-tenyésztéssel. A földművelést kevesebbre becsülik, s asszonyaikra bízzák. Jellemökre nézve nagyon eltérők a nézetek. Sokan gyáváknak, alattomosoknak rajzolják őket, s különösen Fritsch azt állítja rólok, hogy e faj csupán az ellen-ségen észrevett félelem után kap bátorságot s akkor azután vadsága határt nem ismer. Szerinte a kaffer kegyetlenség és vérengzés tekintetében messze túlszárnyalja az amerikai vadakat, a kik viszont nemesebb tulajdonságokban és bátorságban messze magok mögött hagyják a kaffert. Nem szabad azonban felejtenuünk, hogy Fritsch mindig a boerek érdekében szól; a rabszolgaság eltörlését sehogy sem akarja indokoltnak elismerni, s az angolok intézkedéseit az által is hátrányosabb színben igyekszik előtüntetni, hogy az általok a boerek elle-

nében bizonyos mértékig védelembe vett benszülötteket a lehető legkedvezőtlenebb színben tünteti elő.

Mások azonban, és mondhatjuk talán a többség, más képet nyújtanak a kafferekről. Bátor, edzett, erélyes és vakmerő, bár ezzel kapcsolatosan kegyetlen népfajnak mondják, mely mértékletessége és némi igazságszeretete által előnyösen múlja felül a néger fajokat. Hogy szellemi képességeik nem állanak a legalesonyabb fokon, tanúsítja az is, miszerint már e század elején, különösen Chaka fejedelmök alatt igen jó hadi szervezetet voltak képesek létesíteni, a melyet azóta sem hanyagoltak el.

Öltözetök nem sokban különbözik a mi cigányainkétól. Gyermekekorukban meztelenül járnak; később a férfiak egy állatbundából improvizált kötényt, s a nők egy czifrán befestett állatbőrből készült, alig térdig érő szoknya-félet viselnek. A nap heve ellen egész testöket zsirral dörzsölik be. Az ifjkor elérésénél körülmetélik a fiúkat s gyakran a leányokat is. Házasság alkalmával lenyírják hajokat és pedig a férfiakét tonsura alakjában, úgy hogy csupán egy vékony koszorú-alakú hajkeret marad, melyet még szénporral szoktak feketébbre festeni; a nőknél pedig ellenkezően egy kontyot hagynak meg, a melyet vöröses agyágfölddel szoktak kenni. Ékszereik a többi vad népekéhez hasonlóan kagylókból, marha-szörből, csontokból, gyökerekből, fogakból, madártollakból stb. állnak; sajtós szokása azonban a kaffer férfiaknak, hogy fülbevaló gyanánt rendszeren saját burnót-szelenczéiket hordják, melyeket üres nád-darabokból készítenek. A burnótot magát kis elefántcsont kanálkák segítségével teszik orraikba. A burnóton kívül azonban a dohányt is szenvedélyesen szeretik. Élelmök rendszeren gabonából és gyümölcsből áll, de egy étkezésnél sem hiányzik a kaffer-rozsból készült sör, melyet nagy, égett agyagból készült kancsókból bőven isznak. Húst ritkán, disznóhúst pedig soha sem esznek.

Családi életök a többnejűsége van alapítva; minden kaffer annyi feleséget vesz, a hányat venni képes. A fiatal ember azonban a házasságra engedélyt csupán a főnöktől nyerhet. E főnök saját törzsében korlátlan úr.

Vallásukról még nem bírunk teljesen megbízható adatokkal s kétséges vajon a kaffer egyáltalán föl tudja-e fogni a Mindenható és örök lény eszméjét. A rossz emberek lelke —

hitők szerint — nem talál nyugalmat, végig kísért a földön, s azon élőket, a kikhez hozzá fér, megöli. Arról azonban, hogy ezt mennél nehezebben tehesse, gondoskodnak a számtalan amuletek és csoda-doktorok (Izi-nyauga). Ez utóbbiak az időnek is tudnak parancsolni, s mint esőhozók nagy tiszteletben részesülnek.

Betegeiket a falu (král) kerítésén kívül teszik, nehogy halálukkal a lakhelyet megszenteltetnénk. Halála után a kaffer lelke az alvilágba száll, a hol ugyanazon házat, telepet stb. megtalálja, a mely ide fönn birtokában volt; csakhogy sokkal kisebb kiadásban, mert oda lent maga az ember lelke is egészen törpe alakban él tovább. Némelyek szerint a lélek-vándorlás is el van terjedve közöttük, s a kik ebben hisznek, leginkább kígyóvá szeretnének átalakulni. Csupán a kiváló bátor főnökök lesznek oroszlánná, vagy elefánttá.

A különböző kaffer-törzsek nyelve is különbözik egymástól; de csakis mintegy tájszólásképen. Egészben ugyanegy alapnyelvök van, a melyet az utazók „Bautu“ nyelvnek neveznek.

Végül talán nem lesz érdektelen röviden vázolni a kormányzat alkotmányát is, mely szerint jelenben a britt gyarmat szervezve van. Élén az angol királyné helytartója áll. Ezt környezi egy 15 tagú törvényhozó tanács és egy 46 tagú gyűlekezet. Ezeknek tagjai mind választottak. A nagyobb városok önkormányzattal bírnak. Az iskola-ügy az állam kezében van. Útakra nagy gondot és költséget fordítanak, különösen azokra, a melyek a kikötőkből az ország belsejébe vezetnek. 1872-ben volt a gyarmatnak 1.162,000 font stg. bevétele; 923,000 font stg. kiadása és 1.205,000 font stg. adóssága. Az egész gyarmat 22 tartományra és 46 választókerületre van beosztva.

A gyarmat fővárosa: Capetown külön kerületet képez. E város, mely e század elején, midőn az angolok birtokába jutott, alig 1000 házzal s 5000 fehér (szabad) és 10,000 színes (rabszolga) lakossal bírt, jelenben 30,000 ember lakhelye (ezek között 10,000 különböző fajú, szabad színes); egy collegiuma, kitünő könyvtára, egy astronomicus és egy magneticus observatoriuma, múzeuma, fűvészkertje, 15 temploma, 4 zsinagógája, több malayi moschee-ja, szép városháza és tágas lakatanyái vannak. — Erős védművekkel volt támadások ellen biztosítva; de e védművek most már nagyobbára romok. Ke-

reskedelme igen jelentékeny; évenként több, mint 500 hajó fordul meg kikötőjében. Be- és kivitele 1871-ben 36 millió mark értékű volt.

Az egész gyarmat területén 2.276,000 lakost számítanak, s ebből 1.936,000 fekete, míg európai csupán 340,000. Megjegyezzük azonban, hogy a lakosság számára vonatkozó adatok, különösen a benszülötteket illetőleg, nem a legmegbízhatóbbak s gyakran eltérők egymástól. Az összeszámítás nehézségét jellemzi egy Afrika más vidékéről ismert adat. Midőn ugyanis a zanzibari szultánhoz egy európai utazó azon kérdést intézte, hogy hány ember él birodalmában, a romlatlan lelkű szultán megütközve és bámúlva kiáltott föl: „Hogy tudhassam én azt, mikor azt sem tudom, hány ember lakik a házamban?”

Annyi azonban kétségtelen, hogy a lakosságban a fehér elem aránytalanul csekély számban van képviselve, s ez a kevés is igen nagy területen egymástól majdnem elszigetelve, szétszórva lakik, úgy, hogy a vad népfajok mindenütt többségben vannak, a miben nem csekély része van az angol kormány eljárásának, mely a boereket mindig küljebb s küljebb üldözte, s nemcsak nem növelte a gyarmat erejét az elemek assimilálása, saját alattvalói kímélése s az összetartozás érzetének fejlesztése által, hanem ellenkezőleg magában a fehér elemben megteremtette az ellentéteket s fejlesztette azokat ellenszenvvé, sőt folytonos gyűlölködéssé.

Ily körülmények között nem könnyű feladat lesz nem tömörült erővel ellensúlyozni a benszülötteknek számban és vakmerőségben növekvő támadásait, s az angol államférfiak e bonyodalmak és kuszált viszonyok mellett bizonyára nem a legnyugodtabban gondolnak a délafrikai gyarmatok ügyeire.

Ha nem sikerül a boerek elkeseredését kiengesztelni s a gyarmatok fehér lakosságát nagyobb összetartásra s nagyobb tömörülésre bírni, úgy a délafrikai angol politika még hosszú ideig zavarokkal s aggodalmakkal telt jövőnek néz eléje.

NYELVTUDÁS ÉS NYELVTUDOMÁNY.

„Hagyd alább jó szász!”

Sok szónak sok az alja. Irodalmunk egy kevésbé bőbeszédűvé lett. A szónok, ha kezdik hallgatni, hajlandó lesz többet beszélni, mint kellene, vagy mint tőle telik. Neki bátorodik, neki tüzesedik; aztán olyakat is mond, melyekben nincs köszönet sem ügyére, sem magára nézve. A mi irodalmunk is olyformán tesz, mintha gyorsírója akarna lenni minden gondolatnak, fontoltnak és fontolatlanak, minden üres beszédnek vagy főnhangon gondolkozásnak, éretlen okoskodásnak. Némely beszéd csak bátorsága, némely ítélet csak merészsége vagy nyersesége által nyeri meg a versenyző kiadók és a mohó tanulók s a nemtanulás végett, csak szórakozás kedvéért olvasók tetszését. A tetszés előmozdítja az ipart és versenyzést; vége-hossza nincsen az újnál újabb elméleteknek, történelmi hozzávetéseknek, színes buborék gyanánt fölemelkedő és ragyogó, de azonnal elpukkanó tételeknek.

Méltó volna a negyvenes évek egyik lapjának „devaluationalis rovatát” valahol újra megnyitni s valódi értékre szállítani a magas hangzású tételeket, melyek a nagy igényű „új nemzedék” műveiben világgá eresztetnek. — Az idő sokat megorvosol; elenyészteti a kor vagy egyesek bohóságait, veszélyes következtetések nélkül, s a nélkül, hogy ellenök föl kellene lépni; de ez néha későn történik, s vannak és lehetnek rossz magvak, melyek föltenyésznek s utóbb ártalmas keserű gyümölcsöket teremnek. Ezeket idején meg kell róni, idején kiirtani s az időt munkájában irányozni és segíteni.

Ily nézetből egy kis devalvatiót kísérték meg a következő néhány sorban.

Aigner *Figyelőjének* múlt évi szeptemberi füzeté 93-dik lapján egy furcsa állítást találok. — Miután minden kifejtés nélkül oda vetette, hogy Janus Pannonius nem anyatejjel szívta be a magyar nyelvet — mi még abból, hogy a Dráva mellékén született ő is, valamint anyja és nagybátyja, épen nem következik — nagy általánosságban és fontoskodással ezt mondja ki :

„Nyelvtudása nagyobb van a született magyarnak, nyelvtudománya, grammatikai ismerete több van annak, ki a nyelvet nem az anyatejjel szívta be.“

Ezzel el volna döntve egy oly kérdés, mely föntebbi esztendőekben a nyelvészet ügyében sokszor forgott fönn, a szintoly hazafias mint tudós, szintoly szerény mint érdemes Hunfalvy Pálra is alkalmazva. Ő, ha jól itélek (l. főkép *Magyar Nyelvészet* II. 190 s köv. l.), azt állította, hogy a nyelvérzés egyedüli vagy biztos alapja a nyelvtudománynak nem lehet, — tehát az anyatejjel beszívás vagy kisedekori megszokás sem; de a tudás és tudomány közt ezt a bölcsek megkülönböztetést nem tette s csak azt kívánta elfogadtatni, hogy a nyelvet az is tudhatja, s tudományosan az is fejtegetheti, ki anyatejjel nem szívta be, és hogy e beszívás vagy kisedekori megszokás mellé a tudományhoz tanulmány, a rokon nyelvek tanulmánya is kell. Békési-Concilia már többre megy; mert oly elvet hirdet, melyből sokkal több következnek. Ezt lejjebb kell, valódi értékére, szállítnunk. Azért

1. azt kérdem: midőn azt állítja: „nyelvtudása . . . a született magyarnak“ stb. s úgy látszik, csak a magyarra alkalmazva fejezi ezen elvét: vajon csak arra érti-e? Azaz, úgy vélekedik-e hogy épen egyedül a magyar volna úgy megverve, hogy ő csak nyelvtudással bírhatna, ha anyatejjel szívta be a nyelvet; ily csudásan butító hatása csak a magyar anya tejének volna-e, hogy a miatt e nyelv tudományát csak másfélék vagy idegenek bírhatnák vagy szerezhetnék meg? Képtelennek látszik, hogy ezt állíthassa; s pedig lehetetlen, hogy más nemzetbeli nyelvtudóra és nyelvtudósra gondolt volna. Mert lehetetlen, hogy Adelung, Grimm, Heyse stb. vagy Littré vagy Johnson, Latham, Wedgwood stb. nyelvtudományát el merje tagadni, — bár mindezek azt a nyelvet szítták be az anyatejjel, melynek szótárát vagy grammatikáját írták? A következés világos. Ha valaki, mint Gyarmathi, Beregszászi, Révai, Fogarasi anyatejjel szítták be ezt a nyelvet, nem bírhattak nyelvtudománnyal — mert magyarok; de a németek francziák, angolok stb. hasonló esetben bírhattak.

2. Föltétlenül áll-e ez, úgy mint az író elmondja? Azaz, ha az a szerencsétlen, kit sorsa arra kárhoztatott, hogy magyar nyelvet szíjjon be, mindent elkövet is, hogy a nyelvet tudományosan bírja, ha például megtanulta is a nyelv alaptanát, tör-

ténelmét, a rokon nyelveket: még ez esetben sem juthat-e odáig, hogy nyelvének tudományát megszerezte legyen, — s csak egyedül ama szerencsétlen körülmény, a tudvalevő akadály miatt? — Nézze meg bárki szerzőnk nyilatkozatát és úgy fogja találni, hogy beszédéből ez teljesen vagy egészen következik. Mert nem *nyelvérzést* mond, hanem *nyelvtudást*. Nem azt mondja, hogy *lehet*, hanem hogy *van*. És a nyelvtudomány mellett, még a „grammatikai ismeretet“ is megtagadja a szerencsétlenektől.

E szerint kár volt s a mellett vagy tudatos hazugság vagy rút tévedés Révait dicsérni (e bűnben Hunfalvy is leledzett!) kár volt Regulynak utazni, kár Bálint Gábort útaztatni. Mert ezek közül egy sem lehetett vagy lehet a magyar nyelv tudománya birtokosává. Jövöre nézve pedig szükség lesz nyelvtudósokat a hazai nem-magyar ajkúakból szerezni és szerződtetni — különös tekintettel lévén azokra kik, talán legrosszabbul tanúlták el és beszélnek — vagy külföldieket hozni be, s azokra bízni a magyar nyelvtudomány ügyét — örökre!

3. Azután kérдем: Vajon az a nyelvtudás nem alapja s nem mellözhetetlen föltétele-e a nyelvtudománynak? Ha a nyelvtudomány holt nyelvvel foglalkozik, meglehet, nem (?); de élő nyelvekre nézve, hogy nem? Még holt nyelvekre nézve is többet tudnánk s csak akkor tudnánk eleget, ha nyelvérzéssel, az életből, házi szokásból szerzett tapintattal vizsgálhatnók, kivált hangzatát, kiejtését, hangsúlyát, szavainak jelentései között az árnyék különbségeket stb. Mivel ezt nem tehetjük, a távoli s kivált a holt nyelvek alakjai ránk nézve valóban holt alakok lesznek, természetes tenyészés, virágzás, szín és illat nélkül való növények. Mennyivel jobban ismernök a görög nyelvet, ha hanglejtését ismernök s hangoztatását az életből megszokhatnók? Még távoli és holt nyelvek, csak összehasonlítólág s nem életszükségből tárgyaltak ismeretére is erőlködünk úgy jutni el, hogy valami „nyelvtudás“ — vagy nyelvérzészfélet szerezzünk magunknak. A finnet, lappot stb. bizonyosan csak „nyelvtudomány“ kedvéért kell tudnunk; és íme mégis Hunfalvy, Budenz s tán több is, az életből igyekeznek tanulni. Sajnovics pedig határozottan panaszolja, s ezelőtt száz esztendővel, hogy az élet és a könyvek, példáulú szótárak nyelve nagyon különbözött, s emez amannak megtanulását gátolta.

Honnan tanulja el a nyelvtudomány mit tartson az accentusról, melyet nem állapíthatni meg az élő nyelv megfigyelése nélkül, — hogy állapítja meg a szórend törvényét, a mondat nyomatékának módozatait nem ismerve, vagy a ragok használatát, a synonymek különbségét, a komoly és tréfás, a pórias és műveltebb, a vidéki és közdivatú, az avúlt és közkeletű szók törvényeit, — kivált ma, midőn a jelentés tana oly fontossá lett, hogy az összehasonlító nyelvészet s a hitelét már-már elvesztetendő szóelemzéstan zavaraiiban egyedül lehet útbaigazító.

Nem akarom állítani, de aligha úgy nincs, hogy Békési nem tartja a „nyelvtudás“-t (már az ő fölfogása szerint valót) a „nyelvtudomány“-hoz szükségesnek. Hát hiszen igaz, hogy Zeuk nem tudna celta nyelven (vagy nyelveken), Curtius görögül, Benfey vagy Müller M. ó-ind nyelven, Pott cigányul es Steinthal mandsú-néger nyelven beszélni, írni stb. Pedig ama nyelvek „nyelvtudományát“ megírták. De talán van különbség a közt, ha valaki valamely nyelv tudományát általában, a főtulajdonok és törvények ismeréséért, érdeklődő tudományos világ számára írja, s a közt, ha valamely nemzetnek élő nyelvét, annak élő nyelvén fejtegeti. És nem nagyából, hanem valódi mélységgel, részletességgel írja meg tudományát. Utóbbi esetben nem tarthatni előnynek, ha az író tanúsítja, hogy ama „nyelvtudás“ híjával van. Ez pedig Békési furcsa nézete szerint mindig így történék; valamint történt is. Mert tapasztalásból tudjuk, hogy félszázadig vagy 20—30 évig köztünk velünk élt embernek, úgy nevezett nyelvtudósoknak sincs érzékek sok oly csekélységhez, miben a nyelv jellemének alapja van, — sok oly nevezetes tüneményhez, mely a tudomány törvényeire nézve is szabályozó. Nem örömet hozok föl példákat, mert gyűlöletesek. De mégis megemlítem, hogy egy derék nyelvtudósunk a „nyelvtudomány“ kedvéért, mely ha korlátozott és nem segítetik a „nyelvtudás“-tól, hajlandó lesz túlzott analogistává válni, így szeretett írni: „tegyünk vagy teggyünk, veggyünk stb. mert van higgyünk — leírva: higgyünk; majd a monnó szót kívánta életre hívni, — s bizony ma is nem kevés vétséget ejt írásaiban a nyelvtörvények ellen, a „nyelvtudás“ hiányossága miatt. Másiknál egy lapon találjuk (*Finn nyelvtan* 89-ik lap) „conjunctióknak szolgálnak“ — „szolgálnak olyanok szerkesztésére“ — „pél-

dák némely conjunctiók használatáról“ — „rossz kedvben vagy“ — „békét kap“ — „minthogy ugyanis“ — mind egy lapon! És így bizony, legalább gyakorlatban hiányosnak kell mondanunk „nyelvtudomány“-okat és azt mit egy jeles francia nyelvész mond: „les grammairiens écrivent mal, et l'exemple de leur mauvais style a infirmé l'autorité de leur préceptes“. De azt meg kell az érdeemes embereknek adnunk, hogy soha sem mondták s hiszen ma sem mondanák, hogy „grammatikai ismeretök“ vagy „nyelvtudományok“ csekélyebb volna, ha a nyelvet anyatejjel szitták volna be. Sőt inkább legnagyobb nyelvtudósunk, a mint egyfelől erélyesen és biztosan (vajha sikeresen is!) szólott a magyar szótár-írás és nyelvtan ügyéhez, szerényen pedig és kevésbé az életkérdéshez, a nyelvújításhoz: ép oly hangosan kiáltotta, hogy a magyar és rokon nyelvek tanulmánya első sorban magyarok földadata s ép oly szívesen ösztönözte a nyelvtudomány alapos művelésére Fábiant, Torkost és másokat, mint némely idegen származásút.

Sokszor volt mondva, hogy nem az a nyelv, a mi a szótárakban és nyelvtanokban foglaltatik; valamint nem az a növény-világ, mely a növénykertben található. S pedig a kettő közt különbség van; mert a növénykertben és házban lehet s van is élet; a szótárakban és nyelvtanokban pedig semmi vagy igen szűk körű. A növényélet változatait és jelenségeit csak a természetben élő, szemlélgetni szerető és erre korán kifejlett és hívatott egyén észlelheti s jegyezheti föl sikeresen. A nyelvnek is — mely egy nagy nyelvész és bölcselő szerint nem lett dolog vagy tény, hanem erély (energia), hozzá teszem: nem a physis mechanismusának, hanem a psyche szabad működésének műve — percenként származó és enyésző alakjait s tüneményeit, illó és enyésző tulajdonait, melyeket Homérus (*Odisseus* III. 231.) szállongó téli hópelyhekhez hasonlít, inkább az ezekhez „onnan hazúl“ sejtő foghatja föl, ítélheti meg, gyűjtheti össze és rendezheti.

Úgy látszik a „nyelvtudó“ magyart tévedésektől felti Békési; vagyis azt teszi föl, hogy az anyatejjel beszívott nyelvszeretet, a lelkesedés csábítása által, hínárba jut. Hiszem, Fogarasi és Czuczor forog előtte — ha ugyan meggondolta a mit mondott. Ezek bizony megtévedtek, mint más nemzet nyelvészei közül is akarhányan. De ezek ellenében Révaira,

Gyarmatira s másokra mutathatunk. Megtévedtek, mert nem tanultak úgy és annyit, a hogy és mennyit kellett volna; de nem az anyatej miatt. Mert nem is hihetni, hogy minden magyar „megrészegeadjék az anyja tejétől“ — mint a nép közmondása a született bárgyúkról mondja; — hogy minden magyart megcsaljon nyelve szeretete, kedve, lelkesedése; csak úgy nem hiszem ezt, mint azt, hogy minden természetbúvár, ki a mérhetetlenek vizsgálásával foglalkozik, okvetlenül spiritistává legyen, vagy a spiritismushoz hajóljon, mint legújabb adatok, épen németek közül is nem egyről tanúsítják. Az igaz lelkesedés és kedv inkább türelmet okoz, akaratot edz és alkotni segít. Más a szenvedély, más a lelkesség; más a beteg-ség láza, más az egészség életereje és elevensége.

Azt hiszem eléggé devalváltam Békési szavait — talán erdemén túl is foglalkoztam velök. Azt hiszem újra mondhatom neki: hagyj alább jó szász! És mondhatnám, ha módom volna benne, magyar nyelvtanulóknak: Fiaim! ti csak tanuljatok! És ha mindent megtenni igyekeztek és tudtok, a mit amazok megtettek, célhoz értek, — sőt ha kedvetek van hozzá, megállhattok a tudomány vásárában is, — ha még oly nagy lesz is az árúkinálat, a zaj, a tolongás és az árúsok versengése!

IRENOPOEUS.

É R T E S I T Ő .

Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn, von Dr. Ludwig Gumplovicz, Docent des Staatsrechts an der k. k. Universität in Graz. Innsbruck 1879.

„A nemzetiségi mozgalom, mely Ausztriában a lázroham jellegével három évtized óta tart, még korántsem ért véget.“ E szavakkal kezdi meg Gumplovicz fennidézett művének előszavát. Elmondván ezután, mily „veszélyes és háladatlan oly terre lépni, melyet még mai nap is szenvedélyes párt-áramlatok ásnak alá“, szerinte meg sem szabad a közjog tanárának ily nehézségektől visszariadnia. „Örülhet, úgy mond, ha a politikai küzdelmekről legalább egy negyedszázadot elválaszthat a közvetlen jelennek harczától, hogy

azt tudományosan s a mennyire lehet, tárgyilag analizálhassa.“

Osztrák író, ki ma foglalkozik a nemzetiségi kérdés fejtegetésével, lehetetlen, hogy élő szemtanúja ne lett volna az utóbbi évtizedek ebbeli küzdelmeinek. Ugyancsak mint osztráknak pártállást is kellett e küzdelemben foglalnia, hiszen a küzdő nemzetiségek valamelyikéhez csak kell tartozni. Ha mindamellett tárgyilagosa marad, azt okvetlen első rendű érdemül tudhatjuk be az írónak. Gumplovicz pedig ilyennek bizonyul egész műven át; érdeme még fokozódik az által, hogy németül írván, elismeri a magyaroknak, el a szlávoknak is jogait a nélkül, hogy a léha humanismus czége alatt, bármely kisebb törzsnek a józan nemzetiségi törekvéseken túlterjeszkedő egyenjogósúltsági aspiratióit szintén helyeselné.

Nála az állam a fő; ezen belül él a nemzet s e nemzet érdekében kell az államnak is teljes hatalmát kifejteni; állami ügyekben csak egy nyelvvel élhet, még ha ez némely kisebb nemzetiség rovására történnék is; mert nemzetiségi teljes egyenjogóság nem képzelhető, hanemha az állam fölbomlásával.

Már a bevezetésben igen jól jellemzi szerző a középkor nemzetiségi és nyelvi indifferentismusát és helyesen magyarázza az egyház és a nemesség nagyobb s mélyrehatóbb befolyásából. Valamint a keresztyén világ egységének tudata nemzetiségi ellentéteknek még gondolatát sem engedte megfogamzani, ép úgy a nemesség is csakhamar elhajlott saját országa nyelvétől a magasabb társaság oly nyelvéhez, melyen más országok nemességével könnyebben értekezhetett, egyúttal inkább megkülönböztetheté magát a köznéptől. Míg az ily kiválóbb, általánosabb és műveltebb nyelv a latin volt, papság és nemesség, de általában a művelt osztályok ezen beszéltek. Mikor később a francia nyelv lépett amannak helyébe a magasabb társaságban és diplomatiában, ismét ezt használták Európa szerte, saját nemzetök nyelvének rovására. Csak midőn a nemesség hatalma csorbúlni, az egyházé csökkenni kezdett s a nép nyert mind nagyobb befolyást a községi, tartományi és állami ügyekre, csak akkor merült föl a nyelvi kérdés tisztázásának is szüksége, ezzel együtt azonban a nemzetiségi kérdés is, nyomában pedig a nemzetiségi harc.

Gumplovicz műve, az említett bevezetésen kívül, nyolcz

részből áll. Az első négy rész címe: I. *A felvilágosúlt abszolutismus* (a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig); II. *A forradalmi év* (1848 márcziusától, 1849 márcziusáig); III. *A reactió évtizede* (1849—1859); IV. *Ausztria újjá alkotása* (1860—1867). Mind a négy részben az említett korszak és évek jól és világosan írt politikai történelme foglaltatik, természetesen főtekintettel a nyelvi és nemzetiségi küzdelmekre.

Szerző helyesen jellemzi például II. József germanizáló kísérleteit Magyarországon s méltányolja társadalmi és haladási törekvéseit a nélkül, hogy politikai és nemzetiségi jogosultságukat is elismerné, elmondván II. József ebbeli rendeleteinek visszavonását is. Egész tárgyilag elismeri, hogy a magyaroknak a germanizáló törekvések fölötti íme győzedelmétől fogva kezdődik az ország nem magyar törzseinek oppositioja a magyarság ellen, és nyíltan bevallja, hogy e mozgalmakat Bécsből támogatták és szitották. Élénken ecseteli szerző az illyr Gaj fondorlatait és a pozsonyi, 1840-diki országgyűlésen kifejtett támadásait. „A magyar nép sziget a szláv oceánban, így idézi szerző Gaj szavait, melyekkel ez az öt rendreutasító Deáknak válaszolt, nem én teremtettem ez oceánt, sem föl nem kavartam habjait; de ti vigyázzatok, nehogy fejetek fölött összecsapjanak e habok és titeket elnyeljenek.“ „Ez intés folytatja Gumplovicz nem hangzott el siket fülek mellett. A magyarok elővigyázók lettek s ez időtől kezdve kettős serénységgel és a kétségbeesés erélyével munkálkodtak a nem-magyar törzsek fölötti uralmok megerősítésén. A harc nehéz volt, vér is folyt patakokban — de három évtized múlva ugyanazon Deák, kihez Gaj ama végzetszerű szavakat intézte volt, áttekinthető a győzelem gyümölcseit, messze viaszorítva látván az „oceán“ hullámain és biztos partvéddel ellátva a magyarság erős szigetét. E harminczéves nyelv- és nemzetiségi küzdelem túlgazdag volt a sors különböző esélyeiben, a győzelem serpenyője föl-le ingott s gyakran úgy látszott, mintha Gaj jövődölése megvalósulni készülne — oly síri csöndben hevert a magyarság. Végre azonban mégis fölocsúdott, döntő győzelmet nyert és megkoronázta a fáradsággal alkotott művet az 1868-diki nemzetiségi törvénynyel.“

E néhány kis idézetből is megítélhető szerző tárgyilagossága. A többi három rész bővebb ismertetését mellőzzük,

bárha ezekben is épen reánk nézve különösen érdekes részletek találhatók. Ilyenek nevezetesen Bach közigazgatási újjászervezése Magyarorszában s a megújított germanisatió. Ilyen a Thun- és Schmerling-fele törekvések az iskoláztatás terén, kik is hazánkat a fiatal, tanuló nemzedékben iparkodtak a németiségnek meghódítani.

A történelmi tárgyalás legnagyobb része inkább a bécsi kormány- és reichsrath-körökben folyt nyelvbeli viták körül forog. Érdekes azonban, hogy szerző az 1860-diki októberi diploma után alakult úgynevezett „verstärkte Reichsrath“ tárgyalásaiban három irányt ismer föl a nemzetiségi kérdésre nézve, úgymint az államit, a nemzetit és az ethnikaiit. Az államit egyúttal osztrák-kormányinak nevezi. „Ez, szerző szerint, hirdeti a nemzetiségi egyenjogúságot, tagadja a germanisáló irányzatot s a német nyelvnek nem-német tartományokba való bevitelét, valamint nem-német törzsekre való erőszakolását közigazgatási, bármely nemzeti irányt nélkülöző szükségnek állítja.“

A második vagyis nemzeti iránynak fő képviselői a magyar tanácsbeliek voltak. Legjobban jellemezte — szerző szerint — Majláth, kimondván, hogy „Magyarországban minden ember magyarnak tartja magát, bármely nyelvet használjon is“. A harmadik, vagyis az ethnikai irány követői a nemzeti állásponttal szemben az egyes törzsek jogait akarják érvényesíteni s ez egyes törzsek nyelvének egyenjogúsítását követelik azon nemzetével, melyhez történelmi fejlődésök szerint tartoznak.

A mű történelmi része e négy szakaszban be van fejezve; az ötödik és hetedik részint irodalom-történeti, részint elméleti, és pedig: V. *Elméleti fejlődés* (1809—1866); VII. *Legújabb elméletek* (1866—1876) míg a VI. rész *Törvény és gyakorlat* czime alatt az 1867-diki kiegyezési és alaptörvényekkel s a magyar nemzetiségi törvénynyel foglalkozik, valamint az állam, ország és nép nyelvei fogalmát tárgyalja és viszonyait fejtegeti; az utolsó vagyis VIII. rész pedig *Eredmények és végelmélgelések* czimén az elmondottakat összefoglalja. Az elméleti első (V.) részben szerző a nemzetiség fogalmát ismerteti meg az e kérdéssel foglalkozott legkiválóbb írók szerint. Fichtén kezdve Mancini, Stahl, Bluntschli, Mohl, Rüdiger stb. nézeteit ismertette s bírálva. E részben foglal-

kozik szerző b. Eötvössel is, kinek íratait úttörőknek nevezi. Szerző íme méltatását annál többre becsülhetjük, ha megtudjuk, hogy rosszalja Fichte elméletét, ki a nemzetiség két főismertető jeléül az egyforma leszármazást és egyforma nyelvet állítja. Igaz, hogy Fichte eme két ismertető jelét csakis a német nemzetre alkalmazza s bárha a német nemzet éppen Fichte nemzetiségi értelmezését fogadta el, ez levén a szikra, melytől a németek nemzeti lelkesültsége föllángolt, szerző mégis a tényleges és történelmi igazság arczúlcsapásának mondja, hogy Fichténél a német nemzetiség nem valami idővel lettnek, hanem valami, a leszármazás és nyelv egyformasága által örök időtől fogva létezőnek, sőt éppen eredetileg teremtettnek van bemutatva. „Ezzel azonban, úgymond szerző, egyéb sem történt, mint hogy egy nemzet szembeötlő szellemi összetartozóságának két legfelületesebb magyarázó okait ez összetartozóság valódi, történelmi, öröktől fogva ható okainak állították. A tévedés nyilvánvaló. Pedig e tévedés s az állítólagos két ismertető jelhez való ragaszkodás volt a legújabb időkig a fő akadály, hogy a nemzetiség fogalmának helyes és világos fölismeréséhez el nem juthattunk.“ Az éles megkülönböztetést állam és nemzet között elismeri ugyan szerző Fichtében, de a nemzet és nép közötti különbségnek nála még nyomát sem találja.

Teljesen igazat ad azonban szerző Eötvösnek abban, hogy ez, 1851-ben megjelent *Uralkodó Eszméiben* a nemzetiségi eszméről szóló fejezetet azzal vezeti be: „Azon irányok közül, melyeket Európa népei napjainkban követnek, egynek sem adhatjuk oly nehezen helyes értelmezését, mint annak, mely korunk nemzetiségi törekvéseiben nyilatkozik.“ „Igen helyesek, mond szerző, a nemzetiség fogalmának korábbi kifejtésére nézve és éleselmjűleg annak jövődombeli fejlődését sejtetik Eötvös következő szavai: „Ehhez képest, úgy látszik, hogy a nemzetiség fogalma, mely előbb az állam, vagy a vallás közösségétől volt föltételezve, most a közös nyelv eszméjével azonos. De csalódunk.“ És hogy Eötvös a nyelvet nem tartja a nemzetiséget meghatározó vagy fölismerető jelnek, ez szerző szerint azon nagy lépés, melyet e fogalom fejlődése Eötvös által tett, bárha e lépést a német közjogi irodalom egyelőre egészen figyelmen kívül hagyta. A fogalom pozitív meghatározásában ugyan Eötvös akkor még

bizonytalan és ingadozó volt; de azért máris rámutat Gumplovicz, hogy „ugyanazon szellemes magyar államférfiú tizenöt évvel később a nemzetiség fogalmát, melynek, midőn a közös nyelv ismertető jelétől megszabadítá, nemcsak negatív szolgálatot tett, positive is sokkal világosabban és helyesebben formulázta“.

Erre itt azonnal rátérhetünk. A VII. fejezetben ugyanis Gumplovicz a statistikának a nemzetiséghez való viszonyával foglalkozik és Böckh, Fischer, Glatter és Keleti véleményeit ismertetvén, ez utóbbtól ismét áttér Eötvöshez, kinek defini-tióját*) Keleti az igazsághoz legközelebb járónak állítja. Azután idézi ennek is értelmezését**) és mondja, hogy „a nemzetiségi fogalom fejlesztésére nézve a statisztikusok kutatásai azon nagy értékkel bírnak, hogy valamennyi korábbi defini-tiót és minden hamis ismertető jelöket egyszer mindenkorra mel-lőzik és ki nem elégítő voltukat egyetértőleg kimutatják. Kiválóan pedig Eötvös fogalmának Keleti által adott részlete-sebb kifejtése szerint lehetetlen immár a nemzetiségben egye-bet látni szellemi momentumnál, mely minden egyéb, koráb-ban a nemzetiség ismertető jelétül tekintett külső s physikai mozzanatoktól, sőt még a nyelvtől is függetlenül fejlődik egyénekből és nemzedékekből“.

Szerző nagyon megtisztelti hazánkfíát, midőn végül azt mondja: „A közjog és a philosophiai államtudomány a nem-zetiségnek Keleti által adott defini-tiójától nem vonhatják meg elismeréseket és félre nem ismerhetik annak jelentőségét.“

Mindamellettt úgy látszik nekünk, hogy a tisztelt szerző téved abban, mit Keleti egy korábbi állítására jegyzet alakjá-ban mond. Keleti ugyanis a kérdés tanulmányozása közben

*) B. Eötvös J. *A nemzetiségi kérdés*; Pest, 1865. „A nemzeti-ség nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámú emberek között — multjok emlékei, jelen helyzetők s mi ezekből foly, érdekeik és érzelmeik közössége által támad...“

***) Keleti. *Hazánk és Népe*, Pest, 1871. „A nemzetiség semmi egyéb benső érzelmenél, hasonló a valláshoz, rokon a hazaszeretettel, melyet mindenki ápol kebelében, de mint barát, szabadon is választhat; érzelem, melyre a főntebb felsorolt körülmények: a hovatar-tozó-ság, a leszármazás, a fajjelleg s összes járuléka befolyást gyakorolnak, mely, mint a tényleges vallás hitágazataiban és szertartásaiban nyilatkozni iparkodik s a nyilatkozásra a nyelvet használja.“

azt állítja: „Az országhoz tartozás megállapítja a politikai nemzetiséget, minőt — határozottan kijelölt álláspontunkhoz ragaszkodva, mely itt a francziával összeesik, — csakugyan csak egyet ismerhetünk el országunkra nézve, s ez a magyar.“

Erre Gumplovicz megjegyzi: „Keleti nem veszi tekintetbe, hogy a francziák, mint régi cultur-nemzet, melynek évezredig tartó nehéz munkában sikerült, hogy különböző ethnikai alkatrészeit egyforma nemzeti tömeggé olvaszsza, az említett álláspontra sokkal inkább jogosultak, mint a magyarok, kik igaz, ugyanazon cél felé törekednek, de melynek elérése minden emberi számításán kívül fekszik.“

Az utolsó pont, fájdalom, igaz. De nekünk úgy látszik, most meg szerző téveszti szem elől, hogy Magyarország is már ezredéves létnek örvend Európában, hogy előbb századokon keresztül egyenjogúan állott a leghaladottabb culturnemzetek sorában, hogy a nemzetiségi indifferentismus idején — mint szerző a középkort jellemzi — keveset és soha sem drasztikus eszközöket alkalmazva, tett ugyan az idegen néptörzsek amalgamálására, de hogy ma is tanúsított assimiláló képessége, valamint el nem tagadható culturmunkája által soha és sehogyan el nem játszta jogát mint államalkotó és uralkodó nemzetiség.

Szerző, mint láttuk, a nemzetiségi kérdés történelmi fejlődésének ismertetésén kívül, a nemzetiségi fogalom és értelmezése bírálatával is foglalkozik. Bírálata mindenütt méltányos, de azért éles is, általában pedig szabatos. A 300 lapon túl terjedő, tömött tartalmú mű minden részletével nem ismertethetjük meg ugyan az olvasót, mégis szükséges, hogy még futó pillantást vessünk az utolsó fejezetre, hogy Gumplovicz saját pozitív nézetével is megismerkedjünk.

Végig futva a történelem tanúságain egy jelenséget talál szerző: „Polyton növekvő szellemi közösséget az eredetileg különböző, idegenszerű társadalmi elemekben. . . . E szellemi közösség ébredező öntudata az összetartozásnak kelti érzelmét, mely mint minden más az embereket közelebb hozó érzelve a társadalmi összetartozásnak már önmagában is emelően és nemesítően hat. Ez érzelmet nemzetiségi érzésnek nevezzük, mely is azon ritka tulajdonsággal bír, hogy mint a bűvésztűkör, a történelem összes keserű igazságait a

költészet csillogó színeiben tükrözteti vissza s az embert a rideg valóságért gyakran csodaszzerű költészettel kárpótolja.“

A nemzetiségi eszme keletkezésének külső okát — szerző szerint — Németországban a francia invasio s az idegen uralom, Lengyelországban ennek fölosztása s az orosz elnyomás adta.

Innentől fogva nőtt és nyilvánult ez eszme nagyszerű történelmi tényekben; de mint minden nagy és nemes könnyen a nevetségesbe is átesap és ad absurdum vezettetik: így lön a nemzetiségi eszmével is. „Kezdetleges néptörzsek, mond szerző, melyek az államalapításhoz még el sem jutottak . . . melyeknél szellemi közösségről még alig lehet szó, mert náluk mindössze is csak anthropologiai és ethnikai közösség létezhetik; törzsek, a melyeknek még sohasem sikerült, hogy idegen népelemet assimiláljanak; melyek az állami erő eme tűzpróbáját még soha ki nem állották: mindezek nemzetiségekké fuvódtak föl s oly jogokat követeltek magoknak, melyeket a nagy történelmi nemzetiségek nehéz és százados teremtő történelmi munka által érdemeltek ki és szereztek meg.“

Érdekes, hogy szerző műve végén újra visszatér Eötvös eleselméjü kifejtésére, hogy a közös leszármazás és nyelv a nemzetiség fogalmának meghatározásába föl nem veendő, míg azt a maga részéről így formulázza: „A nemzetiség s ez a dolog veleje, leginkább közös állami lét (Staatswesen) által előidézett és fejlesztett kulturai és szellemi érdekközösség, melynek nem mindig és szükségszerűen kell közös nyelvben nyilvánúlnia.“

Korábban fejtegetvén már szerző a közös kulturtörökretek és közös gazdasági érdekek miként hatnak fejlesztően a társadalmi és így a nemzetiségi összetartozásnak is érzetére, főntebbi értelmezéséhez azon igen érdekes észrevételt csatolja, hogy „a nemzetiségnek eme szellemi minőségéből önként foly, hogy az, szigorúan véve, csak a nemzet művelt részének lehet közös java“. Nagyon helyesen mondja szerző, bár ellenkezzék is az úgynevezett demokrátiával, hogy „maignan minden népben, minden nemzetben el kell választani a műveletlen tömeget az intelligentiától. Mihelyt kulturközösségről szólunk, természetesen csak azokra gondolhatunk, kik egyáltalán

részei ily culturközösségnek, a kik tehát e közös műveltséget viselni segítik s ezt együttesen képviselik.“

De nem folytatjuk tovább ez érdekes könyv ismertetését, melyet úgy sem meríthetnénk ki.

Csak egy tanulságot akarunk levonni az utóbbi állításból, hazai viszonyainkra nézve, illetőleg ez utóbbiakból amaz állítást bebizonyítani. Sehol köznépünknel — tartozzék az bármely törzshez — a nemzetiségi eszme ki nem fejlődött. Csak a hol a nép intelligentiájának egy része, többnyire külső befolyások következtében, nem assimilálta magát a magyar állameszmével, ott sikerült bizonyos bujtogatásoknak és izgatásoknak a nemzetiségi kérdést fölvetni. A hol az intelligencia, tartozzék az ismét bármely néptörzshez, az állameszmével azonosult, ott a népnek soha eszébe nem jutott akár a magyar állam, akár az uralkodó — és eme polczáról, épen államalkotó erejénél fogva, le nem szorítható — magyar nemzetiség ellen bármiként is tüntetni.

Emlékezzünk a különfele román meg a ruthén papság legújabb szereplésére a magyar nyelvnek a népiskolákba való behozása tárgyában és saját nézetünk ép úgy, mint szerzőnk állításai igazolva lesznek.

Bár Gumplovicz egynémely kifejtett nézetéhez férne is még szó s egynémely megjegyzésére magyar szempontból is lehetne ellenészrevételt tenni, mindennek csak másodrendű fontosságá van. Maga a könyv oly derék, hogy olvasóinak, holmi apróbb hibáztatás által meg nem zavart, teljes élvezetet óhajtunk és kívánunk.

—e—

A magyar hadi történehez a vezérek korában. Írta Salamon Ferencz. Budapest, 1877.

Egyik fő kérdése a történetírásnak, hogy a történetíró mennyiben tartozik tisztán a források nyújtotta anyaghoz tartani magát, melynek alapján rendszeren csak töredékes képét lehet nyújtani a múltnak, és mennyiben szabad a hézagokat kitöltenie, a képet kiegészítenie és egyöntetűvé tennie saját okoskodása, következtetései által. Ha az író szorosán a forrásokhoz tartja magát, lehet nagy érdemű, fáradhatatlan kutató és tudós, de művész-historikus, a szó legmagasabb értelmében,

soha sem lesz. A mi a történetírónak a tudományok ápolói között magas helyét kijelöli, azon föladata, hogy ne csak tudós, hanem művész is legyen, hogy elmúlt korszakoknak ne csak tényeit, hanem szellemét is visszaidézzé. Vagy le kell mondanunk a történetről mint összefüggő egészről, vagy el kell ismernünk, hogy a történetírónak meg van engedve a szerkesztés; az együvé tartozónak kijelölése, a lényegesnek és lényegtelennek megkülönböztetése, a mi mind csak ritkán van meg a forrásokban.

Igaz, hogy nagy a veszély, hogy a történet-szerkesztésből történet-hamisítás lesz, hogy az író saját szemüvege és fölfogása szerint rendezve a múltat, erőszakot követhet el a történetnek egész szellemén. Látjuk is ezt azon töméntelen sok philosophiai historián, mely különösen a múlt század óta jött létre, s melyek egész philosophiája a historiai tények nem-vagy félre ismerésében áll. Látjuk a korunkban oly gyakori soi disant történeti művekben is, melyek a történet műzsáját pártszempontoknak adják szolgálatába. Legrettentőbb példa irodalmunkban Horvát István, ki legjobban mutatja, hogy a nagy tudós s a történetíró közt mily nagy a különbség. E veszély azonban csak addig volt nagy, míg a történet anyaga nem volt biztosítva, míg mindenütt a „fable convenue“ uralkodott s a tudománynak minden új művelője csak új formát adott a régi kalapnak. Egy egész századnak munkája volt a tényeket nagyában megismertetni, az egész kutatást a források pontos fölhasználása által biztos alapra helyezni. Azonban így legjobb esetben is nagyon érdemes krónika jö létre, nem történet. Most már köztudatúvá vált, hogy a történet nem a tények, hanem a bennök nyilvánuló eszmék tudománya. Ez eszmék pedig a legpontosabb, leglelkiismeretesebb kutató előtt is lappanganak. Intuitio, valóságos művészeti költői ihlet szükséges arra, hogy a külső történeteknek a hagyomány által összebonyolított fölszínén át napfényre jusson a bennök rejlő igazság, az a mi a történetben tudomány: az emberi szellem ismerete. Ebben áll a történet szerkesztésének jogsultsága.

Olvasóink tudják, hogy a magyar történetírók közt Salamon Ferencz leginkább képviselője azon iránynak, mely a történetet nemcsak írja, hanem szerkeszti is. Természetes, hogy a szót itt legjobb jelentésében vesszük. Nála párhuzamo-

san fejlődött és egymást kiegészíti az eseményeket bíráló és a belőlük a kor és az emberek szellemére következtető módszer. A *Zrinyiek* s a *Magyarország a török hódítás korában* című műveiben is egyaránt meg van a pontos alapos tudomány, és azon költői, intuitív tehetség, mely az egyes tényeket összefüggésekben föltüntetve, nem egy romba dőlt mozaik elszórt köveceiben, hanem egész képben mutatja föl az elmúlt korokat. Még szembetünőbb mindkét irány viszonyára nézve a jelen mű: nézetünk szerint mindeddig a legsikerültebb kísérlet a magyar ősidők történetéhez fűződő fontos kérdések megoldására.

A történetíró föladata itt még nehezebb volt, mint az előbbi műveiben. Ott is úgy szólva újonnan fölfedezett földet vett művelés alá, de bővében volt a forrásoknak, tisztázva voltak már előtte is az anyagra vonatkozó legfontosabb kérdések. A magyar ősidőkre nézve ellenben, lehet mondani Pray és Katona óta minden újabb földolgozás bonyolítása volt a gordiusi csomónak, a helyett hogy megoldotta volna. Itt nem az intuitio, hanem a szabatos, czéljaira és eszközeire nézve magával tisztában levő tudomány hiánya volt a döntő. Hiába fordította le Szabó Károly a taktika egy részét: az egész történeti fölfogáson azért Béla király névtelen jegyzője és hozzá hasonló megbízhatatlan források uralkodtak csak úgy, mint előbb. A legmegbízhatóbbaknak, a byzanci taktikáknak, taglalásától történetünk legkomolyabb művelői is visszarettentek. Történetünk külföldi, különösen német művelői sem igen méltatták őket; a német viszonyok rideg, tárgyilagos ismertetése bennök, nagyon elűt a Vidukindok és Freisingi Ottók panegyrikus stílusától. Nem is igen lehetett velök úgy bánni, mint a többi középkori emlékekkel. Nyugati Európában a román és germán népek közt a barbarság századaiban fejledező irodalom fő szellemi tartalmát a keresztyénségből vette, minden más lényegtelen, mellékes volt előtte. Byzanczban ellenben annyi viszontagság után is élt még a classikus szellem; a világi szempont, az állam, nem szűnt meg soha éltető eleme maradni az irodalomnak. A krónikák és annalesek az egyházat szolgálják hittel, melynek a tudomány is csak eszköze; a byzanci írók, különösen a császárok, államukat akarják szolgálni, tudományyal. Itt még hatalom volt a műveltség. De a régi római nagyságnak ez élő romja egészen érthetet-

len volt íróink előtt. A helyett hogy vizsgálták volna, Gibbon óta mintegy tudományos interdium alá volt vetve.

Salamon azon elvből indul ki, hogy a történetben van helye az aristokratikus igazságszolgáltatásnak. Egy szellemi előkelőnek tanúvallomása többet nyom mint tíz lelki szegényé. Ily aristokratáknak tekinti ő a taktikákat és így természetes, hogy inkább épít reájok, mint más korlátoltabb szellemű emlékekre. Öntudatlanul is nagyon összevág mód-szere a Rankeével, ki a velencei követjelentéseket, melyek közel állanak a taktikákhoz, használja kiváló előszeretettel. E munkái az érdem, hogy a taktikákat, különösen Leó császárét, az egész világirodalomban először veszi szakszerű tárgyalás alá. Egyszersmind tartalmukból levonva a végső következtetéseket is, szerintök állítja egybe a vezérek korának történetét fővonásaiban. Egyúttal kütfőtanulmány, — még pedig a legnehezebb fajtából — és földolgozás. Mindkét téren új és meglepő eredmények koszorúzták a fáradságot. Csak a legfontosabbaknak előtűntetésére szorítkozom; az egész művet kell elolvasnia annak, ki fogalmat akar nyerni arról, mily éles és beható Salamon kütfőbírálata s minden merészsége mellett is mily pontos és módszeres művészete a következtetésben és összeállításban.

A byzanci taktikáknak három különböző szerkesztése volt ismeretes. Az egyikről tudták, hogy Bölcs Leo császár, Árpád kortársa és szövetségese, írta. Ez a legteljesebb. A másikat fiának Konstantinos Porphyrogenetésnek tulajdonították, kinek a kormányzásról írt műve oly fontos adatokat nyújt a magyarok vándorlására és betelepülésére nézve. A harmadikat végre Maurikios császár művének hitték, ki Krisztus után 600 körül uralkodott, tehát 300 évvel előbb, mint Leó. Természetes, hogy így Leót, ki különösen sokat ír a turkokról, azaz magyarokról, Maurikios kiírójának tartották. A taktikák rendeltetéséről, beeséről stb. pedig alig értekeztek.

Igen fontos ennélfogva, hogy Salamon kimutatta ez írásoknak hivatalos, tehát aránylag nagyon megbízható eredetét. Utasítások voltak, melyeket az uralkodó császár alvezéreinek kiadott, mint ez Leó császár művének előszavából világosan kitűnik. Ezeket az utasításokat a császárok az épen főforgó körülmények szerint változtatták és kiegészítették és így származott a három különböző szerkezet. Az ezeknek alapul szolgáló

szöveg nem maradt reánk, de Salamon nyomozásai szerint nagyon valószínű, hogy azt Basileios császárnak, Leó atyjának korában írták. A Konstantinos neve alatt ismeretes szöveg nem a biborban született császártól, hanem annak nagybátyjától, Leó bátyjától, Konstantinos császártól vette nevét. Maurikios szövege a kettő közt tán középen áll, szintén IX. századbeli, de szerzője nem ismeretes. A szövegeket, fájdalom, nagyban rontották a compilerok és leírók.

E művek egészen hadászati szempontból részletesen tárgyalják a magyarok csatarendjét és harci módját; erre vonatkozó adataik természetesen egészen hitelesek, mert minden tévedés ezerszeresen megboszúlhatta magát a birodalom seregein. Jó értesítésekben sem volt hiány: a magyarok Leóval szövetségben harcoltak a bolgárok ellen és később is mindig érintkeztek a császársággal békében és háborúban. Egészen elfogadhatjuk Salamon azon fölfogását, hogy a magyar nép akkori műveltségi és politikai állapotában, a harcz volt a legfontosabb tényező, a harczmód magyarázza meg az egész alkotmányt és életmódot.

A harczmódból pedig, ha még hozzá vesszük Ibn Daszta adatait és a kozárok birodalmának analogiáját, az következik, hogy a magyarok alkotmánya nem nemzetségi volt, hanem hogy a nemzet központi hatalmának képviselője, a fővezér szabadon rendelkezett a katonasággal. Általában már nem törzsek képezték az államot, hanem a fővezér és a gylász és karkház központi hivatalai mellett a jobbágyok (a legrégebbi aristokrátiának magyar neve), vezették a népet hadban és békében. A katonaság nagy része zsoldos volt, ez magyarázza meg a folytonos háborús állapotot.

Szembetűnő mennyire fölforgatják ez eredmények az egész eddigi fölfogást történetünk kezdeteiről. Mióta tudományosan foglalkoztak az állam természetrajzával, Aristoteles óta, tudták, hogy az állam, a politikai lét ott kezdődik, hol a nemzetség mint hatalom megszűnik. Így volt Spartában, Rómában, így minden középkori európai országban. A magyar nemzet tehát a betelepedésnél már politikailag organisálva volt, jobban, szorosabban, mint bármely más nép akkoriában. Ez nem Géza és István érdeme, és csak is ez magyarázza meg a X. század nagy diadalait. Salamon mindenütt keresi az analógiákat: hisz csak ezek alapján fejlődhetik a történet

összehasonlító, valódi tudományyá. De ez oly fontos és természetes analogiák kikerülték figyelmét.

Már Aristoteles kimutatja, hogy egy nagy katastrophára, *φθορά* van szükség, hogy a nemzetségek romjain állam jöjjön létre. Most már nem lehet kétségünk abban, hogy e katastrophát a magyarok történetében nem Koppán lázadása stb., hanem a besenyő-bolgár háború és a bevándorlás képezte.

„Általános törvénye a népek vándorlásának, hogy általok a hatalom monarchikussá válik.“ Szerzőnk körülbelől így formulázza azon általános elvet, mely a vándorlások katonai szervezésének természetes következménye. Ebben a tekintetben is lehetett volna a rokon népeknek, a törököknek is, analogiájára hivatkozni, melyek katonailag mind czélszerűbben és nagyszerűbben voltak organisálva, mint Nyugat-Európa bármely népe a középkorban. A normannok képeznek tán csak kivételt; de ezek is mint a magyarok meghódított népeken uralkodtak, mi csak centralisatio és erős katonai szervezet mellett lehetséges.

Föltűnő, hogy míg Salamon annyira kedveli az összehasonlítást s a legeltérőbb népek harczi módját is egybeveti a magyarokéval, a mongolokét csaknem egészen elhanyagolja. Ezek pedig mintaképeül szolgálhatnak a szigorúan katonai és hódítási célra organisált népnek és egész alkotmányukat és életök módját jól ismerjük Rubruquis, Plan Carpin, Marco Polo jelentései után.

Ha nem is a módszerre, egyes tényekre nézve, melyek Salamon következtetéseinek alapjául szolgálnak, lehetne észrevételünk. Már Pauler Gyula megjegyezte, hogy Salamon Európa nyugati nemzeteiről a IX. és X. században mindig mint hűbéres alkotmányúakról szól. A hűbériség a szó valódi értelmében csak a IX. század vége felé fejlődött ki Francia- és Olaszországban; Németországban csak a Hohenstaufok alatt lett uralkodóvá; a X. században még az ősi hadi rendszer volt érvényben. Azt sem hagyhatjuk észrevétel nélkül, hogy Salamon szerint „a nagy termetű, fehér, czímeres szarvú ökor geographiai elterjedése összeesik Magyarország és Erdély politikai határával“. Olaszországban egészen ugyanazon faj fordul elő és csak az iránt nincsenek tisztában, vajon a régi kelták, vagy a keleti góthok vitték-e oda Pannoniából.

Lehetne még több ily megjegyzést is tennünk. De álta-

lában véve megmarad e munka nagy érdeme, hogy először tárgyalta valóságos pragmatikus módon hazánk ős történeteit. Vajha követné ezt még hosszú sora az ily alapvető munkáknak, melyek ép úgy kitűnök a kútfők bírálása mint adataik földolgozása tekintetében. Csak így volna remélhető, Magyarország politikai történetének alapos és rendszeres ismerete.

MARZALI H.

Adalék a nagyváradi béke s az 1536—38. évek történetéhez. Levéltári kutatások alapján. Írta: Károlyi Árpád. Budapest, 1879.

E mű a XVI. század bonyolódott történetének egy fontos és nagyon kevésbé ismert részét világosítja föl. Célja volt minél teljesebben előadni a nagyváradi békét megelőző alkudozásokat, és kimutatni azok szoros kapcsolatát az európai nagy politika akkori főáramlásaival. Ez általános európai szempont az, mi e művet kitünteti. Sem Ferdinánd, sem Zápolya, sem a pártosok kisszerű érdeke nem lép előtérbe; a nagy politikai ellentétek, melyek akkor egész Európát a Habsburgiaknak és ellenségeiknek nagy táboraira osztották, intéznek mindent. Az egyik részen az V. Károlyhoz, a másikon a törökökhöz és francziákhoz való viszony a döntő. Minden diplomáciai és katonai esemény, akárhol megy is végbe, mindjárt befoly a béke-tárgyalásokra. A nagyváradi béke-alku ezen internationalis jellemének képviselője a császári követ: Wese János, lundi érsek.

Természetes, hogy a munka szorosan követi kútfőit, a bécsi levéltár okleveleit. Az anyag nagyobbára új, s a függelék igen becses eredeti leveleket közöl, melyek közül különösen kiváló Ferdinánd és Károly levelezése. Frater Györgynek itt látjuk első diplomáciai szereplését, midőn Zápolya 1537 nyarán, a békésebb Brodarics püspök helyett őt bizza meg az alkudozással.

A mű általában sikerült. Észrevételünk csak az ellen van, hogy szerző egy ízben kelleténél jobban hisz forrásainak. Nem kellene oly súlyt helyeznie a lundi érsek szavaira, melyekben elbeszéli, hogy már Brodarics, tehát Zápolya embere, is panaszkodik, hogy ura „a maga jószántából sem az ország, sem a keresztyénség érdekében nem fog tenni soha semmit“. Így oly hű ember, mint Brodarics, ellensége követe előtt nem szól uráról. A lundi, mint diplomata, urának jár kedvében, szívesen ír reá nézve hízelgőt. A diplomata hitelességének ott a vége, hol az udvari ember kezdődik. i—k.

